

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

О. М. КУРАКІН, О. С. ТУРЕНКО, І. В. ІВАНОВ

**ІСТОРИЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН**

Підручник

Київ
ДП «ІНФОТЕХ»
2022

УДК 340.12
Г90

Рецензенти:

Забзалюк Д. Є. – завідувач кафедри загально-правових дисциплін Інституту права Львівського державного університету внутрішніх справ доктор юридичних наук, професор

Задунайський В. В. – професор кафедри історії Українського католицького університету доктор історичних наук, професор

Логвиненко І. А. – завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат історичних наук, доцент

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького державного університету внутрішніх справ
(протокол № 18 від 31 серпня 2022 року)*

Г90

Куракін О. М., Туренко О. С., Іванов І. В.

Куракін О. М., Туренко О. С., Іванов І. В. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник. Київ : ДП «ІНФОТЕХ», 2022. 546 с.

ISBN 978-617-8027-05-6

Підручник з курсу «Історія держави і права зарубіжних країн» підготовлений відповідно до робочої програми навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» Донецького державного університету внутрішніх справ. Усі теми підручника (крім теми № 6) поділяються на два дидактичні блоки: історичний нарис та державно-правова характеристика. Це надає здобувачам та здобувачкам вищої освіти можливості визначитися з прерогативою вивчення навчального матеріалу, формами та методами його пізнання.

Підручник розрахований для здобувачів та здобувачок вищої освіти всіх рівнів здобуття освіти, викладачів юридичних закладів вищої освіти та усіх, хто цікавиться історико-правовими проблемами.

УДК 340.12

ISBN 978-617-8027-05-6

© Куракін О.М., Туренко О.С., Іванов І.В., 2022
© ДонДУВС, 2022
© ДП «ІНФОТЕХ», 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА	5
--	---

РОЗДІЛ I.

ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА ФЕОДАЛІЗМУ	12
ТЕМА № I. ДЕРЖАВА ТА ПРАВО ДАВНЬОСХІДНИХ РАБОВЛАСНИЦЬКИХ КРАЇН	12
ТЕМА № II. ДЕРЖАВА ТА ПРАВО АНТИЧНОГО СВІТУ	57
Тема № III. ФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА ТА ПРАВО (VI–XV ст.)	117

РОЗДІЛ II. РОЗВИТОК БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКИХ

ТА АМЕРИКАНСЬКИХ КРАЇН	183
ТЕМА № IV. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА В НІДЕРЛАНДАХ ТА АНГЛІЇ В XVI– ПОЧАТОК XX ст.	183
ТЕМА № V. ВИНИКНЕННЯ БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В ПІВНІЧНОЇ ТА ПІВДЕННОЇ АМЕРИЦІ XVII – ПОЧАТОК XX ст.	226
Тема № VI. ВИНИКНЕННЯ Й РОЗВИТОК БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА У ФРАНЦІЇ XVII – ПОЧАТОК XX ст.	265
ТЕМА № VII. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В ІТАЛІЇ ТА НІМЕЧЧИНІ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.	307

ТЕМА № VIII. АВСТРІЙСЬКА (АВСТРО-УГОРСЬКА) ТА РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЇ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.	338
РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВА І ПРАВО СУЧАСНИХ РОЗВИНУТИХ КРАЇН СВІТУ	387
Тема № IX. РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА В РОЗВИНУТИХ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ XX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТЬ	387
ТЕМА № X. РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА РОЗВИНУТИХ АЗІЙСЬКИХ КРАЇН НА РУБЕЖІ XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.	447
ГЛОСАРІЙ ПОНЯТЬ ТА ТЕРМІНІВ	504

ВСТУП.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Як соціально-культурні явища, держава і право виникають, трансформуються, замінюються іншими актуальними формами в просторі історії. Тому, усвідомити державно-правові феномени, порівнювати або аналізувати їх ефективність можна лише в історичному контексті, враховуючи соціокультурні особливості, традицію формування системи управління суспільними відносинами в певну історичну добу. Теоретичну базу для цього процесу надає спеціалізована історико-правова дисципліна «Історія держави і права зарубіжних країн». Отже, завдання визначеної навчальної дисципліни полягає у вивченні державно-правового досвіду провідних країн світу – державно-правових моделей та політичних доктрин, які, своїм історичним досвідом, стали практичними взірцями нових державно-правових форм та інституцій, політичних режимів.

Такі навчальні дисципліни як «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія держави і права України» та «Теорія держави і права» формують у здобувачів та здобувачок вищої освіти історико-теоретичний фундамент вивчення сучасних форм держави і права, вміння робити порівняльний аналіз їх концепцій, структури та механізмів впровадження політичної влади. До цього слід додати, що «Історія держави і права зарубіжних країн» (далі **ІДПЗК**) надає можливість дослідити ідеологічну спрямованість, механізми соціально-економічних та політичних реформ певних країн та виявити їх ефективність і подальші наслідки в генезі існуючої в державі і праві.

Актуальність навчальної дисципліни ІДПЗК полягає в тому, що сьогодні, в добу корінних перемін, неможливо бути кваліфікованим юристом, не маючи історико-правової підготовки. Через цю навчальну дисципліну здобувачі та здобувачки вищої освіти мусять виробити глибоке розуміння основних закономірностей історичного процесу, вміння науково аналізувати правові акти, ті чи інші реформи державного апарату, розуміння їх причин, наслідків та ефективності допоможуть молодим правознавцям більш глибоко усвідомити сучасні процеси державотворення в Україні, що надасть можливість прогнозувати розвиток держави і права в епоху глобалізації.

Обов'язковим компонентом, відсутність якого унеможлиблює пізнання історико-правової спадщини, є глибокий і всебічний аналіз найважливіших юридичних пам'яток, створених поколіннями кращих представників правової думки різних націй та країн.

Підручник створено на базі сучасних наукових праць та вітчизняних видань з історії держави та права зарубіжних країн, навчально-методичних матеріалів викладачів відповідно до навчальної програми.

Підручник містить десять тем. Кожна тема поділяється на два блоки. Перший блок – історична довідка. Розкриває генезу розвитку держави і права визначеної країни в межах історичної доби. Другий блок – державно-правова характеристика. Визначає найвищий період історичного періоду або сучасний стан державно-правового розвитку країни. До кожної теми надаються: попередні зауваження, висновки, допоміжна наукова література, завдання до самостійної роботи, робота з історико-правовими джерелами та завдання для самоконтролю. Це надає можливість здобувачам вищої освіти самостійно опанувати матеріал навчальної дисципліни.

Підручник підготовлений з урахуванням модульного підходу до вивчення дисципліни. Навчальний матеріал розподілений на три модулі (розділи). Перший присвячений розвитку держави і права в стародавню та феодальну добу і охоплює теми 1–3. Другий розділ висвітлює історичний розвиток буржуазних держав і права європейських та американських країн і включає 4–8 тему. Третій розділ присвячений розвитку

сучасних провідних країн світу, які охарактеризовано у 9–10 темах. Курс передбачає різні форми теоретичного навчання (лекції, семінари, колоквиуми, самостійну роботу тощо), проведення поточного модульного контролю знань, підсумкового залікового контролю.

Нижче автори наводять загальний список літератури, що містить ключові видання та хрестоматії з курсу. Ними здобувачі та здобувачки вищої освіти можуть користуватися як альтернативними витоками знання.

Предмет, методологія та періодизація ІДПЗК.

ІДПЗК за своїм науковим змістом є історико-юридичною дисципліною. Вона досліджує наступні *об'єкти*:

а) причини і процес виникнення, розвитку та функціонування різних історичних типів і форм держави та права, державних органів і найважливіших інститутів права, які спричинили найбільший вплив на історію державності;

б) висвітлює закономірності зміни одних історичних типів держави і права іншими, виходячи з конкретних умов життя окремих країн;

в) розкриває сутність державно-правових процесів у зарубіжних країнах, установлює причини їх походження і значення на певних історичних етапах;

г) аналізує характерні причинно-наслідкові зв'язки та конкретно-історичні закономірності;

д) вивчає створення правової системи та аналізу джерел права. Освітлює процес виникнення та еволюції різних галузей права, виникнення та розвиток окремих юридичних категорій (злочин, покарання, право власності та інше).

Предметом ІДПЗК є пізнання процесу виникнення та розвитку держави та права зарубіжних країн, формування державної традиції зарубіжних країн, вивчення державно-правових категорій та інститутів, правового становища населення, джерел права та правової системи в історичній конкретності та хронологічній послідовності.

Як самостійна галузь наукового знання ІДПЗК бере свій початок з кінця XVIII ст. Значну роль у накопиченні історико-правових знань відіграли:

а) історична школа права у Німеччині (Ф. Савіньї «Історія римського права в середні віки у 6-ти т., 1815–1831 рр.», К. Ф. Ейхгорн «Німецька державна і правова історія у 3-х т., 1814–1822 рр.»);

б) соціологічний напрям історіографії (Ф. Гізо, О. Тьєррі, Ж. Мішле – французькі дослідники першої пол. XIX ст.);

в) позитивістська школа права (О. Конт, Е. Тюрінг);

г) марксистська школа та її історико-політична концепція (К. Маркс, Ф. Енгельс, Ф. Лассаль, Ф. Мерінг).

Вивчення історії держави і права зводиться до осмислення державно-правових інституцій. Це вимагає відповідних методів. *Методами* називають сукупність способів пізнання і прийомів дослідження, які використовуються для одержання об'єктивних істинних, доказово обґрунтованих знань.

ІДПЗК використовує наступні *методи дослідження*:

- *історичний* метод полягає в дослідженні державно-правових явищ у тих особливих і неповторних умовах, в яких вони склались і розвивались;

- *хронологічний* метод полягає у тому, що події державно-правового розвитку кожної країни розглядаються у чіткій хронологічній послідовності;

- *ретроспективний* метод дає змогу відтворити картини минулого, що належать до того чи іншого історичного періоду;

- *порівняльно-історичний* базується на визнанні певної повторюваності деяких рис в історії держави і права, орієнтує на вивчення їх шляхів зіставлення.

Найважливішими *принципами* дослідження держави та права є:

- *принцип історизму* потребує виявлення характеру закономірностей виникнення та розвитку держави та права; закономірностей переходу від однієї ступені розвитку до іншої.

- *об'єктивність* означає неупередженість, незалежність суджень від світогляду та суспільно-політичних орієнтацій дослідників проблеми.

- *системність* дає цілісне уявлення про державу та право в розвитку. Цей принцип орієнтує на вивчення цілісності об'єкту, виявлення його багатогранних зв'язків.

- *принцип розвитку*. Спочатку формується причина, потім можливість чогось нового, а потім можливість перетворюється в дійсність. Цей принцип розвитку орієнтує історико-правове пізнання на розвиток держави та права від елементарних форм організації до більш складних.

- *плюралізм*. Мова йде про багатогранність в дослідженні держави та права. Плюралізм означає також універсальність, оскільки враховуються не тільки суперечливі погляди на одно і те саме в державі та праві, але ж і різні думки про їх походження, сутність та перспективу розвитку.

ІДПЗК спирається на наступну історичну *періодизацію*:

I. Історія державно-правових інститутів країн Стародавнього світу (IV тис. до н.е. – V ст. н.е.);

II. Історія державно-правових інститутів в добу феодалізму (V–XVII ст.);

III. Історія державно-правових інститутів буржуазних відносин (модерну) (XVII ст. – 1918 р.);

IV. Історія державно-правових інститутів Новітнього часу (1918 р. – до нині).

СПИСОК ЗАГАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Базові підручники та навчальні посібники

1. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб.: рекомендовано МОН України [2-ге вид., перероб. і доп.]. К. : Центр навчальної літератури, 2016. 872 с.

2. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн : Навчальний посібник. К. : Центр учбової літератури, 2008. 730 с.

3. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. : рекомендовано МОН України. К. : Істина, 2010. 768 с.
4. Грубінко А. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. Тернопіль : ТНЕУ, 2010. 392 с.
5. Джуджа О. М., Калиновський В. та інші. Історія держави і права зарубіжних країн. К. : Атіка, 2012. 372 с.
6. Історія держави і права зарубіжних країн / за заг. ред. О. М. Джужи. 2-ге вид., переробл. і допов. К. : Атіка, 2006. 256 с.
7. Історія держави і права зарубіжних країн у схемах / уклад. : С. І. Власенко [та ін.]. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2007. 35 с.
8. Історія держави і права зарубіжних країн: (Серед. віки та ран. новий час) : навчальний посібник / за ред. Б. Й. Тищика. Львів : Світ, 2006. 695 с.
9. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. свищ. навч. закл. : рекомендовано МОН України / за ред. Л. М. Маймескулова. Харків : Право, 2011. 520 с.
10. Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія : навч. посіб. Т. 2. / [ред. В. Д. Гончаренко]. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 716 с.
11. Історія держави та права зарубіжних країн : словник-довідник / уклад. Д. Г. Каюк. Дніпропетровськ : Юрид. акад. МВС України, 2003. 180 с.
12. Ковальова С. Г. Історія держави і права зарубіжних країн: запитання та відповіді : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.]; М-во освіти і науки України, Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2009. 222 с.
13. Кузьминець О. В., Дурнов Є. С., Сокур Ю. В. Історія держави і права зарубіжних країн (схеми, коментарі, термінологічний словник). К. : НАВС, 2012. 242 с.
14. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник; 8-ме вид., доповн. Київ : Атіка; Харків : Право, 2015. 624 с.

15. Мудрак І. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : курс лекцій. Ірпінь : ДПА України, 2001. 232 с.
16. Орленко В. Історія держави і права зарубіжних країн: посібник для підготовки до іспитів. К. : Ін Юре, 2015. 244 с.
17. Серета А. М. Історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.]; Держ. вищ. навч. закл. «Запоріж. нац. ун-т М-ва освіти і науки України». Запоріжжя, 2007. 294 с.
18. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник. К. : Ін Юре, 2003. 584 с.
19. Тихоненков Д. А. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. Харків : Право, 2017. 246 с.
20. Хома П. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. К. : Каравела, 2015. 480 с.
21. Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. для студентів вищих закладів освіти. 3-тє вид., стер. Львів : Новий Світ-2000, 2008. 480 с.
22. Шевченко О. О. Історія держави та права зарубіжних країн. Навч. посібник для студентів юрид. вузів та факультетів К. : Вентурі, 1997. 304 с.

Джерела права

1. Крестовська Н. М., Цвіркун О. Ф. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія-практикум. Харків : Одісей, 2010. 488 с.
2. Святоцкий О. Д., Гончаренко В. Д., Страхов М. М., Пирогова С. І. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія : навч. посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти. К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2002. 716 с.
3. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн У 2 т. Т. 1. / за ред. В. Д. Гончаренка. К. : Ін Юре, 1998. 504 с.
4. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. У 2 т. Т. 2 / За ред. В. Д. Гончаренка. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 716 с.
5. Шевченко О.О. Історія держави та права зарубіжних країн: Хрестоматія для студ. юрид. вузів та ф-тів. К.: Вентурі, 1995. 256 с.

РОЗДІЛ І. ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА ФЕОДАЛІЗМУ

ТЕМА № І. ДЕРЖАВА ТА ПРАВО ДАВНЬОСХІДНИХ РАБОВЛАСНИЦЬКИХ КРАЇН

Мета теми: ознайомити здобувачів вищої освіти з закономірностями виникнення та розвитком перших державно-правових та судових інститутів людства, які виникли в IV–III т. до н.е. і проіснували до початку I т. н.е.

Ключовими завданнями теми є:

❖ розкрити соціально-економічні умови та політичні причини виникнення держави. Виявити головні ознаки перехідного етапу людства з недержавної доби в державницький період;

❖ встановити характерні риси держав та права давньосхідних країн;
❖ виявити соціальну структуру давньосхідних суспільств;
❖ визначити механізми управління давньосхідних держав;
❖ розкрити характерні якості давньосхідного права та виявити його ключові сенси та принципи;

❖ виявити структуру судової системи та процесу;

Здобувач повинен оволодіти наступними навичками та знаннями:

• в межах хронологічних рамок, вільно орієнтуватися в ключових історичних подіях розвитку держав Давнього Сходу;

• знати основні поняття та терміни;
• розкривати закономірності виникнення держави та права;
• давати характеристику функціям, структурі та механізмам державного управління країн Давнього Сходу;

- вміти аналізувати правові пам'ятники давньосхідних держав;
- порівнювати державно-правові інститути давньосхідних держав.

ПЛАН

Попередні зауваження.

1. Умови виникнення та характерні риси держави і права Давньо-східних країн.
2. Історія державно-правових інститутів Давнього Єгипту.
3. Історія державно-правових інститутів Месопотамії.
4. Давньоєврейська держава та право.
5. Історія державно-правових інститутів Давньої Індії.
6. Історія державно-правових інститутів Давнього Китаю.

Висновки.

Завдання до самостійної роботи.

Робота з історико-правовими джерелами.

Самоконтроль.

ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Давньосхідні країни, що виникли на рубежі IV–III тис. до н.е. на Євразійському континенті та Північній Африці, є колискою державно-правового розвитку людської цивілізації. Термін «Давньосхідні» розкриває в першу чергу культурно-історичні та політичні особливості ранніх рабовласницьких держав, враховуючи цю обставину термін вказує на їх відносне географічне розташування. Ключовим сенсом терміну «Давньосхідні» є домінуюча ознака політичного режиму цих держав – монархічна форма правління – «Давньосхідна деспотія», що мала насильницький, антигуманістичний характер. Втім, майже всі сакральні правителі давньосхідних держав на протязі всього їх існування, декларували свою відданість головній меті існування держави – забезпечення народу миром, безпекою, суспільну гармонію та прихильністю богів. Під цими гаслами давньосхідні держави монополізували розподіл більшості

виробленої продукції, розподіл соціальних благ і право масштабної мобілізації населення в умовах війни.

Виникнення давньосхідних держав (Єгипет, Фінікія, Хетська держава, Урарту, Шумер і Вавилон, Ізраїльсько-Іудейське царство, Персія, Ассірія, Індія, Китай тощо) не було випадковим. Саме в цьому регіоні виникло розвинуте продуктивне сільське господарство, ремесло та торгівля, на основі яких формуються великі спільноти-міста (VII–VI тис. до н.е.). Саме вони ставали базами утворення раних Давньосхідних держав. Не останню роль в затвердженні держав і формування систематизованої системи права зіграло виникнення (в різних формах) писемність. Писемність надала можливість створення централізовано-ієрархічну систему управління з чіткими, писемними функціями та владними повноваженнями.

Право давньосхідних країн складало неодмінний елемент розвитку суспільно-політичних відносин, які розвивалися разом із розвитком держави та її інституцій. Давньосхідні держави систематизували і закріплювали свої законодавчі системи, спираючись на визнання загальноприйнятих численних традиційних неписаних норм і звичаїв. На їх основі формувались нові правові норми у відповідності з потребами суспільних відносин, розвитку господарства і державного управління. Новостворені правові норми насамперед прагнули закріпити панівне становище суспільних верств населення, які перебували при владі, контролювали політичні, економічні та релігійні важелі впливу на життя більшості населення, а також закріплювали соціальну нерівність та його крайній прояв – рабовласництво.

Таким чином, основним джерелом права у давньосхідних державах був правовий звичай. Норми права спиралися на сталі зразки поведінки, що склалися у минулому. З розвитком централізованої монархічної влади з'явилися перші збірки правових норм, письмові судебники, видані царською владою та підтвержені релігійним авторитетом. Їх відомішими прикладами були Закони царя Хаммурапі та Закони Ману. Перші пам'ятки права закріплювали найбільш поширені звичаї, усталену судову

практику. Іншими джерелами права буди царські укази, розпорядження чиновників та судові рішення.

1. УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ХАРАКТЕРНІ РИСИ ДЕРЖАВ ТА ПРАВА СТАРОСХІДИХ КРАЇН

Історію людства умовно поділяють на два великі етапи: первісне суспільство й державний етап (цивілізація). Своєю чергою, історію первісного суспільства поділяють на два періоди. Перший – період родової спільноти з характерним споживчим господарством (полювання, збирання) – тривав приблизно від 2,5 млн. років до н.е. до 40–25 тис. до н.е. Другий період розпочинається з епохи неоліту (VIII–III ст. до н.е.), де виникає відтворювальне господарство (землеробство, скотарство, ремесло), з'являється моногамна (патріархальна) родина та поняття приватної власності. Останні явища закладають основи суспільного розшарування – *диференціації* членів общини на заможних та бідних.

В епоху неоліту завдяки більш високій продуктивності господарства відбувається еволюція родового ладу – спостерігається відокремлення нових родових общин і створюються великі соціальні утворення – братерства (*фратрії*) та племена. Племя мало свою територію, ім'я, власні міфо-релігійні й побутові обряди. Поступово формуються й органи племінного самоврядування, насамперед племінна рада, що включала вождів (старійшин) усіх вхідних у плем'я родів. Членів племінних рад, а також військового вождя племені обирали одноплемінники й вони ж могли їх змістити. Таким чином, утверджується постійно діючий інститут влади – вождь. Його влада не мала політичних ознак, тому що базувалася на суб'єктивних чинниках: авторитеті, досвіді та військової вдачі. Це явище в науці отримало визначення *потестарний* (від лат. *potestas* – сила, міць) *вождізм*, де останній ще не мав постійної, вірної йому особисто, дружини і соціального прошарку який підтримував його.

Поруч з вождем племінне об'єднання мало інші структури управління: Рада старійшин, народні збори дорослих чоловіків та жреці

(шамани). Всі означенні інститути влади мали горизонтальну структуру, тобто не мали ієрархічного підпорядкування одна іншій. В цих умовах формується додержавний принцип та механізм управління племенем, який отримав в науці назву *військова демократія*. Вона характеризується наступними принципами примітивного народовладдя, правами дорослих чоловіків (в рідкому випадку літніх жінок): право голосу на народних зборах, право мати земельний наділ, право бути озброєним, право бути учасником військового походу і право на розподіл військової здобичі.

Розвиток неолітичного господарства мав своїм результатом, серед іншого й індивідуалізацію виробництва. Патріархальні родини, а пізніше малі родини, що виділилися з них, використовуючи більш ефективні знаряддя праці (бронзові та залізні), почали самотійно господарювати. Це привело до зародження й росту приватної власності, яка, своєю чергою, підривала значення загальної родоплемінної власності, послаблюючи колективні основи первісного суспільства. Приватна власність, що виникла спочатку як групова власність більших родин, поступово перетворювалася на власність глав більших родин, які розпоряджались нею від імені колективу, і, нарешті, вона набула форми індивідуальної приватної власності.

Внаслідок утвердження приватної власності зростала нерівність між окремими родами й племенами. Розвиток товарного виробництва міжобщинного обміну посилював цю нерівність. Можливість присвоєння результатів чужої праці привела до того, що військовополонених вже не приймають до складу роду, а перетворюють у рабів, які були власністю общини або окремих патріархальних родин. Поступове зосередження все більшого числа рабів у руках представників племінної верхівки відчутно поглиблювало розкол суспільства. Більше того, зростання приватної власності й рабства надало можливість експлуатувати не тільки рабів-чужинців, але й своїх одноплемінників, що потрапляли у боргове рабство.

Внаслідок розкладу родової общини на зміну приходять *сусідська община*, де окремі родини, що ведуть своє самотійне господарство, були пов'язані не родинними, а територіальними зв'язками й спільно володіли земельними угіддями. Нові політичні структури відокремлювалися

від суспільства, одержуючи більш ієрархічне значення. Так народні збори стають зборами воїнів, де основну роль грає сакралізований вождь і вірна йому дружина, до яких примикає жрецька верхівка. У цей час виникають перші племінні центри – міста, релігійні (храмові), військові, торгівельні центри.

Грабіжницькі війни, так само як і потреба захисту своєї території від набігів ворогів, приводять до утворення великих об'єднань – *конфедерацій племен*. Родова система все більше набуває характеру військово-племінної організації, що поступово втрачає зв'язок із родовими установами, але складним класовим суспільством, що претендує на керівництво. Згодом занепадала й безпосередньо військова демократія, тому що в ній усе менше місця залишалося для рівності й вільного обговорення спільних справ. Втрачали своє колишнє значення рядові війни-общинники, а в деяких випадках було потіснено й традиційну родоплемінну знать, на зміну якій приходить нова військова й майнова аристократія на чолі з вождем. Влада останнього все більше набувала сакральномонархічних рис і ставала політичною, оскільки спиралась на відособлену військову силу, багатство, ієрархію суспільних прошарків. Основні члени племені відсторонюються від вирішення політичних питань.

Таким чином, приблизно в IV–III ст. до н.е. формуються причини виникнення держави:

- продуктивність праці та виникнення приватної власності;
- зростання населення та кількості ремісничої спеціалізації, що ускладнювала управління суспільством;
- майнова диференціація родоплемінного суспільства на окремі групи;
- виникнення родоплемінної знаті, яка стала соціальною базою централізованої влади царя;
- необхідність захисту власної території та здійснення загарбницьких походів;
- поява надобщинної організації, яка спроможна була керувати суспільством і проваджувати свою волю в політичне життя;

➤ необхідність організації великомасштабних колективних робіт (створення складних іригаційних систем).

Перші держави Сходу виникли приблизно в однакових природно-кліматичних умовах – в долинах великих річок. Цих регіонів виявляється три. Перший – так званий «родючий півмісяць», (територія Північно-Східної Африки, Передньої Азії, південної частини Малої Азії та Месопотамії). Другий – півострів Індостан і третій – міжріччя Хуанхе і Янцзи. Тут були найсприятливіші умови для землеробства і, відповідно, для отримання додаткового продукту – родючі ґрунти, вода для зрошення, теплий клімат тощо. Організація зрошувальної системи вимагали злагодження зусиль тисяч людей. Тому індивідуальне приватне господарство, первісно, на Сході не склалося.

Земля на Сході перебувала у власності сільських общин. Її члени, користуючись общинними землями, виконували необхідні суспільні роботи, колективно сплачували податки, працювали на державних роботах. Існували общинні органи самоуправління, які виконували функції обліку й контролю, судові, адміністративні тощо.

Найпоширенішою формою східної держави ставала деспотія (особлива форма монархії), державний устрій якої був ідентичним майже у всіх давньосхідних країн. Основні риси *східної деспотії* (від грец. *despoteia* – необмежена влада):

- ✓ обожнення правителя;
- ✓ не було розділу між світською та духовною владою (крім Давньої Індії);
- ✓ наявність не обмежених повноважень царя;
- ✓ наявність централізованої бюрократії, який забезпечував керування державою та всеохоплюючим наглядом за всіма прошарками підданих;
- ✓ наявність професійного війська, що особисто віддано правителю;
- ✓ економічною базою влади деспота були державна власність на землю, централізованих характер податків, використання державних рабів та загарбницькими військовими походами.

Всі давньосхідні держави були рабовласницькими, тобто забезпечували економічне процвітання суспільства за рахунок рабської праці, підтримання збільшення кількості рабів, утримання їх у покорі та захист права власності рабовласників.

Право давньосхідних держав отримало певну відчуженість (надсуспільність) від суспільних традицій і мала наступні риси:

- в соціально-правовому становищі мало багатоступеневий, ієрархічно-нерівний характер. Право поділяло суспільство на вищі, нижчі і зовсім безправні (раби) прошарки;
- правова норма обґрунтовувалась релігійними канонами, які посилювали законслухняність підлеглих;
- ключовим джерелом права залишалися звичаї, які мали священний авторитет і не були письмовими. Значний відбиток в стародавньому праві грали принципи справедливості родоплемінної доби, зокрема колективна відповідальність за скоєний злочин членом роду, або традиція *таліону*;
- незавершений характер права. Це не були самостійні нормативно-правові норми, а вибіркові, писані норми звичаєвого права та рішення судів, в яких були відсутні ряд законодавчих інститутів.
- стародавнє право мало *казуїстичний характер* – норма права фіксувалася не в абстрактній формі, а мала конкретно-прикладні випадки, судові рішення;
- відсутнє уявлення про галузі права та відмінності злочинів від приватних правопорушень. Втім, в правових збірниках присутня внутрішня логіка, ієрархія тяжкості злочинів;
- консерватизм – не сприйняття нововведень в системі правовідносин.

2. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ
ДАВНЬОГО ЄГИПТУ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Державність у басейні р. Ніл з'явилася у другій пол. IV тис. до н.е. у формі невеликих територіальних утворень – номів (прибл. 40). Між номами точилася боротьба за панування, у ході якої виникло два об'єднання: Верхній та Нижній Єгипет. Переміг Верхній, який об'єднав землі в одну державу. Стародавня держава охоплювала вузьку долину (від 4 до 30 км. ширини) в нижній течії Нілу, довжиною приблизно 1300 км з Півночі на Південь. Ключову роль для господарського життя та об'єднання країни становила необхідність будівництва та збереження в робочому стані системи зрошення – іригаційної системи (канали, дамби, водопідйомники). Іригаційна система використовувались під час розливу Нілу (липень-листопад). Збір врожаю розпочинався раною весною. Всі господарські справи виконувались великими колективами людей, які очолювали вожді та жреці. Поступово виникали обмежені територіальними особливостями замкнуті іригаційно-господарські райони, які мали адміністративно-релігійний центр – місто, яке ставало осередком окремого ному.

Єдина давньоєгипетська держава виникає в III т. до. н.е. (мідно-камінна ера) і умовно поділяється на наступні періоди:

1. *Раннє царство* (XXXI–XXVIII ст. до н.е.) – затверджується централізована держава, головною функцією якої є організація праці та утримання в працездатному стані іригаційної системи;

2. *Давнє царство* (XXVIII–XXIII ст. до н.е.) – період найвищої могутності фараонів, влада яких спирається на розповсюджену бюрократію. Утвердження рабовласництва. Країну було розділено на адміністративно-територіальні області (номи). Проте в XXIII ст. до н.е. внаслідок сепаратизму номної знаті централізована держава руйнується;

3. *Середнє царство* (XXII–XVIII ст. до н.е.) – завдяки військовій знаті Єгипет знов був об'єднаний. У XVIII ст. до н.е. країну завойовує плем'я кочівників гіксосів, панування яких тривало майже два століття;

4. *Нове царство* (XVI–XII ст. до н.е.) – країну знову було об'єднано. Єгипет шляхом завоювання сусідніх країн (Нубія, Лівія, Палестина, Сирія) став величезною поліетнічною (різноплемінною) імперією.

5. *Пізнє царство* (XII–VI ст. до н.е.) – період занепаду. В VII ст. до н.е. країну завойовували перси, потім в IV ст. до н.е. Македонія, і в I ст. до н.е. Єгипет увійшов до складу Римської імперії.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Соціальна структура виглядала: а) релігійно-аристократична верхівка – фараон, джаті, номархи, жерці; б) простолюдини (*мерет*) – вільні селяни общин, ремісники, дрібні торговці; в) залежне населення – безправні раби і так звані «слуги царя». Останні формально вважалися власністю фараона.

Державний устрій характеризується як східна деспотія. Вище державне управління здійснювалася фараоном, який вважався богом. Фараону належала вся верховна влада. Йому належало верховне право власності на землю, яке могло передаватися у власність знаті. Влада фараона здійснювалась через строгу бюрократичну систему. На чолі ієрархічного ладу стояв *джаті* (*чаті*). В нього були наступні повноваження: видавати закони, здійснювати контроль за центральними та місцевими органами управління, керувати т.з. «домами» – хлібними, військовими, золотом, виноградниками, рахувати биків, жертвоприношеннями, системою водопостачання, керувати поліцією, судовими органами, бути скарбничим. На нижчому шаблі бюрократичної піраміди перебували начальники прикордонної, продовольчої служби, фінансового відомства, судді.

Місцеве управління зосереджувалося в руках сільської общини, яку очолювали старійшини та общинні ради. Вони мали адміністративну та

судову владу. Декілька общин об'єднувалися в ном на чолі з номархом (царський чиновник), який командував номовим ополченням, керував місцевою бюрократією та господарством фараона.

Судова система не була відокремлена від адміністрації. У номах судочинство здійснювали номархи. Вищий суд знаходився у веденні спеціального органу – шести палат, головою яких був джаті та фараон. Окрім цього, був центральний суд (*кенбет*), що складався зі знатних громадян, а також кебети округів і окремих міст. Релігійні суди знаходились під керівництвом жреців при храмах окремим богам.

Армія та поліція. Первісно існували загони охорони фараона. В разі необхідності збиралося ополчення. У період Середнього царства з'являються кадрові офіцери, починає формуватися царська гвардія. Поступово створюється постійна армія. Спочатку вона поповнювалася з єгиптян-землеробів, міщан, а пізніше з іноземних найманців.

Існувала тайна і явна поліція, прикордонна стража, спеціальні загони, які охороняли столицю, водоканали, зерносховища, храми. Поліція виконувала рішення судів, виконувала роль катів. На неї поклали обов'язок переслідувати фальшивомонетників, підробку цінних паперів, шахрайство у галузі мір і ваг, розшукувати вбивць, карати осіб, що ухилилися від надання допомоги постраждалим на дорогах, карати смертю за «порушення клятви». Набиралася поліція з полонених нубійців.

Право було достатньо розгалуженим, але, в своїй більшості, правові пам'ятки до нашого часу, не збереглися. Одиначними випадками є *кодекси Сети* (XIV ст. до н.е.), «закон» *фараона Рамзеса II* (XIII ст. до н.е.), *кодекси Бокхоріса* (VIII ст. до н.е.) тощо.

Право власності перебувало в руках: держави, сільської общини, храмів, приватних осіб. До останніх належали насамперед жерці та царські чиновники, які здійснювали будь-які операції із землею – дарування, продаж, передача у спадок. Зобов'язальне право було представлено наступними видами договорів: договір купівлі-продажу землі, який передбачав наступні умови – досягнення домовленості між продавцем

і покупцем про предмет договору; продавець клявся перед богами; договір найму – дозволялося наймати рабів, тварин, майно; договір оренди – відома оренда земельних ділянок; договір позики – засобом забезпечення виконання умов договору було побиття боржника палицею або боргова кабала; договір поклажі – перехід майна на зберігання ополченцями, що йшли у військовий похід.

Шлюбно-сімейне та спадкове право. Дружина мала майже однакові права з чоловіком. Шлюб укладався на основі договору. Розлучення могло здійснюватися з ініціативи обох сторін. Щоправда, з часом роль чоловіка зростає. Йому дозволялося мати наложницю, в той час як за зраду дружини застосовувалася смертна кара. Майно успадковувалося як за законом, так і за заповітом. Спадкоємцями за законом вважалися діти незалежно від статі, проте старшому сину діставалося нерухоме майно. Заповіт дозволялося укладати обом із подружжя. Він озвучувався в присутності 3 свідків, укладався в письмовій формі.

Кримінальне право та процес. Виділяли злочини: а) посягання на державний устрій, зокрема – зрада, розголошення державної таємниці, повстання. Ці злочини відносилися до категорії тяжких, відповідали за них не лише винні, а й члени їхніх родин; б) злочини проти релігії – вбивство священних тварин, чаклунства; в) злочини проти життя та здоров'я – вбивство, завдання тілесних ушкоджень; г) майнові злочини – крадіжка, обвajuвання; д) злочини проти моралі – зґвалтування. За вчинення злочинів передбачалися тілесні покарання, смерть, ув'язнення, передача до рабства, грошові штрафи, відшкодування завданих збитків у подвійному розмірі.

3. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ МЕСОПОТАМІЇ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Перші міста-держави в межиріччі (Месопотамії) річок Тигра і Євфрату виникли в кінці IV тис. до н.е. На Півдні існувало понад

20 дрібних держав-міст шумер (етнічні коріння яких не відомі), які очолювали правителі (патеси).

В центральній та північно-західній частині Месопотамії проживали аккадці (семітські племена). У 2334 р. до н.е. аккадський воєначальник Саргон Древній підкорив міста-держави шумерів і проголосив себе «царем чотирьох сторін світу». Приблизно через два століття цари династії Саргонідів затвердили владу в формі деспотії – обоженні цари отримав право бути верховним суддею, главою державного апарату, воєначальником.

В кінці III ст. до н.е. в центральну Месопотамію з Аравії вторглися племена амореїв, а в Південь племена еламів. Приблизно в 1894 р. до н.е. амореї створили свою державу, центром якого стало місто Вавилон. Розквіт цієї держави припадає на правління царя Хаммурапі (1792–1750 р. до н.е.), який переміг еламів і знов об'єднав Південь і Північ Месопотамії в єдину державу. Ця держава проіснувала близько двох віків і отримала, у істориків назву Давньовавилонське царство (XX–XVII ст. до н.е).

Економіка давньовавилонського царства базувалась на сільському господарстві іригаційного типу (в середньому врожай ячменю дорівнював 12,5 ц. з гектар). Ключову роль виконували вільні общинники. Рабів (*вардум*) в цю добу було небагато, у своїй більшості це були іноземці. Вартість раба була приблизно 150–175 гр. срібла. Крадіжка раба, його переховування чи сприяння втечі каралася смертю. Високого рівня розвитку досягли ремесло і торгівля, які базувались в містах. Давньовавилонське царство називали «країною сонмища міст», які розміщувались на берегах Тигра і Євфрату та великій кількості каналів.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Соціальна структура мала 3 соціальні стани: *авілум* – повноправні жителі, що користалися правом на володіння общиною землею, сплачували державні повинності; 2) *мушкенум* – неповноправне населення. Відомо, що вони користувалися обмеженими правами в суспільстві. Вища палацова і храмова знать відносилась до авілумів. Втім, придбати власність мали право як *авілуми*, так і *мушкенуми*; 3) раби.

Державний устрій був побудований з урахуванням деспотичної форми правління. В руках спадкового царя (*панесі-лугаль*) зосереджувалася законодавча, виконавча, судова і верховна релігійна влада. Однак вона не була беззастережно абсолютною. Другою особою вважався *нубанда* – управитель царського палацу та маєтків. Він керував великим штатом урядовців і слуг, йому підкорялися місцеві правителі, за дорученням царя він командував військом, здійснював правосуддя.

Місцеве управління. За формою державного устрою держава була відносно централізованою. Вона поділялася на області, очолювані царськими намісниками. Крім цього, 3 міста – Ніппур, Сіппар і Вавилон мали автономію. Зберігалися органи общинного управління, зокрема, общинні ради, до відання яких належало управління общинними землями, вирішення земельних спорів, збирання податків. Очолювали общинні ради призначувані царем чиновники.

Судова система. Існували храмові, общинні і царські суди. Храмові й общинні розглядали справи колегіально. У містах діяли царські суди. Втім, цар не був ні вищою касаційною, ні апеляційною інстанцією. Проведення цивільних та кримінальних справ здійснювалося за однаковими процесуальними правилами і розпочиналося з подання скарги до суду. Суддям, під загрозою штрафу чи зміщення з посади, заборонялося скасовувати своє рішення. Система доказів включала в себе очевидців, присягу, письмові документи. Якщо суддя не міг виявити істину, то вдавався до *ордалії* («суд Божий») – 2 форми: перевірка водою (якщо звинувачений не тонув значить невинний та «клятва в ім'я Бога». Судовий процес був

усним і змагальним – в ході розгляду справи кожна сторона повинна доказати свої ствердження. Доказами вважались показання свідків чи документи.

Армія та поліція. Староавілонська держава мала професійну армію, яка виконувала також поліцейські функції. Воїни за службу наділялися землею, яка називалася *ілка*. Її купівля-продаж було суворо заборонено. Дорослий син воїна, який бажав служити цареві, зберігав за собою ділянку батька. Якщо воїн не бажав чи не міг можливість виконувати свої обов'язки (потрапив у полон) ілку передавалась іншому. За неявку на службу без причин воїн карався смертю. Поруч з армією залишалось обцине ополчення, яке скликалась під час здійснення великих військових походів.

Право. Серед найвідоміших законодавчих актів давньої Месопотамії відомі: «Закони Шульги», «Закони царя Ліпіт-Іштарту», «Закони держави Ешнунни». Втім, кульмінацією розвитку права давньої Месопотамії вважається *Закони царя Хаммурані* (далі ЗХ) 1775 р. до н.е.

Спирались на ідею вічності справедливості. Звід законів складався з 282 статей, сформульованих у казуїстичній формі. Це була узагальнена та систематизована збірка традиційного права, в якій, щоправда, не згадувалося про злочини проти релігії. Норми групуються по предмету регулювання, а перехід від однієї норми до іншої здійснюється по принципу асоціації. Отак, один і той же предмет розглядався у суміжних нормах в різних правових аспектах. ЗХ мали визначену мету: «Щоб сильний не утискав слабого, щоб сиротам і вдовам була справедливість». Статті групувалися за змістом і в певному сенсі поділялися на розділи: 1) основні принципи правосуддя (ст. 1-5); 2) охорона власності (ст. 6-25); 3) норми, що торкалися службової власності (ст. 26-41); 4) операції з нерухомістю (ст. 42-88); 5) торговельні операції (ст. 89-126); 6) сімейне право (ст. 127-195); 7) тілесні ушкодження (ст. 197-214); 8) операції з рухомим майном та особистий найм (ст. 215-282).

Майнові відносини. Закони виділяли державну (царську) і храмову власність. Почав формуватися інститут приватної власності. Право

власності на нерухомість було обмеженим, верховним власником землі був цар. Він надавав землю у володіння сільським общинникам і воїнам. Смертна кара була визначена за крадіжку майна палацу і храму, за купівлю без свідків у неповнолітнього чи раба, за грабунок, мародерства під час пожежі. В інших випадках – посягання на рухоме і нерухоме майно каралося штрафом у 10-30-кратному розмірі.

Зобов'язальне право. Склалися такі види договорів: оренди, майнового та особистого найму, купівлі-продажу, міни, поклажі, позики, поручництво. У більшості своїй вони уклалися у письмовій формі за присутності свідків. Дозволялась оренда землі. Орендна плата була дуже високою і становила за поле 1/2-1/3, за сад 2/3 від зібраного урожаю. Не кращими були умови договору позики; 20% річних за грошові позики і 33% за позики зерна. Виконання угоди гарантувалося заставою поля або родичів боржника. У разі невиконання договору боржник чи його рідні могли потрапити у рабство. Втім, боргове рабство було обмежено трьома роками, після чого чоловік (або члени його родини, раби) повинні повернутися у вільний стан.

Шлюбно-сімейне право. Шлюб укладався на основі письмової угоди між нареченим і майбутнім тестем, якою передбачалося сплата викупного платежу родині нареченої. Главою сім'ї був чоловік. Він міг залишити дружину, що не народжувала йому дітей. Мав право брати собі наложницю чи рабиню і визнавати дітей від цього зв'язку своїми законними наслідниками. Батько був зобов'язаний навчити дітей своєму ремеслу.

Дружина навпаки за подружню зраду каралася смертю. Жінка мала певну правоздатність. Їй дозволялося мати майно, користуватися своїм приданим, укладати договори. Лише в кількох випадках дружина мала право на розлучення: в разі звинувачення, але не доведення перелюбства з її боку, жорстокого з нею поводження, а також у разі полону чоловіка і залишення при цьому дружини без засобів до існування.

Чоловік мав право віддати в боргове рабство дружину, сина чи доньку. Ця практика мала за мету запобігти розорення вільних общинників, оскільки вони були основою ополчення, платниками

державних податків. На цій системі державного підданства трималася царська влада.

Спадкування відбувалося як за законом, так і за заповітом. У спадкуванні за законом діти, незалежно від статі, одержували рівні частки спадщини. Усиновлені спадкували на загальних підставах з рідними дітьми. Могли бути спадкоємцями навіть діти від рабині, визнані батьками. Але вони спадкували лише рухоме майно. За заповітом батько вправі був позбавити сина спадщини лише за «два тяжкі гріхи» і тільки з дозволу суддів.

Кримінальне право за ЗХ вирізнялося жорстокістю і не знало поділу злочину на вмисне і не вмисне. Передбачалася відповідальність за злочини проти особи, власності, сім'ї, моралі, відправлення правосуддя. Головний принцип призначення покарання між рівними, був *таліон* (*судовий принцип дзеркального покарання рівним за рівне або «око за око»*). Прикладом таліону являються багато статей ЗХ. Так 116 ст. передбачає, що смерть «сина чоловіка» що знаходився в борговому рабстві компенсувалась смертю сина вбивці.

Два суспільні прошарки давньовавилонського царства – авалуми і мушкенуми були не рівними в певних правах. Так, у питанні приватної власності вони були рівними, а в питаннях про образ, завдання шкоди чи тілесного ушкодження покарання для мушкенумів були суворішими.

ЗХ обмежував кровну помсту і вводило грошеву компенсацію за шкоду.

4. ДАВНЬОЄВРЕЙСЬКІ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВО

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Перші письмові згадки про єврейський народ припадають на давньоєгипетські документи ХХІІ ст. до н.е. Втім, біблійне ствердження, що єврейські племена вийшли з єгипетського полону і оселились в Палестині не підтверджуються історичними дослідженнями. Навпаки

історики признаються, що єврейські (сутійські від біблійного Сута або Сіфа сина Адама) племена (родичі амореїв) первісно мешкали в Месопотамії, і на початку II тис. до н.е. перейшли р. Євфрат, кількома хвилями, поселились в Палестині. Цей

народ складався з 12 колени-племен (шебет), ключову роль з яких грало колено Леві. Тобто, на той час єврейські племена являли собою племінний союз (амфіктіонія), який находився на стадії розпаду родо-племінних відносин і формування держави.

На час приходу давньоєврейських племен в Палестині там проживали ханааней (поліетничний союз племен), які створили конфедерацію міст-держав з головним містом Єрусалим. Давні євреї почали підкорювати і асимілювати ханаанців, формувати осілу землеробсько-скотарську цивілізацію. В політичному сенсі амфіктіонія давньоєврейських племен існував з XII–XI ст. до н.е. і отримала назву «епоха суддів». Це доба формування надплеменних владних структур, так званих «суддів» – виборних вождів та родової знаті, які виконували релігійно-управлінські функції.

Під впливом зовнішньої загрози – вторгнення в Палестину племен філістимлян, давньоєврейські племена в XI ст. до н.е. почали процес формування централізованої монархії – Ізраїль. Першим царем став Саул (приб. 1020–1005 рр. до н.е.). Він спираючись на північні колена, запровадив наступні реформи: а) заснував столицю – м. Гівеа; б) упорядкував набір племінного ополчення, ядром якого стало професійні воїни колена Веніамін; в) не скасовуючи племінну організацію ввів територіально-адміністративний поділ держави на 5-6 округів.

Не зважаючи на зовнішні перемоги політика Саула викликала внутрішню опозицію – його головним опонентом став його зять Давид,

який спирався на підтримку південного колена Іуда. В битві з філістимлянами Саул з трьома своїми синами загинув, і царем був проголошений Давид (1004–965 рр. до н.е.). Він завершив формування централізованої держави давніх євреїв. З метою консолідації єврейських колін та ханаанських міст-держав Давид заключав з кожним об'єднанням завіт (*berit*) – священний договір між царем і племенем перед богом Яхве. *Berit* сприяв затвердженню уявленого політичного порядку і регулював владні повноваження царя і племінної знаті. В 995 р. до н.е. Давид переніс свою резиденцію в ханаанський Єрусалим, сформував особисту військову гвардію, створив державний бюрократичний апарат і розширив територію Ізраїлю.

Наслідником Давида став його молодший син Соломон (965–926 рр. до н.е.), який поширював територію Ізраїлю, будував міста, фортеці та храми (особливе державне значення мав храм Яхве в Єрусалімі), створив систему державних податків (десятину). Втім, після смерті Соломона давньоєврейська держава розпалася на два окремі царства: на півночі Ізраїль (10 колін), а на півдні Іудея (2 колена). В VIII ст. до н.е. Ізраїль був захоплений Ассирією, Іудея пала у VI ст. до н.е. під ударами Нововавілонського царства – населення було виселено, почалось 40-ліття так званого «вавілонського полону». Пізніше давньоєврейська політична спільність відновилася, але Палестина підпала спочатку під владу персів, потім імперії Олександра Македонського а потім Римської імперії. Після невдалих повстань римляни в II ст. н.е. почали виселяти євреїв з Палестини.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Соціальна структура давньоєврейських колін була наступною: 1) родо-племінна знать: жреці, судді, військовоначальники; 2) вільні общинники та мешканці міст («народ землі»); 3) чужинці – не мали право на землеволодіння і громадянства; 4) раби двох категорій: а) одноплемінники, термін їх перебування у рабстві обмежувався 6 рокам; б) «вічні» раби були як державні, так і приватні.

Державний устрій. Починаючи з Давида при дворі царя існував розвинутий бюрократичний апарат управління країною та державно-царським господарством. Во главе його стояв цар, функції якого були наступні: верховний військовачальник, суддя, учасник релігійних культів, але не верховний жрець. Далі йшли: первосвященик Єрусалимського храму, судді, «писці» царських указів та кореспонденції, управителі царським господарством та різноманітні сановники. Окремо знаходився «друг царя» – командувач армією.

Місцеве управління. Первісно кожне коліно давніх євреїв мало самоуправління. Поступово це право залишилось за вільними общинами та містами. Міста мали право на встановлення власного податку – «ті хто входить в браму міста».

Судову систему згідно Біблії заснував тесть Мойсея Іофор. Останній пропонував Мойсею, щоб той вибрав найкращих і богобоязних, надав їм закони і поділив на тисячників, п'ятидесятників, десятидесятників і столоначальників. Так і відбулось. Створена Мойсеєм система судочинства проіснувала до XIX ст.

Вимоги до суддів були наступні (Другозаконня 1: 16-17.). Кандидат повинен бути фахівець Тори і мав підтвердження що він «мудрець з мудреців». Крім цього він повинен знати світські науки – медицину, математику, астрономію, чаклунство тощо. Знати багато мов.

Як правило суддями ставали представники двох колен – Коен та Леві. Не можуть бути суддею глибокі старці, скопці та чоловіки що не мають дітей – оскільки, вони можуть бути немилосердні. Цар не може бути суддею – з ним не можна спорити. До судді вимагали найсуворіші моральні вимоги, як в приватному житті, так особливо в публічній справі.

Я правило суд складався з трьох осіб. Загроза смертної кари обговорювалась 21 суддею – це *Малий синедріон* (*Великий Синедріон* – складався з 71 судді і був вищою судовою інстанцією Ізраїлю). Доволі рідко виносився смертний вирок – адже людина створена по образу Бога. Більш того, вбивство усвідомлювалось іудеями, як вчинок, що відбувся в «колі

сім'ї», завжди судили свого родича. Тому смертний вирок передбачався в рідких випадках.

Також слід визначити принципи, якими керувався давньоєврейський суд: а) згода сторін; б) рівноправність сторін судового процесу – були захисники і обвинувачення осудженого; в) діяла норма – один свідок не свідок.

Існують ряд специфічних принципів судочинства:

➤ «непокараний людьми, але покараний Небесами». Наприклад: лікар з досвідом, фахівець своєї справи, що здійснив помилку не несе кримінальної відповідальності. Оскільки ніхто не згодиться бути лікарем. Втім, у тому випадку, коли лікар усвідомлює свою помилку, суд не примушує його відшкодувати збиток, адже це зроблять Небеса. Тому лікар сам, добровільно відшкодовує збиток;

➤ «виконай свій обов'язок перед Небесами» – правопорушник сам покладає на себе відповідальність по відшкодуванню збитку навіть тоді, коли самі потерпілі не знають, що він є.

➤ «це не задовольняє мудреців». Цей принцип надає суддям свободу розсуду. Завдяки йому вони можуть аналізувати будь-які юридичні обставини і формальну дію. Наприклад: у іудеїв існувало право вільного визначення нащадків майна. І якщо людина подарувала своє майно іншому, при цьому залишило без спадку своїх дітей, то саме це не задовольняє мудреців. Оскільки перша заповідь Тори проголошує – «плодитись і розмножуйтесь». Обов'язок кожного іудея вийти заміж, женитися і мати дітей.

➤ принцип захисту слабких, бідних. Якщо закон в цьому принципі входить в колізію, то слід відштовхуватися від поняття справедливого як морально-релігійної норми.

Поліція діяла в Єрусалимі. Її функція полягали в охороні «публічної дисципліни й порядку», переслідували осіб які не слідували «заповідям Мойсея». Вилучали надлишки продовольства для забезпечення нужденним іудеям.

Право було релігійно-правовою системою, яка спирається на іудаїзм. Давньоєврейська правова система має наступні особливості:

- відсутній принцип формальної рівності людей. На відміну від європейських правових систем, у яких цей принцип визнаний загально-людським, іудейське право наділяє людину різним правовим статусом – правами та обов'язками залежно від приналежності до певної групи, виділеної за різними критеріями, – статевим, національним, релігійним або соціальним;

- властивий мононаціональний характер, тобто дія іудейського права поширюється тільки на одну націю – євреїв. Найважливіша функція іудейського права полягає в забезпеченні цілісності єврейського суспільства і підтримці його духовно-етичної і релігійної єдності;

- панує принцип богообраності іудейського народу, його виділення Богом серед інших народів. Для дотримання цього принципу право суворо забороняло дії, спрямовані на асиміляцію з іншими народами. Зокрема, в іудейському праві панувало табу на шлюби з неєвреями, звернення до неєврейських судових організацій та інше;

- іудейське право впродовж більшої частини своєї історії існувало і розвивалося без єврейської держави.

Основою іудейського права є священний текст *Тора* («Вчення», «Закон») який був написаний VIII–III ст. до н.е.. В вузькому сенсі Тора включає в собі п'ять перших книг Ветхого Заповіту (П'ятикнижжя): Буття, Исход, Левіт, Числа, Другозаконня. В широкому сенсі – Тора це весь Ветхий Заповіт (Танах). Іудеї вірять, що всі закони Тори дані Богом. Посередником між ними був пророк Мойсей.

Всі закони Тори зводяться до 613 заповідей (*міцвоти*), з яких 248 розпоряджень, і 365 прямих заборон. Ядром законодавства є Десять заповідей (Декалог), які подані в Исході гл. 20 та Другозаконня гл. 5. Заповіді доволі прості: почитай Бога, не вимовляй ім'я Бога у всує, 6 днів працею – 7 (субота) відпочивай, почитай батька свого і матір, не вбивай, не перелюбствуй, не кради, не вимовляй помилкового свідчення проти ближнього свого, не бажай нічого чужого.

Більшість із десяти Завітів (6) належать до морально-юридичних норм – принципи людського існування. Всі подальші міцвоти

603 заповіті доволі складно систематизувати. По-перше, вони розкидані по всьому П'ятикнижжю. По-друге, вони торкаються всіх сфер життя: це гігієнічні норми, правила приготування їжі, правила здійснення релігійного культу, морально-релігійні і чисто юридичні норми.

Текст Тори – священний, жодна людина не має права вносити в нього зміни. Але Тора повна алегорій, метафор, натяків з одного боку, і казуїстики – з іншого, і тому вимагає тлумачення. Результатом тлумачень став Талмуд.

Талмуд (івр. «Завершене вчення») склався від 30 р. до н.е. до 500 р. н.е. і поділяється на наступні частини: Мішна («Повторення»); Гемара («Завершення») і Тосефта («Доповнення»). Усього в Талмуді 60 основних трактатів на різноманітні теми – від тривіальних питань, що мають як юридичне, так і не юридичне значення, до морально-світоглядних проблем.

Зміст матеріалу Талмуда поділяється на два жанри: Агади і Галаха. Галаха («Шлях») – нормативна частина Талмуда. Агада («Сказання») – торкається світоглядних питань. Фахівці тлумачення Талмуду вважають, що ці дві частини одна іншій не суперечать, а навпаки доповнюють.

Тлумачити Тору і Талмуд дозволяється. Тору можуть тлумачити судді та священники – нащадки Аарона, брата Мойсея, котрий належав до коліна Левія – від цього назва «левіти». Суд левітів не остаточний – його можна оспорити. Оскільки, предки могли тлумачити з боку своїх обставин. Обставини з часом змінилися і виникла необхідність нового тлумачення (*мидраш*) тієї ж норми. Цей принцип Галаха отримав назву – «згідно рішенням останніх».

Останній принцип створює еволюційні зміни правової системи – це поступове приведення її у відповідність з потребами часу. Таким чином, мидраш Галахі створює пряму наступність (традицію) – сам текст Галахи не змінюється, а доповнюється новими пунктами. Така процедура не порушувала зв'язку Галахи з Торою.

Якщо ж принцип «згідно рішенням останніх» був не можливим, іудейська традиція використовувала інший метод удосконалення права –

пряма постанова. Пряма постанова теж є породженням нового з тлумачення Галахи, але яке породжує нову норму. Така нова норма повинна знайти своє підтвердження в тексті Тори.

При тому іудейське право поділяється на «Ісуру» («Заборона») – це релігійно-ритуальна норма та «Мамона» («багатство», гроші та фінансові справи) юридична норма. Тобто справи, що торкаються Мамоні і справи що торкаються Ісури розглядалися по-різному. В майнових справах їх релігійна сторона не завжди приймалася до уваги. Наприклад: здійснення угоди в суботу порушує релігійну заборону і підлягає покаранню, але сама угода вважається діючою.

Більш того, у сфері Мамони діє принцип «звичай анулює Галаху», тобто місцеві традиції мають перевагу перед Галахатами. Слід нагадати, що іудеї, з VI ст. до н.е. втратили свою державу і жили у вигнанні. Тому місцеві традиції інших країн і народів обов'язково мали перевагу. Таким чином, частка Галаха – Мамона в іудейському праві здобула високого вишколу.

5. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ ДАВНЬОЇ ІНДІЇ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Природно-кліматичні умови Індійського субконтиненту умовно можна поділити на дві частини. Південна (басейн річок Інду і Гангу) частина різниться родючістю земель, яка залежить від розливу річок. Північна частина багато корисними копалинами, але води не вистачає. З півночі та північно-сходу Індія відділена від решти Азії Гімалайськими горами, тому саме північно-захід був тією областю, через яку проникали переселенці та завойовники, йшли торговельні каравани. Давня історія Південної Індії поділяється на:

1. Давня (Харапська) цивілізація (XXIII–XVII ст. до н.е.). Автохтонне населення – дравіди, в районі р. Інд (сучасний Пакистан), створили розвинуту міську цивілізацію, яка фіксується в археологічних пам'ятниках

епохи бронзи: Мохенджо-Даро, Харапп, Лотхал – всього 200 пунктів. Поступово Хараппська цивілізація занепала;

2. «Ведійський» період (кінець II-перша пол. I ст. до н.е.) названий завдяки основним джерелам вивчення, релігійним пам'яткам аріїв: Рігведа, Яджурведа, Самаведа та Атхарваведа. Індоевропейські племена арійців розселились в Північній Індії, і з IX ст. до н.е. сформували кілька самостійних держав. У VI ст. до н.е. наймогутніша країна Магаджа об'єднала всі держави Північної Індії. В цей час був створений варновий (варно-кастовий) устрій індійського суспільства, який ні зазнав змін до XIX ст.

3. «Буддійський період» (V–II ст. до н.е.) – доба короткочасного панування буддизму та створення загальноіндійської держави – імперії Маур'їв (317–180 рр. до н.е.). Засновник нової держави Чандрагупта боровся із залишками греко-македонських військ Олександра Македонського і підтримував нетрадиційну релігію – буддизм. Імперія досягла піку своєї могутності при внукові Чандрагупти Ашоки, влада якого розповсюдилась майже на всю територію Індійського субконтиненту.

4. «Класична доба» (II ст. до н.е.-V ст. н.е.) встановлення індуїзму та остаточне затвердження варно-кастового устрою. В політичному сенсі Індія представляла собою велику кількість незалежних держав, частка з яких були нові політичні утворення завойовників (греко-бактрійців, саків, парф'ян).

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

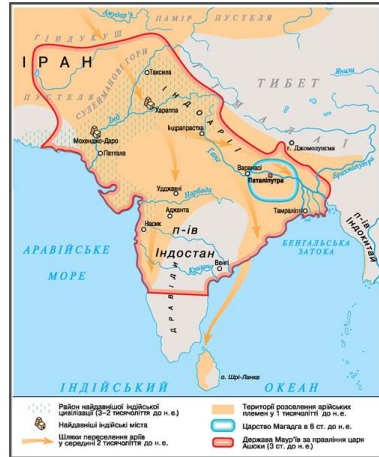
Соціальний устрій давньої Індії поділявся на *варни* – замкнуті спадкові соціальні групи, нерівні за правовим становищем. Варн було чотири. Вище становище посідали *брахмани* (той, що знає священне учення). До їх обов'язків відносилось: вивчати священні тексти, брати участь в управлінні державою, судочинстві, розробленні законів. Брахмани звільнялися від усіх податків і тілесних покарань. В судових справах з іншими

представниками варн рішення вино-
силося автоматично на користь брах-
мана. *Кшатрії* (наділений могут-
ністю) – військові та чиновники. Їхнє
завдання – керівництво державою,
охорона правопорядку, участь
у війні. *Вайшії* (наділений влас-
ністю) – варна вільних общин-
ників: селян, ремісників, торговців.
Сплачували державний податок:
селяни – 1/6 врожаю, а торговці
1/5 свого прибутку. *Шудри* – залежні
особи із числа підкорених народів, які
не могли бути присутні на жертвоприношенні.

Належність до варни визначалася народженням. Перехід з однієї
варни до іншої та шлюби між представниками різних варн суворо забо-
ронялося. Крім названих варн, були й інші соціальні групи. Найнижчу
сходінку у суспільній ієрархії вільних людей займали «недоторкани» –
народжені від змішаних шлюбів: *чандали* – нащадки шудри та брахманки.
Раби та слуги називалися *даса*.

Державний устрій можна визначити монархією. Вона складалася
з наступних органів центральної влади: 1) *раджа* або *магараджа* – стояв
на чолі державного апарату, в руках якого зосереджувалася законодавча
і судова влада. Він призначав найвищих державних чиновників. Влада
раджів була не абсолютною – вони були під релігійним наглядом брах-
манів; 2) *парішад* – дорадчий орган царя; 3) *раджа-сабха* – дорадчий
орган, який складався із державних чиновників.

Місцеве управління у Стародавньої Індії було складним. Територія
поділялася на провінції, провінції – на округи, а округи – на райони.
Згідно з давньоіндійським трактатом «мистецтво управління» –
Артхашастре, місцеве управління мусило поділитися на: 10, 20, 400 та
800 сільських об'єднань Їх очолювали вибрані управлінці, обов'язками

яких були збори державних податків, збереження у справності іригаційної системи, відправлення общинних культів, безпека.

Судова система існувала з 2 частин: царські та общинні суди. Царський суд був вищою інстанцією країни. Його очолював сам цар, а в засіданні брали участь брахмани та радники або замість них – судова колегія, що складалася із призначених царем брахмана і 3 суддів. Общинні суди створювалися з розрахунку один суд на 10 сіл. Судді розглядали справи у складі колегії із 3 осіб. На суді заборонялося свідчити родичам, жінкам, ворогам, зацікавленим особам. Якщо свідки належали до різних каст, перевага надавалась свідченням брахману. Існували ордалії.

У сумнівних випадках суди вимагали наявності речових доказів. Тлумачити рішення суду могли лише брахмани.

Армія та поліція були професійними та кастовими. Армією керувала військова рада. Вирізняли п'ять родів військ: піхоту, кінноту, колісниці, бойових слонів і військовий флот. Численні інформатори і шпигуни виконували таємні доручення царя та найвищих чиновників.

Право. Основними правовими пам'ятками Стародавньої Індії є Закони Ману (II ст. до н.е. – II ст. н.е.), в яких матеріал систематизований, викладений у компактній формі. Збірник складається із 12 розділів (2685 віршованих повчань) і базується на патріархальному принципі – «чим сильніше покарання, тим менше правопорушень».

Право власності. Розрізняли царську, храмову, общинну та приватну власність. Були відомі 7 правомірних способів набуття власності: одержання спадщини, знахідка, купівля, військова здобич, позика під відсотки, виконання роботи та одержання подарунка. Право власності на землю було ніби розчленоване: земля одночасно належала державі, общині та приватній особі. Оскільки общинні землі були колективною власністю, то общинники не могли відчужувати свій наділ, а мали право лише користуватися ним.

Правомірними способами набуття нерухомої власності є спадщина, купівля, одержання дарунку, через здобич, позичку під відсотки, за виконання роботи.

Зобов'язальне право. Угоди укладалися публічно – у присутності свідка. Договір позики укладався під відсотки, розмір яких залежав від варни боржника (2% на місяць для брахмана, до 5% – шудрам). Гарантіями дотримання угоди позики було поручительство інших осіб, застава. Недійсною вважалася угода, укладена з нетверезим, малолітнім, душевнохворим або із застосуванням насильства і обману.

Закони Ману дозволяли кредиторів діяти силою: захопити боржника, привести його у свій дім, морити голодом і бити, поки той не сплатить боргу. У випадку смерті боржника борг переходив до його родичів. Неплатоспроможність боржника призводила до рабства. Існували такі види договорів: купівлі-продажу, позики, оренди, перевезення, дарування тощо.

Шлюбно-сімейне право характеризувалося пануванням чоловіка, жінка вважалася непридатною до самостійного життя і тому в будь-якому віці знаходилася під опікою (батька, чоловіка, сина). Було кілька форм укладання шлюбу: з викупом, вільна угода, викрадення жінки. Зазвичай, шлюби укладалися з волі батьків. Вступаючи до шлюбу вперше, брахман і кшатрій були зобов'язані взяти дружину рівної з ними варни. Шлюб визначався священним, без права на розлучення з боку жінки. Заборонялися повторні шлюби вдів. Дружина не могла залишити чоловіка за жодних обставин. Розлучення з боку було відносно вільним, особливо тоді, коли дружина мала свої вади: страждала безпліддям, була сварлива. В такому разі чоловік міг взяти іншу дружину.

Спадкування за заповітом в староіндійському праві не було, лише за законом. За законом спадкували лише сини – порівну. Але був інший спосіб – батьківське майно повністю успадковував старший син, а інші діти жили при ньому як при батькові. Дочкам обов'язково виділявся посаг. Спадщина матері ділилася на всіх дітей. У спадкуванні також мала значення належність до варни.

Кримінальне право було досить розвинутим. Розрізнялися навмисні злочини і скоєні з необережності, пом'якшуючі та обтяжуючі обставини, співучасть і необхідна оборона. До основних видів злочинів, належали:

злочини проти релігії, державні, проти особи та сім'ї, майнові злочини. Метою покарання було залякування, відшкодування заподіяних збитків та відплата за скоєне, тому існувала велика кількість жорстокіших покарань. Злочинців таврували, з ними не можна було їсти, здійснювати жертвоприношення.

В Законах Ману існувало пом'якшення вироку за вбивство в стані самооборони себе та родини.

6. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ ДАВНЬОГО КИТАЮ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

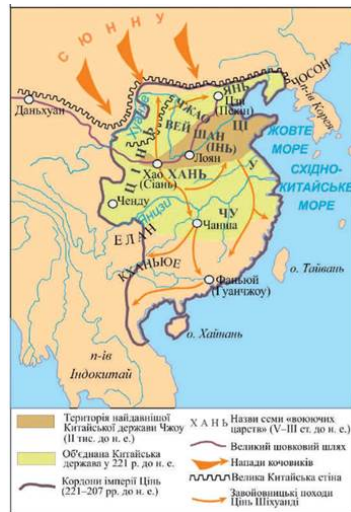
Давньокитайська держава (цивілізація) виникла в басейні р. Хуанхе, в III ст. до н.е. і умовно завершується падіння імперії Хань (220 р. н.е.). *Цей період історії Китаю має наступні етапи:*

1) *Династія Ся (2205–1766 рр. до н.е.)* – протоміська цивілізація епохи ранньої бронзи. Писемність не виявлена;

2) *Доба Шан-Інь (1766–1122 рр. до н.е.)* – урбаністична цивілізація, з чітким відокремленням ремесла від землеробства, яка поширилась на територію Середньокитайської рівнини. Виникає писемність. Міста (*і*) були центрами великих землеробських общин, які поступово з'єднались в нестабільну племінну (*фан*) державу-конфедерацію. Очоловав це об'єднання *ван*. Він мав наступні повноваження: верховний жрець, воєначальник, організатор масових землеробських робіт та заготівля запасів продовольства на випадок неурожаю та для ритуальних церемоній. Влада *вана* обмежена радою старійшин (*бо*) та народними зборами. Державний апарат був слабо розвинутий. Вани Головного міста (*Да і Шан*) об'єднання з метою поширення скотарських пасовищ проводили загарбницькі війни. Полонених частково приносили в жертву духам та померлим родичам, а решту залишали в державно-общинному рабстві. Під натиском зовнішніх ворогів об'єднання Шан розпалося;

3) *Доба Західного Чжоу (1122–770 рр. до н.е.).* Чжоуси племінне об'єднання яке знаходилося західніше держави Шан, сформували свою державу, яка постійно здійснювала загарбницькі війни з метою поширення території та захоплення рабів. Во главе держави стояв ван, якому місцеві автономні володарі (*чжухоу*) надавали данину і військову допомогу. Чжухоу володіли власним апаратом влади і здійснювали адміністративне управління місцевим населенням. Втім, на володіння володарів розповсюджувалась юрисдикція вана – його уповноважені вилучали частку доходів чжухоу в державну казну. Доволі часто ван змінював чжухоу з їх володінь. Правда з часом, використовуючи право на спадщину, чжухоу перетворились в фактичних володарів територіальної влади на місцях. Земля залишалася у царському фонді. Передавалось лише право на доходи з земель. Основою господарства Західного Чжоу була великородинна община, яка володіла правом на самоуправління і обробляла як царські, так і общинні землі. В цю добу доволі широко розповсюдилось рабство (1 раб коштував 20 мотків шовку), жертвоприношення яких у своїй більшості було припинено. На поч. VIII ст. до н.е. західночжоуська держава зазнавала нападів степних народів. Це викликало перенесення столиці на Схід, що поклало розвал єдиної держави;

4) *Доба Східного Чжоу (770–221 рр. до н.е.).* Доба заліза, створення складних гідротехнічних систем, підйом продуктивності господарства та товаро-грошових відносин. В цей час існувало понад 200 незалежних, поліетнічних монархій, які вели боротьбу між собою. Спостерігався розлад общинного землеволодіння, земельні наділи все більше передавалися ванами держав окремим впливовим сім'ям. Існувало міське і общинне самоуправління. Сільські общини очолювали вибрані простим народом старійшини (*фулао*), а міст –

міський голова (*лічжен*). Важливу роль в суспільно-політичному житті грали «вільні люди» (*гожен*), обов'язком яких була військова служба та сплата податей державі. Тобто, в добу Східного Чжоу були присутні демократичні тенденції. В V ст. до н.е. кількість незалежних держав скорочується до 30, з них ключову роль грали 7. Їх протиборство за гегемонію отримало назву «Період воюючих царств» (*Чжаньго*) який завершився 221 р. до н.е. перемогою (завдяки реформуванню державного управління та армії) царства Цінь. В цю добу виникають політико-етичні, релігійні вчення. Найвпливовіші з них – конфуціанство, даосізм, моїзм та легізм (*фа цзя*) отримують роль державної ідеології.

5) *Доба Цінь-Хань (221 до н.е.-220 р. н.е.)*. Перемога царства Цінь багато в чому відбулась завдяки реформам легіста Шан Яна (390–338 рр. до н.е.). Останній будучи міністром царства Цінь провів наступні реформи: а) в управлінні державою відмовився від принципу управління в межах традиції (*лі*) і впровадив в адміністративну практику принцип прямого закону (*фа*) правителя; б) провадив єдине оподаткування (кожна сім'я сплачувала 1/10 вражаю податків державі) та судочинство; в) узаконив заставу та скуповування землі без обмеження величини наділу, тобто був узаконений вільний ринок землі; г) домігся розділу господарств великих власників общинної землі; д) скасував спадкові титули аристократії та ввів нові ранги (20 ієрархічних ступенів) знатності, за які кожних ранг отримував право отримати земельну ділянку, рабів та власність; е) уніфікував грошову одиницю, міру ваг, довжини та обсягу; ж) ввів кругову поруку найменших територіальних одиниць держави – 5-дворок та 10-дворок за злочин скоєний одною особою – всі члени дворів переводились в ранг державних рабів. Після реформ Шан Яна царство Цінь стало могутньою централізованою військово-бюрократичною державою.

Очоловав Ціньську державу Ін Чжен, який після перемоги над останнім незалежним царством прийняв титул імператора (*хуанді*) і став себе найменувати Цзінь Шихуанді – «Перший імператор Цінь» (260–210 рр. до н.е.). Він продовжив реформи Шан Яна: а) розбив імперію на 36 територіально-адміністративних областей, границі яких

не співпадали з минулими політичними і етнічними границями; б) ввів для всіх мешканців імперії (в тому числі і для своїх дітей) єдине підданство вільних людей – «чорноголові» (*цяньюшоу*); в) провадив єдине письмове законодавство, бюрократичну систему та ієрархічний інститут інспекторів; г) провів перепис земельних володінь *цяньюшоу* і ввів поземельний податок 2/3 доходів «чорноголових»; д) сформував велику кількість державних рабів. Цзінь Шихуанді розширив територію імперії, яка наближається до сучасних границь Китаю.

Після смерті Цзінь Шихуанді в імперії спалахнули численні народні повстання. Один з керівників повстанців Лю Бан (247–195 рр. до н.е.) захопив владу і проголосив нову імператорську династію Хань (202 до н.е.-220 р н.е.). Династія Хань прийняла конфуціанське вчення, послабила податковий гніт землевласників, але в цілому залишила цінський державний механізм незмінним. Система державного управління доби Цін-Хань, з деякими змінами, залишалася діючою до буржуазної революції 1911–1913 рр.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Соціальна структура складалась: 1) привілейована аристократія (*ші*), яка являла собою систему регламентованих рангів; 2) вільні селяни (*цяньюшоу*), які володіли земельним наділом з якого держава збирала податки і одночасно обробляли общинні землі урожай з яких йшов в державний фонд; 3) державні та приватні раби.

Державне управління є класичним прикладом східної деспотії. На чолі держави був сакралізований, спадковий *ван*, пізніше *хуанді* – «син Неба». Останній призначав першого радника (*ченсян*). Правителю підпорядковувалася Рада знаті та ієрархічний чиновницький апарат. Далі йшли радники – «три старці», яким підпорядковувалися 3 головні відомства управління (військове, податкове, складське).

Місцеве управління. Територія країни була поділена на 36 областей, до яких входили повіти, до тих, в свою чергу, волості (начальники

областей, повітів та волостей назначалися імператором), а до волостей – общини (мали право самоуправління). Місто очолювала рада старійшин. Нижчою адміністративно-територіальною одиницею були 5-дворкі. Адміністративна діяльність територіальних начальників постійна перевірялась державними інспекторами.

Судова система була представлена судовим відомством – *тінвей*, а також провінційними суддями. Нагляди за чиновниками з метою недопущення зловживань з їхнього боку покладалися на верховного цензора. Нижньою судовою ланкою в цивільних справах була повітова адміністрація. Наступними ланками були начальник області, начальник судового відомства, зрештою, – імператор.

Судовий процес був змагальний і включав в собі елементи розшукового процесу. Розслідування злочинів покладалося на окремих чиновників і починалося із заяви в повітове управління. Неточність доносу каралася відповідно до скоєного злочину особою, якою стосувався донос. Анонімні доноси та доносити на членів сім'ї заборонялися. Розслідування тяжких злочинів (державний заколот, зрада та інші) передавалися в обласні управи.

Армія складалася з постійної імператорської армії та народного ополчення. Постійна армія формувалася на основі військової повинності. Кожен чоловік з 23 років відбував дворічну службу в армії. Аристократія виконувала офіцерські функції.

Право. Базувалась на моральних звичаях (*лі*), судових прецедентів, законів ванів та імператорів. Найбільш відомими нормативно-правовими актами є «Закон про поземельний податок» (VI ст. до н.е.), який закріпив ліквідацію общинних земель та встановив приватне землеволодіння. У 536 р. до н.е. з'явився «Огляд законів», яким встановлювалася чітка система покарань. За всі види злочинів передбачався винятковий перелік покарань, що включав лише фізичні санкції: таврування, відрізання носа тощо. У V ст. до н.е. з'явилася «Книга законів царства Вей», який складався із 5 глав: закони про злочин, про розбійників, про направлення до в'язниці, про затримання злочинців, про зняття страти. У III–II ст. до н.е.

«Книга законів царства Вей» була доповнена главами про військову справу та про фінанси.

Право власності. Первісно в добу Шан-Інь земля належало вану, а його наближені – могли володіти землями. З доби Чжоу з'являється право приватної власності на землю, яку, з часом дозволялось продавати.

Зобов'язальне право регламентувало різноманітні види договору, а саме: а) договір купівлі-продажу (укладався в письмовій формі з обов'язковою сплатою держаного миту); б) договір міни; в) договір дарування; г) договір позики (укладався у формі боргової розписки; боржник що вчасно не повертав позику, ставав рабом); д) договір оренди землі; е) договір особистого найму.

Шлюбно-сімейне право. Шлюб у Китаї від імені дітей укладали батьки. Чоловік мав беззаперечний авторитет в родині і володів значною кількістю привілеїв. Укладаючи шлюб, жінка назавжди розривала зв'язки зі своєю попередньою родиною, також вона не мала права на особисте майно.

Спадкування. Майно батька успадковував його старший син від першої дружини. За відсутності синів до успадкування залучалися інші родичі дружини. Дружина мала право на успадкування, але воно було обмеженим.

Кримінальне право у Давньому Китаї було досить розвинутим, в ньому були відомі такі поняття, як співучасть, обтяжуючі обставини, форма провини. В добу Чжоу перелічували понад 500 різноманітних злочинів. В системі покарання використовували принцип «бао» – виплата за вчинений злочин. Існувала велика кількість покарань, найпоширенішими були: татуювання, відрізання носа, обрубання ніг, кастрація і страта тощо. В покаранні використовувався принцип колективної відповідальності – з початку общини, а потім сім'ї (не залежно від соціального стану). В добу Цін за державний злочин карали не тільки злочинця, але і три покоління його родичів. Втім, від покарання можна було відкупитися. Також від тілесних покарань звільнялися діти, молодші 8 років і люди похилого віку, старші 70 років.

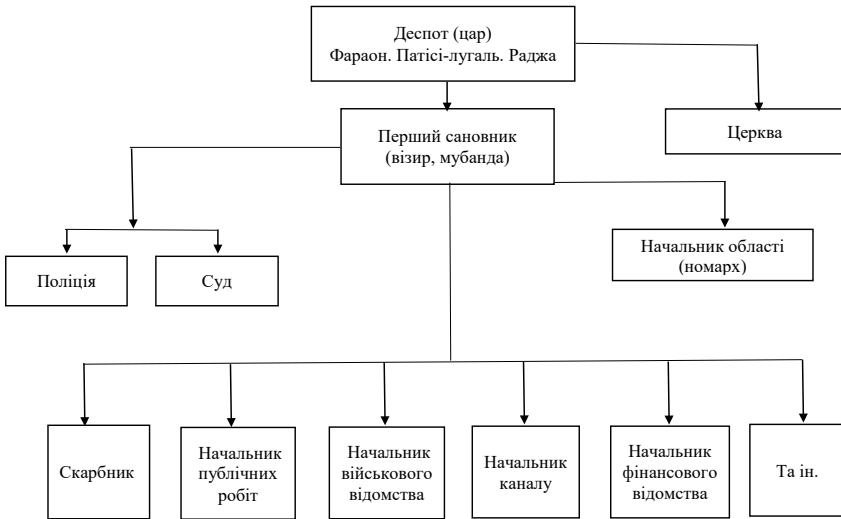
ВИСНОВКИ

Виникнення й розвиток держави і права в різних географічних зонах Давнього Сходу свідчить, що це був закономірний процес, результат розвитку первіснообщинного суспільства. Держава, будучи породженням складного процесу розвитку виробництва, що висувала зростаючі вимоги до військово-господарського й ідеологічного керівництва, так само, як і процесу майнового й соціального розшарування, стає основним фактором соціального регулювання людського життя й діяльності. Таким чином, давньосхідна держава ставала визначальною силою, яка існувала у всіх сферах і всіх рівнях життя давньосхідних суспільств.

Всі давньосхідні держави за своєю формою правління були примітивними деспотіями, які були природним продовженням сакралізованого вождізму та системи «військової демократії». Давньосхідні монархії характеризуються довготривалістю, що пояснюється незмінністю господарсько-технічним розвитком суспільств. Ключовою їхньою функцією була ефективна організація суспільної й рабської праці в рамках іригаційного землеробства й панування сусідської общини. Утвердження давньосхідних деспотій також було зумовлено кардинальною диференціацією суспільства, завданням збереження й звеличення приватної та державної власності.

Стародавнє право спочатку мало формальну, казуїстичну форму і синкретичний характер і лише з часом від єдиного релігійно-морального та нормативного комплексу почали відокремлюватися інститути та галузі права. Але цей процес рухався надто повільно – тобто стародавнє право мало консервативні ознаки.

СИСТЕМА ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ДАВНЬОСХІДНИХ ДЕСПОТИЧНИХ ДЕРЖАВ (ЄГИПЕТ, ВАВІЛОН, ІНДІЯ)

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Розкрийте зміст наступних термінів та понять:

таліон, ордаля, ілку, Закони Хаммурані, беріт, синедріон, Тора, варни, Закони Ману, лі, фа, історизм, об'єктивність, плюралізм, військова демократія, вождізм, суспільна диференціація, іригаційна теорія виникнення держави, східна деспотія, звичаєве право, казуїстичний характер права, зобов'язальне право.

2. Сформуйте по зразку таблицю: порівняльний аналіз державного ладу Давнього Єгипту, Вавилону, Ізраїлю, Індії та Китаю.

	<i>Давній Єгипет</i>	<i>Давній Вавилон</i>	<i>Давній Ізраїль</i>	<i>Давня Індія</i>	<i>Давній Китай</i>
<i>Дата існування</i>					
<i>Вищі державні органи</i>					
<i>Місьцеве управління</i>					
<i>Судова система та процес</i>					
<i>Армія та поліція</i>					

3. Сформуйте по зразку таблицю: Порівняльний аналіз законів Хаммурапі, законів Ману та Книги законів царства Вей. Визначить схожість і відмінності.

	<i>Закони Хаммурапі</i>	<i>Закони Ману</i>	<i>Книга законів царства Вей</i>	<i>Коментарі і висновки</i>
<i>Дата виходу</i>				
<i>Обсяг</i>				
<i>Право власності</i>				
<i>Зобов'язальне право</i>				
<i>Шлюбно-сімейне право</i>				
<i>Спадкування</i>				
<i>Кримінальне право</i>				

РОБОТА З ІСТОРИКО-ПРАВОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

ЗАКОНИ ХАММУРАПІ

(витяги)

§ 1. Якщо чоловік, обвинувативши під клятвою чоловіка, кине на нього [підозріння в] убивстві і не доведе цього – обвинувача його слід убити.

§ 2. Якщо чоловік кине на чоловіка [підозріння в] чарівництві і не доведе цього – той, на кого кинуто підозріння в чарівництві, повинен піти до Ріки і кинути в Ріку. Якщо Ріка поглине його – обвинувач його може забрати його дім; а якщо Ріка цього чоловіка очистить [від обвинувачення] і він лишиться цілим, того, хто кинув на нього [підозріння в] чарівництві, слід убити, а той, хто кидався в Ріку, дістає дім свого обвинувача.

§ 3. Якщо чоловік, виступивши в судовій справі із свідченням про злочин, не доведе сказаних ним слів, то, якщо це судова справа про життя, цього чоловіка слід убити.

§ 4. Якщо ж він виступив із свідченням в судовій справі про хліб або срібло, він повинен зазнати кари, визначеної в такій судовій справі.

§ 5. Якщо суддя, виносячи вирок, ухвалить рішення, виготовить документ з печаткою, а потім свій вирок змінить, цього суддю слід викрити в зміні вироку і він повинен оплатити в 12-кратному розмірі позов, [поданий] у цій судовій справі, а також повинен бути в раді скинутий з свого судового крісла і не може ніколи знову сидіти з суддями на суді.

§ 6. Якщо чоловік вкраде майно бога чи палацу, його слід убити; і того, хто прийме з його рук украдене, слід убити.

§ 7. Якщо чоловік купить з руки сина чоловіка чи з руки раба чоловіка без свідків і договору або візьме на схов срібло чи золото, чи раба, чи рабину, чи вола, чи вівцю, чи осла, чи що б там не було, цей чоловік злодій, його слід убити.

§ 8. Якщо чоловік украде вола, чи вівцю, чи осла, чи свиню, чи човен, то, коли це боже [або] коли це палацове, він повинен віддати

це в 30-кратному розмірі, а коли це належить мушкенуму, він повинен повернути в 10-кратному розмірі; а коли злодієві нічим віддати, то його слід убити.

§ 9. Якщо чоловік, у якого пропало що-небудь, знайде свою річ в руках [іншого] чоловіка, і той, у кого в руках знайдеться ця річ, скаже: «Мені, мовляв, продав її продавець, я купив її при свідках, мовляв», а хазяїн цієї речі скаже: «Я поставлю, мовляв, свідків, які знають мою річ», то покупець повинен привести продавця, що продав річ, і свідків, при кому він купив; так само і хазяїн цієї речі повинен поставити свідків, які знають його річ. Судді повинні розглянути їх справу, а свідки, при яких віддано купівельну плату, і свідки, які знають ту річ, повинні розповісти перед богом те, що вони знають. Продавець – злодій, його слід убити; хазяїн речі повинен одержати її назад, покупець повинен взяти відважене ним срібло з дому продавця.

§ 10. Якщо покупець не приведе продавця, який продав йому, і свідків, при яких він купив, а тільки хазяїн речі поставить свідків, які знають його річ, покупець – злодій, його слід убити; хазяїн речі повинен одержати свою річ.

§ 11. Якщо хазяїн речі не приведе свідків, які знають його річ, він – брехун, зводить наклеп, його слід убити.

§ 12. Якщо продавець помер, покупець одержує в 5-кратному розмірі позов, [поданий] в цій судовій справі з дому продавця.

§ 13. Якщо свідків цього чоловіка немає близько – судді призначають йому строк до 6-го місяця. Якщо на 6-й місяць своїх свідків він не приведе, він брехун, повинен зазнати кари, [визначеної] в такій судовій справі.

§ 14. Якщо чоловік украде малолітнього сина чоловіка, його слід убити.

§ 15. Якщо чоловік виведе за ворота раба палацу або рабиню палацу, або раба мушкенума, або рабиню мушкенума, його слід убити.

§ 16. Якщо чоловік сховає в своєму домі збіглого раба, який належить палацу або мушкенуму, і не виведе його на поклик глашатая, цього домохазяїна слід убити.

§ 17. Якщо чоловік спіймає в степу збіглого раба або рабину і доставить його хазяїнові, хазяїн раба повинен виплатити йому 2 сиклі срібла.

§ 18. Якщо цей раб не назве свого пана, слід привести його в палац, потім, розслідувавши обставини його справи, повернути його хазяїнові його.

§ 19. Якщо ж він затримає цього раба в своєму домі і потім раб буде знайдений в його руках, цього чоловіка слід убити.

§ 20. Якщо раб втече з рук того, хто його затримав, цей чоловік повинен поклястися богом хазяїну раба і бути вільним [від відповідальності].

§ 21. Якщо чоловік зробить пролом в будинку, його слід убити і закопати перед цим проломом.

§ 22. Якщо чоловік учинить грабіж і буде спійманий, його слід убити.

§ 23. Якщо грабіжник не буде схоплений, пограбований повинен клятвено показати перед богом все, що пропало у нього, а община і рабіанум, на землі чи в окрузі яких вчинено грабіж, повинні відшкодувати йому, що у нього пропало.

§ 24. Якщо [при цьому загублено] життя, община і рабіанум повинні відважити 1 міну срібла його родичам.

§ 25. Якщо в чиємусь домі спалахне вогонь, [і] чоловік, що лрийшов гасити його, зверне свій погляд на майно домохазяїна і візьме собі [що-небудь з] майна домохазяїна, цього чоловіка слід кинути в цей вогонь.

§ 26. Якщо редум чи баїрум, якому наказано виступити в царський похід, не піде або, найнявши найманця, відправить його своїм заступником, цього редума чи баїрума слід убити; найнятий ним дістає його дім.

§ 27. Якщо редум чи баїрум буде забраний [в полон?], будучи на царській службі, і після нього його йоле і сад будуть віддані іншому, хто буде нести його [військову] повинність, якщо той, повернувшись, дістанеться до своєї общини, слід віддати назад йому його поле і сад, і він буде сам нести свою повинність.

§ 28. Якщо редум чи баїрум забраний [в полон], будучи на царській службі, і його син може нести повинність, слід віддати йому поле і сад, і він нестиме повинність свого батька.

§ 29. Якщо син його малолітній і не може нести повинність свого батька, слід віддати 1/3 поля і саду його матері, і мати його виростить його.

§ 30. Якщо реду́м чи баї́рум заради своєї повинності покине своє поле, сад і дім і перебуватиме далеко, і після нього інший візьме його поле, сад і дім і буде нести його повинність протягом трьох років, то, якщо він повернеться і вимагатиме своє поле, сад і дім – не слід віддавати їх йому, і той, хто взяв їх і ніс його повинність, повинен буде нести [іі].

САМОКОНТРОЛЬ

І. Дайте відповідь на тестові завдання.

1. *Що вивчає історія держави та права зарубіжних країн:*

a. процеси становлення, розвитку і зникнення держав і різних систем права;	b. процеси становлення різних правових систем;
d. суспільний розвиток.	c. політичний розвиток країн зарубіжжя та його вплив на розвиток держави і права;

2. *Назвіть представників історичної школи права у Німеччині:*

a. О. Конт, Г. Спенсер;	b. Б.Ф. Савіньї, К. Ф. Ейхоґрн;
d. Г. Ф. Савіньї, Г. Спенсер.	c. В. О. Холмс, Е. Кант;

3. *Назвіть одну з найголовніших причин виникнення перших держав в Азії та Північної Африці:*

a. сприятливі природні умови;	b. особливості клімату;
d. усі зазначені.	c. необхідність виконання робіт, пов'язаних іригацією;

4. *Влада фараона в Давньому Єгипті стримувалась:*

- a. візіром;
- b. релігійно-моральними нормами справедливості;
- d. правом.
- c. державою;

5. *Яка з пам'яток є джерелом права Стародавнього Єгипту:*

- a. Закони Хаммурапі;
- b. Закони Ману;
- d. Книга законів царства Вей.
- c. кодифікація Бокхора;

6. *Яка форма рабства переважала в державах Стародавнього Сходу:*

- a. домашня;
- b. класична;
- d. торгова.
- c. військова;

7. *Вид власності на землю, особливий для Законів Хаммурапі:*

- a. приватна;
- b. общинна;
- d. державна.
- c. ілку;

8. *Яке покарання, згідно із Законами Хаммурапі, загрожувало особі, яка придбала від малолітньої вільної особи чи раба будь-яку річ без свідків і договору:*

- a. штраф у 12-кратному розмірі;
- b. штраф у 20-кратному розмірі;
- d. смертна кара.
- c. тілесне покарання;

9. *Яке покарання отримує син а законами царя Хаммурапі, якщо він вдарить свого батька:*

- a. відрубання руки;
- b. відрубання пальців;
- d. штраф.
- c. смертна кара;

10. *Яка суспільна верства відносяться до Давньої Індії:*

- a. кшатрії;
- b. раджа;
- d. літи.
- c. мажараджі;

ІІ. Доповніть речення

1. Важливим моментом у переході від родового суспільства до державної організації був розвиток на останньому етапі первісно-общинного ладу особливої організації управління, яка дістала назву... .

2. У Стародавньому Єгипті главою держави був Його першим помічником був... Він виконував такі функції:... .

3. Ілку в давньовавилонській державі була... .

4. Судова система давніх євреїв була обґрунтована в книзі... .

5. Главу давньокитайської держави іменували

6. Повноправні громадяни Вавилону мали назву

7. Верховним власником землі у давньосхідних країнах був

8. Сімейні відносини у давньосхідних країнах мали ... характер.

9. В Давньому Китаю поняття лі відрізняється від поняття фа тим, що

10. Закони Мані розділяють від законів Хаммурапі ... віків.

ІІІ. Питання для самоконтролю

1. Визначте предмет ІДПК.

2. Дайте характеристику методам ІДПК.

3. Визначить принципи ІДПК.

4. З яких ланок складалася судова система Давнього Єгипту?

5. Охарактеризуйте структуру та міст законів царя Хаммурапі?

6. Які види власності визначають закони Ману?

7. Дайте характеристику шлюбно-сімейних відносин у законах Ману.

8. Дайте характеристику зобов'язального права Давнього Китаю.

9. Охарактеризуйте основні риси східної деспотії.

10. Створити ієрархічних схему понять давньоєврейського права.

Додаткова література до теми

1. Білик В. Правове становище жінки в Стародавньої Індії. Літопись Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Чис. 26. 2022. С. 194–198.
2. Велика Є. С. Види покарань у праві держав Стародавнього Сходу. Право і Безпека. 2010. № 5 (37). С. 57–61.
3. Велика Є. С. Становлення інституту кровної помсти у звичаєвому праві стародавніх народів. Від громадянського суспільства – до правової держави : теи доп. IV Міжнар. наук.-практ. конф. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. С. 14–16.
4. Державне управління в країнах Стародавнього Сходу. Під ред. В. В. Омельчука. К. : Золоті ворота, 2011. 624 с.
5. Закони Хаммурапі: Практикум. Уклад. к. істор. наук Д. Г. Каюк. Дніпропетровськ, 2005.
6. Колос М. Стародавній Схід: генезис кримінально-правового регулювання та охорони суспільних відносин. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія : Право. 2015. No 2(12). С. 2–30.
7. Коритко Л.Я., Джуган В.О. Основні риси права Стародавніх Індії та Китаю. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Т. 28. 2021. С. 61–68.
8. Крижанівський, О. П. Історія стародавнього світу : підручник для студ. істор. спец. вищ. навч. закл. / О. П. Крижанівський. – 4-ге вид., стереотипне. – Київ : Либідь, 2009. – 589 с.
9. Логвиненко Є. С. Розуміння покарання у філософських вченнях Стародавнього Китаю. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми : тези доп. круглого столу (м. Харків, 27 жовт. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 118–120.
10. Логвиненко Є. С., Логвіненко І. А. Покарання в праві Стародавнього світу. Монографія. Харків. ФОП Панов А. П. 2019. 252 с.

11. Лук'янов Д. В. Загальна характеристика іудейського права. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2013. Серія ПРАВО. Випуск 22. Частина I. Том 1. С. 50–52.
12. Рождественська О. С. Закони Ману та соціально-правове становище жінки в сучасній Індії. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна № 1028, Харків, ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2012, С. 64–68.
13. Рожко В. В. Особливості іудейського (єврейського) права. Науковий вісник Львівського університету внутрішніх справ. 2014. № 4. С. 84–97.
14. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: Навч. посібник. Львів: Світ, 2001. 199 с.

ТЕМА № ІІ. ДЕРЖАВА ТА ПРАВО АНТИЧНОГО СВІТУ

Мета теми: надати здобувачам вищої освіти уявлення про формування, розвиток та реформування держав та правових систем, різних політичних режимів в добу античності.

Ключовими завданнями теми є:

- ❖ розкрити соціально-економічні умови та політичні причини виникнення держав античності. Виявити закономірності процесу переходу з передержаного стану в державний стан;
- ❖ встановити характерні риси політичних режимів країн античного світу;
- ❖ виявити соціальну структуру давньогрецького та латинського суспільств;
- ❖ виявити структуру державного управління античних держав;
- ❖ розкрити характерні якості античного права (особливо римського) та виявити його ключові принципи;
- ❖ виявити структуру судової системи та процесу;

Здобувач повинен оволодіти наступними навичками та знаннями:

- в межах хронологічних рамок, вільно орієнтуватися в процесах реформування античних держав та їх перехід на іншу стадію розвитку;
- знати основні поняття та терміни;
- розкривати відмінності політичних режимів держав античності;
- давати характеристику функціям та структурі державного управління країн античності;
- вміти аналізувати правові пам'ятники античних держав та володіти знаннями про генезу та структуру римського права;
- порівнювати державно-правові інститути античних держав.

ПЛАН

Попередні зауваження.

1. Поняття та періодизація античності».
2. Розвиток держави та права в Давній Греції.
 - 2.1. Державний устрій Спарти.
 - 2.2. Держава та право Афін.
3. Розвиток держави та права Давнього Риму.

Висновки.

Завдання до самостійної роботи.

Робота з історико-правовими джерелами.

Самоконтроль.

ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Генеza держави і права античного світу (Стародавньої Греції та Риму) здійснювалась від первісних громад вільних землевласників-воїнів до утворення світової, бюрократично централізованої Римської імперії. Під час свого існування античні держави змінювали свою форму від олігархії, демократії, тиранії, імперії. Класичними прикладами протистояння різних форм політичного правління була історія демократичних Афін та олігархічної Спарти. Втім, не зважаючи на різні форми державного правління, громадяни Афін, Спарти, а поруч і Риму були вільними членами державного управління «politike» – бути зобов'язаними жити й діяти відповідно до її законів і без заподіяння шкоди іншим громадянам. Таким чином, держава в античний час була наявним громадянським станом, ототожнювалась з ним, а здійснення державного управління конституювалось через репрезентацію певної системи громадянських чеснот.

Також слід зазначити, що Стародавній Рим, що виник як невеликий поліс в якому свідомо зруйнували первісну організацію і завдяки цьому сформували класичну рабовласницьку державу. Саме, у відміну від Стародавніх Грецьких полісів, у Римській державі рабовласницький лад пройшов усі основні етапи свого розвитку – виникнення, розквіт,

розклад і загибель. Антагонізм між рабовласниками і рабами, багатіями та бідними, завойовниками і підкореними народами досяг у Стародавньому Римі найвищої гостроти і призвів до занепаду Римської імперії. Історія Стародавнього Риму розкриває генезу державного устрою рабовласницької аристократичної республіки і монархічним устроєм, який прийшов їй на зміну.

Публічне та приватне право та юридична наука були уперше на теоретичному рівні розроблені саме у державній практиці Стародавнього Риму. Можна без перебільшення сказати, що рівень правової культури Стародавнього Риму в багатьох відношеннях залишається взірцем для майбутніх історичних періодів до сьогодення.

1. ПОНЯТТЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ АНТИЧНОСТІ

Розвиток держави та права античного періоду вважається класичним зразком політико-правової історії Західної цивілізації і всього світу. Історія античності розпочинається на рубежі III-II тис. до н.е. – з виникненням перших державних об'єднань на о. Крит і умовно завершується 476 р. н.е. падінням Західної Римської імперії. Цей період історії людства отримав свою назву від латинського терміну «*antiqua*» (древній). Отак, під античністю слід розуміти *історичну епоху, що охоплює часи генезиси (зародження, розквіту та занепаду) цивілізацій давніх Греції та Риму.* В географічному плані більшість історичних подій цієї доби відбувалися в басейнах *Середземномор'я та Причорномор'я.*

Античність поділяється на наступні періоди:

1. Панування грецького світу: (VIII-IV ст. до н.е.) коли майже все Середземномор'є (включаючи Евксинський понт (Чорне море)) було колонізовано давніми греками. Грецьких колоній-полісів в той час нараховувалось біля 1000 одиниць.

2. Доба *еллінізму* (від греч. *Ελληνες* – елліни, самоназва греків): (друга пол. IV-I ст. до н.е.), коли внаслідок македонських завоювань, підкорення грецьких полісів та ряду держав Азії та Північно-Східної

Африки, виникла перша світова імперія Олександра Македонського (356–323 до н.е.).

3. Римська доба: (VIII ст. до н.е.-V ст. н.е.). Час генезису римської держави.

Античне суспільство характеризувалося більш динамічними темпами розкладу родинно-общинних відносин чим суспільства Давнього Сходу. Це пов'язано з утвердженням своєрідної форми античної власності: стати власником землі міг тільки повноправний член общини – полісу, міста-держави, що становило економічне, релігійно-культове, політико-правове співтовариство вільних, повноправних громадян-землевласників.

На відмінну від давньосхідних держав, які були східними деспотіями, з розвинутими військово-бюрократичними механізмами, античні держави представляють великий спектр форм державності – від кривавих тираній, монархій до демократичних рабовласницьких республік.

2. РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА В ДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

Давня Греція (метрополія) географічно розміщувалась на трьох півостровах: Балканському, Аттика і Пелопоннес, на Східно-Південному узбережжі Малої Азії та великій кількості островів Егейського та Іонічного морів. Давньогрецькі племена (індоевропейського походження): еолійці, ахейці, іонійці та дорійці з кінця II т. до н.е. декількома хвилями завойовують цю територію. Племена (*філи*) ворогували між собою і створювали свої окремі полюса-держави.

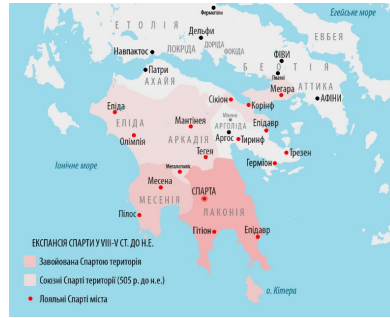
Процес формування державних форм життя в Давній Греції охоплює II – початок I тис. до н.е. Він був пов'язаний з розвитком критського та ахейських царств на п-ві Пелопоннес. Найбільшими з останніх були державні утворення в Мікенах, Тірінфі та Пілосі. Ахейські держави на чолі з царем Мікен Агемноном на рубежі XIII–XII ст. до н.е. взяли участь в оспіваній Гомером Троянській війні. Втім, ахейські держави були знищені внаслідок нашествия дорійських племен. Дорійське завоювання призвело не лише до

знищення Крито-Мікенської культури, але й спричинило значний міграційний потік, який захопив племена іонійців, яким дісталася малородюча Аттика. Територія півостровів поділяється на невеликі мало родючі долини, які розділені нагір'ями. Цей географічний фактор оказав значний вплив на формування державних утворень давніх греків – окремі *філи* заключали союз з іншими племенами і створювали невеликі етнічно закриті держави-поліси (громадянські спільноти одного етносу). В період розквіту Давньої Греції нараховувалось приб. 300 полісів. Тобто в Давню історії єдиної грецької держави існувала велика кількість автономних полісів, які ворогували і співпрацювали один з іншим.

Давньогрецьку історію прийнято поділяти на п'ять великих етапів:

1. *Егейський, або крито-мікейський* (II тис. – XII ст. до н.е.) – формування ранньодержавних утворень на о. Крит та в Ахейській Греції;
2. *Гомерівський* (XI – IX ст. до н.е.) – панування родоплемінних відносин;
3. *Архаїчний* (VIII – VI ст. до н.е.) – формування державних об'єднань у формі полісів;
4. *Класичний* (V – перша пол. IV ст. до н.е.) – розквіт давньогрецького суспільства та полісного устрою;
5. *Елліністичний* (друга пол. IV ст. – 30-ті рр. I ст. до н.е.) – утворення великого по масштабам елліністичного суспільства та держави на основі взаємодії та поєднання грецьких і східних традицій. Мовою спілкування була давньогрецька.

Державно-правовий аналіз Давньої Греції буде розглянуто за двома етапами: архаїчний та класичний з VIII по першу пол. IV ст. до н.е. Розбір державно-правових інститутів буде відбуватися на двох протилежних по своєму політичному устрою полісів-держав – військово-олігархічної Спарти та демократичних Афін.

2.1. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ СПАРТИ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

В XII ст. до н.е. в область Лаконія п-ва Пелопоннес вторглись дорійські племена. Згідно з гомерівською «Іліадою», у цей час існувало 12 ахейських поселень. Після жорстокої боротьби між дорійцями та ахейцями був утворений поліс Спарта. Після чого спартанці захопили сусідню Мессенію, населення якої було перетворено на державних рабів (*ілоту*). Таким чином виник самий великий по території поліс Давньої Греції.

Слава утворення Спарти (приб. VIII ст. до н.е.) належить напівлегендарному Лікургу. Йому приписують формування ідеї і провадження підписання всіма вільними членами дорійських і ахейських общин «суспільного договору» (*петр*). *Петр* повинен забезпечити існування досконалого політичного утворення – «общини рівних». Члени «общини рівних» давали обидницю виконувати наступні правила сумісного життя, які утримали назву «Лікургов лад»:

- обирати два царя – одного дорійського, іншого – ахейського;
- відмовитись від будь-якої розкоші;
- заборонялось займатися ремеслом і торгівлею (гроші дозволялися – в формі величезних залізних та кам'яних форм);
 - не пізніше 30 років спартанець мав вступати в шлюб, придане було заборонено;
 - дозволялась патріархально-полігамна сім'я. Головною метою якої вважалося народження здорової дитини. Розлучення – без зайвих процедур, а прояви ревності суворо заборонялися;
 - існувала монополія держави на виховання дітей. З 7 років хлопчики відчувувалися від батьків і навчалися військовому мистецтву. Метою виховання було сформувати ідеального виконавця-воїна;
 - після військового навчання, специфічного іспиту (*крінтії*) і отримання повноліття-громадянства в 20 років кожен воїн отримував –

клер. Останній надавався із невеликих 39 тис. земельний наділ, що існували в Спарті. До клеру були прикріплені ілоти, які обробляли певний наділ. Клер міг передаватися в спадок, але їх не можна було відчужувати, дарувати, подрібнювати. Тобто, клер був одночасно державно-приватною власністю. А само поняття «приватна власність» в Спарті розмита;

- обов'язкові спільні трапези окремого військового загону – *сисситія*. Окреме вживання їжі вважалася ганебним явищем. Сисситії забезпечували принципи рівності, що спричиняло механічну зрівнялівку для рядових учасників трапези, певне співвідношення внесків і норми споживання. Тих, хто був не в змозі робити належні внески продуктів, не допускали до участі в державному житті.

Вважається, що остаточно «Лікургов лад» встановився на кінець VII до н.е. і виконував два завдання – забезпечення єдності спартанців завдяки стримуванню майнової диференціації і організацію їх спільного панування над підкореним населенням – *ілотами*. Завдяки цим завданням суспільно-політичний устрій Спарти визначають як поліцейський.

Спарта постійно воювала. Особливо ворожі відносини склались з Афіньським морським союзом, які стали підґрунтям Пелопоннеської війни 431–404 рр. до н.е.). Не зважаючи на перемогу (при завзятій фінансовій допомозі Персії) Спарта опинилася в кризі, її соціально-політичні інституції були вичерпані, дійшла кінця суспільна практика «общини рівних». Поглибив кризу політичного устрою Спарти закон ефора *Енімадея* (400 р. до н.е.), згідно якого було дозволено відчуження *клерів*, поступово утверджувалося право власності на землю. На той час більшість спартанців загинула в битвах, їх кількість скоротилася до 1 тисячі. В II ст. до н.е. вся земля Спарті, а разом з нею і управління державою, опиняються в руках декількох десятків сімей – «Лікургов лад» став пустою формальністю, а «община рівних» розділилась на жебраків та багатіїв. До цього Спарту підкорив Рим.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Соціальна структура. Панівною верствою були спартанці. Лише вони – члени «общини рівних» мали право отримати *клер* і озброюватися за власний кошт, тобто бути воїнами-громадянами. Їх кількість в VIII ст. до н.е. була близько 10 тисяч осіб, і з часом постійно зменшувалась. Спартанцем вважався тільки той, чиї батько й мати були громадянами Спарти.

Наступним суспільним прошарком у Спарті були *періеки* – мешканці сусідніх зі Спартою територій. *Періеки* були особисто вільними, мали свої сім'ї, майно, у тому числі й землю, займалися переважним чином ремеслом і торгівлею, могли укласти різноманітні торговельні угоди, вільно розпоряджались своїм майном. Платили державну данину. Вони використовували у спартанському війську легкоозброєних воїнів. Проте політично *періеки* були безправними.

Нижчим суспільним прошарком Спарти були *ілоти*, кількість яких була 200 тис. осіб. Вони вважалися власністю держави. Працювали на *клерах* і віддавали їм до 50 % зібраного врожаю. Ілоти не мали власної землі, але мали свої житла й сільськогосподарський реманент. Вони вільно розпоряджались частиною врожаю, яка в них залишалася, за необхідності їх використовували як легкоозброєних воїнів. З дозволу держави їх можна було звільнити. Водночас кожного року спартанці оголошували тайну війну ілотам (*крінтії*), під час якої вбивали сотні потенційно небезпечних рабів.

Державний устрій Спарти є історичним прикладом «призупинення» розвитку суспільно-політичних та економічних процесів завдяки «замо-роженню» родоплемінних традицій в системі політичного управління. Тобто, в державному устрою Спарти зберіглись старі племінні принципи управління, які всю повноту влади віддавали вузькому колу аристократів. Тому державний устрій Спарти визначається як військово-поліцейська олігархія.

Державний устрій Спарти був продовженням «Лікургового ладу» і включав (по силі впливу) наступні компоненти:

- народні збори (*апела*). Скликались один раз на місяць. Мали право приймати або відхиляти проекти рішень царів і герусії. На практиці рішення *апели* були формальністю;
- командувач військом (*полемарх*);
- два спадкові царі (дорійський та ахейський) У військовий час це були воєначальники, в мирний – вищі жреці;
- Рада старійшин (*герусія*), яка складалася з 28 геронтів та двох царів з 60-ті років, довічно. Готувала законопроекти і була вищою судовою інстанцією;
- Колегія спостерігачів (*ефори*) – де-факто вищий орган державної влади. Колегія *ефори* складалася з 5 осіб, яким виповнилось 60 років. Їх обирала *апела* і *герусія* довічно. Ефори головували в *апелі* і *герусії*, скликали їх. Вони слідкували за розподілом військової здобичі, запроваджували податки, мали найширші повноваження в управлінні, контролі за всіма посадовими особами та в судочинстві. Мали право притягати царів до відповідальності, скасовувати їх рішення. Звіт *ефори* складали лише перед своїми наступниками.

Місцеве управління було відсутнім адже Спарта була військово-централізованою державою.

Судова система окремо виділених судових органів у Спарті не існувало. Судові функції виконували царі, *ефори* та *герусія*. Певні судові функції виконувала також *апела*. Виступати на зборах, пропонувати закони могли тільки посадові особи. Збори висловлювали своє рішення зазвичай криком. Судді сиділи в ізольованому приміщенні й прислухалися до того, як кричать обидві сторони, визначаючи переможця. У сумнівних випадках практикувався поділ голосувальників на дві частини шляхом розходження у різні боки. Однак влада могла оголосити своїми постановами рішення зборів недійсними, а самі збори розпустити. Царі розглядали кримінальні справи, справи про спадкування тощо. *Ефори* розглядали кримінальні справи приватних осіб. *Герусія* як вища судова інстанція готувала та розглядала законопроекти, здійснювала судочинство в особливо важливих справах.

Право Спарти було викладено в усній формі. При цьому воно характеризувалося значним збереженням пережитків родового ладу. Відсутність права приватної власності на землю, заборона громадянам Спарти займатися торгівлею та ремеслом, парна сім'я з багатьма специфічними рисами й елементами групового шлюбу, кримінальне право, норми якого не встановлювали міри покарання, а лише вказували на злочинні дії, й тому власне покарання обирали судді – все це свідчило про нерозвиненість права Давньої Спарти.

2.2. ДЕРЖАВНА ТА ПРАВО АФІН

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Згідно переказам, Афіни були засновані напівлегендарним Тезеєм в VIII ст. до н.е. Поліс виник в ході союзу чотирьох іонійських *філ* п-ва Аттики. Його територія була невелика – приблизно 10 км. від священного центру – Акрополю до границь полісу. В системі управління ранньо-афінського полісу залишалися пережитки родоплемінної традиції – військової демократії. Ключову роль в політичному житті полісу грали три державні органи: народні збори (*еклезія*), колегія посадових осіб (*архонтів*), Рада старійшин (*ареонаг*), яка складалась з *евпатридів* («народжених від благородних батьків»).

Також в політичному житті Афін приймали участь *царі-басилевси*, які володіли правом військового командування, виконували функції жерців та суддів. Влада *базилевса* була спадкова, але вона поступово втрачала свій вплив. Функції *базилевсів* почали займати нові посадові особи – *архонти*. Спочатку архонти обирались довічно, згодом – на 10 років. З VII ст. до н.е. щорічно стали обирати 9 архонтів. Один із них – перший архонт, іменем якого називався рік, перебував на чолі колегії і мав повноваження з нагляду за внутрішнім управлінням і судові повноваження з сімейних справ. *Басилевс* – другий архонт, виконував судові функції з релігійних справ та роль жерця. Третьюму – *полемарху*

належала військова влада. Інші шість *архонтів-фесфетів*мо виконували судові функції. Після закінчення строку повноважень архонти вступали до *ареопагу* – вищої державної ради.

Таким чином, після об'єднання чотирьох племен в Афінах встановилося аристократичне правління. Влада зосереджувалася в компетенції колегії *ареопага*. Народні збори не мали особливого значення, і навіть вибір архонтів залежав до компетенції *ареопагу*. По суті *евпатриди* узурпували владу, яку спробували закріпити законами *Драконта* (621 р. до н.е.). Це був перший звід афінських законів, який забезпечував захист *евпатритам* їх власності та особисту недоторканості. *Закони Драконта* руйнували пережитки родового ладу – кровна помста заборонялась.

В цей час приватна власність *евпатритів*, за рахунок *іпотеки*, присвоєння земельної застави простих громадян (*демоса*) звеличувалась. На ділянках демосу встановлювались заставні каміння. Отак, громадяни Афін, які ще зберігали за собою право бути *гоплітами* – важкоозброєними пішими воїнами, втрачали свої громадянські права і поступово опинялись в борговому рабстві. Через це Афіни потрапили в тяжку політичну кризу, яка могла завершитися громадянською війною. Втім, цього не відбулось завдяки реформам *архонта-полемарха* Солона (640–559 рр. до н.е.), яка відбулась в 594 р. до н.е.

Реформи Солона:

- *сисакфія* – скидання тягара з землі боржника. Закладні каміння були прибрані з земельних ділянок, а земля поверталася їхнім попереднім власникам;
- заборона рабства громадянам Афін. Боргові зобов'язання, в яких передбачався самозаклад особи боржника, були заборонені в майбутньому. Громадяни, що стали рабами за борги, за рахунок громади, були

викуплені і відпущені на свободу. З цього часу рабами в Афінах могли бути тільки чужоземці;

- була встановлена свобода заповіту, згідно якою виморочне майно вже необов'язково потрапляло, як раніше, у рід померлого, проте кожному надане право заповідати майно на свій розсуд;

- запроваджена єдина монета і заборонявся експорт продовольства, крім олії;

- встановлений ценовий розподіл громадян – на 4 розряди:

1. Найбагатіші – користувалися всіма політичними правами, але мали обов'язок забезпечувати фінансові потреби держави (*літургія* – добровільне пожертвування на публічні заходи), обиралися воєначальниками.

2. Багаті – теж мали всі політичні права, будували за свій рахунок військовий флот, публічні будівлі та служили у кінноті.

3. Середній достаток – найчисленніший розряд, який мав обмежені політичні права (не обиралися архонтами і не проходили в *ареоназ*) за власних рахунок служили *гоплітами* (обладнання якого коштувало приб. 100 драхм).

4. Низький достаток – володіли правом обирати посадових осіб на народних зборах, служили в ополченні як легкоозброєні воїни.

За одиницю обчислення був обраний медимн – міра сипких тіл (приб. 52,5 літри). Для зарахування в I розряд вимагався прибуток в 500 медимнів зерна щороку. В II розряд – 300, а III – 200 медимнів. Медимн хліба коштував одну драхму (вартість бика – 50 драхм), і цю оцінку могло бути застосовано до осіб, які не мають прибутку з землі.

- народні збори (*еклезія*) – отримала статус вищого державного органу;

- був створений новий державний орган – *Рада 400*. До її складу обирали вільних громадян (по 100 осіб від кожної *філи*). Цей орган готував проекти народних зборів і поступово перебирав на себе функції *ареонагу*;

- був створений народний суд або суд присяжних – *гелієя*;

- були скасовані закони *Драконта*, крім кари за убивство.

Отак, реформи Солона змінили соціально-політичний устрій Афін. Суттєво були зменшені можливості *евпатритів*, затвердились основи демократично-рабовласницького устрою Афін. Втім, новий політичний устрій мав *тимократичну* основу тобто поділ влади базувався на майновому принципі, що дозволяла багатим верствам населення контролювати державну владу.

Втім, державний устрій Солона довго не утримався. З 560 по 510 рр. до н.е. в полісі затвердилась тиранія Пісистрату та його синів. Соціально тиранія спиралась на середніх і дрібних землеробів та торгово-ремісничий прошарок. Тиранія сприяла перерозподілу земельного фонду Аттики на користь селянства і тим послабила становище *евпатритів*. Це був час економічного та культурного піднесення Афінського полісу.

В 510 р. до н.е. устрій Солона відновив свою діяльність. Щоб закріпити демократичні основи правління в 509 р. до н.е. була проведена *реформа архонта Клісфена* (565–492 рр. до н.е.). Її суть:

- поділ Аттики на 10 територіальних одиниць – *філи*. Кожна з них складалася з трьох частин – міської, приморської та землеробської. Своєю чергою, вони поділялися на *деми*. Їх було близько 100 – в кожній із них велася реєстрація своїх членів (списки за *демами*). Деми очолювали вибрані на рік – *демариш*;

- ліквідована Рада 400. Її повноваження перебрала на себе Рада 500 (*буле*). Кожна *філа* делегувала в *буле* по 50 свої представників;

- створена *колегія 10 стратегів* – по одному від кожної *філи*;

- прийнятий закон черепків (*остракізм*). Так називалося почесне вигнання з полісу, що застосовувалося як запобіжний політичний засіб, а не покарання. *Остракізм* застосовувався в тих випадках, коли той або інший політичний діяч своїм авторитетом, своїми зв'язками міг сприяти «виникненню смуту». Вигнання призначалося на 5 чи 10 років і не тягнуло за собою ані позбавлення прав, ані конфіскації майна. Рішення про *остракізм* належало народному зібранню і приймалося за умови, що

за вигнання буде подане не менше 6 тис. голосів методом таємного голосування (писали на глиняних черепках).

Отак, реформи Клісфена сприяли утвердженню в Афінах демократичної держави (для його громадян-чоловіків). Поліс остаточно набув ознак тимократичної республіки. Одночасно Афіни стали класичним прикладом рабовласницької держави.

В той же час над Афінами (Давньою Грецією в цілому) нависла смертельна загроза. Царі Персидської імперії вирішили підкорити сеобі всі давньогрецькі поліси. Розпочалась Греко-персидська війна (500–449 рр. до н.е. з перервами). Не зважаючи на зруйнування Афін (480 р. до н.е.) поліс вийшов з війни могутньою морською державою, главою військового союзу (Делоський союз до якого входило до 140 полісів). Завдяки росту військового значення *гоплітів* в Афінах остаточно утвердилася влада народу. В той же час став набирати силу конфлікт зі Спартою. Обидві держави прагнули гегемонії в Давньогрецькому світі.

Настав найвищий політико-економічний розквіт Афінської держави (приб. 444–429 рр. до н.е.). В цей час прихильник демократії архонт *Ефіальт* (? – 461 р. до н.е.) ухвалив закон про позбавлення *ареонагу* всіх політичних функцій. Видатним політичним діячем цього періоду був *Перикл* (495–429 рр. до н.е.), який протягом 15 років обирався стратегом – головою держави. Він провів ряд демократичних реформ, які удосконалювали устрій Солона:

- на посаду *архонта* стали допускати третій розряд громадян;
- процес виборів в *гелії* та *буле* був змінений – тепер у *філах* відбувалось жеребкування своїх представників в ці органи влади;
- державні посади могли займати представники всіх 4 розрядів громадян;
- державні посадовці та військовослужбовці почали отримувати за працю для суспільної користі оплату (*містофорія*).

Таким чином, реформи Перикла зрівняли всіх громадян Афін в політичних правах – кожен громадянин що досягав 30-го віку міг обіймати

майже всі державні посади не зважаючи на майновий ценз. Отак, в Афінах остаточно утвердився демократичний устрій.

Втім, розпочалась війна Афін (Делоського союзу) зі Спартою (Пелопоннеська війна 431–404 рр. до н.е.), в якій Делоський союз програв. В наслідок цього в 411 р. в Афінах відбувся олігархічний переворот і народ був усунений від влади. Демократичні інститути ліквідовані.

В другій пол. IV ст. до н.е. Грецію захопила Македонія, в 323 р до н.е. підкорив Рим. Довгі віки греки залишалися від владою інших держав. Лише на початку XIX ст. Греція як єдина держава здобула незалежність від Османської імперії.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Соціальна структура складалася з *евпатридів* – аристократів, *геоморів* – землеробів і *деміургів* – ремісників. Кількість вільних громадян коливалась від 12 до 35 тис. осіб. Чужинці (*метеки*), що постійно мешкали в Афінах могли займатися своєю професійною справою, купувати і продавати (все, окрім нерухомості), але політичних прав не мали. *Метека*, який ухилився від сплати податків, продавали в рабство.

Рабство в Афінах набуло класичної форми. Раб був власністю свого господаря, його можна було купити, продати, обміняти тощо. Він був річчю, а не особою. Хазяїн мав право покарати свого раба, але засудити раба до страти могла тільки держава. Відпускання рабів на волю, хоч і траплялося, проте не було поширеним.

Громадянство могли отримати тільки ті, чиї батько й мати були афінськими громадянами й мешкали в законно оформленому шлюбі. Дієздатність афінських громадян наставала з 18-річного віку, коли вони після 2-х літньої служби в армії, набували право бути внесеними до списків членів *дему*. Афінські громадяни користувалися всією повнотою соціально-економічних і політичних прав, серед яких найважливішими були такі: право брати участь у народних зборах. З 18-ти до 30-ти років чоловіки мали статус *ефебів*, тобто не володіли громадянськими правами

в повному обсязі. І тільки з 30-ти років *ефеби* отримували право обіймати державні посади – до цього часу їх не визнавали повноправними з юридичної точки зору.

Жінки-афінянки не мали політичних прав.

Державний устрій Афін пройшов певні періоди свого генезису. Слід коротко визначити їх: олігархічне правління (VIII–VII ст. до н.е.), тимократія (VI ст. до н.е.), тиранія (серед VI ст. до н.е.), демократичне правління (V–IV ст. до н.е.). Наш історико-правовий аналіз буде розглядати останній – демократичний етап розвитку афінської державності.

❖ Верховним органом управління була *еклезія* (народні збори). Скликалася кожних 8–10 днів. В засіданнях *еклезії* брали участь 6–8 тис. осіб, з 20-ті років. Вони розглядали питання оборони, війни і миру, фінансів, продовольчого постачання, приватні суперечки громадян тощо. Кожний громадянин міг добиватися через *еклезію* скасування будь-якого закону. Голосували криком, пізніше – підняттям руки, а згодом була запроваджена процедура голосування білими та чорними камінцями.

Кожний громадянин Афін мав право запропонувати проект нового закону. Однак існувало кілька обмежень: автор законопроекту підлягав кримінальній відповідальності, якщо його пропозиція суперечила чинним законам, кожен законопроект проходив попередній розгляд у *Раді 500*, остаточне рішення за законопроектом належало суду присяжних – *Геліей*. І, нарешті, існувала особлива процедура, суть якої полягала в тому, що під час проходження законопроекту проти нього міг виступити будь-який громадянин із заявою, що протягом року він порушить проти автора законопроекту судову справу. З цього моменту подальше проходження законопроекту призупинялося. Справу передавали в *Гелію*, де автор законопроекту відстоював його доцільність, а той, хто звернувся зі скаргу, – його шкідливість та антидемократичний характер. Якщо справу вигравав скаржник, то законопроект скасовували, а його автор підлягав покаранню.

❖ *Рада 500 (буле)* – постійно діючий державний орган. До її складу входили по 50 осіб від кожної з 10 *філ*. Члени ради обиралися

жеребкуванням на один рік з громадян, які досягли 30 років. Буле мала наступні компетенції з управління державними справами: здійснення дипломатичних зносин, управління фінансами, нагляд за арсеналами, доками, флотом, регулювання торгівлі, контроль за посадовими особами. Законодавчі компетенції: підготовлювала законопроекти та рішення для обговорення *еклезій*. Буле поділялась на 10 судових колегій. Вони розглядали конкретну справу одночасно. Яку саме справу розглядати колегіям вирішувало жеребкування. Вірні принципу стримувань, афіняни не надавали раді 500 всю виконавчу владу. Її ділили з нею *колегії стратегів і архонтів*.

❖ *Гелієя* – вищий судовий орган, який складався з 5 тис. суддів та 1 тис. запасних. До її складу входили (по жеребу), громадяни з 30 років, по 600 осіб від кожної з *філи*. *Гелієя* була судом першої інстанції у справах про державні злочини і про зловживання посадових осіб, а також апеляційною інстанцією. Мало право відхиляти законопроекти, прийняті народними зборами.

❖ *Ареопаг* в ранній період вищий державності, який виконував судові та управлінські функції. Згодом за ним залишилися лише судові функції.

❖ Вищими посадовими особами в Афінах вважались *колегія архонтів* та *колегія стратегів*. Перша – *колегія архонтів* існувала з VII ст. до н.е. і складалась з обраних на 1 рік народними зборами 9 архонтів. Перший архонт перебував на чолі колегії та мав повноваження з нагляду за внутрішнім управлінням і судові повноваження з сімейних справ. Другий архонт (*басилей*), виконував судові функції з релігійних справ та роль жерця. Третьому архонту, *полемарху*, належала військова влада. Інші 6 *архонтів-фесмофетів* виконували, переважним чином, судові функції. Згодом кількість архонтів виросла до 40. Після завершення строку повноважень архонти вступали до *ареопагу*.

Друга – *колегія стратегів* була створена Клісфеном і складалась з 10 чоловік. Обиралась прямим голосуванням усіх учасників народних зборів. Дозволялась переобрання на наступний термін. Первісно у виданні комісії були лише військові справи, але згодом до комісії

стратегів перейшли фінансові справи, зовнішньої політики, судді з прав військових злочинів, законотворча діяльність тощо. На відміну від *колегії архонтом*, члени *колегії стратегів* вважалися рівними. Де-факто ключову роль в *колегії грав* популярний політичний діяч.

❖ *Службові особи* (близ. 700 осіб) управляли державним майном, державною скарбницею, цивільні чиновники – спостерігачі за порядком торговельних договорів, мораллю громадян тощо. Кожний *філ* і *дем* вибирали своїх посадових осіб. По суті кожний громадянин Афін був активним учасником державного управління і за своє життя декілька разів міг займати ту чи іншу державну посаду. Вибирали посадовців на 1 рік. Перед обранням вони проходили спеціальну перевірку на професійні здібності, моральні якості, відсутність боргів тощо. Обраний на посаду не міг відмовитися від неї.

Судова система була розгалужена та ієрархічна. В її склад входили: *Ареопаг*, *колегія архонтів*, *колегія стратегів*, *Геліея*. На ранньому етапі існування держави в Давніх Афінах *басилей*, ставши другим архонтом, виконував судові функції з релігійних справ. Інші архонти-фесмофети виконували також судові функції. Остання вважалася вищою судовою колегією, яка була підконтрольна *колегії стратегів*. З доби реформ Ефіальта *Ареопаг* розглядав кримінальні справи. У введені *колегії архонтів* були релігійні, сімейно та моральні справи. Суди діяли відкрито, гласно, використовуючи змагальний принцип. Рішення суду приймалось таємним голосуванням більшістю голосів і оскарженню не підлягало.

Судовий процес розпочинати могли тільки повноправні афінські громадяни. Інтереси неповнолітніх і жінок у суді представляв глава сім'ї, *метека* – його *протат* (громадянин Афін, представник його інтереси у державних органах), за раба відповідав його господар. Жінок і неповнолітніх до суду в якості свідків не залучали, рабів при допитах катували.

Процес починався після подання заяви потерпілого або його представника. Розрізняли два види судових справ і відповідно два види процесу: публічний і приватний. Публічний процес починався з ініціативи

державних органів або по заяві будь-якого громадянина незалежно від того, були порушені його особисті інтереси чи ні. У публічному процесі позивач повинен був під загрозою штрафу в 1000 драхм довести справу до кінця.

Приватний процес починався по заяві потерпілої сторони або будь-якого громадянина незалежно від того, були порушені його особисті інтереси чи ні. Виклик відповідача в суд здійснювався самим обвинувачем, який перед свідками закликав обвинуваченого або відповідача з'явитися в призначений час до суду. При нез'явленні обвинуваченого справа слухалася заочно.

Посадова особа, що отримала скаргу, спочатку проводила розслідування справи (*анакрисіс*). У процесі розслідування обвинуваченому належало право представити свої письмові заперечення проти розгляду справи в суді по суті. Так, відповідач міг послатися на те, що його справа вже розглядалася в суді раніше, що претензія позивача погашена давністю або, що справа почата не в тому порядку, в якому слід було її розглядати; або не у тієї посадової особи, у якої належало. Якщо протест визнавався ґрунтовним – справа припинялася.

Якщо заперечень з боку відповідача не було, суддя переходив до розслідування справи по суті. Сторони представляли свої докази: власне зізнання, письмові документи, показання свідків. Після закінчення попереднього слідства всі докази бралися в особливі мідні або глиняні посудини, які опечатували, після цього не можна вже було представляти нових доказів. Під час розгляду справи в суді можна було посилатися тільки на існуючі докази. Судове засідання закінчувалося таємним голосуванням суддів без попередньої наради. Внаслідок того, що не у всіх справах законом передбачалися конкретні покарання, після виголошення звинувачувального вироку могло відбуватися голосування стосовно міри покарання. Апеляційну скаргу можна було подати до Гелієї.

Армія формувалась на основі загального ополчення вільних громадян від 18 до 50 років. Первісно всі юнаки з 18 по 20 років були зобов'язані пройти військове навчання. Під час війни кожна *філа* мала виставити

загони *гоплітів*, вершників та легкоозброєних воїнів. З другої пол. V ст. до не. Афіни почали використовувати військових найманців.

Поліція. В ранньому періоду існування афінської державності поліція набиралась з найманців – «державних рабів», які називалися *токсоти* – лучники (близ. 200 осіб). Іноді їх називали скіфами, бо їх більшість походило з цього народу. *Токсотів* очолював *архонт-апонім*.

Існувала також таємна поліція – *сикофанти*, якими були *метеки* та вільновідпущеники. Вони стежили за таємними зборами, бенкетами і доповідали *еклезії* про виявлені факти розпусти, неробства тощо. Отак, *сикофанти* висували звинувачення проти таємних правопорушників і могли розраховувати на частку конфіскованого у них майна. У випадку оманливого доносу *сикофанта* могли позбавити особистої свободи.

Правова система Давніх Афінах була більш розвинена чим наприклад Спартанська правова система. Найдавнішим джерелом права в Афінах був також звичай. У V-VI ст. до н.е. основним джерелом права стає закон, хоча правові звичаї все ще продовжували відігравати важливу роль. Перші норми права діяли як у формі звичаїв, так і у вигляду судових рішень.

Найбільш давніми були *Закони архонта Драконта*, 621 р. до н.е. Вони були записом чинних норм звичаєвого права. До нас вони не дійшли, але відомо про встановлення ними надміру жорстоких покарань. Так, суворими були покарання за посягання на приватну власність. Наприклад, за законами Драконта, смертну кару передбачено навіть за крадіжку фруктів і овочів. Обмежуючи кровну помсту, встановлювалось, що відповідальність за вбивство не повинна розповсюджуватися, як у минулі часи, на рід убивці – відповідальним визнавався сам винний. Узаконювалася практика примирення з убивцею та його родом за допомогою викупу. Для законності примирення необхідною була згода найближчих родичів убитого.

Закони Драконта розрізняли навмисне та ненавмисне вбивство, призначаючи за останнє не смерть, а вигнання (без конфіскації майна),

тобто таке ж покарання, що призначалося за заподіяння тілесних ушкоджень. Законодавець звільняв від відповідальності вбивцю, якщо його дії були викликані самообороною. Особливо тяжким злочином вважалося святотатство, або неповага до богів, що передбачало смертну кару.

Закони Драконта ознаменували перемогу демосу, поза як за традицією тлумачення звичаєвого права належало аристократії й призводило до зловживань. Запис чинних норм права дозволив обмежити свавілля у тлумаченні юридичних правил. Попри свою жорстокість, закони Драконта обмежували владу архонтів, котрі часто надто вільно тлумачили право.

Широкое коло питань, пов'язаних із організацією державної влади та регулюванням цивільно-правових відносин (боргова реформа, закріплення приватної власності на землю тощо), базувалося на законодавстві Солона. Хоча афінське право не було систематизованим і не всі правові інститути були розроблені досить повно.

Право власності. Значного поширення набував інститут приватної власності на землю, особливо після реформи Солона, що дозволило дроблення, продаж, заповіт та інше відчуження земельної власності. Держава була власником рудників, багатьох орних земель, суднобудівних верф. Усе це, за винятком культових споруд, передавалося в оренду приватним особам. Держава лише здійснювала нагляд за станом орендованого майна, експортно-імпортними операціями, суднобудуванням, заснуванням колоній. Так, здавання в оренду державної власності відбувалося лише з відома спеціальних посадових осіб (*полетів*). Державне майно здавалося в оренду на 40 років чи пожиттєво, а приватні земельні наділи на 1–3 роки. Несвоєчасна сплата орендної платні слугувала підставою для розірвання договору оренди. За певних умов передбачалася можливість позбавлення громадянських прав недобросовісного орендаря державного майна.

Детальну кодифікацію прав власника афінськими законами не було здійснено, і визначення права власності як абсолютного права особи в Афінах не існувало. Однак широкого розповсюдження

набули оренда землі, будинків, рабів, худоби, різноманітні кредитні операції.

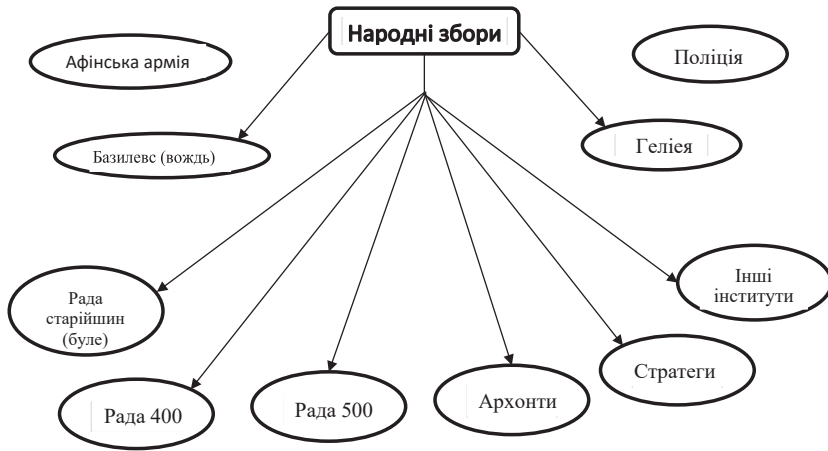
Зобов'язальне право. Були відомі різноманітні договори: купівля-продаж, договір найму, особисте наймання та підряд, договір позики тощо. Особливе значення в історії Афін мала застава землі (*іпотека*). За іпотекою заставлена земля залишалась у володінні та користуванні боржника, але боржник втрачав право розпоряджатись нею – продавати, дарувати і тощо.

У шлюбно-сімейних відносинах закріплювалася нерівноправність жінки. Шлюб мав різновид договору купівлі-продажу, й одруження жінки було справою її батька чи старшого брата. Вступ у шлюб вважався справою обов'язковою, до неодружених ставилися як до хворих. Дружина в умовах офіційно моногамної сім'ї, перебувала в становищі старшої служниці. Чоловік був офіційним представником її прав. Для розлучення достатньо було покликати свідків. Невірну дружину можна було вигнати з дому, а її майно присвоїти. Зрада чоловіка не тягнула відповідальності перед дружиною. Влада батьків над дітьми до Солона була майже необмеженою. Незабаром вона послабшала, але все ще залишалася значною. Діти не повинні були утримувати батьків, якщо ті не навчили їх якогось ремесла.

Спадкування майна. Існувала свобода заповіту. Як спадкоємці виступали сини, а в разі їх відсутності «дочки-спадкоємниці». Обов'язок улаштування їх майбутнього брала на себе держава.

Кримінальне право. Афінське право розрізняло злочини проти держави та проти особистих інтересів, хоча межа між ними була досить умовною. Найтяжчими злочинами вважалися державна зрада, обман народу, образа богів, крадіжка храмового майна та інше. До серйозних злочинів належали також убивство, зрада дружини, образа тощо. За законом 410 р. до н.е., кожного, хто намагався скинути демократію в Афінах, оголошували поза законом і його можна було вбити безкарно у будь-який час.

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД АФІН

3. РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА ДАВНЬОГО РИМУ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Історія давньоримської державності поділяється на наступні періоди:

1. *Царський (VIII–VI до н.е.)* – характеризується існуванням слабкої громадської спільноти, яка не виходила за межі міста Риму.

2. *Республіканський (VI–I ст. до н.е.)* До III ст. до н.е. Рим одне з міст-держав Апеннінського п-ва. З III ст. до н.е. починаються завоювання.

3. *Імператорський (I ст. до н.е. – 476 р. н.е.)* поділяється на дві доби:

а) *принципат* (до III ст. н.е.) – імперія, яка формально зберігала республіканські традиції і форми;

б) *домінант* – диктатура що спиралась на гвардію імператора.

Царський період. Вважається, що місто Рим було засновано в 753 р. до н.е. Одночасно виникла держава, яка була політичним об'єднанням трьох племен – *латин*, *сабін* й *етрусків*, що жили на західному узбережжі Апеннінського п-ва в долині р. Тібр. В якийсь мірі державний лад у давніх римлян був повторенням сімейних відносин із великою роллю глави сім'ї, батька. Тому всі повноправні і здатні носити зброю громадяни обирали пожиттєвого царя (*rex*), котрий мав ознаки влади батька в сім'ї.

Управління Римом здійснювали *сенат*, *куріатні коміції* та *rex*. Сенат на перших порах був радою зі 100 родових старійшин. *Куріатні коміції* представляли собою збори чоловіків-воїнів. На коміціях обирали царя, який виконував функції військового вождя, верховного жреця й деякі судові функції. Його волю фактично нічим не було обмежено. Єдине легальне обмеження влади царя полягало в тому, що він міг лише застосовувати закони, а не змінювати їх. Першим рексом римської громади вважається Ромул, а загалом їх налічують сім.

Кожне з трьох племен Риму складалося зі 100 родів. А кожні 10 родів утворювали *курію*. Курії утворювали загальні народні збори (*comitia* – схід) римської громади (*куріатні коміції*). Вони ухвалювали або відкидали запропоновані їм законопроекти, обирали посадових осіб, виступали як вища апеляційна інстанція при розгляді питань про смертну кару, оголошення війни.

Справи безпосереднього управління, створення законопроектів, укладення миру належали до компетенції римської ради старійшин – *сенату*. Вона складалася з старійшин усіх 300 родів (від кожного по одному представнику). Старійшини утворювали спадкову аристократію.

Історія царського періоду – це, насамперед, історія протистояння між *патриціями* (тих хто входив до однієї з тридцяти курій і мав право

обіймати виборні посади, виступати суддями, брати участь у розподілі нової, завойованої землі) і *плебеями* (вільними людьми, що не входили до складу курій і були позбавлені політичних прав). Коли згодом земельний фонд Риму, який був вичерпаний, і Рим звернувся до політики завоювань, плебеїв не було допущено до розподілу захопленої території. Земельне питання перетиналося з питанням політичних прав плебеїв. Це стало чинником гострих конфліктів, що призвело до корінних реформ.

Реформи шостого царя Риму Сервія Туллія (VI ст. до н.е.):

❖ всіх громадян було поділено за розрядами згідно з майновим цензом. До вищого розряду належали найбагатші громадяни, так звані *вершники*. Вартість їхнього майна перевищувала 100 тис. мідних асів (асс – мідна римська монета V–II ст. до н.е. вагою 327,5 г., бик коштував – 100 ассів). До I розряду було віднесено тих громадян, майно яких оцінювалося від 75 до 100 тис. асів, до другого – від 50 до 75 тис. асів, до третього – від 25 до 50 тис. асів, до четвертого – від 11 до 25 тис. асів, до п'ятого – близько 11 тис. асів. Ті, хто не увійшли до розрядів, отримали назву пролетарів (від римського «*пролес*» – потомство, ті, у яких немає нічого, окрім дітей);

❖ була організована нова система ополчення. Всіх громадян, що мали землю або інше нерухоме майно, у віці від 16 до 45 років призивали на активну військову службу. Особи старшого віку несли гарнізонну службу. Всіх військовозобов'язаних залежно від майнового стану об'єднували у військові підрозділи – *центурії* (сотні). Кожний розряд виставляв певну кількість військових одиниць – *центурій*: вершники – 18, перший – 80, другий – 22, третій – 20, четвертий – 22, п'ятий – 30. Одну центурію утворювали пролетарії. До того ж, існували допоміжні центурії ремісників, музикантів, юристів. Воїни повинні були мати свою зброю, спорядження, інструменти;

❖ кожна центурія отримала один голос на загальному зборі громадян Риму. Відповідно, все залежало від результатів голосування в центуріях вершників і першого розряду, оскільки розряди були поділені на нерівне число центурій. Вершники та найбагатші мали 98 центурій (18+80)

з 193, – вони володіли абсолютною більшістю голосів. Якщо ці центурії виступали спільно, думка інших не мала значення. Голосування припинялося, як тільки солідарно висловлювалися перші 98 центурій. З того часу всі важливі закони, вибори посадових осіб вирішувалися на *центуріатних коміціях*. Таким чином була встановлена тимократична політична система. Що ж до політичної ролі куріатних зборів, то їх вплив поступово зменшувався;

❖ був здійснений поділ громадян за територіальною ознакою. Рим був поділений на 4 територіальні округи – *триби*, пізніше до них було приєднано 17 сільських триб. Кожна триба мала певні політичні права й право самоврядування. Так виникли *трибутні коміції*.

Реформа Сервія Туллія була суттєвою поступкою плебеям. Втім, до повного зрівняння плебеїв з патриціями було ще далеко. Необхідно було, що найменше, два століття, щоб допустити плебеїв до розподілу завоюваної землі, до заміщення посад, до вироблення законів, до сумісних браків.

Республіканський період. Наприкінці VI ст. до н.е. сьомого римського рекса було усунено від влади. В 509 р. до н.е. була проголошена республіка. Вищими посадовими особами стали *претори*. Пізніше їх назвали *консулами*.

Головним органом влади Римської республіки залишався *сенат*. За числом родів сенаторів було спочатку 300. Призначали їх уповноважені особи, обрані народними зборами, – *цензори*. Для більшості сенаторів призначення було практично довічним. Вимагалось, щоб сенатор походив із знатної родини, був багатим, обіймав перед призначенням який-небудь пост. Будь-яке питання, винесене на розгляд *центуріатної коміції*, обговорювалося заздалегідь у сенаті.

За традицією сенат підкорявся рішенням народних зборів. Якщо ж він вважав, що рішення народних зборів «не відповідають інтересам Риму», він оголошував їх недейсними або пропонував службовим особам, відповідальним за ці рішення, відмовитися від своїх посад. В особливих випадках сенат мав право вдатися до тимчасової військової диктатури.

За його рішенням один з консулів призначав *диктатора*. Після цього всі службові особи республіки переходили в підпорядкування останнього. Диктатор опирався на військову силу. Він не ніс відповідальності за свої вчинки. Максимальний термін його повноважень становив 6 місяців.

Аристократична за своєю сутністю Римська республіка зберігала, багато важливих інститутів народовладдя, передусім, народні збори (*центуриантні й трибутні коміції*, з яких перша вважалась головною). Згодом до них додався *народний трибун*, який слугував захисту прав плебеїв. Строк повноважень службових осіб республіки, їхня підзвітність народним зборам, колегіальне влаштування установ свідчать про демократичні форми, що зберігалися, попри панівне становище сенату. Народні збори могли переглядати вироки і розглядати звернення про захист громадян.

Особливий статус мали *плебейські трибуни*. Посаду було засновано близько 494 р. до н.е. в результаті зіткнення плебейства з патриціями. Трибунів було спочатку 2, потім 5, і, нарешті, 10. Трибун не міг відлучатися з Риму, двері його будинку повинні були завжди відчиненими для плебеїв. Трибуни мали право забороняти виконання будь-яких наказів, від кого б вони не виходили (за винятком наказів диктатора). Вони могли накладати вето на постанову сенату. До того ж, трибун був наділений правом заарештовувати будь-яку особу та чинити над нею публічний допит.

З III ст. до н.е. Рим розпочав проводити загарбницькі війни. Йому вдалося до I ст. до н.е. захопити величезні території. Виникла неосяжна рабовласницька держава. На захоплених землях з'явилися величезні латифундії. Широке використання рабської праці витіснило вільного виробника. Вільна селянська праця занепадала. Селяни розорилися, колишні солдати йшли до Риму й поповнювали величезну армію люмпен-пролетаріату. Вільні стали вважати фізичну працю уділом рабів.

Відвернути розорення селянства намагалися брати Гракхи. У 133 р. до н.е. трибун Тіберій Гракх запропонував встановити максимальний розмір землеволодіння, надлишки перерозподілити між бідними, дати

їм засоби для придбання худоби, інвентаря. Він домігся встановлення твердих цін на збіжжя. Італіки як союзники Риму повинні були отримати права римського громадянства. Тіберію Гракху довелося тричі порушити закони Риму, здійснюючи реформу. Тоді сенат звинуватив Тіберія в прагненні до особистої диктатури і організував убивство Гракха. Продовжив реформу Тіберія його брат Гай. Він домігся зниження цін на збіжжя, виділення плебеям земель у колоніях. Гая також було вбито. Реформи Гракхів відкривають період громадянських війн у Римі, що прискорило падіння республіки.

Консул Марій наприкінці II ст. до н.е., щоб збільшити приплив до армії, дозволив набирати в неї всіх бажаючих – пролетарів. Солдат одержував платню, міг отримати частину військової здобичі, а після 16 років служби міг отримати наділ землі. Римська армія стає самостійною силою. У 82 р. до н.е. Римський полководець Сулла змусив народні збори обрати його диктатором. До сенату було включено додатково 300 його прибічників, права народних зібрань були урізані. Трибуни були позбавлені своїх політичних функцій. Спираючись на армію, Сулла став необмеженим правителем Риму.

Зречення (через хворобу) Сулли у 79 р. до н.е. повернуло Риму республіку, але ненадовго. Період громадянських війн тривав, а разом із ним тривав процес поступової ліквідації республіканських інститутів. Обраний у 59 р. до н.е. консулом, Гай Юлій Цезар починав проводити свою політику, переступаючи через сенат і вето народних трибунів. За правління Цезаря до сенату додатково увійшли 300 його прибічників. В результаті сенат став налічувати 900 осіб. Цезар ніколи не поривав з нобілітетом, але разом із тим уміло привертав на свій бік усі прошарки римського суспільства. У 46 р. до н. е. Цезар був проголошений диктатором на 10 років, а через два роки – довічним диктатором. У його руках перебувала влада народних трибунів, цензорська, вища жрецька, в армії Цезар мав титул імператора. Він цілеспрямовано здійснював реалізацію своєї монархічної влади. Він поривав з усією римською державною традицією. Республіка поступово занепадала. Це було викликано розвитком рабоволодіння і приватного землеволодіння. Зрештою, республіка не могла управляти величезними територіями. Це завдання було по силах лише імперії.

Імперський період. Римський імператор вважався високим моральним авторитетом – «першою людиною» (princeps) в державі (тому ранню римську імперію називають «принципіатом», яку вважають обмеженою монархією з залишками республіканського правління). Посада *принцепса* стає фактично довічною, спадковою і династичною – його влада спирається на армію. Доволі часто легіони пропонують або відхиляють спадкоємця принцепса. Він зосереджував у своїх руках керівництво та формування сенату, повноваження вищих магістратів, командування військом. Постанови принцепса набувають вищої юридичної сили. Управління країною принцепс здійснює з допомогою свого заступника – *префекта преторія, канцелярії та консиліуму* – дорадчого органу, що по своїй суті будувалося на принципах двірцевої системи управління.

Влада народних зборів неухильно зазнає утиску. Їх позбавляють судових функцій, а потому – права обирати магістратів. Функції народніх зборів переходять до сенату та принцепса. Сенат поступово наповнюється

провінціалами і втрачає своє значення. Той же Цезар підвищив майновий ценз для сенаторів до 1 млн. сестерціїв, і число сенаторів скоротилося до 300 осіб. Фактично сенат набув величезних прав: видавав закони, призначав і зміщав магістратів, був вищою судовою інстанцією. Він здійснював вибір і зміщення самого принцепса.

Магістрати перетворились в чиновників принцепса. Вони стали одержувати платню, від імператора залежав термін їхнього перебування на посаді. Осередком усіх вищих установ імперії став двір принцепса. Особливе місце посіла імператорська канцелярія.

Згодом у руках імператора зосереджується безмежна влада. Він став верховним жрецем, а за свої вчинки відповідав лише «перед богом і історією». Тим не менше, його доля часто залежала від настрою військ.

В III ст. у Римі формується *домінат* – форма необмеженої монархії. Старі республіканські установи зникають навіть за назвою. Управління імперією зосереджується в руках декількох основних відомств, керованих сановниками, призначуваних імператором.

Домінат утверджується завдяки *реформам Діоклетіана*:

❖ для ефективного управління імперією верховну владу було поділено між чотирма співправителями. Двоє з них – Августі – управляли Західною і Східною імперіями. При цьому Діоклетіан зберігав верховну владу;

❖ армія збільшувалась на 1/3. Частина армії охороняла кордони, інша перебувала там, де в ній існувала потреба;

❖ адміністративна реформа. Розукрупнення *провінцій* (до 120), об'єднання в *діоцези* (12). Давньоримські території втрачають своє привілейоване становище;

❖ введення прямого поземельно-подушного податку в натурі;

❖ вводилась єдина золота монета.

Реформи Діоклетіана продовжив імператор Костянтин. Він прийняв християнство, розпочав процес закріпачення колонів і ремісників. При Костянтині столицю імперії було перенесено до Візантії. У 395 р. імперія остаточно поділилася на Західну та Східну.

У V ст. Римська держава перебуває в стані занепаду. Під ударами германців, слов'ян, гунів імперія втрачає одну область за іншою. У 476 р. глава германських найманців Одоакр скидає римського імператора і займає його місце. Цю подію прийнято вважати кінцем Західної Римської імперії.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Найбільшого розвитку римська державність досягла в республіканський період який продовжувався майже 500 років і мав своє продовження в імперську добу. Республіканський устрій Риму поєднав в собі дві основи: з одного боку демократичний, який втілювався в праві народних зборів (*коміцій*) на рішення ключових питань держави та вибору більшості посадових осіб та з другого боку, збереженні влади аристократів, центром якою залишався Сенат. Ці дві тенденції в політичному устрою республіці (*res publica* – «справа народу») тонко поєднувались. Тому усвідомленою метою публічного життя Риму було збереження злагоди, цілісності римського народу і Сенату (аристократії). Не дарма одним з відомих штандартів Риму була абревіатура *S.P.Q.R.* (лат. *Senātus Populusque Rōmānus*), що іноді перекладається: «Сенат і римський народ єдині». Ця громадянська єдність уможливила утворення могутньої держави на всьому Середземномор'ї, завоювання нових територій та утримання в послуку великої кількості рабів.

Соціальна структура. Все населення Риму розподілялося на вільних і невільників – рабів. Вільне населення, своєю чергою, поділялося на громадян – повноправних (*патриції*) і неповноправних (*плебеї*), іноземців (*перегрїни*). Існували також вільновідпущеники (*лібертини*), наділених особливим правовим статусом. При цьому основоположним принципом суспільного ладу стає правило: люди не рівні один одному. Рабовласництво набуває класичної форми. У період Республіки давньоримський суспільний лад зазнав певних змін. При тому, що політично повноправними були тільки римські громадяни, плебеї та патриції на

початок III ст. до н.е. зрівнялися за своєю правоздатністю. З найбагатших і знатних патриціанських і плебейських родів у III ст. до н.е. став формуватися благородний стан – *нобілі*. Згодом їх стали називати сенаторським станом. З II ст. до н.е. серед впливових римлян формується верства *вершників*, яка складалася із великих торгівців, банкірів, землевласників.

Громадянство. Римське громадянство (*Civis Romanus sum*) набувалося народженням від повноправних батька та матері (*cives nati*). Хоча існували й окремі винятки, наприклад: усиновлення чужинця, відпущення на волю раба, надання громадянства державою за заслуги тощо. Римське громадянство втрачалося з продажем у рабство за борги або злочин, а також в наслідок заслання чи вигнання. Політична рівність не означала ще повноправ'я «громадянського», тобто права розпоряджатися майном. Доки був живий батько, син, за традицією, перебував під його владою (тобто в складі родини батька), жодних угод з речами і грошима він не міг учинити, якщо на це не було прямого уповноваження батька (*pater familias*). Політичних прав римські громадяни набували з 16 років. Повна правоздатність включала: право брати цивільний (*квіритський*) шлюб, який давав певні привілеї; повну майнову правоздатність із правом звертатися до суду для захисту своїх матеріальних інтересів; право брати участь у народних зборах; право висувати свою кандидатуру на виборні посади.

Громадянський стан був надбанням чоловіків. За римськими законами, жінки «внаслідок притаманної їм легковажності» не могли укладати угод щодо речей і грошей, а тим більше брати участь у політичному житті. Римським громадянином ставав і відпущений на волю раб, але він не міг обіймати виборних посад і служити в армії. Голосував він тільки на зборах своєї *триби*. По відношенню до свого колишнього добродія вільновідпущеник ставав *клієнтом*, зобов'язаною особою. Обов'язки ці полягали в особливій повазі, матеріальній допомозі тощо.

В наслідок масштабніших завоювань та з метою поширення мобілізаційного потенціалу імперії в 212 р. н.е. була прийнята Антонінська конституція, яка надавала громадянство майже всім мешканцям

римської держави. Громадянство не надавалося вольноотпущенникам, які були покарані за важкі злочини – їх прирівняли до рабів.

Уніфікація громадянства – прийняття єдиного римського громадянства в імперії – призвело до формування нового правового статусу громадянина – підданого єдиної Римської імперії. Руйнування принципу закритості політичної системи та, відповідно, обраності статусу римського громадянина, що дає йому привілейоване становище у світі, призвело до краху всієї політичної системи. Поняття підданого в Римській імперії фіксує стирання відмінностей між громадянином і не громадянином і свідчило про падіння ролі громадянина в управлінні держави.

Державний устрій. Найвищим органом державної влади Риму, який уособлював римський народ (*populus Romanus*) вважались народні збори (*коміції*). Їх було три:

➤ *центуріатні коміції* (формувались з патрициїв та плебеїв за місцем військової служби – центуріям, які в свою чергу створювались за майновим цензом) скликалися за наказом консула, претора чи народного трибуна. Вирішували питання війни і миру, обирали вищих магистратів, приймали чи відхиляли закони, дарували громадянство, були вищою апеляційною інстанцією у справах щодо смертних вироків;

➤ *трибутні коміції* (формувалась за територіальним принципом – числом 4 до 35). Обирали нижчих посадових осіб магистратів та розглядали апеляції на цивільні справи. Трибутні коміції вважаються найдемократичним органам влади Риму;

➤ *куріатні коміції* – найстаріша форма народних зборів Давнього Риму. До реформ *Сервія Туллія* вони формувались по куріям – об'єднання кількох родів патрициїв. Після реформи виконували наступні функції: формально вводили на посаду осіб, обраних іншими куріями та стежили за дотриманням релігійних культів.

❖ *Сенат* – вищий державний орган аристократії (нобілітету). Він складався з 300 сенаторів, число яких в останні роки республіки значно зросло (при Суллі – 600, при Цезарі – 900 сенаторів). З 312 р. до н.е. сенаторами могли стати і плебеї. Кожен 5 років цензори переглядали списки

сенаторів. Головував у Сенаті перший сенатор (*princeps senatus*). Компетенція Сенату була широкою: 1) попереднє обговорення усіх питань, що виносилися на розгляд центурій; 2) право накладання вето на рішення народних зборів (крім судових); 3) розпорядження скарбницею (податками) і державним майном та бюджетом взагалі; 4) зовнішні зносини; 5) військова справа, включаючи призначення командувачів; 6) в надзвичайних обставинах міг приймати рішення про встановлення диктатури.

❖ *Магістратури* – ієрархічна система посадових осіб, що виконувала поточні функції виконавчої влади. Теоретично влада магістратів поділялася на вищу (*imperium*) і загальну (*potestas*). До *imperium* включалися вища військова влада і право укладати перемир'я, право скликати сенат і народні збори і головувати на них, право видавати накази, право суду і призначення покарання. *Imperium* належав диктатору, консулам і преторам. Диктатор мав «найвищий імперіум» (*summum imperium*), який включав право засуджувати до страти. Вирок не підлягав оскарженню. Консулу належав великий імперіум (*majus imperium*) – з правом виносити смертний вирок, який міг бути оскаржений в центуріатних коміціях. У претора був обмежений імперіум (*imperium minus*) – без права засуджувати до страти. Влада *potestas* належала усім магістратам і включала в себе право віддавати розпорядження і накладати штрафи за їх невиконання. Таким чином магістратури поділялися на вищі – консул, диктатор, претор, цензор, народний трибун та нижчі – вся решта посадових осіб.

До того ж, магістратури поділялись на *ординарні* (звичайні) та *екстраординарні* (надзвичайні – формувались в загрозовій ситуації для Риму). До ординарних магістратур належали посади:

➤ *Консули* – в кількості 2 осіб (не молодше 43 років) обиралися центуріатними коміціями терміном на 1 рік з правом повторного обрання не раніше, ніж через 10 років. Очолювали систему магістратів. Їм підпорядковувалися всі інші посадові особи (крім народних трибунів). Консули мали право скасування розпоряджень нижчих начальників. Були командувачами військами в провінції та Римі і мали необмежені повноваження у всьому, що стосувалося війни і військової справи. Консули скликали

сенат і мали право розпустити народні збори. За межами міста, у військовому таборі, могли виносити смертні вироки.

У випадку смерті обох консулів сенат обирав терміном на 5 днів *інтеррекса*. Його обов'язком була організація виборів консулів, він виконував обов'язки консула, призначав наступника до виборів.

➤ *Колегія преторів* (у складі спочатку 2, а потім 8 осіб) – заступники консулів та вище керівництво судочинства Риму. Преторів обирали центуріатні коміції терміном на 1 рік. Їх тлумачення судової справи (формула), як правило ставало рішення наступного судового рішення. Претори мали право видавати загально-обов'язкові постанови – *преторське право*. В подальшому наряду з консулами – правителі провінцій. У підпорядкуванні претора перебували карні або *нічні тріумвіри*, що здійснювали арешти, вироки, спостерігали за в'язнями. Претори відігравали значну роль у процесі розвитку й функціонування римського права.

➤ *Цензори* обиралися з числа колишніх консулів народними зборами на 5 років у кількості 2 осіб. Визначали майновий стан громадян і зараховували їх до певних центурій, формували списки сенату, контроль за надходження податків, здійснювали нагляд за дотриманням правил доброчесності.

➤ *Народні трибуни* (кількістю від 2 до 10 осіб) представляли інтереси плебеїв і складали певну противагу аристократичним органам влади. Трибун володів правом вето на рішення народних зборів чи посадових осіб. Вносили законопроекти на народні збори, контролювали діяльність магістратів. Мали право арешту і публічного допиту будь-якої особи. Їх повноваження поширювалось тільки в межах міста Риму.

➤ *Едили* – помічники трибунів. Здійснювали нагляд за порядком у місті, дотриманням правил санітарії, пожежної безпеки, керували поліцією.

➤ *Квестори* – помічники консулів. Відали державною скарбницею, архівом, контролювали діяльність державної канцелярії.

До *екстраординарних магістратур* входили *диктатор* (його помічником *начальник кінноти, тріумвіри* тощо). *Диктатор* призначався

консулами на пропозицію сенату терміном не більше 6 місяців. Йому підпорядковувалися всі магістрати, армія, посадові особи. Після виконання необхідних завдань диктатор скликав свої повноваження і звітував про свою діяльність перед народними зборами.

Всі римські магістратури додержувались наступних принципів управління та формування:

- ✓ **Виборність** – кожний громадянин старше 27 років міг стати магістрантом. При Суллі віковий ценз збільшився – з 30 і вище;
- ✓ **Строковість** – перебування на посаді, крім цензорів, обмежувалось строком 1 рік;
- ✓ **Безоплатність** – державна служба вважалася громадянським обов'язком;
- ✓ **Колегіальність** – всі посадові особи (крім диктатора) будували свою державну діяльність на принципі *інтерцесії* – право одного службовця призупиняти рішення іншої посадової особи.
- ✓ **Підзвітність** – всі посадові особи були підзвітні народним зборам.

Армія. В царський період Рим мав дві форми війська: ополчення та родові загони. Перший цар Ромул створив загін із 300 охоронців–*целерів*, кількість якого в подальшому подвоїлась. Сервій Тулій змінив принцип комплектування війська. В того часу кожний римський громадянин, досягши 16–17-річного віку, був зобов'язаний нести військову службу. Це було священним обов'язком, привілей. Пролетарів спочатку в армію практично не допускали. Кожен ополченець повинен був з'явитися на збірний пункт, маючи при собі зброю та харчування. Після завоювання Італії характер служби змінюється. З кінця V ст. до н.е. римські солдати стали одержувати платню, озброєння і продовольство. Однак ще тривалий час римська армія зберігала характер ополчення. Армія будувалася на засадах жорсткої дисципліни. Командувач мав право смертної кари по відношенню до солдат і офіцерів. В особливих випадках порушення військового обов'язку каралося *децимацією* – страта кожного десятого за жеребом.

Поліція. В Давньому Римі існувала складна поліцейська система. В III ст. до н.е. з міркування охорони вищої посадової особи держави –

претора, була сформована преторська гвардія, яка виконувала охоронні функції. Поруч з преторською гвардією існували «міські когорти», які мали функції забезпечення правопорядку і підпорядковувались префекту міста. В критичний час преторіанська гвардія та міські когорти поєднувались для патрулювання міських кварталів. Історія Рима знає і спеціалізовану поліцію – «нічні стражі» завданням яких була протипожежна безпека міст та забезпечення порядку в нічний час (виявлення та затримання грабіжників). Одночасно всі перераховані підрозділи виконували адміністративні функції – контрольню-споглядальну діяльність за публічними заходами та спорудами. Поліція підпорядковувалась преторам і еділам.

Римське право має тисячолітню історію розвитку. Його розробники змогли із маси конкретних суспільних відносин сформувані абстрактні юридичні поняття та виробити ґрунтові правові інститути, деталізувати належні правила громадянської поведінки, утвердити високу юридичну техніку. Особливо це стосується права приватної власності, інституту договору, спадкового права.

Розвиток римського права має наступні періоди:

1. 1. *Докласична або доба квіритського права* (VIII–IV ст. до н.е.). Це архаїчне право замкнутого полісу, яке представлено звичаями, поширюється лише на повноправних римлян (*квіритів*), просякнуте сакральним началом, тривалий час лишається неписаним і зберігається та тлумачиться спеціальною жрецькою колегією *понтифіків*. Тільки у 450 р. до н. е. на вимогу плебеїв воно було оприлюднене – вирізано на 12 дошках та виставлено на площі;

2. *Класичний період* (III ст. до н. е. – III ст. н. е.). Розпочинається визначною роллю преторів, які завдяки своїм *формулам* розвивали римське право. Цей період характеризується розквітом римського приватного права, поступовим звільненням від залишків патріархальності і релігійності, перетворенням у світську юридичну систему. Це доба активної правотворчої діяльності імператорів, теоретичних та практичних розробок видатних римських юристів, у результаті діяльності

яких римське право набуло завершеності, тих форм, у яких воно дійшло до наших днів;

3. *Посткласичний період* (IV–VI ст. н.е.). Доба загальної кризи Рима в основному проводяться систематизація та кодифікація вже накопиченого матеріалів, які завершуються у Візантії кодифікацією Юстиніана.

Докласичний період розвитку римського права. Ранньою формою римського права було звичаєве право, тлумачами якого та водночас першими суддями були жреці (*колегія понтифіків*). Закони (*lex*) з'явилися на етапі формування та розвитку давньоримської держави. Закони приймалися Народними зборами. Ініціаторами прийняття тих чи інших законів були зазвичай магістрати. Ключовим чинником, який вплинув на утворення права в Римі була боротьба патриціїв і плебеїв. Соціальна цінність права полягала в тому, що воно давало можливість розв'язувати складні завдання державного управління, забезпечити суспільну єдність тощо.

Першу римську кодифікацію права віднесено до 450 р. до н. е. Вона отримала назву *Законів XII таблиць*, які були збіркою звичаєвого права. Провідне місце в них посідали норми цивільного, сімейного, кримінального права, судового процесу, а також правила поховання. Відбиваючи порівняно низький рівень розвитку господарства, Закони XII таблиць, наприклад, стримано свідчили про зобов'язання за договорами. В них досить обмежено трактовано роль держави в переслідуванні злочинця, а в низці випадків допускався самосуд. Водночас XII таблиць встановлювали суворі санкції щодо неоплатного боржника або лжесвідка.

В основу Законів XII таблиць було покладено *квіритське* (цивільне) право. Його застосовували тільки до повноправних римських громадян як їх особливий привілей. В подальшому воно визнавало суб'єктом права інші народи завойовані Римом. Квіритське право характеризувалося внутрішньою не диференційованістю, перетинанням з релігією і нормами моральності, нерозкритістю правових понять, галузей права.

Давньому періоду розвитку римського права, Законам XII таблиць зокрема, були властиві наступні риси:

✓ *релігійність та традиційність* – норми права нерозривно пов'язані із звичаями, релігійними нормами і обрядовістю;

✓ *консерватизм* – всі, навіть застаріли норми зберігали свою чинність;

✓ *замкнутий полісний характер* – давньоримське право регулювала відносини лише між повноправними громадянами;

✓ *формалізм або публічність* – урочистий обряд *манципації* – спосіб передачі права власності у присутстві свідків. Найчастіше *манципацію* застосовували в угоді купівлі-продажу;

✓ *казуальність норм* – були відсутні загальні правові норми-рішення, тобто правила поведінки, придатні для більшості схожих ситуацій. Право виникало з конкретних судових рішень, забороняючи або приписуючи ту або іншу певну чинність, не охоплюючи всього кола однорідних відношень;

✓ *таліон* – залишався діючим принцип, який поступово замінювався принципом *композиції* (грошове відшкодування збитків).

Однак уже на першому етапі розвитку давньоримського права, на основі діяльності особливої службової особи претора нарівні з цивільним правом зростає система «преторського» права. Таким чином, дуалізм квіритського та преторського права був досить тривалим явищем і лише поступово зникає в міру їх злиття.

Право власності як інститут цивільного права ще вповні не склався. Та й цивільне право як таке ще не виділилося у відокремлену галузь; не існувало й достатньо чіткого його розмежування на речове (право власності, володіння, сервітути) і зобов'язальне.

Земля залишалася племінною або державною власністю. Право на неї з боку окремих членів громади римського народу спочатку обмежувалося звичайним володінням. Лише пізніше в результаті розпаду колективної власності розвивається приватна власність. Отже, антична власність – це власність державна, вона належить тільки римським громадянам (*квіритам*).

В умовах нерозривної приватної власності особливого значення набуває інститут володіння. Історично володіння передувало праву

власності, утворюючи початкову сходинку його розвитку. Пізніше римські юристи визначали його як фактичне панування особи над річчю. Володар земельної ділянки був обмежений у праві розпорядження нею.

Нерозривність приватної власності виявлялася і в тривалому збереженні колективної родинної власності. Тільки власник домки (*pater familias*) був наділений правом розпорядження родинним майном. Але і він за наявності нащадків не міг заповідати своє майно сторонній особі.

Нарівні з правом власності та володінням у *квіритському праві* набувають розвитку й *сервітутути* – правові інститути, котрі передбачали користування чужою річчю в будь-якому відношенні. Із зростанням приватної власності на землю та збільшенням числа земельних ділянок нерідко траплялося, що власник не міг наблизитися до своєї ділянки інакше, ніж через ділянку сусіда. Так склався інститут сільських *сервітутів*, тобто право проїхати ділянкою сусіда, прогнати через неї худобу або відвести воду. *Сервітутути* обмежували право одного власника земельної ділянки в інтересах інших власників; окрім сільських реальних сервітутів існували ще й міські *сервітутути*.

В подальшому з особистих сервітутів виділявся *узуфрукт* – право користування чужою річчю й одержання доходів від неї при збереженні у цілісності сутності речі. *Узуфрукт* був правом довічним або терміновим і не переходив на спадкоємців узуфруктарія, не міг відчужуватися. Доходи від речі ставали власністю узуфруктарія. Власнику узуфруктарій нічого не відшкодував, але якщо використовував річ неправильно, то був зобов'язаний відшкодувати збитки.

Кримінальне право не мало самостійного правового регулювання. Ще не існувало й чіткого розуміння злочину як правопорушення, що становило суспільну небезпеку. Тому, наприклад, крадіжка, тілесні ушкодження вважалися приватними *деліктами*. Досить рано відділяється група суспільних або публічних деліктів, що формально належали до зобов'язального права, їх починають розглядати як злочини, що утворюють сферу чинності кримінального права, – ідеться про зраду, опір владі, вбивство, підпал, лжесвідчення. Злочини переслідувалися органами

держави, за них встановлювалася смертна кара у вигляді відрубання голови, задушення, спалення, утоплення тощо. Суворість покарань була не тільки відголоском традицій, як, наприклад, звичаю кровної помсти, але й прагненням зміцнити приватну власність у процесі її становлення. Пережитком минулого вважалися випадки узаконення самосуду.

Прикметою кримінального права Законів XII таблиць був його зв'язок з релігією. Коло релігійних злочинів було досить широким. До них належали порушення клятви та присяги, порушення патроном своїх обов'язків перед клієнтом, порушення межових знаків, зачарування посівів тощо. Вважалося, що характером, який протирічить релігії, наділені й інші злочини. Це іноді мало результатом накладення на винного й релігійного прокляття.

Слабко були розроблені основні поняття кримінального права, зокрема у встановленні поняття злочину. Замахи не відрізнялися від скоєного злочину. Не сформувалося повною мірою й поняття вини. Вирішальною підставою відповідальності вважалася провина, якою спричинено збитки. Допускалася можливість засудження й покарання не тільки людей, але й тварин і навіть неживих предметів.

Шлюбно-сімейне право закріпило історично патріархальну, відокремлену власним господарством сім'ю. Главою родини (*pater familias* – батькові, діду чи прадіду) були підвладні усі родичі по чоловічій лінії (*agnati*), а також дружина, незаміжні доньки, невістки, онуки. Типовою формою шлюбу був шлюб із «владою чоловіка». Але дружина частіше за все виявлялася під владою *pater familias*, якщо тільки чоловік не мав самостійного сімейного статусу. Вона повністю поривала зі своїми кровними родичами – *когнатами*. Чоловік або *pater familias* мав над дружиною необмежену владу аж до продажу у рабство або завдання смерті. Тривалий час не дозволялися шлюби між патриціями й плебеями. Але, в 445 р. до н. е. ця заборона була скасована.

Шлюб міг укладатися в різних формах, в тому числі шляхом релігійного обряду у вигляді фіктивної купівлі дружини (по типу *манципації*) або ж внаслідок фактичного спільного проживання чоловіка й дружини

протягом року. В останньому випадку влада чоловіка не виникала, якщо дружина щорічно відлучалася з будинку чоловіка на 3 ночі. В останньому випадку майно подружжя залишалося у роздільній власності.

Шлюб припинявся у випадку смерті одного з подружжя, втрати ним правоздатності або розлучення, яке було рідким явищем і допускалося тільки з ініціативи чоловіка в визначених умовах (прелюбодіяння дружини або вигнання плоду).

Для давньоримської сім'ї була характерною сильна влада *pater familias*, яка включала право продажу дітей в рабство, покарання за провину аж до позбавлення життя. Діти не могли самостійно набувати власності, а куплене ними ставало власністю *pater familias*. Повна майнова правоздатність римського громадянина наставала лише після смерті *pater familias*. Фактично єдиною юридичною можливістю звільнення сина від влади *pater familias* був триразовий продаж члена сім'ї в рабство, а потім уявна переуступка прав, яка мала наслідком звільнення сина від влади батька.

Потреба у залученні для сім'ї додаткової робочої сили призвела до розвитку інституту усиновлення, яке здійснювалося комісіями у присутності *понтифіків*. Спадкування відбувалося за законом і за заповітом.

Класичне римське право охоплює період кінця Республіки та ранньої імперії. Рабовласницькі відносини стають домінуючими в римському суспільстві. Чинниками розвитку права були широке розповсюдження товарного виробництва й товарно-грошових відносин у зв'язку з політичним об'єднанням країн Середземномор'я. Все це надавало торговим відносинам міжнародного характеру.

Класичний період римського права набуває світського характеру і будується на раціоналістичних засадах. Його окремі риси – індивідуалізм, мобільність, висока розвиненість структури та інститутів, лаконічність, чіткість викладення правових норм. Характеризуючи цей шабель розвитку римського права, слід виділити в ньому закріплення абсолютного права приватної власності, серед іншого на рабів, а також тенденцію до нівелювання прав станів, пом'якшення жорсткості покарань.

Класична форма римського права відбила істотні зміни його структури та змісту, техніку вираження правових норм у правовій структурі. Відходить у минуле юридичний формалізм і одержують визнання принципи «рівності сторін», «справедливості», «доброї совісті».

Авторитету Законів XII таблиць протиставляється авторитет «загальнонародного права», яке стали розуміти як сукупність установлень, загальних для багатьох народів. Втім, Закони XII таблиць не були відмінені (до едикту Юстиніана в VI ст. н.е.), а залишались діючими. Просто їх застосування все більш зменшувалось.

Ключову роль в формуванні права був перегрінський претор, звідси походить назва «преторське право». Норми римського права формулювалися в актах, які приймалися народними зборами, у постановках сенату, едиктах магістратів, преторів, а також в діяльності юристів. Але найвагоміше значення для розвитку приватного права мали два останні джерела.

В наслідок розширення римського завоювання, в суспільних відносинах виникли суперечки між римськими громадянами і перегрінцями. Останні претендували на урахування права і звичаїв їхніх країн. В цих в суперечках брав участь перегрінський претор. У результаті цього в межах одного й того ж міста формувалися дві несхожі системи права: одна для римських громадян, інша для перегрінців – право квіритське та право перегрінське. Перегрінське право пізніше стало називатися «правом народів» (*Jus gentium*), в якому не слід бачити міжнародне право. Це теж римське право, тільки призначене для особливого кола майнових правовідносин.

Не менш важливу роль у розвитку римського класичного права відіграли й римські юристи. Юристи зазвичай були юридичними радниками службових осіб, складали формуляри договорів, надавали юридичну допомогу своїми порадами, тлумачили право й водночас заповнювали пробіли в ньому. Першими представниками класичної римської юриспруденції були Лабейон і Кагатон (I ст. н.е.), до яких примкнули Гай, Модестин, Папініан, Ульпіан та Павло, двоє останніх вінчають вершину римської юриспруденції.

Окрім преторських едиктів, джерелом нового римського права стали акти імператорів. Акти імператорської влади (*конституції*) мали наступні види:

✓ *едикти* – загальні положення, юридично обов'язкові тільки за життя певного імператора (але з часом їх починають дотримуватися і його наступники);

✓ *рескрипти* – відповіді або поради імператора окремим особам або магістратам, які зверталися за консультаціями з правових питань;

✓ *декрети* – рішення, винесені імператором у судових справах, на основі яких склалася самостійна імператорська юриспруденція;

✓ *мандати* – інструкції, адресовані правителям провінцій, які в ряді випадків містили норми цивільного чи кримінального права, що застосовувалися і до переїрнів.

В час ранньої імперії римська держава поступово втрачає поділ римського права на квіритське, преторське й переїрнське. В цей період удосконалюється юридично-технічний стан права, підвищується теоретичний рівень його розроблення. Водночас спостерігається й інша його тенденція – посилюються правообмеження за віросповідним принципом, право «варваризується» й спрощується, поглиблюється становий поділ населення, кримінальне право все більше набуває терористичного характеру.

У період імперії значною мірою зберігалось й діяло республіканське законодавство про злочини і покарання, доповнюване численними імператорськими конституціями. Якщо в період Республіки злочинними вважалися тільки навмисні дії, то в імператорських конституціях було встановлено відповідальність і за злочини, вчинені з необережності. Раніше посягання на злочин не відрізнялося від скоєння злочину й каралися вони однаково. В період імперії юристи почали відрізняти приготування до злочину від скоєного злочину. У цей час виникло поняття осудності.

В імператорському Римі зростає також перелік покарань. З часів домінуату метою покарань стає залякування. За імператорів поновлюється

смертна кара в різних видах: повішення, спалення, розп'яття на хресті та ін. Винних кидали на поталу диким звірам, направляли на каторжні роботи в державних рудниках, таврували розпеченим залізом. Застосовувався й такий вид покарань як заслання, зустрічалися тілесні покарання, відома була й конфіскація майна.

Характерною рисою імператорського періоду є становий принцип кримінальної відповідальності. Так, представників вищих станів – сенаторів, вершників – звільняли від примусових робіт, тілесних покарань, смертну кару застосовували до них лише в чотирьох випадках, тоді як до представників нижчих станів у тридцять одному випадку.

Посткласичне римське право переважним чином пов'язано із його систематизацією та поступовим пристосуванням до нових феодальних відносин, що відбувалося переважно в східній частині Римської імперії (Візантії). Незважаючи на втрату римським правом динамізму, в цей період виникли підстави для масштабних кодифікаційних робіт. Римське право було об'єднане в чітку систему, котра стала зразком юриспруденції класичного періоду, основою для свого подальшого розвитку у визначному зводі «Corpus Juris Civilis» імператора Юстиніана (528-534 рр.).

Судова система. У ранній період Давнього Риму були відсутні чітко встановлені правила судочинства, тривалий час зберігалися пережитки розправи потерпілого з порушником його права. Незначною була роль державних органів у боротьбі з правопорушеннями. Суд не відокремлювався від адміністрації. Магістрати нарівні з іншими обов'язками здійснювали й правосуддя, керуючись розпливчатими нормами звичаєвого права, у багатьох випадках на власний розсуд. Щоправда, громадяни могли апелювати до народних зборів. Багато злочинів переслідувалися в порядку приватного обвинувачення – на вимогу потерпілого. З часу встановлення перших письмових законів – Законів XII таблиць та утвердження рівності між патриціями та плебеями почалась формуватися республіканська система судочинства. В її входили:

✓ *колегія понтифіків* (жреців) – розглядали релігійні та аморальні злочини;

- ✓ *центуріатні коміції* – розглядали справи громадян, яким загрожувала смертна кара;
- ✓ *трибутні коміції* – розглядали справи громадян, яким не загрожувала смертна кара. Розгляд ініціював плебейський трибун;
- ✓ *сенат* – розглядав політичні та гучні кримінальні справи, включаючи справи союзників Риму;
- ✓ *ординарні магістрати* (консули, претори, едили) – розглядали цивільні справи громадян, яким загрожувало майнове стягнення;
- ✓ *екстраординарні магістрати (диктатор)* – розглядав всі кримінальні та цивільні справи, з правом назначати смертну кару. Втім, осудний мав право оскаржити приговор в народних зборах;
- ✓ *квестори* – слідчі з важливих кримінальних справ, пізніше судді, яким народні збори або Сенат передавали свої судові повноваження. До них належали так звані *дуумвіри*, які судили удвох;
- ✓ *намісники провінцій* – розглядали справи здійсненні в керованих ними провінціях;
- ✓ *тріумвіри* – здійснювали поліцейські функції та виконували смертні вироки;
- ✓ власники ділянок (*pater familias*) – розглядали справи про злочини осіб, підпорядкованих його батьківській або господарській владі.

В II ст. до н.е. Римський судовий устрій почав змінюватися в адміністративно-становий бік. Криза республіки стала одним із результатів відсторонення народних зборів від розгляду кримінальних справ.

В 180 р. до н.е. вийшов закон (*lex Villia annalis*), який уперше визначив вік, у якому можна претендувати на судову посаду і займати її. Висувати свою кандидатуру міг тільки повноправний і вільнонароджений римський громадянин, здоровий тілесно і розумово, до чого в реальності приєднувалася вимога про існування значного майнового стану. Обирати можна було тільки представників знаті.

З цього часу розгляд кримінальних і цивільних справ перебував у компетенції особливих колегій у складі 30–40 чиновників, що відбувався для кожної конкретної справи жеребкуванням. В колегії головував

претор. У Римі кримінальний суд опинився в руках міського управителя (префект преторії), а у дрібних справах – його підлеглих; у провінціях у суді голосували провінційні управителі тощо. Суд став суворо становим. Членів вищих станів судив особисто імператор або міський префект. Чиновник мав привілеї судитися із своїм начальником. Раби судилися в особливому суді.

В імперський період визначальним на судочинство був вплив імператора. Коли імператор брав участь у судовому процесі, він одноосібно приймав рішення після ретельного розслідування обставин справи, а присутні на засіданні магістрати, наближені імператора та правники мали лише дорадчий голос. Вищою апеляційною інстанцією був імператор або його канцелярія. У цей період були створені спеціальні станові суди, які розглядали справи сенаторів, військових, духовенства.

Судовий процес. На ранній стадії в римському судочинстві спостерігалося відокремлення цивільних справ від карних справ.

Римський цивільний процес передбачав дві сторони процесу: перед магістратом (*in jure*) та перед суддею (*in iudicio*). На першій стадії (*in jure*) справа розглядалася претором магістрату, до якого мали з'явитися позивач і відповідач. У Законах XII таблиць передбачалася особлива процедура виклику відповідача позивачем до магістрату. Неявка відповідача віддавало його у владу позивача, який міг вчинити з ним як з неоплатним боржником. Сукупність формальних дій, жестів і слів, які здійснювалися на суді сторонами і магістратом, називалися «*Legis actio*», тому і сам процес отримав назву *легісаційного*. Сутність цих дій зводилася до наступного – позивач заявляв про своє право, яке він бажав реалізувати проти відповідача. Останній міг взагалі не сперечатися із заявою позивача і у всьому з ним погодитися. У цьому випадку справа закінчувалася на стадії *in jure*. Одночасно сторонами вносилися застава, яка у випадку програшу справи передавалася державі. Якщо ж відповідач не погоджувався із заявами позивача, починався етап *in iudicio*, де діяв не магістрат, а призначувані ним суддя або колегія. Лише на цьому етапі розглядалися фактичні докази правоти сторін

і виголошувалися судові рішення. Рішення суддів було остаточним і оскарженню не підлягало.

Спершу магістратами, перед якими здійснювалося судочинство у формі *in jure*, були консули. Згодом керівництво цивільним судочинством перейшло до преторів. Судочинством у торгівельних справах та справах охорони порядку завідували едили. У кримінальних справах магістрат, який вів справу, використовував *інквізиційну процедуру* (від *inquisitio* – допит). Якщо консул ухвалював смертний вирок, то для його виконання потрібно було схвалення народних зборів.

В імперську добу замість публічного і відкритого судочинства часів республіки встановилася сувора таємниця судочинства. На зміну легісакційному процесу приходив формулярний. У цьому процесі значно зростає роль претора, який на стадії *in jure* надавав претензіям сторін відповідне юридичне оформлення. Він складав письмову *юридичну формулу*, в якій викладав сенс справи і передавав її судді, якого призначав для конкретного розгляду справи. Формулярний процес передбачав залучення юристів для допомоги сторонам у викладі їх позицій, забезпечення доказами. Формулярний процес сприяв розвитку римської юриспруденції.

ВИСНОВКИ

Розвиток держави та права в добу античності став відправною історичною подією для європейської цивілізації. Вироблені соціально-державні та правові інституції, принципи, техніки, стали набагато віків ідеальними взірцями політико-правового життя Європи, їх нове впровадження в модерний період стане вважатися ідеально-стандартним.

Держава у Давній Греції відбувалась в унікальній формі – функціонуванні полісів, які становили економічне, релігійне, політико-правове співтовариство вільних повноправних громадян землевласників, рабовласників. У своєму існуванні поліси спирались на своєрідну форму власності – лише повноправні громадяни були власником землі

і мали право участі в політичному житті полісу. Давні Афіни вперше дали приклад утвердження демократичної влади – активної участі всіх повноправних громадян у публічних справах (в державному управлінні та законотворчості). Для Давньої Спарти, навпаки, характерною була архаїчно-консервативна форма політико-правового устрою, завдяки якому в цьому полісі протягом багатьох століть зберігалася близька до аристократії (військово-табірне правління) форма правління. Форми державного правління в давньогрецьких полісах постійно змінювалися: аристократія на олігархію, остання на демократію, а та, своєю чергою, на тиранію.

Державний лад давньоримської держави пройшов досить складний шлях розвитку – від царського правління до республіки, диктатури та імперії, котра мала форми принципату та доміанату. При цьому основні органи влади й управління були сформовані в період республіки. За формою правління давньоримська республіка була аристократичною. Римське право становить найвищий ступінь розвитку рабовласницького права та посідає особливе місце в правовій генезі людства. Воно стало важливим чинником розвитку античної культури й, водночас, її вагомою складовою. При цьому підґрунтям давньоримського права на ранньому етапі був звичай. Надалі творчість давньоримських юристів сприяла появі класичного римського права, котре поділялося на публічне та приватне. Останнє в VI столітті було вдосконалене у Візантійській імперії у вигляді Дігестів Юстиніана, а в період Середньовіччя було трансформоване західноєвропейськими легістами відповідно до тогочасних політико-правових реалій.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Розкрийте зміст наступних термінів та понять: *античність, апела, архонт, ареопаг, геліея, ефори, демократія, тимократія, олігархія, Закони Драконта, клер, «Лікурів лад», остракізм, Рада 500, сисахфія, стратегі, патриції, плебеї, нобілі, перегрини, курії, центуриї, сенат, цензори,*

диктатор, триби, магістратури, квестори, колегія стратегів, принцепс, доміант, квіритське право, Закони XII право.

2. Підготуйте порівняльний аналіз державно-правового розвитку Спарти, Афіни і Риму.

	<i>Давня Спарта</i>	<i>Давні Афіни</i>	<i>Рим – царський період</i>	<i>Рим – республіканський період</i>	<i>Рим – імперський період</i>
<i>Дата існування</i>					
<i>Суспільний устрій та громадянство</i>					
<i>Вищі державні органи та їх функції</i>					
<i>Судова система</i>					
<i>Армія та поліція</i>					

3. Підготуйте порівняльний аналіз реформ Солона та Сервія Туллія

	<i>Реформи Солона</i>	<i>Реформи Сервія Туллія</i>
<i>Дата проведення</i>		
<i>Мета реформ</i>		
<i>Результат</i>		
<i>Визначить майновий критерій соціального статусу громадян та їх обов'язки</i>		
<i>Визначить майнову різницю між станами в Афінах та Риму (за міру слід взяти наступні факти: в Афінах бика можна було купити за 50 драхм: в Римі – за 100 ассів)</i>		

РОБОТА З ІСТОРИКО-ПРАВОВИМ ДЖЕРЕЛОМ

Закони XII таблиць (витяги)

Таблиця I

1. Якщо викликають когось на судочинство, нехай іде. Якщо він не іде, нехай той, хто викликав, підтвердить свій виклик при свідках, а потім веде його насильно.

2. Якщо викликаний надумає відмовки для неявки або стане намагатися сховатися, нехай той, хто його викликав, накладе на нього руку.

3. Якщо причиною для неявки викликаного на судочинство буде його хвороба або старість, нехай той, хто викликав, дасть йому тварину для поїздки... візок, якщо не за хоче, надавати не зобов'язаний.

4. Нехай поручником у судочинстві за того, що живе своїм господарством, буде тільки той, хто має господарство. За того громадянина, хто не має господарства, поручником буде той, хто бажає.

7. Якщо сторони не досягають угоди, нехай вони до полудня зйдуться для тяжби на форумі або на коміції.

8. Після полудня магістрат затвердить вимогу тієї сторони, яка присутня на судочинстві.

9. Якщо на судочинстві присутні обидві сторони, нехай захід сонця буде крайнім терміном судочинства.

Таблиця III

1. Нехай будуть дані боржнику 30 пільгових днів після визнання ним боргу або після прийняття рішення.

2. Після закінчення вказаного терміну нехай позивач накладе руку на боржника. Нехай веде його на судочинство для виконання рішення.

3. Якщо боржник не виконав добровільно судового рішення і ніхто не звільнив його від відповідальності при судочинстві, нехай позивач поведе його до себе і накладе на нього колодки або кайдани вагою не менше, а, якщо захоче, то і більше 15 фунтів.

4. Під час перебування у заточенні боржник, якщо бажає, нехай харчується за свій власний рахунок. Якщо ж він не перебуває на своєму власному утриманні, то нехай той, хто тримає його у заточенні, дає йому один фунт борошна на день, а при бажанні може давати і більше.

5. Між тим, поки боржник перебував у заточенні, він мав право помиритися із позивачем, але якщо сторони не мирилися, то такі боржники залишались у заточенні 60 днів. Протягом цього терміну їх 3 рази підряд у базарні дні приводили до претора на *комиції* і оголошувалась присуджена з них сума грошей. На третій базарний день їх піддавали смертній карі, або вони поступали на продаж за кордон, за Тибр.

Таблиця V

1. Предки наші стверджували, що навіть повнолітні жінки внаслідок притаманної їм легкодумності повинні перебувати під опікою... Виняток робився тільки для дівчат – весталок, яких стародавні римляни із поваги до їх жрецького сану звільняли від опікунства.

2. *res mancipi* (майнові об'єкти на території Італії – земля, раби, тварини і так звані сільські сервітути), що належать жінці, яка перебувала під опікою *агнатів*, не підлягали давності за винятком лише того випадку, коли сама жінка передавала ці речі із згоди опікуна.

3. Як хто розпорядиться на випадок своєї смерті щодо свого домашнього майна або стосовно опіки над підвладними йому особами, так нехай те і буде непорушним.

76...марнотратнику заборонялось управління майном, яке йому належало. Закон XII таблиць наказує божевільному і марнотратнику, на майно яких накладено заборону, знаходитись під наглядом їх агнатів.

96...борги померлого безпосередньо розподіляються (між його спадкоємцями) відповідно до одержаних часток спадщини.

Таблиця VI

1. Якщо хто-небудь укладе угоду самозакладу або відчуження речі у присутності п'яти свідків і вагаря, то нехай слова, які виголошуються при цьому, вважаються непорушними.

3. Давність володіння щодо земельної ділянки встановлювалась два роки, щодо усіх інших речей – один рік.

5. ...відчуження речі через угоду, яка укладалась у присутності п'яти свідків і вагаря, а також через відмову від права власності на цю річ при судовому розгляді перед претором.

8. Закон XII таблиць не дозволяв ні віднімати, ні вимагати як свою власність украдені колоди і жердини, застосовані для будівництва або для посадки винограднику, але надавав при цьому позов у подвійному розмірі вартості матеріалів проти того, хто звинувачувався у використанні їх.

Таблиця VII

1. Обхід, тобто незабудоване місце навколо будівлі, має бути шириною два з половиною фути.

2. ...якщо впродовж сусідньої ділянки копається рів, то не можна було переступати межі, якщо ставити паркан, то треба відступати від сусідньої ділянки на 1 фут, якщо будинок для житла, то відступати 2 фути, якщо копають яму або могилу, відступити настільки, наскільки глибоко викопана яма, якщо колодязь – відступити на 6 футів, якщо саджають оливку або шовковицю – відступити від сусідньої ділянки на 10 футів, а решту дерев – на 5 футів.

5. ...коли виникає спір про межу, то ми проводимо розмежування за участю трьох посередників.

6. ширина дороги по прямому напрямку визначалась у 8 футів, а на поворотах – у 16 футів.

9. Якщо дерево із сусідньої ділянки схилилось на твою ділянку, то.. можеш вимагати прийняти його.

Таблиця VIII

16. XII таблиць ввели смертну кару за невелику кількість злочинних діянь і в тому числі необхідним її застосуванням у тому випадку, коли хто-небудь складе або буде співати пісню, у якій зводиться наклеп на когось або ганьбить когось.

2. Якщо здійснить поранення і не помириться з потерпілим, то нехай і йому самому буде спричинено те ж саме.

3. Якщо рукою або ломакою зламає кістку вільній людині, то нехай заплатить штраф у розмірі 300 асів, якщо рабові – 150 асів.

4. Якщо образить, нехай штраф буде 25.

6. Якщо хтось поскаржиться, що домашня тварина спричинила збитки, то... наказував або видати потерпілому тварину, що спричинила збитки, або відшкодувати завдані збитки.

9. смертним гріхом для дорослого було отравити або скосити вночі врожай із обробленого плугом поля. XII таблиць воліли таку приречену богині Церері особу скарати на смерть. Неповнолітнього, винного у такому злочині, за рішенням претора або карали мечами, або присуджували відшкодувати спричинену шкоду у подвійному розмірі.

11. за намір рубання дерев винний платив по 25 асів за кожне дерево.

12. Якщо злодій крав уночі і був убитий на місці, то нехай його вбивство буде вважатися правомірним.

15а. встановлено штраф у розмірі потрійної вартості речей у тому випадку, коли річ виявлялась у когось при формальному обшукові або коли вона була принесена до сховача і знайдена у нього.

15б. при проведенні обшуку, той, хто шукає, не мав ніякого одягу, окрім полотняної пов'язки, і тримав у руках чашу.

18а. ніхто не брав більше одного відсотка на місяць, тоді, як до цього бралось за бажанням заможних.

18б. Предки наші мали звичай і поклали у законах присуджувати злодія до сплати подвійної вартості вкраденої речі, лихваря до стягнення у чотириохкратному розмірі одержаних відсотків.

19. За річ, дану на зберігання, робиться позов у подвійному розмірі вартості цієї речі.

23. Викритий у неправдивому свідченні скидався з Тарпейської скелі.

24б. за таємне знищення врожаю наступала смертна кара ... тяжча, ніж за вбивство людини.

26. ніхто не влаштовував у місті нічних зібрань.

Таблиця ІХ

3. Невже ти будеш вважати суворим постанову закону, що карає смертною карою суддю або посередника, які були призначені для судового розгляду справи і були викриті у тому, що прийняли грошову винагороду у цій справі?

5. карати смертною карою того, хто підбурює ворога римського народу до нападу на римську державу, або того, хто видає ворогові римського громадянина.

6. ...забороняли позбавляти життя без суду будь-яку людину.

Таблиця Х

1. Хай мерця не ховають і не спалюють у місті.

2. Хай на похоронах жінки щік не дряпають і не голосять за померлими.

Таблиця ХІІ

1. Законом було введено захоплення речі з метою забезпечення боргу, і за законом ХІІ таблиць це було дозволено проти того, хто придбав тварину для принесення жертви, не заплатив за неї купівельної ціни, а також проти того, хто не дасть винагороди за здану йому в найом тяглому тварину, з тією умовою, щоб плата за користування була використана ним на жертвний обід.

5. ...надалі всяке рішення народних зборів повинно мати силу закону.

Джерело: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. К. : Ін Юре, 1998. Т. І. С. 99–100.

САМОКОНТРОЛЬ

І. Дайте відповідь на тестові завдання.

1. Родоплемінна верхівка в Афінах мала назву:

- a. геомори;
- b. деміурги;
- d. феті.
- c. євпатріді;

2. На чолі виконавчої влади у Спарті стояли:

- a. ефори;
- b. герусія;
- d. геронти.
- c. архонти;

3. Однією з реформ Клісфена було створено:

- a. Раду 400;
- b. ареопаг;
- d. апелу.
- c. Раду 500;

4. Як каралася крадіжка овочів за законами Драконта?:

- a. смертна кара;
- b. штраф;
- d. рабство.
- c. ув'язнення;

5. Якими способами набувалася власність в Афінах?:

- a. первісним і похідним;
- b. первісним і штучним;
- d. приєднання нічийого.
- c. завоюванням та захопленням;

6. Два види зобов'язання в Афінському праві:

- a. договірне та літеральне;
- b. вільне та примусове;
- d. завдаток та застава.
- c. довготривале та короткострокове;

7. Яка найістотніша відмінність Спартанської держави від Афінської?:

- a. монархічна влада;
- b. демократичний устрій;
- d. важливі зміни в економіці.
- c. держава мала не лише аграрний, а й військовий характер;

8. Чим пояснюється підвійна царська влада у Спарті?:

- a. об'єднанням двох дорійських племен;
- b. правлінням двох династій;
- d. колегіальністю.
- c. бажанням спартіатів;

9. Який орган влади Спарти міг припинити будь-яке рішення народних зборів?:

- a. самі народні збори;
- b. геронти;
- d. царі.
- c. герусія;

10. Яка з галузей права була найбільш розвинена у Спарті?:

- a. шлюбно-сімейне;
- b. кримінальне;
- d. мовлення.
- c. зобов'язальне;

11. Як в історії Римської держави називається період з 27 р. до н.е. до 284 р. н.е.?:

- a. ранньої республіки;
- b. домінації;
- d. принципату.
- c. пізньої республіки;

12. Як у Стародавньому Римі називалися всі особи, які перебували під владою батька у сім'ї? :

- a. агнати;
- b. когнати;
- d. авгури.
- c. клієнти;

II. Доповнити речення.

1. Царі давніх греків мали назву
2. Рабство в Стародавній Греції мало ... характер.
3. Скасування боргів афінських громадян за законами Солона мало назву... .
4. Поліцейські в Афінах мали назву.....
5. Державний і суспільний устрій Спарти базувався на.....
6. Шлюбний вік в Афінах зазвичай для чоловіків складав .., для жінок – ... років.
7. Кримінальні справи про державні злочини у Спарті розглядала
8. Родова аристократія у Стародавньому Римі мала назву
9. Розгляд апеляцій на смертні вироки здійснювали ... комісії.
10. Найдавніше приватне право римських громадян мало назву ... право.
11. Римський цивільний процес передбачав дві сторони процесу – ... та ...

III. Питання до самоконтролю.

1. Що означає термін «Лікургів лад»?
2. Вкажіть основні відмінності щодо процесу становлення державно-правових систем у давньосхідних державах та Давній Греції.
3. Визначте найбільш суттєві закономірності розвитку форм правління у Давній Греції.
4. Проаналізуйте специфічні риси політико-правового устрою Давньої Спарти.
5. Розкрийте характер провідних суспільно-політичних реформ у Давніх Афінах.
6. Назвіть основні риси царського періоду?
7. Які реформи здійснив Сервій Туллій?
8. Назвіть основні періоди державного розвитку Давнього Риму.
9. Визначте провідні джерела давньоримського права.
10. Проаналізуйте специфічні риси принципату та домініату.

11. Розкрийте характер квіритського, перегрінського та преторського права.
12. Поясніть характер судочинства у Давньому Римі.

Додаткова література до теми

1. Балух В. О. Історія Стародавньої Греції: курс лекцій. Чернівці : Золоті литаври, 2001. 420 с.
2. Буткевич О. В. Міжнародний договір як джерело стародавнього міжнародного права. Міжнародні відносини. Вип. 18. К. : КНУ імені Т. Г. Шевченка, 2001. С. 4–9.
3. Основи римського приватного права : навчально-методичний посібник. за ред. Є. О. Харитоновна. Одеса : Фенікс, 2019. 294 с.
4. Вовк В. М. Манципація як елемент культу предків у римській правовій культурі. Філософські та методологічні проблеми права. 2014. № 1. С. 111–115.
5. Каюк Д. Г. Давньогрецький поліс як громадянський колектив. Науковий вісник Юридичної академії МВС : збірник наукових праць. 2005. № 3.
6. Зозуля Є. В., Іванов І. В. Римське право як ідеологічна парадигма Західної традиції права. Правовий часопис Донбасу. № 3 (64), 2018. С. 19–24.
7. Миньо М. Договір найму за римським правом як консенсуальний контракт. Вісник Львівського університету. 2014. Вип. 60. С. 91–96.
8. Орзіх Ю. Г. До історії формування та розвитку римського нотаціату. Актуальні проблеми держави та права. 2011. Вип. 59. С. 178–185.
9. Петrenchко О. Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії. Л. : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 396 с.
10. Перикл. Афіньська демократія. Перикл. Демократія: Антологія. К. : Смолоскип, 2005. С. 220–230.
11. Петков С. В. Римське право як основа для побудови сучасної ефективної публічно-правової моделі відносин між владою та

громадянином: питання юридичної деліктології. Форум права. 2011. № 1. С. 756–770.

12. Смілянець І. П. Сімейні правовідносини у римському праві. Часопис цивілістики. 2014. Вип. 17. С. 214–218.

13. Смілянець І. П. Умови дійсності договору за римським правом. Актуальні проблеми держави і права. Одеса: Юридична література. 2008. Вип. 42. С. 152–156.

14. Ставнюк В. В. Становлення Афінського полісу. К. : «Аквілон-Плюс». 2005. 216 с.

15. Турянський Ю. Генезис прав людини в період античності. Історико-правовий часопис. 2019. № 2 (14). С. 39–42.

16. Форманюк В. І. До питання про греко-римське право як підґрунтя сімейного права України. Актуальні проблеми держави і права. 1999. Вип. 6. С. 106–109.

17. Харитоновна (Матвеєнко) Т. Є., Ємельянова Л. В. Система договорів пізнього римського права. Актуальні проблеми держави і права. 2000. Вип. 9. С. 268–271.

Тема № III. ФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА ТА ПРАВО (VI–XV ст.)

Мета теми: ознайомити здобувачів вищої освіти про формування, розвиток та сутність феодальної держави та права, розкрити історичні закономірності створення централізованих абсолютистських режимів.

Ключовими завданнями теми є:

❖ розкрити соціально-економічні умови та політичні причини виникнення феодальних держав. Виявити особливості процесу переходу з рабовласницьких та предержавних суспільних станів до феодальних політичних об'єднань;

❖ встановити сутність політичного режиму країн феодального періоду;

❖ виявити соціальну структуру феодального суспільства;

❖ виявити систему державного управління феодальних держав, в їх розвитку;

❖ розкрити сутність і характерні ознаки феодального права та виявити його види;

❖ виявити компоненти і структуру судової системи та процесу;

Здобувач повинен оволодіти наступними навичками та знаннями:

- в межах хронологічних рамок, вільно орієнтуватися в процесах реформування античних держав та їх перехід на іншу стадію розвитку;

- знати основні поняття та терміни;

- розкривати відмінності політичних режимів феодальних держав;

- давати характеристику функціям та структурі державного управління феодальних країн;

- вміти аналізувати правові пам'ятники феодальних держав та володіти знаннями генези їх видів;

- порівнювати державно-правові інститути держав феодальної доби.

ПЛАН

Попередні зауваження.

1. Загальна характеристика феодалної держави та права.
 2. Держава і право Візантійської імперії.
 3. Державний устрій і право Франкського королівства.
 4. Державний устрій та право арабських халіфатів.
 5. Держава та право ранньофеодальної та станово-представницької Англії.
 6. Держава і право сеньоріальної та станово-представницької Франції.
 7. Держава і право сеньоріальної та станово-представницької Німеччини.
 8. Державно-правовий устрій міст-комун.
 9. Канонічне право Римо-католицької церкви.
- Висновки.
Завдання до самосійної роботи.
Робота з історико-правовими джерелами.
Самоконтроль.

ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Історія західноєвропейського феодалізму знає різноманітні форми державного розвитку: у ранньофеодальний період – у формі великих, але не міцних державних об'єднань (наприклад, імперія Карла Великого); потім у X–XII ст. – як дрібні політичні утворення – князівств, графств тощо, які мали розпоряджались значною політичною владою над своїми підданими, іноді дуже самостійних, іноді лише номінально об'єднаних під владою слабого короля (доба феодальної роздробленості); у XIII–XV ст. у багатьох країнах йде процес централізації держави, яка поступово набуває форми станової монархії, де вже відносно сильна королівська влада поєднується з наявністю станово-представницьких зборів; лише

у Візантії протягом усього середньовіччя зберігалася сильна централізована держава. Нарешті, в пізні середньовіччя феодальна держава набуває своєї останньої, найбільш централізованої форми – абсолютної монархії. Процес централізації й розвиток буржуазних відносин сприяв створенню національних держав, затвердження яких починається у Західній Європі з Вестфальського мирного договору 1648 року.

Феодальне право, яке фіксувалося або звичаєм, або королівським законодавством, закріплювало і освячувало монополію земельного держання, а потім власності феодала, часто їх права на селян-кріпаків, на судову та політичну владу над ними. Поруч з цим в добу Середньовіччя отримала розвитку корпоративно-торгове та міське право. Саме міське право, через легітимації міських хартій, відроджувала традиції римського права і публічного судочинства, формувала традиції захисту власності, честі та свободи городян, а також впроваджувала республіканські форми управління. Освідчувало всі форми середньовічного права канонічне право Римо-католицької церкви, яка ґрунтувало свої концепції на ідеї «вільної волі людини».

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФЕОДАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

В V ст. західноєвропейський світ вступив у епоху Середніх віків або феодалізму (V–XVII ст.). Формування феодальних держав і права відбувалося двома шляхами. Перший, внаслідок формування феодальних відносин у надрах рабовласницького суспільства за умов вже існуючої держави. Класичним прикладом цього шляху є Візантія. Другий, – в результаті розкладу родоплемінних відносин формується стано-во-феодальне суспільство та держава. Такий шлях був характерний для германських, слов'янських та арабських племен. Також слід зазначити, що західноєвропейський феодалізм зароджувався в умовах зіткнення та взаємодії античного рабовласницького суспільства з родоплемінними суспільствами германських, кельтських, слов'янських, фіно-угорських та інших народів, що відбувалися в умовах «*Великого переселення народів*» (IV–VII ст.).

Основним засобом виробництва та видом власності в середньовічних суспільствах залишалася земля, яка була в монопольному користуванні феодала (сеньора). Безпосередній виробник (селянин) перебував у цілковитій залежності від феодала. У період феодалізму селянин був позбавлений власності на землю, але ж мав засоби виробництва, втім повинен віддавати частину своєї праці або її плодів феодалові. Основною формою експлуатації феодально залежного населення була *феодална рента*, яка мала три форми: продуктова, відробіткова і грошова.

В наслідок розвитку феодалізм отримав наступні соціально-економічні риси: 1) панування натурального господарства; 2) прикріплення селян к землі феодала та його особиста і майнова залежність від держателя землі; 3) відсутність права власності селянина на землю; 4) земельний наділ надавався селянину під умову виконання ним феодальної ренти.

Вотчина феодала була не тільки господарською одиницею, але і певною напіввільною державою – сеньйорією. В межах своєї сеньйорії феодал володів адміністративною, фінансовою, судовою, військовою владою. Така організація суспільства зумовила у X–XI ст. поширення феодальної роздрібненості. Феодали та їх сеньйорії знаходились в жорсткій ієрархічній, сюзерено-васальній системі підпорядкування, де діяв принцип (крім Англії): «Сеньйор мого сеньйора, не мій сеньйор». Суть цієї системи соціальних відносин полягала в тому, що верховний суверен (король), за військову службу, надавав землю (бенефіцій, феод, лан) у володіння своїм безпосереднім васалам (графам, герцогам, маркізам тощо). Останні в свою чергу частину землі надавали у володіння баронам і віконтам, а ті – рицарям.

Таким чином, виникає *сюзеренно-васальна ієрархія*, де феодали, крім короля і рицарів, одночасно є і сюзеренами і васалами. Початком встановлення цієї системи був символічний ритуал посвідчення в рицарі (*оммаж*).

В цілому період феодалізму в Західній Європі датується V–XVIII століттями і поділяється на три етапи:

- 1) Ранній феодалізм (V–XI ст.);

- 2) Високе середньовіччя (XI–XIV ст.);
- 3) Пізній феодалізм (XV–XVII ст.).

Звісно в кожній країні розвиток феодальних відносин був різним. Першими від феодальних відносин почали відмовлятися з XVI ст. Нідерланди та Англія, а наприклад Іспанія, Австро-Угорська та Російська імперії додержувались феодальних відносин до початку XX ст.

Ранній феодалізм (V–XI ст.) характеризується становленням феодальних відносин, завдяки наступним історичним та соціально-економічним факторам: падінню Римської імперії, «великому переселенню народів» – особливо германське розселення, створення варварських королівств, розклад родо-племенного строю.

Другий період історії феодальної державності охоплює XI–XV ст. Економічний підйом, який розпочався, вів до розвитку ремесла, поширення товарно-грошових відносин. Чимало європейських міст, які тим чи іншим способом вивільнилися з-під феодальної експлуатації, створювали ніби державу в державі: з власною суспільною організацією, самоврядуванням, законами, автономним судом тощо. Таким чином, у надрах старого суспільства починає зароджуватися нове, буржуазне суспільство.

Поява незалежних міст дозволяла європейським монархам зміцнити свої позиції у боротьбі з феодальною роздробленістю. Спираючись на ресурси що могли надати міста успішно боролися проти сепаратистських намагань феодальної верхівки. Розвиток товарно-грошових відносин має результатом суттєві зміни в становищі селян. Дворянство, відчуючи потребу в грошах, переводить натуральні повинності селян у грошові. Так з'являється *цензова форма* землеволодіння, за якою селянин оплачував щорічний грошовий внесок – *ценз (чинш)*. У зв'язку з цим у феодала з'являються стимули для звільнення селян від кріпацької залежності. Отже, розвиток економіки спричинив зміни в суспільному устрої. На першому місці опиняються середні й дрібні землевласники, впливовим стає дворянство, набуває соціальної вагомості міське населення. В європейських країнах формуються феодальні стани, які, вступаючи в союз з монархією, формують органи станового представництва – парламент.

Ці установи значною мірою відрізнялися від феодалних з'їздів минулої епохи. Якщо раніше феодалні з'їзди були зброєю феодалів в боротьбі проти централізованої політики монархів, то станово-представницькі органи були знаряддям зміцнення королівської влади, централізації держави.

У своєму розвитку феодалні держави Західної Європи пройшли декілька етапів, критерієм поділу на які є форма правління:

- 1) ранньофеодалні (варварські королівства) монархії (V–X ст.);
- 2) сеньйоральна монархія (XI–XIII ст.);
- 3) станово-представницька монархія (XIII–XV ст.);
- 4) абсолютна монархія (XVI–XVII ст.). Останній етап державного розвитку феодалізму буде розглянутий окремо – в розділах присвячених окремим країнам.

У добу середньовіччя перевагу мала монархія. Республіка була доволі рідкісним явищем і виявлялася переважним чином у вигляді міських республік. Державному устрою були притаманні як централізовані, так і децентралізовані форми. Високий рівень політичної децентралізації, «приватний» характер державної влади були типовими для раннього і розвинутого феодалізму Європи.

Головне призначення феодалного права було – юридичне оформлення монопольного права власності феодалів на землю, права на залежне населення та ієрархічних відносин між прошарками феодалів.

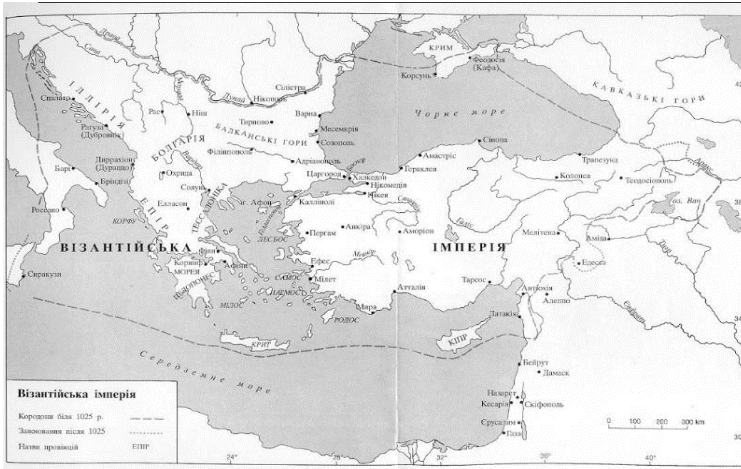
До *основних рис феодалного права* відносять:

- а) переважні форми, якими регулювало поземельні відносини;
- б) право, що було «правом-привілеєм»;
- в) відсутність поділу на галузі права;
- г) право як «кулачне право», тобто право сильного;
- д) канонічне право постає особливим відгалуженням правової системи феодалних держав;
- е) партикуляризм права;
- ж) рецепція римського права.

2. ДЕРЖАВА І ПРАВО ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Візантія (Східно-Римська імперія) імперія оформилася як самостійна держава у 395 р. До її складу входили: Балканський півострів, Мала Азія, Північна Месопотамія, частина Вірменії та Грузії, Палестина, Сирія, Єгипет, Магриб, Кіпр, Крит та інші острови Східного Середземномор'я, південний берег Криму. Після падіння у Західній Римській імперії Східна імперія залишилася єдиним продовженням державницької традиції колись єдиної імперії, а її піддані, незалежно від етнічного походження, називали її «Римська (по грец. – Ромейська) імперія». Назва «Візантія» зрідка вживалася грецькими інтелектуалами лише з XIV ст., а згодом утвердилася у західній науковій літературі.

Історію Візантії поділяють на три етапи:

1) IV–VII ст. – централізована монархія. Залишалась традиція проголошення імператора «народом Константинополя». В цей час проходив розклад рабовласницьких відносин і зароджувались нові

ранньофеодальні відносини. В VII ст. імперія втрапила велику кількість територій. В наслідок арабської навали були втрачені: Північна Месопотамія, Сирія, Палестина, Єгипет, Магриб;

2) VIII–XI ст. – військово-бюрократична імперія з абсолютною владою імператора. Затвердження феодальних відносин;

3) XII–XV ст. – занепад централізованої монархії. Поширення феодальних відносин. В 1204 р. в наслідок IV хрестового походу був захоплений Константинополь, а Візантія тимчасово припинила своє існування як самостійна держава до кінця XIII ст. В той же час Візантія стикнулася з турками-сельджуками, які поступово завоювали провінції імперії на Балканському півострові і в 1453 р. захопили Константинополь. Візантійська імперія припинила своє існування.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Соціальна структура мала нестійкий характер, бо суспільство перебувало у перехідному стані від рабовласництва до феодалізму. Основою суспільства були вільні селяни, які об'єднувалися в сусідську общину, що володіла невеликою ділянкою землі. Залишалися раби, яким вручали на володіння ділянку землі. Мешканці міст були вільними. У VIII ст. проводиться *фемна* реформа. Встановлюються великі адміністративні райони – *фемі*, які заселяли вільні колоністи, з яких створювався воїнський стан – *стратіоти*, що мали обов'язок служити у фемній армії та платити поземельний податок.

У X ст. затверджується тенденція до створення феодальної сеньйоріальної системи, що базується на праці залежного від земельних магнатів селянства при збереженні контролю з боку держави. Пануючою формою феодального землеволодіння стає умовні земельні пожалування – *пронії*, що були різновидом земельного пожалування від держави за несення військової служби. Існувала інша форма пожалування – *аріфмос* – пожалування особі від держави за несення адміністративної служби, що надавалося на час несення служби або на час життя імператора.

Верхівку суспільства посідали імператорська сім'я, аристократія, ієрархи церкви.

Державний устрій був наслідувальний з пізньої Римської імперії. Існувала складна ієрархія бюрократичного апарату, регульована табелем про ранги. В X ст. таких рангів нараховувалось 60.

Очоловав цю ієрархію *імператор-василевс*, який мав титули *автократора* – самодержця. В його руках була зосереджена вся світська (законодавча, виконавча, судова) та духовна (він був верховним покровителем православної церкви, обирав і усував з посади константинопольського патріарха, скликав церковні собори) влада. Поєднання світської духовної в особі імператора отримала назву *цезаропанізм*.

Вищими державними органами влади були:

➤ Сенат (*синкліт*) – формувався з аристократії. Залишав за собою теоретичне право обирати імператора і відповідав за зовнішню політику імперії. Також до компетенції Сенату було право розглядати важкі кримінальні справи;

➤ Державна рада (*консисторія*) – формувалася з вищих державних та палацових чинів, яких визначав імператор;

➤ *Квестор* – голова консисторії, назначався імператором. Займався розробкою імператорських указів, володів судовою владою;

➤ *Префект* Константинополя – призначався імператором. Мав обов'язок забезпечувати столицю продовольством і правопорядок;

➤ *Магістр* – призначався імператором. Відповідав за прийом іноземних послів, охорону імператора, видав його канцелярією;

➤ *Магістри армії* – призначалися імператором у складі 2 чоловік. Командувачі армією і флотом;

➤ *Префекти преторіїв* – призначалися імператором у складі 2 чоловік. Мали адміністративно-судову владу в Східній та Іллірійській префектурах;

➤ Константинопольські патріархи – обиралися імператором. У різні часи мали великий політичний вплив на імператора. Часто були регентами при малолітніх імператорах;

➤ *Діми* – організації вільних громадян міст.

Судова система була централізованою. Імператор призначав судів у феми, які не підпорядковувалися місцевій владі.

Право. Значним внеском у розвиток правової культури Європи стала кодифікація римського права, яка відбулася в 20–30 роки VI ст. за наказом імператора Юстиніана (527–565 рр.). Комісія підготувала Кодекс законів із 12 книг, збірку уривків творів римських правників, які були видані як *Дігеста* (лат. Збірка) Юстиніана, та навчальний посібник – «*Інституції*» (лат. Настанови). Наступною частиною стали імператорські конституції, прийняті Юстиніаном. Ці закони називали *Новелами*, вони охоплювали головним чином сімейне та спадкове право.

Дігести об'єднують витяги з 275 творів класичних римських юристів. Першу книгу присвячено загальним питанням права, 2–46 – приватному праву, 47–48 – кримінальному праву, 49 – апеляціям, фіскальному праву і військовим справам, 50 – адміністративному праву, юридичним дефініціям і правилам. Якщо оцінювати проведену законодавцями роботу, то слід звернути увагу на такі моменти:

а) ключовою ідеєю нового законодавства стає ідея необмеженої влади імператора;

б) оформлюється і зміцнюється союз імператорської влади з церквою, якій відведено роль привілейованої опори державного апарату;

в) заохочуються зміни в суспільному житті: надання рабам *пекулію*, звільнення рабів.

Кодекс став проявом, формування поняття *універсального права*, яке мало поширитися на все людство, оскільки розподіл права, що існував раніше в Римі, на рівні системи (цивільне, преторське, право народів, що відповідало поділу населення римської імперії на громадян і негромадян) Юстиніан ліквідував. Кодекс став універсальною системою права, призначеного для всіх вільних мешканців імперії.

В 726 р. видається скорочена збірка Дегіст Юстиніана – *Еклога*, яка закріплювала соціальне розшарування імперії. *Еклога* ділилась на 18 титулів і охоплювала різноманітні питання шлюбно-сімейного, спадкового права, права опіки й піклування. Регламентувалися договори

дарування, купівлі-продажу, позики, наймання. Найбільш істотно змінилося процесуальне право: проголошувався принцип рівності всіх підданих перед судом, звільнялися від судових мит особи, що брали участь у судових позовах тощо.

В сфері цивільні й сімейні права *Еклога* уточнювала форми укладання договорів (дарування, заповіти), юридичний порядок притягнення спадкоємців за законом, питання опіки й піклування та інше. Заручення, стає юридичною угодою, що виступала підготовчим етапом до укладання шлюбу. Розірвання цього договору без поважних причин призводило до сплати неустойки. Шлюб стає союзом чоловіка і дружини, що мали рівні майнові права. Шлюби між близькими родичами заборонялися. Скорочувалося число законних приводів до розлучення.

В *Еклезі* наводився перелік злочинів (наприклад, порушення святості вівтаря, віровідступництво, клятвopорушення, розграбування могил, підробка грошей, розкрадання, перелюбство та інші) і відповідно покарань, що накладалися за їх вчинення. Передбачалися наступні покарання: биття батогами і палицями, відрізання носа і язика, осліплення, відсікання кінцівок, випалювання волосся тощо. Страта встановлювалася за найбільш тяжкі злочини: кровозмішення, навмисний підпал, чаклунство, вбивство, розбій тощо. В ряді випадків передбачалось заміну покарань грошовими штрафами.

У середині VIII ст. публікується додаток до *Еклоги*, до якого долучалися наступні закони:

- Землеробський закон – регулював найбільш типові господарські відносини в рамках сільських громад, а також відносини селян і держави;
- Морський закон – визначав правила судноплавства, перевезення вантажів, пасажирів, фрахту суден тощо;
- Військовий закон – звід кримінально-правових норм, що відносилися до правопорушень, вчинених військовими;
- Мойсеїв закон містив у собі морально-релігійні розпорядження й норми, запозичені зі Старого Завіту.

В середині IX ст. виходить ще більш спрощений для народу і більш позбавлений церковного впливу, законодавчий збірник *Прохірон*. В його 40 титулах містилися норми, що регламентували шлюбні, спадкові, зобов'язальні відносини права, а також відносини злочинів та покарань.

Після упорядкування *Прохірону* було видано новий посібник із права, що мало на меті «очищення старих законів» і полегшення користування правом, викладеним у кодифікації Юстиніана. Це керівництво отримало назву *Епанагога* (перероблене повторення) і містила положення про імператорську владу, духовенство та вищі адміністративні чини, про суди, заручення і шлюб, про угоди, заповіти, злочини і покарання. Збірник більш докладно, а в деяких деталях і по-новому, викладала низку питань приватного права. Але найбільш істотними були зміни, внесені в сферу публічного права, серед яких: нові положення про патріаршу владу, що доповнювала імператорську, про права духовенства. Вони визначали взаємовідносини православної церкви та держави й були широко використані згодом у церковному праві.

В кінці IX ст. кодифікаційні роботи з переробки законодавства Юстиніана завершилися виходом нової юридичної збірки – «*Василики*» (царські закони). Ця збірка була покликана замінити попередні збірки законів, що ставали важкодоступними для розуміння. *Василики* склалися з 8 томів у 60 книгах. Структурно містила загальні теоретичні принципи права, канонічне право, державне право, організацію суду, процесуальне право, позовне право, приватне право (в основу покладена Еклога), військово-правове право, право сервітуту, кримінальне право.

Шлюбно-сімейне право. Шлюб регулювалося канонічним правом і передбачав обряд заручення і далі обряд вінчання. Шлюб дозволявся дівчині з 12 років, юнак – 14 років при умові відсутності родової спорідненості, іншого шлюбу та згоди батьків. Церковне право дозволяло одружуватися не більше трьох разів. Розірвання шлюбу через розлучення проводилося лише у судовому порядку. Розлучення дозволялось в наступних випадках: скоєнні державного злочину, перелюб, розпуста дружини, тривала відсутність одного з подружжя, перебування в полоні,

психічне захворювання, відхід одного з подружжя в монастир, якщо чоловік прагне звести дружину з іншим чоловіком тощо. Жінка займала підлегле місце в сім'ї.

Візантійське право передбачало спадкування за законом і за заповітом. У першому випадку встановлювалися чотири види законних спадкоємців: низхідні (сини і доньки, внуки); висхідні (батько і мати); бічні родичі (брат, сестра); вдова спадкодавця в половинній частці (другу частку отримувала державна скарбниця).

Заповіт оформлявся письмово та мав підтверджуватися підписами свідків. Заповіт вважався недійсним, якщо укладався такою особою: віком до 14 років; глухонімим; психічнохворим; п'яним; таким, що перебував під опікою за марнотратство; злочинцем; особою яка зріклася християнства. Свобода заповіту обмежувалася обов'язковою часткою на користь дітей і батьків. Підставами позбавлення спадку дітей і батьків було образливе ставлення до заповідача, скоєння злочину, ганебна поведінка, відступ від віри.

Злочини і покарання. Кримінальна відповідальність для осіб наступала з 7 років. У системі покарань закріплювалася соціальна нерівність. Наприклад, спільники у викраденні вільної жінки піддавалися тілесному покаранню, голінню і вигнанню, а раб за цей же злочин карався спалюванням. Пан міг безкарно убити свого раба.

Візантійське право враховувало форми вини, знало поняття неосудності. Самосуд дозволявся у випадку вбивства нічного злодія та коханця дружини, захопленого на місці злочину. Карався не лише здійснений злочин, але й замах на нього. За співучасть (підбурювання, потурання, приховування, пособництво) визначалося таке ж покарання, як і за сам злочин. При призначенні покарання враховувався рецидив. За першу крадіжку злодій підлягав тілесному покаранню, за другу йому відсікали руку.

Смертна кара присуджувалась за наступні злочини: державна зрада, змова проти імператора, передача ворогові військової таємниці, фальшивонетництво, віровідступництво, святотатство, кровозмішання,

згвалтування, розбещення малолітніх, мужолозтво тощо. За інші злочини передбачалося каліцтво, вигнання, штраф. Як додаткове покарання застосовувалася конфіскація майна.

3. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ТА ПРАВО ФРАНКСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Германське плем'я салічних (приморські) франків заснували свою державу в Галлії V ст. Вже наприкінці VIII ст. франки підкорили собі не тільки галло-римське населення Галлії (сучасна Франція), але і германські племена аллеманів, тюрінгів, саксів, баварів, лангобардів. Це відбулось завдяки згуртованості і войовничому характеру племенем, і головне, прийняттям християнства (приб. 498 р.), яке надало франкам підтримку духовенства і галло-римського населення з іншими германськими племенами.

В цей час в суспільно-політичному житті франків проходив перехід від «військової демократії» первісного суспільства до ранньодержавного стану. «Військова демократія» характеризується наступними ознаками:

а) право кожного дорослого чоловіка брати участь в народних зборах – відстоювати свою точку зору на те чи інше питання;

б) вибирати склад Ради старійшин;

в) отримати земельний наділ з загальної земельної володіння (*марка*);

- д) брати участь в військових походах і мати рівну частку здобичі;
- е) мати власну зброю і відстоювати ним свою гідність.

Всі перераховані суспільні ознаки королівська влада франків поступово анулювала – Рада старійшин була замінена дружиною короля; народні збори втратили своє значення; місце народного ополчення зайняло королівське військо; нові захоплені території король передусім поділяв між своїх дружинників, які розпочинали процес закріпачення селян до землі. Так формувалась нова феодальна знать.

Велике значення для формування держави та нової системи феодально-військових відносин в Європі мала бенефіціарна реформа короля Карла Мартелла («Молот», 715–741 рр.). *Бенефіцій* («благодіяння») – це по-життєве землекористування на умовах несення військової служби та деяких інших повинностей. Власник бенефіція повинен на першу вимогу свого сюзерена з'явитися для несення військової служби важкоозброєного кіннотника. Обладунки вершник мав придбати за доходи з бенефіція.

Бенефіціарна реформа затвердила вассально-сеньоральну систему в Європі і на певний час створила передумови централізованої держави франків.

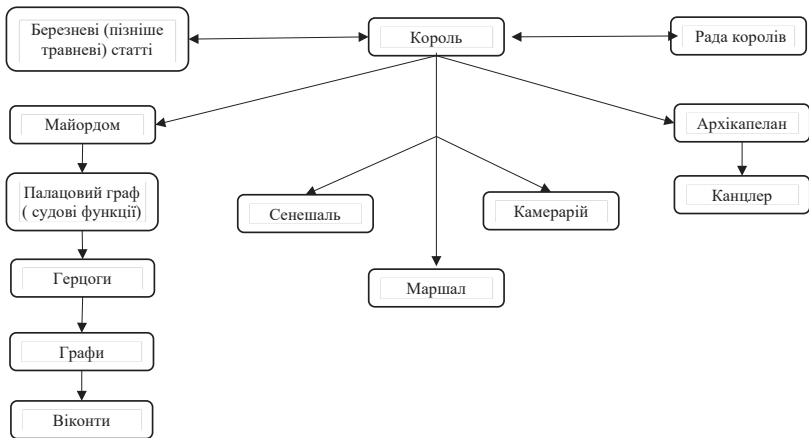
У державно-правовому розвитку держави франків вирізняють два періоди:

1) монархія Меровінгів (V–VII ст.) – характеризується пережитками племінного устрою та поступовим становленням феодальної держави;

2) монархія Каролінгів (VII–IX ст.) – характеризується подальшим привласненням общинних земель аристократією, зосередженням у їхніх руках великої земельної власності. Королівство франків досягло розквіту за часів правління Карла Великого (768–814). У 800 р. Карл став імператором. У 843 р. у м. Вердені онуками Карла був укладений договір про поділ імперії на 3 частини – цим покладений початок самостійному існуванню держав у Франції, Німеччині та Італії.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Соціальна структура була складним комплексом груп населення з нестабільним статусом. Основою франкського суспільства була *марка* – сільська община, яка складалася з великих сімей. Орна земля була у колективній власності марки і періодично перерозподілялася між общинниками. Заможні мали рабів і напіввільних *літів*.

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД ФРАНКІВ VI–XI ст.

Соціальна структура поділялась:

- а) службова знать – найближчі до короля представники військової аристократії;
- б) вільні франки – общинники, що володіли присадибними ділянками, члени марки;
- в) напіввільні літи – своєрідний соціальний прошарок, що перебував на проміжному етапі між залежними і вільними общинниками. Літи мали власне господарство, мешкали у своєму будинку. Мали право участі

у судових засіданнях, військових походах, щоправда, разом зі своїм господарем;

г) раби.

З розпадом *марки* (сільська громада) і появою *алоду* (індивідуально-сімейне землеволодіння) селяни потрапили в залежність від феодалів. У VIII ст. набули поширення *бенефіції*. На відміну від алода, бенефіцій був умовним даруванням на період королівської служби. Відмова від військової служби позбавляла права на бенефіцій.

Державний устрій. Франкська монархія V–IX ст. за своєю формою була ранньофеодальною державою. Вона характеризувалася: а) наявністю відносно сильної централізованої влади, зосередженої в руках короля; б) збереженням пережитків первіснообщинної демократії на місцях. За часів Меровінгів існувала *палацево-вотчинна система управління*. Керував королівським двором *майордом*, який мав у своєму підпорядкуванні *сенешаля* (управитель королівським двором), *маршала* (начальник кінноти), *камерарія* (завідував королівською скарбницею).

Місцеве управління. За Меровінгів система самоуправління зберігала залишки військової демократії. Королівство поділялося на округи (графства) і сотні. Управління графством здійснював призначений королем чиновник – *граф*.

Судова система у франків пережила складну еволюцію. До того, як франки завоювали Галлію, суд здійснювали всі вільні особи (*тунг*). Суддями були члени сотенних зборів. За доби правління Хлодвіга судова система зазнала змін. Присутні на засіданні вільні общинники ставали глядачами. Судова влада зосереджувалася в руках *тунгіна* (голова суду) і обраних зборами суддів (*рахінбургів*). Згодом, коли судові рішення стали затверджувати графи, герцоги, єпископи, абати, потреба в такій кількості суддів відпала.

Судовий процес мав наступні риси: а) здійснення цивільного і кримінального процесу в однакових формах; б) порушення справи лише з ініціативи позивача або постраждалого; в) рівні права сторін і проведення процесу як змагання сторін; г) суворе дотримання встановлених процесуальних форм.

Право. Джерелом права у франкській монархії були так звані «варварські правди» – записи звичаєвого права варварських племен. Ці кодекси отримали такі назви – Алеманська, Вестготська, Рипуарська, Баварська правди тощо. Іншим джерелом права були *капітуляції* франкських королів – королівські закони, які були доповненням до варварських правд. Наступними джерелами були *дипломи* – документи, видані канцелярією королів фізичним та юридичним особам.

Найвидатнішим пам'ятником права є «Салічна правда», складена на межі V-VI ст., яка є збірником правових звичаїв салічних франків. Оригінальний текст не зберігся і відомий у більш пізній редакції. Характерна риса «Салічної правди» – формалізм: усі правові дії відбувалися за суворо встановленою формою, порушення якої позбавляло дії законодавчої сили. В «правді» відсутні загальні, абстрактні поняття правопорушень і покарань. Вона мала казуїстичний характер.

Головним завданням збірника був захист приватної власності панівної верхівки. Основну увагу приділено злочинам і покаранням. Злочином вважалося заподіяння шкоди особі або майну, а також порушення королівського миру, покаранням – відшкодування збитку потерпілому або членам його роду та сплата штрафу (*вергельду*) королю за порушення миру.

Право власності в Салічній правді визначено ще неоднозначно. До рухомих речей, що перебували у власності окремих осіб або сімей, застосовувався термін «свій», на відміну від терміна «чужий». Рухоме майно у франків безперешкодно відчужувалося, передавалося в спадщину одному з членів сім'ї померлого або родичу. Більшість приписів «Правди» присвячено охороні права власності на різні рухомі речі. У них розглядаються випадки крадіжки худоби. Крадіжка домашнього майна тягне за собою штраф 200 солідів, рівний покаранню за вбивство вільного. Орна ділянка (алод) була приватним володінням. У відміну від луговин, пасовищ, лісів, які залишалися ще в общинній власності. У «Правді» нічого не зазначено про купівлю-продаж землі.

Зобов'язальне право у Салічній правді майже не відображене. Згадуються лише такі види договорів: міна, купівля-продаж, дарування, особистий найм, позика. Передача права власності відбувалася публічним шляхом звичайної передачі речі від однієї особи до іншої. Невиконання зобов'язань або порушення термінів їх виконання передбачали майнову відповідальність.

Шлюбно-сімейне право. Сім'я у франків мала патріархальний характер, але влада батька не була безмежною. Вона нагадувала більш сувору довічну опіку над дружиною, дочкою або сином. Опіка над сином припинялася по досягненню ним 12 років. Шлюб передувала угода між сім'ями нареченого і нареченої. Обов'язково була згода батьків. Крадіжка чужої нареченої тягла за собою відшкодування збитку нареченої в сумі 15 солідів, крадіжка чужої дружини каралася штрафом у 200 солідів. Заборонялися шлюби з родичами. Співжиття з рабом – штрафу 15 солідів, із вільною – 45 солідів. Жінку, яка вступала в шлюб із рабом, об'являли поза законом. Незаміжня жінка у франків користувалася певною самостійністю. Проте, згідно з «правдою», вдова не могла вдруге одружитися без дозволу суду і сплати певної суми родичам померлого. Інакше її новому чоловіку погрожував штраф у 63 соліди. Салічна правда нічого не зазначає про розлучення.

Влада батька не була широкою. Його опіка закінчувалася при досягненні синами 12-річного або 14-річного віку.

Спадкування здійснювалося як за законом, так і за заповітом. За законом в першу чергу спадкоємців при спадкуванні рухомого майна становили діти, далі мати, найближчі родичі. Земля успадковувалася лише чоловіками. За заповітом спадкування здійснювалося на народних зборах шляхом дарування. Майно передавалося третій особі, яка зобов'язана не більше ніж через рік по смерті дарувальника передати це майно вказаному в заповіті спадкоємцю.

Кримінальне право. Аналіз Салічної правди дозволяє виділити такі види злочинів і покарань:

1) злочини проти особи (вбивства, завдання каліцтва, образа, викрадення вільних людей, зазіхання на честь, гідність і свободу);

2) злочини проти власності (крадіжка, пограбування, підпал). Особливим захистом користується майно, що перебувало в будинку і на ділянці з огорожею;

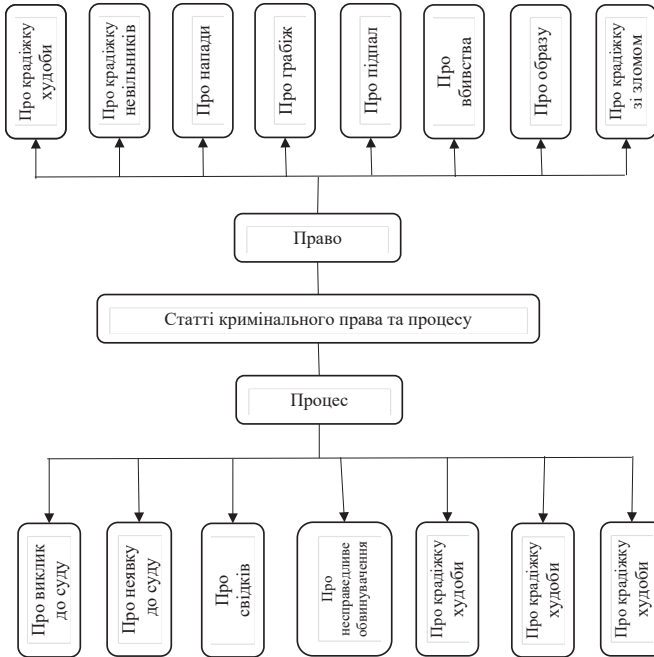
3) злочини проти порядку відправлення правосуддя: неявка в суд, лжесвідчення й інше;

4) порушення королівських указів. Основним видом покарань, застосовуваних до вільних людей, був штраф. Розмір штрафу встановлювався залежно від соціального статусу злочинця і потерпілого, а також статі, віку потерпілого. Найнижчий штраф за крадіжку – 3 соліди, а за вбивство – 200 солідів (бик коштував 2 соліди). Штраф розділявся на дві частини: 2/3 йшло потерпілому або найближчим родичам, а 1/3 штрафу надходила на користь держави. В усіх випадках, пов'язаних із злочинами проти власності, передбачалося повернення і сплата вартості знищеного майна.

Статті Салічної правди охороняли і захищали життя та гідність жінки. За викрадання чужої дружини належало платити штраф 200 солідів. Той, хто хапав вільну жінку за руку, кисть або палець платив 15 солідів, а хто називав вільну жінку розпусницею – 45 солідів.

Салічній правді вже відомі обставини, що обтяжують покарання. Ними вважалися вбивство людини групою осіб, убивство під час військового походу, спроби приховати сліди злочину, спроби підбурення. Смертна кара Правдою не передбачалася. Найтяжчим покаранням вважалося вигнання з общини.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС ЗА «САЛІЧНОЮ ПРАВДОЮ»

4. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ТА ПРАВО АРАБСЬКИХ ХАЛІФАТІВ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Перша держава арабів, під впливом ісламу, виникла у VII ст. в Аравії. Завдяки успішним загарбницьким війнам араби створили велику, централизовану державу – від Піренейського півострова до р. Інд. Керували арабською державою халіфи з династії Омейядів (661–750 рр. столиця м. Дамаск), та Аббасидів (750–1258 рр., столиця м. Багдад). Централизованою державою арабський халіфат був не довго. Вже у VIII ст. від

халіфату відокремився Кордовський емірат (в Іспанії). В IX ст. відпали Туніс і Марокко та інші провінції. К середині X ст. під владою халіфа залишалися Аравія та частина Месопотамії. У 1055 р. Багдад був захоплений турками-сельджуками. У 1258 р. залишки колишньої арабської держави були знищені в результаті татаро-монгольської навали.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Соціальна структура. Специфіка арабського феодалізму полягала в багатокладності – в суспільстві співіснували патріархально-родові, рабовласницьки та феодальні відносини. Велику роль мала державна власність на землю та релігійно-правова догматика ісламу, які в період раннього феодалізму (халіфату Омейядів), стали основою відносної централізації держави.

Панівний клас феодалів не мав чіткої ієрархічної структури. Селяни були основними, хто сплачував податки, спадковими орендарями державних земель. Всі мусульмани сплачували єдиний податок – *закат* (1/40 частки доходу з нерухомого майна, отар і торгових прибутків)

Араби-мусульмани проводили політику віротерпимості і зберегли земельну власність багатьом християнам і зороастрійцям, тому іновірці-чоловіки (*зиммії*) сплачували подушний податок (*джизія*) і виконували різноманітні повинності. Зиммії відрізнялися за своїм правовим становищем як від мусульман і язичників. Вони користувалися автономією, могли керуватися своїми цивільно-правовими звичаями і управлятися своїми старшинами, але за скоєний злочин відповідали за шаріатом. Зимміям заборонялися шлюби з мусульманами, заборонялося мати рабів-мусульман. Вони повинні були носити особливий одяг і не могли їздити на конях, а тільки на мулах або ослах.

Міста не мали комунального самоврядування.

Найнижчою верствою були раби, кількість яких поповнювалась за рахунок полонених і невільників, куплених за кордоном. Розвиток феодальних відносин вплинув на правове становище рабів. Вони могли

за згодою своїх господарів вести торгові операції і купувати майно, але вони не визнавалися суб'єктами права. Відпущення рабів-мусульман на волю розглядалося як богоугодна справа.

Державний устрій халіфату можна охарактеризувати як феодально-теократичну монархію. Фаліф – «заступник» пророка, поєднав світську (*емірат*) та духовну (*імамат*) владу і концентрував в своїх руках всю повноту влади (законодавчу, судову і виконавчу). Передумовою влади халіфа було: 1) обрання народом; 2) заповідальне розпорядження попереднього халіфа. Останній спосіб обрання халіфа стає домінуючим. Другою особою в країні був *великий візир*, який самостійно керував державою від імені халіфа, лише звітуючи перед ним за свої дії. Для ведення поточних справ були створені особливі бюрократичні канцелярії (*дивани*): військових справ, внутрішніх справ, фінанси і диван, де складали списки всіх чиновників тощо.

Місцеве управління в провінціях концентрувалося в руках еміра, призначуваного халіфом. Еміри мали помічників – *наїбів*. Посадових осіб, що керували селами, називали *шейхами*, які представляли родову знать общин. Місто очолював ставленник фаліфа – *райс*.

Армія арабів складалася з двох частин: постійного війська і загонів добровольців – «борців за віру». Первісно «борці за віру» отримували частку військової здобичі – 4/5 виділялися для поділу війська з розрахунку: одна частка піхотинцю і три частки вершнику, а 1/5 військової здобичі повинна була надходити пророку, його роду, вдовам і сиротам. В столиці, великих містах та провінціях були розташовані відбірні частини. Халіф мав кінну гвардію з вихованців-рабів – *гулямів*.

Полицейські загони були створені ще при Омейядах. Поліція поділялась на правоохоронну та таємну. Остання опікувалась поштою та зв'язком та стежила за настроями підданих.

Судочинство. Судові функції в халіфаті були відокремлені від адміністративних. Місцева влада не мала права втручатися в рішення судових органів. Верховним суддею вважався халіф, який назначав в провінції свого представника (*хакіма*). Місцева влада не мала права втручатися

в його діяльність. Загалом здійснення правосуддя було привілеєм духовенства. Вища судова влада належала колегії найбільш авторитетних мусульманських богословів. Від імені халіфа вони призначали місцевих суддів (*кадіїв*) із представників мусульманського духовенства та аристократії. Мусульманська судова система не знала касаційних та апеляційних інстанцій. Рішення *каді* вважалося остаточним, його міг відмінити лише халіф. Втім, *каді* міг переглянути своє рішення.

Крім судових функцій, *каді* мусив виконувати й інші функції: призначати опіку і піклування та контролювати їх здійснення; видавати заміж жінок, які не мають піклувальників; наглядати за дорогами, будівлями, тюрмами, слідкувати за виконанням духовних заповітів, за поділом спадщини тощо.

Право. Мусульманське право має два головних джерела: закон (*шар*) і звичай (*урф, адат*). Закон, або писемне право (*шаріат*), формується із Корану (складається з 114 глав (*сур*), розділених на 6219 віршів (*аятів*)). Більша частина Корану має міфологічний характер, і лише до 500 віршів містять приписи правил поведінки мусульмана. Не більше 80 з них можна розглядати як власне правові (в основному це правила про шлюб і сім'ю), інші належать до релігійного ритуалу), *Суні* (дії та висловлення пророка Мухаммада) і *фетви* (рішень законодавців). Правовірний мусульманин де б він не був, в якій країні не жив, повинен дотримуватися норм мусульманського права.

Право власності в мусульманстві є необмеженим правом. Не можуть бути у власності такі речі: повітря, море, пустеля, мечеть, школа, рабня, що мала дітей від господаря, та інше. Право поділяє майно на рухоме і нерухоме як таке, що характеризується індивідуальними ознаками, і таке, що їх не має. Право розрізняло чотири види земель: 1) *хіджаз* – це та частина Аравійського півострова, де жив Мухаммед. На цій землі не можна селитися іновірцям, полювати, знищувати дерева. З мешканців цієї землі брали десятину; 2) *джихад* – землі, завойовані мусульманами у війні з невірними. Мешканці цих земель ставали орендарями і мали платити подать – *харадон* – пропорційно отриманому прибутку; 3)

мульк – а) повне володіння землею феодала; б) землі, власників яких було вбито або вони втекли; не зайняті, покинуті, а потому оброблені мусульманами; 4) *ікта* – умовне земельне держання (довічне або на час відправлення посади), яке надавалась феодалу за службу (аналог європейського бенефіція). З *ікта* володар мав прибуток у вигляді податку, стягнутого з населення.

Особливий вид землі становили землі «*вакуф*», прибутки з яких надходили мечетям, медресе (духовна школа), цвинтарям, гробницям святих, притулкам, караван-сараям (готелям). Вакуфну землю не могло бути продано, закладено, подаровано чи жодним іншим чином відчужено. Землю передавали до вакуфу добровільно в присутності каді.

Шлюбно-сімейне право. Головою сім'ї є чоловік, тільки він вважається людиною. Дружин і дочок сприймали як річ. Шлюбний договір в ісламі більш близький до договору купівлі-продажу. Чоловіки можуть одружуватися з іновірцями, але мусульманки не можуть одружитися з невірними. Чоловік може одночасно мати 4 дружин. Шлюб розривається за фізичних недоліків одного з подружжя, в разі зради чоловік може розірвати шлюб без будь-яких причин. Дружина може купити право на розірвання шлюбу. Вона може розлучитись, коли чоловік не виконує своїх обов'язків.

Кримінальне право було найвідсталішим. Класифікація була наступна:

1) насильницькі дії проти осіб – убивство, поранення, ці дії каралися за принципом таліона або платився викуп;

2) дії, за які відповідно до Корану, особа підлягає покаранню: подружжя зрада (забивають камінням), споживання вина, крадіжка, участь у заколоті (смертна кара) тощо;

3) дії, за які закон не встановлює покарання, – бурлакування, втеча з поля бою, неправдиві звинувачення та інше.

Спадкування майна проходить за законом і за заповітом. Спадкодавець може розпоряджатися тільки третиною майна. Успадковують майно як чоловік, так і жінки. Кожен зі спадкоємців має право на певну частку спадщини.

5. ДЕРЖАВА І ПРАВО РАННЬОФЕОДАЛЬНОЇ
ТА СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЧОЇ АНГЛІЇ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

В V ст., з острова почали уходити римські легіони, одночасно з цим на острів почали вторгатися германські племена англів і саксів. Згодом утворилося близько 7 англосаксонських князівств – почалося політичне об'єднання Англії. Але цей процес був загальмований датською навалою та норманським завоюванням – в 1066 р. герцог французької провінції Нормандії Вільгельм I (1066–1087 рр.) розгромив англо-саксонську армію і завоював Англію.

Норманське завоювання Англії централізувало країну і спричинило поглибленню феодалізації суспільства. Значна частина конфіскованої в англосаксонської знаті землі, міста та ліси увійшла до складу королівського домену. Нові барони і рицарі особисто надавали васальну присягу королю. Тому принцип «*васал мого васала – не мій васал*», характерний для континенту, в Англії не закріпився. Усі феодалі поділилися на дві групи: перша – безпосередні васали короля (великі землевласники) і друга – васали другого ступеня (підвасали – із середніх та дрібних землевласників).

Для централізованого збору податків королівська влада утвердила спеціальний фіскальний орган «*Палату шахової дошки*». З метою регулювання і виявлення соціального складу країни в 1086 р. було проведено перепис земель та мешканців, результати якого були відомі як «*Книга страшного суду*». Згідно з результатами перепису, населення країни досягло 1,5 млн чол. більшу частину селян було закріпачено, вони стали особисто залежними (*віланами*).

В 1154 р. королем Англії став Генріх II Плантагенет (1154-1189), який сконцентрував в своїх руках владу великої території на континенті: Нормандія, Анжу, Мен, Турень, Пуату, Аквітанія. Це дозволило Генріху II провести масштабні реформи (судово-правову, військову).

Судова реформа Генріха II. Створювався Суд королівської курії, де засідали колегія присяжних. Кожна вільна людина, за певну плату, отримувало право перенести свій майновий спір до цього королівського суду. За вотчинними судами залишались справи *віланів*. В результаті вільні люди звільнялись від свавілля крупних феодалів, а королівська влада збільшила свій авторитет і звеличила надходження в казну.

Утворення Суду королівської курії підштовхнуло владу до формування єдиного для всієї країни права – *загального права (Common law)*. Останнє формувалось за рахунок т. зв. *судових прецедентів* – рішень королівських судів у Вестмінстері. Ці рішення узагальнювались і поширювались по всьому королівству роз'їзними суддями. *Common law* отримує вищу юридичну силу. В результаті зменшувалась роль сеньйоральних та сотенних судів, а з ними і місцевих звичаїв, на їх місце приходять загальнодержавні принципи. В основі закріплення нових правових норм лежав принцип аналогічного рішення, який розробив в праці «Про закони та звичаї Англії» Г. Брактон (1210-1268). Таким чином, *Common law* централізує правову систему Англійського королівства, формує єдині принципи нормотворчості.

Військова реформа. В 1181 р. Генріх II видає указ про загальне озброєння, який вимагав від вільних людей, залежно від свого майнового стану, нести військову службу корони. Ополчення очолювали шерифи. В той час з феодалів-рицарів, замість персональної військової служби, почали стягувати «*щитові гроші*». На зібрані кошти король почав наймати професійне лицарське військо та вільних-селян лучників. Ця реформа посилити централізовану владу короля, підірвала воєнну могутність аристократії і дозволило державі мати постійну професійну армію.

На початку XIII ст. Англія опинилась в тяжкому зовнішньому положенні – конфлікт с Францією і папою Римським. Одночасно в англійському суспільстві склалися передумови для переходу до станово-представницької монархії. Опозиція в особі баронів, лицарів та міщан під тиском змусила короля Іоанна Безземельного (1199–1216) підписати «*Велику хартію вольностей*» (*Magna charta libertatum* 1215 р.).

«Хартія» містить 63 статті, які можна узагальнити на 4 групи:

1) король підтвердив, що англійська церква є вільною і наділена своїми правами і вольностями недоторканно;

2) закріплювалися права і вольності баронів та інших вільних людей. Статтями 12 та 14 було передбачено створення Ради королівства, яка обмежувала владу правителя. Важливішою є ст. 39, у якій зазначалися гарантії особистої та майнової недоторканності для всіх вільних людей. Йдеться про підтримку в королівстві режиму законності;

3) надавалися гарантії з боку короля щодо забезпечення їм прав і вольностей. Королівська юстиція була обмежена у своїх повноваженнях. Розгляд майнових спорів передавався до місцевих сеньйоральних судів. На посади передбачалося призначати лише кваліфікованих чиновників і суддів;

4) визначалися гарантії дотримання «Хартії» баронами.

З цією метою утворено Раду 25 баронів, яка за заявою будь-яких 4 осіб з її складу, мала право після 40-денного терміну очікування «примувати короля усіма способами, які лише є, тобто шляхом захоплення замків, земель, володінь тощо» (ст. 61). «Хартія» вважається першим конституційним актом Англії. Основні її положення були спрямовані на обмеження влади короля. Проте, підписавши «Хартію», Іоанн невдовзі відмовився від неї. До XV ст. англійські королі то підтверджували, то відмовлялись від статей «Хартії». В ході дискусій із її тексту було вилучено 20 статей.

В середині XIII ст. відношення підданих і короля знов загострились. В Ході громадянської війни перемогу отримали антикоролівські сили. В наслідок цього в 1265 р. вперше в історії Англії був скликаний парламент. До його складу нарівні із баронами та духовенством були запрошені лицарі (по 2 від кожного з 37 графств) і представники від міст (по дві особи від кожного міста). У 1295 р. був скликаний так званий «*зразковий парламент*», який став моделлю для наступних станово-представницьких установ – представників знаті поіменно запрошували, а інших обирали. З цього часу парламент став постійно діючою установою.

У другій пол. XIV ст. відбувся поділ парламенту на 2 палати: палата лордів і палата общин. Лицарі та міщани опинилися в одній палаті. Спершу вони могли лише затверджувати рішення, прийняті баронами і духовенством, які утворювали Велику раду. У 1352 р. обидві половини парламенту почали засідати окремо. В цю добу парламент отримав право вотувати і контролювати державні податки і право імпідменту вищих посадових осіб.

Одним із перших законів, присвячених виборчому праву в Англії, був Акт 1413 р. Ним установлювався високий майновий ценз. Виняткове право участі у виборах одержували особи, які мали вільні володіння, що приносили 40 шилінгів річного прибутку після сплати всіх податків. В подальшому були прийняті ще два виборчі акти (1430 і 1445 рр.), які обмежили можливості вільних селян і міщан бути представниками свого стану в парламенті.

В 1360 р. в Англії вводиться інститут *мирових суддів*. У кожному графстві з метою «збереження миру» призначалися посадові особи, які зобов'язані були затримувати злочинців і доставляти їх шерифам. Відтак, спочатку охоронці миру виконували лише поліцейські й адміністративні функції, але потім вони стали здійснювати підготовку справ для їх розгляду в суді присяжних. З 1364 р. ці посадовці стали іменувалися мировими судьями (*Justices of the Peace*). Вони отримали право розгляду і засудження всіх порушників миру, а з 1368 р. могли розглядати нескладні кримінальні справи вже самостійно, без участі професійних суддів і присяжних. В другій половині XIV ст. до їх компетенції належали справи про статутні злочини, у тому числі карані стратою. У XV ст. з'явився суд «четвертних сесій» – 4 рази на рік мирові судді графств збиралися для розгляду тяжких злочинів.

В XIV ст. в англійському суспільстві розпочався рух відокремлення від підпорядкування Римської курії та створення власної, самостійної церкви. Остаточно нова церква оформилась в 1534 р. парламентським «Актом про супрематію», за яким король Генріх VIII (1509–1547) став головою англіканської церкви. Врівнення й організаційні основи цієї

церкви залишалися переважно близькими до католицьких, але за Єлизавети I в «39 статтях» (1571 р.) віровчення було дещо наближене до кальвінізму.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Соціальна структура. Основну масу населення до IX ст. становили вільні селяни-общинники (*керли*), які володіли великими ділянками землі. Розпорядження наділом обмежувалося правами всіх членів родини. Таку землю не можна було заповісти, продавати, передавати по жіночій лінії. Керли до VII ст. мали повноправність. На вершині англосаксонського суспільства стояла англосаксонська родова знать (*ерли*), пізніше королівські дружинники. Знизу соціальної структури перебували раби й напіввільні люди (*лети й уіли*), які обробляли чужу землю. З VII ст. в суспільстві розпочинається процес феодалізації.

У XII ст. частина вільного селянства стала союзником нової королівської влади (норманів) в боротьбі з сепаратизмом феодалів. Формально однаковий захист королівським «загальним правом» будь-якого вільного володаря – лицарського, міського – сприяв згладжуванню правових та соціальних відмінностей між верхівкою вільного селянства, міщан і лицарством.

Державний лад. В ранньофеодальний період на чолі окремих англосаксонських держав стояли королі. Їхня влада перебувала під контролем знаті, яка збиралася на «раду мудрих» та була вищим органом державної влади. Без його згоди король не мав права видавати закони, проводити будь-які важливі державні заходи. Він був вищим судовим органом, до якого зверталися з апеляціями на рішення судів графств. Він призначав *елдорменів* (старшин) графств.

Утверджується централізована монархія, яка мала свою опору в парламенті. Парламент мав наступні права: а) розглядати питання про розмір зборів на користь королівської скарбниці; б) брати участь у виданні законів; в) здійснювати контроль за вищими посадовими

особами; г) провадити судочинство. Виняткове право на видання законів виникло з права парламенту подавати королю петиції. Король міг відхилити вимоги парламенту. Проте на поч. XIV ст. було визнано, що жоден закон не буде прийнятий поза згодою короля, палати лордів і палати общин. Тоді ж, до парламенту долучалась *Королівська рада* (орган виконавчої та судової влади).

Місцеве управління. В ранній період адміністративна організація за формою залишалася общинною. Основою цієї організації служили графські й сотенні округи. Графство становило територію поселення племені або знову утворений судово-адміністративний округ. З посиленням королівської влади *елдормен* усе більше поступався місцем королівському *шерифові*, який спочатку був його помічником. Графства ділилися на сотні. Сотні раз на місяць скликали збори в складі сотенного старшини й великих землевласників. З посиленням королівської влади ця сотенна організація занепадала.

У XIII ст. територія Англії поділялася на 37 графств. На чолі стояв призначений королем *шериф*, якому, своєю чергою підпорядкувалися голови територіальних сотен (*бейліфи*).

Армія. В ранньофеодальний період королі збирали й командували окремими ополченнями округів. З установами феодальних відносин в Англії все вагомішу роль стала відігравати особиста дружина короля, яку він утримував на власні кошти.

Завдяки реформі Генріха II в XII ст. англійська армія складалася з професійного лицарського війська та ополчення селян-лучників.

Судова система Англії періоду станово-представницької монархії поділялася на *Вищі суди* «загального права», які розподілялися на: *суд королівської лави* (спеціалізувався на фінансових суперечках); *суд загальних позовів* (цивільні позови); суд скарбниці (виступав апеляційною та наглядовою інстанцією). Більш розгалуженою стала система королівського роз'їзного судочинства; *суди ассизів* (розв'язували питання володіння леном); *комісія про заколоти*; *комісія із загальної перевірки в'язниць*.

Важливе значення мало остаточне оформлення інституту присяжних засідателів. Їх стали залучати не стільки для свідчення у справі, скільки для оцінки доказів, що подавали суду сторони. Думка присяжних стала підґрунтям для винесення суддею вироку або рішення. У XIII ст. відбулося також оформлення обвинувального журі, яке складалося з присяжних у кількості від 12 до 23 осіб, і малого журі (12 членів), які виносили вердикт. Перебувати одночасно в обох журі було заборонено статусом 1352 р. Для дійсного вердикту малого журі вимагалася одна-стайність його членів.

Право. В Англії до нормандського завоювання основним джерелом права були записи звичаєвого права: Правда Етельберга, Правда Іне, Правда короля Альфреда тощо. Англосаксонські варварські правди за своїми характерними ознаками наближуються до Салічної правди і значною мірою повторюють її.

Після норманського завоювання англійське право залишалося заплутаним, казуїстичним, бо воно не зазнало дієвого впливу римського права. Формування «загального права» (*Common law*) країни було пов'язано з діяльністю на постійній основі королівських роз'їзних судів. Воно розглядало «позови корони» – справи, які мали безпосередній інтерес у плані можливих прибутків скарбниці. Королівські роз'їзні судді, розглядаючи справи, керувалися здебільшого місцевими звичаями. Одночасно судді виробляли загальні норми і принципи розгляду судових спорів. Повертаючись до Вестмінстера – резиденції вищих судів Англії; вони відбирали кращі. Так створювалося «загальне право», яке було написаним і єдиним для країни. Норми *Common law* фіксували шляхом записів мотивованих звітів про судові рішення в збірниках судових протоколів, так званих «Свитках позовів».

Із появою щорічників виникає звичай цитувати аналогічні судові рішення для посилення позиції сторін авторитетом судової практики. Так рішення Вестмінстерських судів зробилися джерелом права. Їх стали розглядати як право країни, і на них можна було посилалися в суді на підтвердження того, що така норма справді існує. Певну роль

у виробленні «загального права» Англії відіграли королівські накази. Незабаром склалася фіксована система наказів. Утворення нових форм позовів дозволялося тільки королівським суддям. Уся ця повільна процедура була розрахована на осіб, що мешкали в Лондоні або неподалік нього, а тому невдовзі перестала відповідати новим умовам. Тому в XIV ст. почалося формування нової системи правових норм – «*права справедливості*». Позивача, який не знаходив захисту своїх прав у судах «загального права», посиляли «за справедливістю» до короля. Монарх передав їх на розгляд лорду-канцлеру. Поступово суд лорда-канцлера набуває все більшого значення і впливу.

Право земельної власності в Англії було розповсюджене феодальне володіння (*фрігольд*), яке мало три форми: 1 – вільно відчужувані пожалувані землі, 2 – заповідні землі, власники яких не могли відчужувати свої маєтки і передавати за заповітом не дозволялося, і 3 – умовне довічне володіння, яке в разі смерті васала переходило не до його спадкоємців, а до сеньйора.

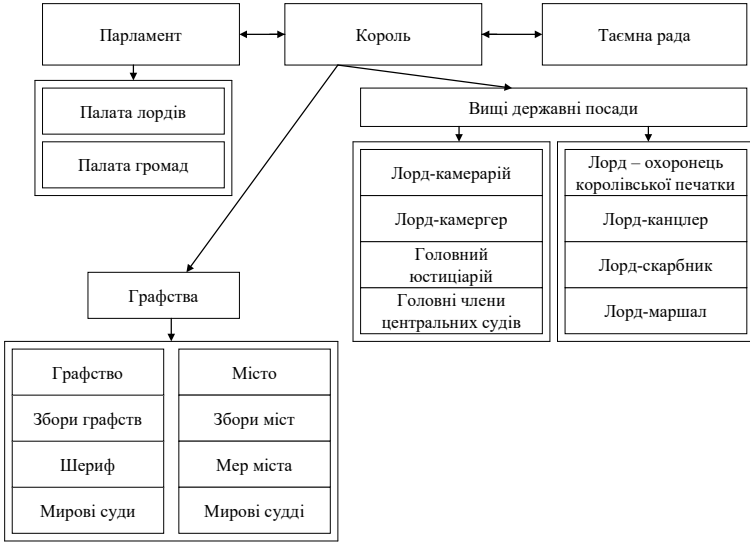
Право зобов'язання розрізняли два види договорів: формальні, які укладалися з дотриманням установленної процедури; і неформальні – прості.

Сімейне право розвивалося під відчутним впливом церкви. Шлюб і сім'я регулювалися переважно нормами канонічного права. З IX ст. існує твердження, що шлюб є особливим таїнством. Звідси походила заборона щодо розлучення і позашлюбних зв'язків. Шлюбний вік був досить низьким: для чоловіка – 14 років, для жінки – 12. Жінка підкорялася чоловіку.

У спадковому праві найбільш характерним був майорат – передача в спадщину земельної власності старшому сину. Заміжня жінка не мала права самостійно укладати договори, заповіт тощо без згоди на те чоловіка.

В цю добу оформилася тричленна класифікація злочинів. Найтяжчим злочином вважалася «*тризна*» – зрада. Далі йшла «*фелонія*» – тяжкі кримінальні злочини проти особи (убивство, зґвалтування) або власності. І третім видом був «*місдиміор*» – дрібні кримінальні злочини.

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ АНГЛІЇ В ПЕРІОД СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ МОНАРХІЇ

6. СЕНЬОРАЛЬНА ТА СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА МОНАРХІЯ У ФРАНЦІЇ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Утворення самостійної держави у Франції стало можливим за Верденським договором (843 р.). Спочатку Франція не була єдиним королівством через те, що її територію було поділено на феодалні володіння.

Змінення децентралізованого стану влади і зміцнення королівської влади у Франції відбулося завдяки реформам Людовіка IX (1226–1270). Він провів реформи: а) військова, яка утвердила загони найманців і практику заборони приватних війн у межах королівського домена; б) реформа управління – з королівської курії були виділені центральні відомства;

утворенню Малу королівську раду, Рахункова палата (відала фінансами); 1260 р. був створений парламент – судовий орган: в) грошова – впроваджено єдину монету. Реформи Людовіка IX сприяли територіальному об'єднанню країни та завершили період сеньйоральної монархії у Франції. На поч. XIV ст. у Франції встановилася нова форма феодальної держави – станово-представницька монархія, яка була тісно пов'язана з процесами централізації і посиленням королівської влади.

Королівська влада ламала політичну структуру, характерну для сеньйоральної монархії. При здійсненні цієї політики вона стикалася з опором феодальної олігархії, побороти який не могла власними силами. Тому політична влада короля потребувала підтримки феодальних станів. Завдяки цим обставинам виникає союз станів і короля. Проявом цього союзу стали станово-представницькі органи – *Генеральні штати* та *провінційні штати*.

Генеральні штати вперше були скликані в 1302 р. У 1314 р. *Генеральні штати* здійснили перший в історії держави акт оподаткування населення – запровадили податок на війну. З того часу цей державний орган став затверджувати державні податки. Періодичність скликання Генеральних штатів не було встановлено, їх скликав король за власним розпорядженням. Кожний стан був представлений окремою палатою. До I палати входило найвище духовенство. До II палати – світські феодалі. До III палати – вільне непривілейоване населення.

Тимчасова поразка Франції у Столітній війні (1337–1453 рр.) з Англією створила сприятливу ситуацію для посилення впливу Генеральних штатів. 1357 р. повстання парижан примусило короля дати згоду на підписання документу під назвою «*Великий березневий ордонанс*». Парламенту передавалося право

контролю за управлінням країною. Генеральні штати стали скликатися двічі на рік, працюючи сесійно. За ними визнавалося виключне право виділяти державні субсидії. Представники парламенту увійшли до складу *Королівської Ради*. «Ордонанс» проголосив недоторканність депутатів. Відтак, «Ордонанс» заклав підвалини організації представницького органу у Франції. Втім, королівський уряд зробив усе можливе, щоб «Ордонанс» не набув втілення в життя.

У 1439 р. король Карл VII домагається від Генеральних штатів затвердження постійного прямого податку – *тальї*. Отримавши постійне джерело прямого поповнення казни, правитель проводить військову реформу, яка заклала основи регулярної армії. Упродовж XVI ст. правителі намагалися скликати Генеральні штати щонайрідше. Останній раз парламент був скликаний у 1614 р. і після чого він зійшов з політичної арени.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Соціальний устрій. Ієрархічна структура панівного класу мала такий вигляд. На вершині піраміди стояв король, що був оточений герцогами і графами, які, своєю чергою, вважали себе рівними королю і тому часто відмовлялися виконувати щодо нього васальні обов'язки. Нижче стояли *пери* – віконті і маркізи, а за ними лицарі (*шевальє*), які теж могли не підкорятися королю, через те, що діяв принцип: «васал мого васала – не мій васал». У XI ст. відбувається оформлення класу феодално залежних селян. Останніх поділяли на 2 групи. Перша – *серви* – були особисто залежними і сплачували подушну подать, щорічний оброк, виконували панщину. Серви не мали права одружуватися без згоди сеньйора і не могли бути свідками в ході судового процесу. Проте могли продати свій наділ землі й залишити свого сеньйора. Друга група – *віллани* – вільно користувалися землею сеньйора, за що сплачували феодалну ренту.

Державний устрій. Ключове значення було за королем, який особисто назначав всіх державних чиновників в країні. В цю добу на перше місце

в системі управління займає посада канцлера. Був створений дорадчий орган Велика рада, в склад якої входили представники світської та духовної знаті та легісти. Втім єдиного системного апарату управління з визначеними функціями ще не склалось.

Генеральні штати французькими королями скликались не дуже охотно.

Місцеве управління у період феодальної роздробленості здійснювалось окремо – у домені короля і сеньйорів. Із сер. XI ст. з'являється керівник королівського округу – *прево*. У XII ст. виникають *бальяжі*, які об'єднували декілька округів. Коли до королівського домену приєднувалися великі сеньйорії, король призначав туди *сенешаля*. У сер. XV ст. утворилися *Сенешальні штати*, які діяли за таким же принципом, як і Генеральні штати.

Армія. До XIV ст. у Франції зберігалось феодальне ополчення. Одержавши право стягувати постійні податки, Карл VII (1470–1498) створює регулярну королівську армію.

Судочинство. Вищу законодавчу владу здійснював король. Ордонансів та едиктів готував канцлер, їх кандидатури обговорювались в королівській раді. У XIII–XIV ст. значну роль у розширенні королівської юрисдикції відіграли королівські легісти, що обґрунтували принципи «превентивного права» короля й «королівських випадків». Згідно з «превентивним правом», королівський суд міг зажадати від сеньйорального суду будь-яку ще не розглянуту ним справу й вирішити її самостійно, без участі сеньйоральної влади. Отож, з'явилася можливість оминати сеньйоральний суд. Теза «королівські випадки» роз'яснювалась так, що всі справи, які зачіпали королівські інтереси, а також справи щодо порушення громадського миру повинні були надходити в королівські суди: у першій інстанції – до *суду балії* (сенешаля), у другій – до парламенту.

Водночас королівська влада також обмежувала юрисдикцію церковних судів. С поч. XIII ст. королівська влада позбавила єпископів права суду в справах про клятвopорушення світського характеру. За карні злочини, а також за продаж нерухомої церковної власності духовних осіб

належало віддавати світському суду. Пізніше було оголошено недійсною всю церковну юрисдикцію над кліриками за майновими справами.

Вищим судовим органом держави був *Паризький парламент*. Він приймав апеляції на рішення судів *преворств і бальяжів (сенешальств)*, а також як верховний державний суд розглядав особливо важливі випадки, вилучені із сеньйоральних судів. Членів парламенту – суддів – призначав король із числа перів королівства й легістів. Спочатку легісти виконували роль радників, а потім посіли керівне положення в парламенті й перетворилися на суддів.

Право. Разом із розширенням сфери загальнодержавного законодавства у Франції відбувалася уніфікація феодалного права. Кодифікація звичаєвого права, здійснювалася за допомогою легістів на основі римського права.

Правові звичаї (кутюми) діяли в межах окремих регіонів і визначалися значною різноманітністю. Звичаї склалися в усній формі на підставі уявлень, які передавалися з покоління до покоління на певній території. Авторитет звичаєвого права визначалися тим, що воно відображало реальні потреби територіальних колективів феодалного суспільства.

Міське право розглядалося як свого роду звичаєве право. Відрізнялося значним розмаїттям, хоча йому були притаманні й загальні риси. Основним джерелом цього права були *міські хартії*, які мали нормативний характер та відбували компроміс міського населення з королем або окремими сеньйорами. Хартії передбачали підтримання миру, визнавали права та свободи громадян, не захищених феодалним правом, регламентували торгово-ремісничу діяльність.

ДЕРЖАВНИЙ УКЛАД ФРАНЦІЇ ПЕРІОДУ РАННЬОФЕОДАЛЬНОЇ
ДЕРЖАВИ (ДОМЕН КОРОЛЯ)

7. СЕНЬЙОРАЛЬНА ТА СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА МОНАРХІЯ
В НІМЕЧЧИНІ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Історію феодальної держави і права Німеччини поділяється на такі етапи:

- 1) період феодальної роздробленості, утворення «Священної Римської імперії німецької нації» і переважання звичайного права (X–XIV ст.);
- 2) період олігархії курфюрстів, станovo-представницької монархії (XIV–XVI ст.);
- 3) період князівського абсолютизму і утворення національного права (XVII–XVIII ст.).

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Суспільний устрій. До верхівки військово-лицарського стану належали герцоги, що були великими землевласниками з королівських чиновників, які здійснювали судові функції. Середнє та дрібне лицарство утворилося не тільки з дрібнопомісних дворян, але й з верхівки вільного селянства. Селянство поділялося на вільне (напіввільні літи, батраки) та залежне (чиншовики, орендарі).

Державний устрій. Центральний апарат влади в X–XII ст. зберігав риси дворово-вотчинної системи управління. Імператора *Священної Римської імперії німецької нації* обирали. Вищі слуги двору виконували державні функції. Їх посади поступово перетворюються на спадкові і покладаються на великих світських та духовних князів. Із XI ст. при імператорі створено *королівську раду (гофта)*, яка розглядає найважливіші державні справи.

З XII ст. починається процес розпаду системи королівської адміністрації. Колишні чиновники стають спадковими державцями та створюють власний апарат управління. Починаючи з XII ст. діяльність центрального та місцевого апарату Німеччини все менше залежала від волі імператора і все більше визначалася політичними інтересами та привілеями князів. З XIII ст. центральний апарат лише номінально був носієм державності, а фактично влада перебувала в руках місцевих князів.

У 1356 р. була видана *Золота булла*, яка законодавчо закріпила встановлений порядок обрання імператора колегією *курфюрстів* (князі які отримали право обирати і бути обраними на посаду імператора). Остання складалася з трьох духовних князів і чотирьох світських. Визначався суворий порядок проведення виборчих засідань курфюрстів. Булла дозволяла курфюрстам вільно володіти монетною і гірничою регаліями. Заборонялися спілки міст, спрямовані проти князів. Відтак, булла юридично оформлена олігархія князів.

З XIV–XVI ст. у Німеччині існувало ще дві загальноімперські установи: *рейхстаг та імперський суд*. Рейхстаг був органом представництва

окремих політичних одиниць. Складався з 3 колегій – курфюрстів; князів та вільних панів; представників імперських міст. У князівствах сформувався власний станово-представницький орган – *ландаг* (земський з'їзд).

Право. У Німеччині з XII–XIII ст. формально не існувало «загальнонімецького права», а існувало право різних територіальних утворень.

Джерело права. Важливу роль відігравали місцеві систематизації норм звичайного права, які могли містити положення імператорського законодавства та судову практику («*Саксонське зерцало*», «*Швабське зерцало*»). Чинність норм цих збірників сягала далеко по межі міст, де їх було створено. У Німеччині утворилися дві системи міського права – *любекське та магдебурзьке*.

Норми римського права були чинними в XIV–XVI ст. Дигести Юстиніана, опрацьовані згідно з вимогами часу, були визнані основним джерелом права для заснованого в 1495 р. Вищого імператорського суду.

Вагомий внесок у формуванні загальногерманських принципів *кримінального права* був здійснений в 1532 р. виданням кримінального та кримінально-процесуального уложення Карла V («*Кароліна*»). Воно проголошувало верховенство імператорських прав над правом окремих земель, відмінено «нерозумні та дурні звичаї» у кримінальному судочинстві. У «*Кароліні*» були визначені деякі загальні поняття кримінального права: умисел і необережність, обставини, що обтяжують провину, співучасть тощо. Закон знав різні склади злочинів: проти релігії – богохульство, чаклунство; проти моральності – прелюбодійство; проти держави – зрада; проти особи – вбивство, образа; проти власності – різні види крадіжок; проти правосуддя тощо. При визначенні покарання «*Кароліна*» враховувала станова належність сторін.

Спочатку в Німеччині панівним був змагальний процес, але з XIII ст. приватно-правовий принцип переслідування замінюється на звинувачення і покарання від імені публічної влади. У зв'язку з рецепцією римського права панівним стає слідчо-розшуковий процес. Для одержання доказів застосовували тортури, у разі вчинення злочину, що карався на смерть.

Земське право регулювало питання сімейно-шлюбних і спадкових відносин. Заручини мали характер договору. Діти успадковували статок того з батьків, чий статус був нижчим. Розлучення було заборонене церквою. Майно перебувало в управлінні чоловіка, який вважався опікуном. Якщо чоловік помирав, то дружина одержувала половину наявних продуктів харчування, а також певну частку землі. Її частка в разі смерті переходила до її родини.

8. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ УСТРІЙ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ МІСТ-КОМУН

Комунальні революції в Західній Європі є боротьбою міст за самоврядування. Цей рух передбачав звільнення міст від влади феодалного сеньйора та створення відносно незалежних держав-комун. Первісно міста-комун виникають на Півночі та Центрі Італії та Півдні Франції.

Своєрідним засобом правового закріплення комунальних революцій стали *хартії* (даровані або договірні дозволи) середньовічних міст. Метою хартій було закріплення прав (в першу чергу, судочинства і права на створення виборних органів міста) та привілеїв міської громади, особистої свободи та майнових прав її членів, системи управління містом, повноважень, структури та порядку формування органів міського самоврядування.

Визначені хартіями структура органів міського самоврядування була строкатою та залежала від багатьох чинників – згоди сеньйора (короля), співвідношення сил в міському населенні тощо. Так, наприклад організація самоврядування в м. Камбре на півночі Франції включала міське управління – Рада у складі 140 чоловік, що обиралася членами комуни. Рада призначала відповідальних за будівництво та облаштування міських укріплень, міських будівель громадського призначення, доріг тощо. Судову владу в місті здійснювали два трибунали – з кримінальних та цивільних справ.

Також була відома інша форма правління комун – *консулат* який характеризується більш складною структурою міського управління.

В *консулаті* виразниками народного суверенітету, носіями законодавчої влади комуни виступали народні збори, які у великих містах збиралися по окремих кварталах. А виконавча та судова влада належала консулам, вибори яких проводилися за двоступеневою системою: спочатку обиралися *колегія виборщиків*, а потім правлячи *консули* з широкими повноваженнями (встановлення розмірів податків, командування міською міліцією, керівництво громадськими роботами, організація муніципальних служб, введення на посаду, судочинство тощо). В іншому випадку в місто запрошували *подеста*, який виконував функції вищого виконавчого органу. Тобто, *подеста* це управляючий, якого запрошували з іншого міста і який одноосібно виконував функції консулів.

До компетенції комун належало право встановлювати порядок роботи і тарифи за користування млинами, іншими необхідними городянам спорудами. Комуна призначала вчителів, наглядачів до сирітських будинків, лепрозоріїв. До цього прерогативою виконавчих органів комун був призов на військову службу до міської поліції. Досить часто мер міста одночасно був і «генеральним капітаном міста», він командував міським військом у разі ведення воєнних дій.

Юрисдикція комуни поширювалася як на громадян, так і на всіх, хто перебував на території міста. А громадянином комуни людина могла стати лише після виконання передбачених хартією вимог (наявність нерухомості на території комуни, ценз осілості, принесення присяги тощо).

Різноманітність форм правління комун доволі ярко проявляється на прикладі міст-держав середньовічної Італії.

Значне число міст виникло ще в римську епоху (Рим, Мілан, Турін). Звісно, крах Західної Римської імперії і завоювання варварів привели до руйнування цих міст, але вже з VI–VII ст. вони почали поступово відроджуватися і придбавати абсолютно нову якість. Основним заняттям жителів міста стає ремісниче виробництво і торгова діяльність. В IX–X ст. багаті міста Ломбардії стали місцем постійного перебування єпископів; які зробилися тут фактичними добродіями: вони

привласнили собі функції світської влади, приєднавши до своєї влади владу колишніх графів. У руках єпископів зосередилися адміністрація, суд, поліція, набір війська в місті. Опорою єпископів були колегії консулів, що обиралися від знаних городян. Консули (нарівні з місцевим кліром) могли брати участь в обранні єпископа, а також допомагали йому в адміністративних і судових справах. Усього на території Італії в XI–XII ст. нараховувалося біля 300 міст, що знаходяться під владою єпископів. Вони мали назву *civitas* – міста в яких не було єпископа мало назву *urbus*. Останні, в силу релігійного фактору, не вважались повноцінними містами.

В кінці X поч. XI ст. в італійських містах розгорнувся рух за отримання незалежності від єпископів або графів. На чолі цієї боротьби стали торгово-реміслені кола – *пополани*, дрібні феодалі (нобілі, рицарі). Внаслідок боротьби більшість міст Північної і Середньої Італії на поч. XII ст. знайшло свободу і перетворилося в самоврядні міста-комуні.

Юридично статус комуні надавався хартією німецького імператора. У певних випадках (в умовах боротьби імперії і папства) комунальну свободу надавав папа Римський.

Особливо цікава історія м. Мілана. В ньому у XI ст. сталося декілька повстань проти сеньйора міста – архієпископа. Рух за комуна переплівся тут з боротьбою за церковну реформу, оскільки жителів міста надто роздратовувало духовенство, розбещеність і продажність служителів культу. В результаті у 1098 р. в Мілані була проголошена комуна, а в 1117 р. – затвердилося правління колегії консулів.

Зі створенням комун боротьба міст Північної і Середньої Італії проти феодалів не закінчилася. Міста-комуні прагнули підпорядкувати своїй владі сусідній сільській округ – *контадо*, який звичайно тягнувся в радіусі 15–20 км і великих феодалів-землевласників (грандів), чий замок були джерелом підвищеної небезпеки. Гранди заважали господарській діяльності популанів, контролювали торгові шляхи, вимагали з купців мита за проїзд по їх володіннях. Панування над сільською округою могло вирішити проблему постачання містам продовольства.

У відповідь на опір грандів міста Північної і Середньої Італії приступили до озброєних дій (XII ст.). Згодом вони підпорядкували собі навколишніх феодалів і зруйнували їх замки, землі останніх перейшли до міст або окремим пополам, грандів же примусили покинути сільську округу і переселитися в міста, де вони жили на положенні васалів комуни. В результаті сотні феодалів виявилися в межах міста під контролем комуни.

Надалі міста-комуни розповсюдили свою владу на ще більш великі території з містами, що знаходилися там. Після чого до кінця XIII ст. на базі міст-комун в Північній і Середній частині Італії склалося біля 70 міст-держав республіканського типу (Флоренція, Мілан, Генуя, Венеція та інші).

Політичний розвиток комун з XI по XIII ст. пройшов декілька стадій:

Перша стадія (з кінця XI ст. до поч. XIII ст.) характеризується правлінням консулів. Виконавча влада в цей період знаходилася в руках колегії консулів, число яких коливалося від 2 до 20. Наприклад, в Мілані колегія консулів обиралася від трьох груп населення – багатого купецтва; вальвасорів і капітанів, т. з. рицарів і середніх феодалів. У компетенцію консулів входили збір податків, мита, судові справи, організація військового ополчення. Законодавча влада в містах належала двом радам – *Велика* (або *Генеральна*, яка була вищим законодавчим органом і складалася з 300-600 осіб. Вона приймала закони, призначала магістратів, обирала консулів терміном на один рік. *Мала* (*Креденца*), тобто рада довірених осіб, що обиралася невеликим числом повноправних громадян. Мала рада створювалася для контролю за діяльністю консулів, входили в неї представники міської аристократії. Вони давали ради консулам, в ряді міст консули не могли приймати без їх згоди важливих заходів. Юридично міське законодавство (права комуни були зафіксовані в статутах – конституції, яка регулювала різноманітні аспекти міського життя – від прав громадян до питань міського благоустрою) не диференціювало громадян (ними були жителі міста, що сплачували податок з власності), останні користувалися політичними правами в місті. Але

виборче право мали ті нобілі, рицарі, купці, ремісники, які активно брали участь в русі за міські свободи і давали клятву на вірність комуні. Ці ж права зберігалися і за їх нащадками. Члени рад і консули обиралися на загальному сході комуни терміном на декілька місяців. Після закінчення повноважень магістрати публічно звітували про свою діяльність. Повторно увійти до складу ради можна було лише після деякої перерви.

Друга стадія. Після консульського етапу правління, настав час правління *подеста* (поч. XIII-сер. XIII ст.). Воно співпало з отриманням містами Італії повної незалежності і перетворенням їх в міста-республіки. Колишня система управління була перебудована. Виконавча влада (від консулів) перейшла до *подеста* (від лат. *potestas* – влада), вищій адміністративній особі в містах-комунах. Як правило, обирали подеста на термін від 6 місяців до року, частіше з числа жителів іншого міста. Тобто подеста був іноземцем. Подеста мав лицарське звання і запрошувався на службу в місто зі своїм озброєним загоном, він отримував від комуни пристойну платню і виконував як адміністративні, так і поліцейські функції. Діяльність подеста регулювалася особливим статутом, а його дії контролювали спеціально призначені міські радники. Комуна стежила за тим, щоб влада подеста не перетворилася в диктатуру. Після закінчення терміну подеста представляв звіт про службу.

У XIII ст. в містах-комунах політична боротьба розвернулася за представництво в радах і інших органах влади. В цю боротьбу включилися спроможні пополани: спочатку багате купецтво («жирний народ»), потім – реміснича частина пополанства. І ті, й інші виступали проти засилля міської аристократії, правлячого містом патриціату, в якому частіше за все домінували нобілі. Суперництво груп протікало під партійними знаменами гвельфов (прихильники папи) і гібеллінів (прихильників імператора).

Гвельфо-гібеллінськи пристрасті розгорілися практично у всіх містах Італії. Йшла боротьба за перетворення аристократичної комуни в комунопополанську (більш демократичну). Під час конфліктів в містах виразно

намітилася поляризація сил: з одного боку, нобілітет і частина «жирного народу», пов'язана з дворянством діловими путями; з іншою – народ (popolo) – середні торгово-ремісничі прошарки. Там, де позиції посполанів були міцні – як виявилось, так трапилося в більшості міст Італії – посполани захопили владу у міських нобілей. У другій половині XIII ст. посполани остаточно перемогли в Болоньї, Мілане, Флоренції, Падуї, ряді інших міст Італії (патриціат – купецька олігархія – залишився у главі торгових республік – Венеції і Генуї). Головним підсумком боротьби торгово-ремісничих прошарків комун стало розширення рамок міської демократії. Представники посполанства в тих або інакших масштабах були допущені до влади. Старі магістратури не скасовувалися, а доповнювалися новими. Нарівні з Порадою комуни, стали обирати Пораду народу – з купецтва і цехових майстрів. Збільшився чисельний склад рад – від 200 до 500 членів. Це дозволяло десяткам сотень громадян кожний рік брати участь в управлінні державою. Однак виборчим правом в нових республіках користувалися лише громадяни, що володіли власністю і податки, що платили ї, звісно, громадяни становили порівняно невелику частину міста: незаможні, слуги, робочий люд, убогі, як і раніше, в число громадян не входили. Виборче право ремісників часто обмежувалося обов'язковою приналежністю до якого-небудь цеху. Крім того, виникла нова структура посполанської влади – капітан народу. До кін. XIII поч. XIV ст. склалося два типи міської демократії: у Флоренції і в Венеції. Посполанською республікою до кінця XIII ст. стала Флоренція, Венеція ж до початку XIV ст. оформилася як патриціанська, олігархічна республіка.

Становлення в Європі абсолютних монархій супроводжувалося постійним обмеженням самоврядних прав комун, і починаючи від XVI ст. комунальне самоврядування поступово втрачає своє значення, натомість, все більшу роль в управлінні містами починають відігравати королівські урядовці – представники центральної влади на місцях. І подібна ситуація цілком відповідала теорії абсолютної поліцейської держави.

9. КАНОНІЧНЕ ПРАВО РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Термін «канон» має семітське коріння і наступний зміст – вірець, норма.

Зміст слова доповнюється в IV ст. коли християнська церква затверджує за терміном канон – обов'язкові списки священної літератури (Мойсеєві закони, постанови церковних соборів), які роз'яснювали принципи віровчення та давали відповіді на важливі життєві запитання. Під впливом навчань апостола Павла канон розумівся як обліковий текст. Він возводився до рангу загальнообов'язкового. Таким чином, церква санкціонувала виникнення особливого текстового канону – затверджених норм суспільної та сакральної комунікації, тих внутрішніх правил, що повинні привести громаду вірян до «спасіння», затвердити автономне право на співіснування церкви з державно-корпоративними об'єднаннями того часу.

Текстовий канон затверджував однозначні принципи рівності й заперечував світоглядну багатозначність і випадковість. Він ставав критерієм, ідеальних форм соціального і політичного об'єднань – «Града Божого». Формування канону церкви у часі проходило доволі повільно й суперечливо. Цей процес ускладнювався культурними та корпоративними розбіжностями церковних громад, історичними колізіями. І лише у XII ст. кано́нічне право набуло остаточної визначеності. Слід зазначити, що взагалі до цього часу в Європі ще не існувало права як суворо регламентованої системи мислення. Проте завдяки протистоянню світської та духовної влад, боротьбі церков, розвитку місцевого самоврядування та комерціалізації середньовічного суспільства, культурним контактам зі Сходом, відродженням інтересу до римського права та античної філософії право отримало легітимність. Починаючи з XII ст. майже кожна корпорація, угруповання – міста, монастирі, ордени, гільдії та братства, а поруч з ним і королівська влада – стали опрацьовувати закони для себе в пошуках упорядкування і раціонального розв'язання всіх суперечних проблем та прагнучі точно визначити права та обов'язки як самого угруповання, так і його членів.

Тенденція затвердження та систематизації свого канону, як інструмента управління та прагнення позбавлення від панування світської влади католицькою церквою починається з XI ст. Цей процес тісно пов'язаний з боротьбою папи Григорія VII (1020–1080 рр.) з імператором Священної римської імперії германської нації Генріхом IV (1050–1106) за інвеституру – право назначати єпископів. Проти симонії (продажі духовних посад) та за дотримання духовенством цілібату, які в цілому загрожували цілісності церкви. Боротьба за інвеституру завершилась перемогою Григорія VII та проголошенням 27 статей «*Dictatus papae*» – документа, який затверджував доктрину «вселенського правління» римських пап.

Згідно з «Диктатом папи» (1073 р.) тільки римські первосвященики володіють універсальною юрисдикцією, їм одним належить видавати нові закони, ставити і позбавляти влади єпископів; всі світські володарі повинні бути підлеглими папі, йому належить право позбавляти влади імператора і королів. Папський указ ніхто не міг відмінити, а справа, передана на розгляд папського суду, не підлягала суду будь-якої іншої влади. Папа не міг бути судимим жодним земним судом. Нарешті, він був у церкві вищим вчителем.

Компетенції папи у «*Dictatus papae*» надають можливість визначити, що Григорієва теорія управління церквою наближалася до розуміння імператорської римської традиції; після Бога й божественного закону папа був найвищим, хто спрямовав на будівництво християнської світової імперії (*Respublica Christiana*). Втім, практично теорія верховенства влади (*imperium*) римських пап над світськими правителями не була остаточно реалізована. Вже у 1122 р. заключний Вормський Конкордат обмежив повноваження папи та поділів влади на дві сфери – церковну та світську.

Отже, до XI ст. канонічне право не було систематизованим і складалось з рішень уселенських соборів, різноманітних збірок тлумачень Святого Письма отців церкви та декреталій – листів-пошань пап, що роз'яснювали телеологічні, літургічні або дисциплінарні проблеми,

які поступово приймали форму законів. Починаючи з XII ст. кількість папських декретаріїв неухильно росте – якщо в сер. XII ст. було 179 послань, то на поч. XIV ст. їх кількість зросла до 3646. Звісно виникла необхідність упорядковувати всі компоненти канонічного права з вимогами часу та організацією самої церкви.

Перші спроби систематизації канонів католицької церкви відбулись в середині XI ст., коли було опубліковано збірник канонічних текстів під назвою «Зібрання 74 титулів». Це була спроба, звертаючись до декреталій перших пап та римських соборів, знайти правове обґрунтування верховенства папи над церквою і незалежність церкви від світської влади. Імовірно примірником для формування «Зібрання 74 титулів» послужили візантійські аналоги VI–VII ст.: «Зведення 50 титулів» та «Синтагма 14 титулів». До «Зведення 50 титулів» (VI ст.) були включені апостольські та соборні канони, правила чернечого життя, виписи з шлюбно-сімейного законодавства візантійських імператорів. Друга збірка – «Синтагма 14 титулів» (затверджена 692 р.) мала чітку тематичну структуру розділів (титулів) і поділялася на: 1) висвячування в духовенство; 2) спорудження і освітлення церков; 3) церковна служба; 4) хрещення; 5) інші священнодіяння; 6) платня за потребу; 7) свята і пости; 8) органи церковної влади: єпископи і собори; 9) дисциплінарні норми для духовенства; 10) церковне майно; 11) монастирі; 12) еретики і язичники; 13) паства; 14) окремі категорії вірян. Збірки доповненні статтями світського законодавства про церкву візантійських імператорів, що створило традицію поєднання духовних канонів та світських законів – «*номоканонів*».

Наново систематизував й перевіряв канонічні норми болонський клірик *Граціан* приблизно у 1140 р. Його праця «Узгодження суперечливих канонів» («*Decretum Grcitiani*»), негайно була визнана нормативним кодексом канонічного права. Тексти «*Decretum*» унормативлювали усі сфери функціонування церкви, а також деякі процеси, що у сучасному світі регулюються державою, включаючи усі види зобов'язань, заповітів, шлюбів, розлучень та легітимності дітей. Граціан не тільки систематизував матеріал, але і переробив його по схоластичному

взірцю, самостійно додавши правові вставки (*distinctiones*), юридичні випадки (*causae*) і правові проблеми (*qistinctiones*). Більш того «*Decretum Grcitiani*», розподілив джерела канонічного права на «старі» (канони соборів) та «нові» (папські декреталії). Останні, за визначенням учня Граціана Гугучіо, стають вище старих канонів, оскільки папа видає свої декреталії «спираючись на вірогідне знання, згідно із законом». Також «*Decretum*» поклав початок зовнішньому розподілу знавців права на «каноністів» і «легістів», останні вивчали і тлумачили виключно римське право і в більшій мірі, служили світській владі.

У 1234 р. кардинал Раймонд Пеннафорте уклав новий збірник папських декреталій «*Liber extra*» (з 5 книг – 2 тисяч розділів), який, після ратифікації папою Григорієм IX, став другим принциповим джерелом канонічного права, разом з вже згадуваним «*Decretum*». У 1298 р. було видано третій збірник папських декреталій під назвою «*Liber Sextus*» (до 5 книг «*Liber extra*» доповнювалась шоста), а в 1317 р. до церковного канону було долучено ще одну збірку – «*Clementinae*». Внаслідок цього постав грандіозний документ законів під загальною назвою «*Corpus juris canonici*» («Корпус канонічного права»), який був у перше офіційно надрукований в 1582 р. і залишався основним зводом канонічного права католицької церкви до ухвалення у 1918 р. «Кодексу канонічного права», який у 1983 р. був замінений новим.

ВИСНОВКИ

Становлення феодальної держави й права відбувалося досить складно і суперечливо. Цей процес був тісно пов'язаний із новою формою земельної власності, яка і формувала особливі феодальні (васально-сеньйоральні) відносини та особливий тип політичної влади. У період становлення феодальної власності клас феодалів групувався навколо королівської влади, що політично зміцнилася й перетворилася на ранньофеодальну монархію. Однак тривалу централізовану державу в період раннього феодалізму не було встановлено.

Важливе місце в політичній системі феодального суспільства тривалий час належало сільській громаді, що проіснувала до кінця періоду феодалізму й зберегла право на самоврядування.

Формування національних держав (в формі станово-представницької монархії) спиралося не лише на більш розвинені соціально-економічні відносини, а і на принципи правового договору, принципи непорушності закону. Феодальна еліта була змушена рахуватися з інтересами не лише знаті, а й інших, поміж іншим непривілейованих, верств населення. Королівська влада у своїй боротьбі проти децентралізації та папського престолу визнала права міст-комун і надала їм особливі привілеї, які були оформлені в окрему галузь права – міське право.

У цей період у Західній Європі з'явилися республіки – міста-комуні, які були певною історичною альтернативою наявним феодальним монархіям.

Ранньофеодальне право було слабко розвинене й відрізнялося значними пережитками звичаєвого права. Європейське право в період класичного середньовіччя було частиною канонічного права, яке, спираючись на «Божу справедливість», виробило чітку ієрархію правових норм і принципів їх застосування. Ця особливість канонічного права створювала прецедент раціональної конкуренції між суб'єктами правовідносин – представниками світської влади, які створювали свої власні правові системи, та інститутом фахових правників. Спираючись на рецепцію римського права, що розпочалась у XII ст., західноєвропейська королівська влада централізувала владу в своїх країнах й формувала окреме королівське судочинство та цивільне право, що було шляхом до утвердження національних держав у Західній Європі.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Розкрийте зміст понять та термінів: *феодалізм, феодальна рента, васал, сеньйор, рецепція римського права, василевс, синкліт, консисторія,*

Дігеста Юстиніана, марка, алод, комендації, імунітет, бенефіцій, маршал, камерарій, граф, рахінбурги, «варварські правди», Салічна правда, вергельд, композиції, фолькланд, «Велика хартія вільності», «загальне право», «щитові гроші», халіф, емір, кодифікація, «Dictatus papae», «Кароліна», «Священна Римська імперія германської нації», Генеральні штати, сенешаль, суд балії, Паризький парламент, кутюми, шериф, фелонія, місди-минор, «Золота булла», рейхстаг, ландаг, «Саксонське зерцало», «Швабське зерцало».

2. Використовуючи текст Салічної правди підготуйте порівняльну таблицю підвидів злочину та міри їх покарань.

Злочин	Підвиди злочину	Міри покарання
Про крадіжку худоби		
Про крадіжку невільників		
Напад		
Грабіж		
Підпал		
Вбивство		
Образа		
Каліцтво		

3. Підготуйте порівняльний аналіз державного устрою станово-представницької монархії у Франції, Англії і Німеччині.

	Франція	Англія	Німеччина
Дата існування			
Вищі (королівські) державні органи			
Станово-представницький орган			
Місцеве управління			
Судова система			
Збірники права та закони			
Армія та поліція			

РОБОТА З ІСТОРИКО-ПРАВОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Салічна правда

(витяг)

I. Про виклик на суд.

II. § 1. Якщо когось викличуть на суд за законами короля і не з'явиться, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол. (солід – золота монета, денарій – срібна монета, що становить 1/40 соліда).

III. § 2. Якщо хто-небудь, викликавши іншого на суд, сам не з'явиться і якщо його не затримає якась законна причина, присуджується до сплати 15 сол. на користь того, кого він викличе на суд.

IV. § 3. І той, хто викликає іншого на суд, у супроводі свідків має прийти до його будинку і, якщо останній буде відсутній, має покликати дружину або кого-небудь із домашніх для того, щоб вони повідомили йому про виклик на суд.

V. § 4. Якщо ж (відповідач) буде зайнятий несенням королівської служби, він не може бути викликаний на суд.

VI. II. Про крадіжку свиней.

VII. § 1. Якщо хтось украде молочне порося і буде викритий, присуджується до сплати 120 ден., що становить 3 сол.

VIII. § 4. Якщо хтось украде годовалу свиню і буде викритий, присуджується до сплати 120 ден., що становить 3 сол., не рахуючи вартості украденого і відшкодування збитків.

IX. § 7. Якщо ж хтось украде трьох і більше свиней, присуджується до сплати 1400 ден., що становить 35 сол., не рахуючи вартості украденого і відшкодування збитків.

X. III. Про крадіжку рогатих тварин.

XI. § 1. Якщо хтось украде молочне теля і буде викритий, присуджується до сплати 120 ден., що становить 3 сол.

XII. § 2. Якщо хтось украде годовану або двохрічну тварину і буде викритий, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.

XIII. § 6. Якщо хтось украде 12 тварин і жодного не залишиться (у стаді), присуджується за крадіжку всього стада до сплати 2500 ден., що становить 63 сол., не рахуючи вартості украденого і відшкодування збитків.

XIV. XIII. Про крадіжку вільних.

XV. § 1. Якщо три особи украдуть вільну дівчину, вони зобов'язані заплатити по 30 сол. кожен.

XVI. § 6. Якщо ж дівчина, яку украдуть, виявиться під захистом короля, у такому випадку за порушення *fritus* (королівського миру) платиться 2500 ден., що становить 63 сол.

XVII. § 7. Королівський раб або літ (напіввільний), що украли вільну жінку, підлягають смерті.

XVIII. § 8. Якщо вільна дівчина добровільно піде за рабом, вона втрачає свободу.

XIX. § 9. Вільний, що взяв чужу рабину, зазнає такої ж кари.

XX. Про напади і грабежі. § 1. Якщо хто-небудь пограбує вільну людину, напавши на неї раптово, і буде викритий, присуджується до сплати 2500 ден. що становить 63 сол.

XXI. § 2. Якщо римлянин пограбує салічного варвара, треба застосувати вищевказаний закон.

XXII. § 3. Якщо франк пограбує римлянина, присуджується до штрафу у 35 сол.

XXIII. § 6. Якщо хто-небудь нападе на чужу віллу, усі викриті у цьому нападі присуджуються до сплати 63 сол.

XXIV. Про вбивства або якщо хто-небудь украде чужу дружину.

§ 1. Якщо хто-небудь позбавить життя вільну людину або умикне чужу дружину від живого чоловіка, присуджується до сплати 8000 ден., що становить 200 сол.

XXV. Про підпали.

XXVI. § 2. Якщо хтось спалить дім із прибудовами і буде викритий, присуджується до сплати 2500 ден., що становить 63 сол.

XXVII. § 3. Якщо хтось спалить комору або тік з хлібом, присуджується до сплати 2500 ден., що становить 63 сол.

XXVIII. Про рани.

XXIX. § 1. Якщо хтось намірється позбавити життя іншого, але промахнеться ударом і буде викритий, присуджується до сплати 2500 ден., що становить 63 сол.

§ 3. Якщо хтось ударить іншого по голові так, що відкриється мозок і випадуть три кістки, присуджується до сплати 1200 ден., що становить 30 сол.

XVIII. Про те, якщо хтось звинуватить перед королем невинну людину

§ 1. Якщо хто-небудь звинуватить перед королем невинну людину, коли та відсутня, присуджується до сплати 2500 ден., що становить 63 сол.

Доп. 1-е. А якщо покладе на нього таку вину, за яку у випадку підтвердження має бути смертна кара, звинувачувач присуджується до сплати 8000 ден., що становить 200 сол.

XXIV. Про вільновідпущених

§ 1. Якщо якась вільна людина у присутності короля через денарій відпустить на волю чужого літа без згоди господаря останнього і буде викрита, присуджується до сплати 4000 ден., що становить 100 сол. Речі ж літа мають бути повернені його законному господареві.

§ 2. Якщо хтось у присутності короля через денарій відпустить на волю чужого раба і буде викритий, присуджується до сплати господарю вартості раба і, понад те, 35 сол.

XXVII. Про різноманітні крадіжки

§ 1. Якщо хтось украде з вожака чужого телячого стада дзвіночок і буде викритий, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол., не рахуючи вартості украденого і відшкодування збитків.

§ 2. Якщо хтось залізе у чужий сад з метою крадіжки, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол., не рахуючи вартості украденого і відшкодування збитків.

§ 10. Якщо хтось викосить чужий луг, втрачає свою працю.

§ 11. І якщо вивезе сіно додому і складе його там, присуджується до сплати 1800 ден., що становить 45 сол., не рахуючи вартості украденого і відшкодування збитків.

§ 23. Якщо хтось виоре чуже поле без дозволу господаря, присуджується до сплати 15 сол.

§ 25. Якщо ж хтось засіє його, присуджується до сплати 1800 ден., що становить 45 сол.

XXIX. Про скалічення

§ 1. Якщо хтось скалічить руку або ногу іншому, позбавить його ока або носа, присуджується до сплати 4000 ден., що становить 100 сол.

§ 3. Якщо хтось відірве великий палець на руці або нозі, присуджується до сплати 2000 ден., що становить 50 сол.

§ 5. Якщо ж хтось відірве другий палець, а саме той, яким натягують лук, присуджується до сплати 1400 ден., що становить 35 сол.

§ 9. Якщо хтось каструє вільну людину, присуджується до сплати 8000 ден., що становить 200 сол.

XXX. Про образу словами

§ 1. Якщо хто-небудь назве іншого потворою, присуджується до сплати 3 сол.

§ 3. Якщо хтось – чоловік або жінка – назве вільну жінку повією і не доведе цього, присуджується до сплати 1800 ден., що становить 45 сол.

§ 7. Якщо хтось назве іншого наклепником або брехуном і не зможе довести, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.

XXXV. Про вбивство або пограбування рабів

§ 1. Якщо якийсь раб позбавить життя раба, господарі хай розділять між собою вбивцю.

§ 6. Якщо хтось украде або позбавить життя дворового слугу, або коваля, або золотої справи майстра, або свинопаса, або виноградаря, або конюха і буде викритий, присуджується до сплати 1200 ден., що становить 30 сол.

XXXIX. Про крадіїв рабів

§ 1. Якщо хтось надумає зманити чужих рабів і буде викритий, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.

§ 2. Якщо хтось викраде вільну людину і (проти нього) не буде правдивого доказу, він має представити співпри-сяжників ніби при вбивстві,

якщо він буде неспроможним знайти співприсяжників, присуджується до сплати 8000 ден., що становить 200 сол.

XLІ. Про вбивство людини

§ 1. Якщо хтось позбавить життя вільного франка або варвара, що живе за Салічним законом, і буде викритий, присуджується до сплати 8000 ден., що становить 200 сол.

§ 2. Хто позбавить життя людину, що перебуває на королівській службі, або вільну жінку, присуджується до сплати 24000 ден., що становить 600 сол.

§ 5. Якщо хтось позбавить життя римлянина – королівського співтрапезника і буде викритий, присуджується до сплати 12000 ден., що становить 300 сол.

XVL. Про переселенців

§ 1. Якщо хтось побажає переселитися у віллу до іншого і якщо один або декілька із жителів вілли захочуть прийняти його, але знайдеться хоча б один, який чинитиме опір переселенню, він не буде мати права там поселитися.

XLVIII. Про неправдиве свідчення

§ 1. Якщо хто-небудь дасть неправдиве свідчення, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.

XLIX. Про свідків

§ 1. Якщо хтось буде змушений представити свідків і вони, може трапитись, не побажають з'явитися на судове засідання, той, хто має потребу в них, має задовольнити їх і має при свідках запросити їх на судове засідання, щоб вони під клятвою засвідчили, що їм відомо.

§ 2. Якщо вони не побажають прийти і якщо їх не затримує законна причина, кожен з них присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.

LIII. Про викуп руки від казана

XXX. § 1. Якщо хтось буде викликаний для випробування через казанок з киплячою водою, то сторони можуть досягти угоди, щоб присуджений викупив свою руку і зобов'язався представити співприсяжників.

Якщо проступок буде таким, за який, у випадку доказів, винний за законом повинен заплатити 600 ден., що становить 15 сол., він може викупити свою руку за 120 ден., що становить 3 сол.

XXXI. § 3. Якщо ж проступок буде такий, за який у випадку доказів винуватий міг би бути присуджений до сплати 35 сол., і якщо сторони погодяться, щоб він викупив свою руку, нехай він викупить її за 240 ден., що становить 6 сол.

LIV. Про вбивство графа

XXXII. § 1. Якщо хтось позбавить життя графа, присуджується до сплати 24000 ден., що становить 600 сол.

XXXIII. LVI. Про неявку на суд

XXXIV. § 1. Якщо хтось зневажить і не з'явиться на суд або повільно виконуватиме те, що визначено рахінбургами (суддями), і не побажає погодитись ні через композицію (відшкодування збитків), ні якимось іншим способом, тоді позивач має викликати на суд перед особою короля. І там будуть 12 свідків, із яких нехай перші три поклянуться, що вони були там, де рахінбург присудив, щоб він пішов на випробування водою або зобов'язався заплатити композицію, і що він зневажив (постанову рахінбургів). А потім інші три мають поклястися, що після постанови рахінбургів про те, щоб він очистився або випробуванням водою, або сплатою композиції, вони були присутні при повторній пропозиції йому з'явитися на суд протягом 40 діб, починаючи з того дня, і він ніякого бажання не проявив, щоб виконати вимоги закону. Тоді позивач має викликати його перед особою короля протягом 14 діб, і при свідках мають поклястися, що вони були там у той час, коли він викликав його на суд і визначив йому певний термін. Якщо і тоді він не з'явиться, нехай ці 9 свідків під присягою, як ми вище говорили, дадуть свої свідчення. Також, коли він не з'явиться у той день, нехай (позивач) назначить йому певний термін, маючи трьох свідків при визначенні терміну. Якщо позивач виконав усе це і відповідач в жоден із визначених термінів не побажав з'явитися, тоді нехай король, до якого він викликаний на суд, оголосить його поза своїм захистом. Тоді і сам винний і все його майно стає власністю позивача.

І якщо до тих пір, поки він не заплатить всього, що з нього стягується, хто-небудь дасть йому хліба або проявить гостинність, навіть, якщо це буде його власна дружина, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.

LVII. Про рахінбургів

§ 1. Якщо хтось із рахінбургів, засідаючи на судовому зібранні і розбираючи тяжбу між двома особами, відмовляється сказати закон, необхідно, щоб позивач заявив їм: «Тут я закликаю вас постановити рішення у відповідності із Салічним законом». Якщо вони (знову) відмовляться сказати закон, семеро із цих рахінбургів до заходу сонця присуджуються до сплати 120 ден., що становить 3 сол.

§ 3. Якщо ж рахінбурги ті будуть судити не по закону, той, проти кого вони винесуть рішення, нехай подасть на них позов, і якщо буде спроможний довести, що вони судили не по закону, кожен з них присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.

LVIII. Про пригоршню землі

XXXV. § 1. Якщо хтось позбавить життя людину і, віддавши усе майно, не буде спроможний заплатити те, що треба у відповідності із законом, він має представити 12 співприсяжників (які поклянуться у тому), що ні на землі, ні під землею він не має майна ніякого, окрім того, що уже віддав. І потім він має увійти у свій дім, набрати у пригорщі із чотирьох кутків землі, стати на порозі, повернувшись обличчям у середину будинку, і цю землю лівою рукою кинути через свої плечі на того, кого він вважає своїм найближчим родичем. Якщо батько і брати уже платили, тоді він має тією ж землею кидати на своїх, тобто на трьох найближчих родичів по матері і по батькові. Потім у одній тільки сорочці, без очкура, босий, з кілком у руці він має перескочити через загороду, і ці три (родичі по матері) повинні заплатити половину того, чого не – вистачає для виплати, потрібної за законом віри. Те ж мають зробити і три решта, які є родичами по батькові. Якщо ж хтось із них буде надто бідним, щоб заплатити припаду на нього частку, він має у свою чергу кинути пригорщу землі на кого-небудь із більш заможних, щоб він заплатив усе по закону. Якщо

ж і цей не буде мати чим заплатити решту, тоді той, хто узяв на поруки убивцю, має доставити його на судове засідання і так потім протягом чотирьох засідань має брати його на поруки. Якщо ж ніхто не поручиться у виплаті віри, тобто у відшкодуванні того, що він не заплатив, тоді він має заплатити віру своїм життям.

LIX. Про алоди

§ 1. Якщо хтось помре і не залишить синів і якщо мати переживе його, нехай вона успадковує спадщину.

§ 2. Якщо не буде матері і якщо він залишить брата або сестру, нехай успадковують спадщину.

§ 3. У тому випадку, якщо їх не буде, сестра матері нехай успадковує спадщину.

Доп. 1-е. Якщо не буде сестри матері, нехай сестри батька успадкують спадщину.

XXXVI. § 4. І якщо потім з'явиться хто-небудь близькіший з цих поколінь, нехай успадковує спадщину.

XXXVII. § 5. Земельна ж спадщина ні в якому випадку не має дістатись жінці, вся земля нехай поступає чоловічій статі, тобто братам.

XXXVIII. LX. Про бажуючого відмовитись від родичання

XXXIX. § 1. Він має з'явитися на судове засідання перед особою тунгіна і там зламати над своєю головою три гілки у лікоть довжиною. І він має у судовому засіданні розкидати їх на чотири боки і сказати там, що він відмовляється від співприсяжництва, від спадщини і від усяких рахунків з ними. І якщо потім хто-небудь із його родичів або буде убитий, або помре, він не повинен брати участь у спадщині, а спадщина його має поступити у скарбницю (державну).

XL. LXII. Про віру за вбивство

XLI. § 1. Якщо буде позбавлений життя чийсь батько, половину віри нехай візьмуть його сини, а іншу половину нехай розподілять між собою найближчі родичі, як з боку батька, так і з боку матері.

XLII. § 2. Якщо з жодного боку, ні з боку батька, ні з боку матері, не буде жодного родича, ця частка нехай відбирається на користь скарбниці.

САМОКОНТРОЛЬ

І. Дайте відповідь на тестові завдання.

1. За формою «Салічна Правда»:

- a. галузеве право;
- b. звід законів;
- d. кодекс.
- c. фіксований перелік правових звичаїв;

2. Головний вид покарання за «Салічною правдою»:

- a. страта;
- b. членоушкодження;
- d. відлучення від церкви.
- c. штраф;

3. Королівське володіння в середньовічній Європі мало назву:

- a. володіння;
- b. бенефіцій;
- d. алод.
- c. домен;

4. Інститут роз'їзних королівських судів оформився:

- a. у Франції за реформою Людовика IX всередині XIII ст.;
- b. в Англії за реформою Генріха II в середині XII ст.;
- d. в Іспанії під час Реконкісти.
- c. в Німеччині за «Золотою буллою» в середині XIV ст.;

5. «Золота булла» 1356 р.:

- a. закріпила практику, за якої управління Німеччиною знаходилося в руках семи курфюрстів, що мали право суду над імператором та на його усунення;
- b. започаткувала процес політичного об'єднання Німеччини;
- d. означала формування федерації.
- c. колегія курфюрстів перетворилась на орган управління єдиною Німеччиною;

6. Сеньйоральна монархія це:

- a. влада короля дуже слабка, б. влада короля сильна, існують особливі органи, а інші органи влади виконують з якими король повинен ради- дорадчі та виконавчі функції; тися;
- d. влада короля одноосібна, проте с. влада короля досить сильна, зберігають відносну автономію проте він повинен зважати органи місцевого самоуправ- на рішення органів станового ління. представництва;

7. Станово-представницька монархія це:

- a. влада короля дуже слабка, б. влада короля сильна, існують особливі органи, а інші органи влади виконують з якими король повинен ради- дорадчі та виконавчі функції; тися;
- d. влада короля одноосібна, проте с. влада короля досить сильна, зберігають відносну автономію проте він повинен зважати органи місцевого самоуправ- на рішення органів станового ління. представництва;

8. Особливість англійського кримінального права в період Середньо- віччя:

- a. тричленна класифікація б. відсутність досудового розслі- злочинів; дування;
- d. інквізиційний процес. с. порушення справи здійснювала потерпіла сторона;

9. У середньовічній Франції парламент – це:

- a. орган королівської влади; б. вищий суд королівства;
- d. станово-представницький с. орган місцевого управління; орган влади.

4. Охарактеризуйте державний устрій Франкської держави.
5. Які види злочинів і покарань Вам відомі за Салічною правдою?
6. Охарактеризуйте структуру та зміст Дігест Юстиніана.
7. Наведіть класифікацію права власності у франків за Салічною правдою.
8. Охарактеризуйте державний устрій Арабського халіфату.
9. Які види права власності існували в мусульманському праві?
10. Наведіть класифікацію права власності в мусульманському праві.
11. Дайте визначення станово-представницької монархії.
12. Поясніть, у чому сенс реформ Людовіка IX.
13. Розкрийте зміст «Великої хартії вольностей».

Додаткова література до теми

1. Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів : УКУ, 2002. 412 с.
2. Бедрій М. М. Французьке звичаєве право: деякі історико-правові аспекти. Актуальні проблеми держави і права. 2014. № 2. С. 108–113.
3. Гримич М. Дискусійні аспекти трактування терміна «звичаєво право». Етнічна історія народів Європи. Випуск 2001. № 8. С. 4–9.
4. Зварич Р. В. Регулятивна функція феодального права. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2017. Серія ПРАВО. Випуск 47. Том 1. С. 16–19.
5. Камінська Н. В., Гусяк М. П. Статутні джерела в правових системах Великобританії та США. Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. 2020. Вип. 2 (90). С. 26–38.
6. Фаст О. О. Роль Європейського Середньовіччя у формуванні міжнародного права. Право і суспільство. 2020. № 6. С. 208–213.
7. Слинько Д. В. Процесуалізація права у Франції та Німеччині в епоху Середньовіччя. Юридичний науковий електронний журнал. 2018. № 2. С. 28–33.

8. Слинько Д. В. Розвиток процесуального права Англії у період Середньовіччя. Юридичний науковий електронний журнал. 2019. № 1. С. 39–42.

9. Туренко О. С. Межі суверенності Римських пап в канонічному праві – пошук правових механізмів синхронізації індивідуального та колективного. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. 2011. № 2. С. 9–14.

10. Шаповал В. Безпосередня демократія і представницька демократія у взаємозв'язках. Право України. 2004. № 8. С. 8–12.

11. Шкурська І. С. Особливості судового процесу за Салічною Правдою. Юридичний науковий електронний журнал. 2019. № 6. С. 62–65.

12. Цезарський Ф. Розвиток юридичної доктрини Середньовіччя стосовно угод із найму ремісників (на прикладі Франції). Підприємство. Господарство і право, 2016. № 12. С. 216–221.

РОЗДІЛ II. РОЗВИТОК БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТА АМЕРИКАНСЬКИХ КРАЇН

ТЕМА № IV. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА В НІДЕРЛАНДАХ ТА АНГЛІЇ В XVI– ПОЧАТОК XX ст.

Мета теми: ознайомити здобувачів вищої освіти про революційні події в Нідерландах та Англії в XVI–XIX ст., та виникнення нового (буржуазного) типу держави – федеративної республіки та конституційної монархії.

Ключовими завданнями теми є:

- ❖ розкрити соціально-економічні умови та політичні причини буржуазних революцій. Виявити особливості процесу переходу феодального суспільства до капіталістичного;
 - ❖ встановити сутність політичного режиму країн ранньобуржуазного періоду;
 - ❖ виявити соціальну структуру буржуазного суспільства;
 - ❖ виявити систему державного управління ранньобуржуазної держави;
 - ❖ розкрити сутність і характерні ознаки ранньобуржуазного права та виявити його особливості;
 - ❖ виявити компоненти і структуру судової системи та процесу;
- Здобувачі повинні оволодіти наступними навичками та знаннями:
- в межах хронологічних рамок вільно орієнтуватися в процесах реформування буржуазних держав;

- знати основні поняття та терміни;
- розкривати відмінності політичних режимів ранньобуржуазних держав;
 - давати характеристику функціям та структурі державного управління буржуазних країн;
 - вміти аналізувати правові пам'ятники ранньобуржуазних держав та володіти знаннями генези їх видів;
 - порівнювати державно-правові інститути держав ранньобуржуазної доби.

ПЛАН

Попередні зауваження.

1. Республіка Об'єднаних провінцій.
2. Англійський абсолютизм XVI-XVII ст. Причини Англійської революції.
3. Англійська революція. Утворення парламентарної монархії.

Висновки.

Завдання до самостійної роботи.

Робота з історико-правовими джерелами.

Самоконтроль.

ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Першими в Європі на шлях буржуазного розвитку, визвольної-революційної боротьби та утворення нової форми держави – федеративної, демократично-релігійної республіки стали Нідерланди (офіційна назва *Республіка об'єднаних провінцій*). Боротьба нідерландського народу, проти іспанської колонізації (імперії Габсбургів), яка тривала вісімдесят років з перервами (1568–1648 рр.) мала безкомпромісний, релігійний характер – іспанці прагнули затвердити католицизм, а більшість нідерландців сповідували протестантизм. Протестантизм став ідеологічною основою антифеодальному та антиімперському

руху, і легітимізував демократичний політичний режим, в якому була обґрунтована теорія народного суверенітету та політико-правового принципу *субсидіарності*. *Субсидіарність* передбачає, що вищі органи влади можуть впроваджувати закони або постанови, тільки за умови попередньої згоди з цього питання нижчих, в системі федеративного устрою, управлінських установ. Що правда, саме релігійний фактор, в подальшому став однією з причин розколу *Республіки об'єднаних провінцій* на протестантські Нідерланди й католицьку Бельгію.

Перемога національно-визвольного руху нідерландців відкрила нову буржуазну (модерну) добу в державно-правовій думці та політичній практиці європейських народів. Державно-правовий устрій *Республіки об'єднаних провінцій* став взірцем для англійських та американських революціонерів та поклав основу остаточного утвердження в Європі міжнародного права.

В Англії на початку XVII ст. в політичній сфері панував абсолютизм, а в соціально-економічному житті вже затвердились буржуазні відносини. Цей дуалізм викликав революційний рух, який як і в Нідерландах, проходив під релігійними гаслами – парламентсько-протестантським табором та королівсько-католицьким табором. Перемога першого табору відкрила великі можливості для демократичного устрою, країни, втім цього не збулось. Владу захопив вузький прошарок військового командування на чолі з О. Кромвелем і англійське суспільство було вимушено шукати нові форми державного устрою.

Ці пошуки привели до формування певного політичного гібриду, який поєднував в собі як старі форми, так і модерні форми державного управління. В результаті чого в країні в XVII ст. затвердився режим конституційної монархії, за якої влада короля стала обмеженою парламентом. Вперше в європейській історії були гарантовані громадянські свободи.

1. РЕСПУБЛІКА ОБ'ЄДНАНИХ ПРОВІНЦІЙ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Назва «*Нідерланди*» (низинні землі) виникла як описовий географічний термін щодо земель у низині рр. Рейн, Маас та Шельда уздовж узбережжя Північного моря. У XIV ст. ці території стали називати «Приморськими низинними землями»; до них відносили території сучасних Бельгії, Нідерландів, Люксембургу та деякі землі Північної Франції. Згодом «*het Nederland*» стало використовуватися як назва країни, в якій у першій половині XVI ст. проживало приблизно 3 млн. людей та існувало біля 300 міст та більш 6500 сіл.

В цей час Нідерланди в складі 17 провінцій (Артуа, Ено, Люксембург, Намюр, Фландрія, Лімбург, Турне, Мехельн, французької Фландрії (Лілль, Дувр, Орші), Голландії, Зеландії, Утрехта, Фрісландії, Оверейсел та єпископство Льєзьке) в наслідок династичних договорів династії Габсбургів відійшло королю Іспанії Філіпу II (1527–1598). Цей монарх, що поєднав під своєю владою трони Іспанії, Португалії, Неаполя, Сицилії, Мілана і де-юре Англії та Ірландії, був вірним захисником інтересів Католицької церкви, противником протестантизму та ісламу, борцем з Османською імперією. Імперія Філіпа II представляла собою абсолютистську імперію, де Нідерланди займали важливе фінансово-стратегічне положення.

Адміністративно-політичне управління Нідерландами існувало в двох площинах. Перший – імперський. На чолі управління стояв сам імператор та його дорадчий орган *Фландрська рада*. На практиці ключову роль грав намісник імператора *статхаудер*, при якому працювало три галузеві ради. Центральним судовим органом була *Головна Рада*. Адміністративно-військове управління на місцях здійснювали *провінційні статхаудери*. Друга площина – станово-представницька модель управління: у Нідерландах збиралися провінційні та обласні *Генеральні штати*. Їх ключовим завданням було питання вוטуння податків, які

встановлювались імператорським *статхаудером*. Окремо в містах та областях залишались дієвими королівські привілеї, яких імперська влада була вимушена дотримуватися. Таким чином, первинний державно-адміністративний устрій Нідерландів, при правлінні Філіпа II, мав принципові протиріччя – кожна з систем управління мала протилежні принципи керування та мету. Імперська абсолютистсько-централізована переслідувала мету пограбування Нідерландів, а станово-представницька – збереження своїх привілеїв та свобод, поширення економічного розвитку провінцій.

Хоч не всі 17 провінцій економічно були розвинутими однаково, в країні дуже швидко поширювались капіталістичні відносини. В Нідерландах розвивалось мануфактурне сукноробство, суднобудування, рибальство, виробництво черепиці тощо. Але ключову роль грала світова морська торгівля. Завдяки бурному росту промисловості в країні змінився соціальний прошарок – з'явилися наймані робітники, дворянство і бюргери перетворювались в буржуазію і торговців.

В той же час королівська влада Іспанії проводила реакційну, грабницьку політику – переслідувала єретиків-протестантів і постійно збільшувала податки з країни, яка виступала її плацдармом війни з Францією. З метою посилення своєї влади Філіп II ввів в Нідерланди війська; сконцентрував владу в окремій Державній Раді; для боротьби з протестантами збільшив кількість інквізиційних трибуналів; щоб звільнитися від боргів проголосив державне банкрутство; підвищив вивізні мита на вовну, що призвело до скорочення ввезення її вдвічі; заборонив нідерландським купцям торгівлю з іспанськими колоніями; почав війну з Англією і цим паралізував англо-нідерландську торгівлю.

Ці заходи привели до виникнення національного руху опору, який первісно мав релігійну форму – особливо протестантських конфесій лютеран та кальвіністів. Торговельно-промислові прошарки почали формувати військові загони. Окремо оформилась дворянська опозиція іспанської експансії. Її очолив член Державної Ради принц *Вільгельм Оранський* (1533–1584), який ініціював створення загально-провінційного

опозиційного союзу «Компроміс». В 1566 р. ця організація, з метою сумісних дій, уклала договір з протестантськими організаціями провінцій. Слід зазначити, що к тому часу більшість мешканців Нідерландів сповідали протестантизм. В том ж році в країні сполохнуло стихійне повстання, яке отримало назву *Іконоборчого*. Сама ця подія розпочала Нідерландський національно-визвольний рух та утворення буржуазної держави.

Нідерландський національно-визвольний рух має чотири етапи.

Перший етап (1566–1567 рр.) – іконоборче повстання. Протестантські загони міської та сільських жєбраків захоплювали католицькі храми та монастирі, знищували ікони та статуї святих, громили дворянські замки і маєтки. Дворяни провінцій не підтримали повстанців і тому рух іконоборців був іспанською владою придушений.

З 1567 по 1572 рр. в Нідерландах утвердилась військова диктатура, яку очолив *герцог Альба* (1507–1582 рр.). Він, всупереч думці *Генеральних штатів*, увів наступні постійно діючі податки: 1% податок з всього нерухомого майна; 5% – з продажу нерухомості; 10% – з продажу всіх товарів. Ці податки підривали економіку країни. Відповіддю мешканців провінцій були невдалі військові експедиції нідерландських дворян, яких очолював Вільгельм Оранський та партизанський рух лісних та морських *гезів* (жебраків). Першого квітня 1572 р. морські *гези* захопили м. Бриль. Ця подія розпочала новий етап.

Другий етап (1572–1576 рр.). Спочатку повстання охопило північні провінції. Селяни чинили самосуд над проіспанськими дворянами, громили католицькі монастирі, утверджували протестантські органи влади (*консистерії*) на місцях. Новостворені адміністративні органи діяли самостійно – без координації з нідерландським дворянством. Згодом дворянство почало концентрувати владу в своїх руках і очолило повстання. Влітку 1572 р. на сумісній раді Голландії та Зеландії, принц Вільгельм Оранський був проголошений *статхаудером* цих двох провінцій. Йому було вручене вище військове та адміністративне керівництво, право призначати і зміщувати (за згодою штатів) всіх вищих посадовців. З великим запізненням війська Іспанії почали дії направлені

на придушення повстання. Втім, імперська влада не надавала платню своїй армії і тому вона повстала. Мародери захопили ряд південних міст грабуючи їх. Таким чином, виникли передумови союзу північних та південних провінцій Нідерландів.

Третій етап (1576–1585 рр.). Повстання охопило майже всі провінції – всюди арештовували представників іспанської влади. В жовтні 1576 р. в м. Гент зібрались загальнопровінційні Генеральні штати, які 8 листопада затвердили згоду «Гентське умиротворення». В ньому йшлося про вірність Філіпу II і католицизму, відміну законів Альби і вивід іспанських військ. Втім, заборонялась кальвініське богослужіння. На базі «Гентського умиротворення» новий іспанський намісник Хуан Австрійський (1547–1578) підписав з Генеральними штатами у 1577 р. «Вічний едикт», який визнавав автономні права Нідерландів від Іспанії. Однак намісник порушив укладений договір і спробував повернути іспанські порядки. У 1578 р. іспанці розгромили армію Генеральних штатів.

Країна ідеологічно розкололася на два табори. Умовно південні провінції підписали з іспанцями *Арраську унію* (1579 р.). Згідно якої провінції визнавали владу Філіпа II і зберігали католицизм. Навпаки діяли північні провінції. Спочатку п'ять провінцій: Голландія, Зеландія, Утрехт, Гельдерн і Фрисландія, а потім ще дві: Гронінген і Оверейсел та деякі найбільші міста Фландрії і Брабанту – Гент, Іпр, Брюгге, Антверпен, Брюссель, Бреда, підписали 23 січня 1579 р. «*Утрехтську унію*». Унія декларувала «вічний» союз північних провінцій, встановлювала спільну монету, однакову систему мір і ваги, спільну воєнну і зовнішню політику для всіх з'єднаних провінцій. Верховним органом проголошувались Генеральні штати у складі представників усіх провінцій, що входили до нової федерації. Унія вирішувала певні питання громадянських прав: заборонялося обмежувати волю пересування жителів, проголошувалась свобода віросповідання, але католикам заборонялось богослужіння.

В 1581 р. після придушення внутрішньої демократичної опозиції, федерація оголосила про скидання Філіпа II і проголошення суверенної *Республіки Об'єднаних провінцій*. Втім, південні штати не приєдналися до

федерації. Іспанська влада придушувала всі спроби окремих провінцій та міст до політичної інтеграції півдня та півночі країни. Остаточна національна-визвольна боротьба на півдні була придушена в 1585 р. після захоплення імперською армією м. Антверпен.

Четвертий етап (1585–1609 рр.). В цю добу відбувався складний процес державного і правового становлення *Республіки Об'єднаних провінцій*. Створювалась республікансько-федеративна система управління, проходила заміна іспанських законів. Одночасно Нідерланди в союзі з Францією та Англією продовжували війну з Іспанією. Остання після важких поразок була змушена в 1609 р. укласти с Республікою перемир'я на 12 років. Одну з ключових ролей в цьому періоді грав син Вільгельма Оранського (вбитого найманцем в 1584 р.) Моріц Оранський (Нассаускій) (1567–1625).

Остаточна Іспанія визнала незалежність *Республіки Об'єднаних провінцій* в 1648 р. – *Мюнстерський мирний договір*. Південні провінції Нідерландів залишались під владою імперії.

З семи провінцій нової держави найбільший вплив мали Голландія та Зеландія. Саме вони стали лідерами буржуазного розвитку у другій половині XVII ст. не тільки Нідерландів, але і Європи. Особливо швидкий розвиток отримала торгівля. Так, лише Торговельний флот Голландії нараховував приблизно 15 тис. суден. Виникли перші міжнародні компанії: *Ост-Індська* (Заснована в 1602 р. Спочатку монопольно торгувала з країнами Південно-Східної Азії, а потім військовим шляхом сформувала величезну колоніальну імперію, яка проіснувала до середини XX ст.) та *Вест-Індська* (Заснована 1621 р. Із Західної Африки доставляла в американські колонії рабів, займалася піратством). Всі матроси та робітники торговельних компаній та флотів були найманими працівниками.

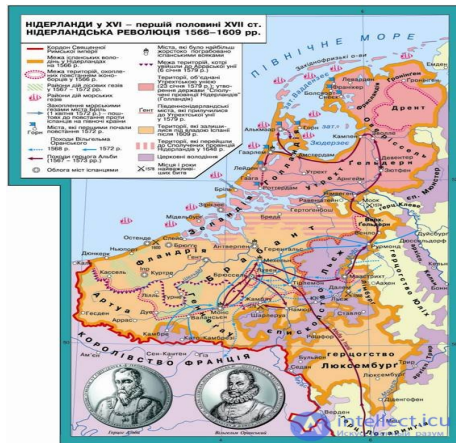
Торговельно-фінансовий розквіт *Республіки Об'єднаних провінцій* у другій половині XVII ст. був частково призупинений чотирма англо-голландськими війнами, до яких, як союзник Англії, періодично долучалась Франція.

В 1795 р. Нідерланди були окуповані французькою революційною армією. Французами була проголошена Батавська республіка (1795–1806 рр.), а потім Королівство Голландія (1806–1810 рр.), яка була приєднана до Французької імперії (1810–1813 рр.).

За рішенням Віденського конгресу (1815 р.), колишня Батавська республіка, Південні Нідерланди, Єпископство Льєжське були об'єднані у *Сполучене Королівство Нідерландів*, до якого було приєднане Велике герцогство Люксембург. Втім, в Південних районах королівства розпочався рух за незалежність, який завершився виникненням в 1839 р. нової держави – Бельгії.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Вищим органом влади *Республіки Об'єднаних провінцій* були Генеральні штати, очолював яких *пенсіонарій*. В склад штатів, незалежно від фінансового вкладу в загальну скарбницю, входили по одному представнику від семи провінцій. Кожна провінція мала свої Генеральні штати, які формувались завдяки виборним органам і організували свою діяльність на принципах концентричного рішення протестантських (перед усім кальвініських) спільнот: *консистерій, синодів, пресвітерії і колоквиумів*. Такий політичний устрій федеративної держави спирався на теорію субсидіарності *І. Альтузія* (1557–1638). Згідно теорії субсидіарності вищі представники держави і церкви не мають право змінювати рішення нижчих, муніципальних органів і виробляти загальнодержавні норми згідно рішення перших. Таким чином, теорія *І. Альтузія* проголошує

первинну суверенність малих представництв народу, які своєю консолідованою волею сформували основоположні принципи існування федеративної держави. Тому первинні спільноти мають право вимагати від держави додержуватися раніше вироблених загальних принципів існування і не руйнувати сформовану суспільну ієрархію.

Виборне право республіки було вкрай обмеженим майновим цензом. Так, в Голландії, де проживало близько 800 тис. людей виборчим правом володіли 2 тис. забезпечених громадян.

Вищими державними органами, крім Генеральних штатів, вважалася Державна Рада, яку очолював *статхаудер* (він же командував військом), що традиційно обирався з роду Оранських-Нассау на п'ять років. З 1748 р. посада *статхаудера* стала спадковою.

У XVII ст. сформувалися дві ключові партії: *оранжистів-унітаристів* (представники військової аристократії, на чолі зі *статхаудерами*, відстоювали перетворення країни на унітарну монархію) та *республіканців* (представники купецтва, відстоювали автономію провінцій).

2. АНГЛІЙСЬКИЙ АБСОЛЮТИЗМ XVI–XVII СТ. ПРИЧИНИ БУРЖУАЗНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Соціально-економічні чинники абсолютизму.

Абсолютна монархія є різновидом монархічної форми правління, що характеризується зосередженням всієї повноти державної влади в руках глави держави. Передумови абсолютизму коренилися в соціально-економічних змінах, викликаних розвитком буржуазних відносини.

Європейська промисловість розпочала епоху технічного переозброєння. Входить у життя колесо, приведене в рух енергією вільно спадаючої води, з'являється механічне дуття в металургії, удосконалюється ткацький верстат, виникає книгодрук та інше. Дрібне виробництво змінюється великим, приходиться мануфактурне виробництво, з'являється технічний розподіл праці. Капіталізм у його ранніх проявах означав

катастрофу для дрібних виробників, основна маса населення перетворилася на найманих працівників.

З накопиченням капіталів підприємницька верхівка міст формує клас буржуазії. Виникають великі накопичення. Одержують розвиток банки і загальнодержавні ярмарки. Зі збільшенням багатств, зосереджених в руках буржуазії, зростає її значення в феодальному суспільстві. Багато її представників обіймають важливі пости у фінансових і судових органах, купуючи ці посади. Найбільш здібні стають радниками при королях.

Якщо в період станово-представницької монархії, монарх залишався «самодержцем» лише щодо власних васалів і своїх селян у власному домені, то із розвитком ремісництва, торгівлі, появою нових джерел прибутку, що поповнює королівську скарбницю, суспільні відносини змінюються. Тепер, володіючи скарбницею, що може забезпечити утримання достатніх військових сил, розгалуженого бюрократичного апарату, королі стають самодержцями. Буржуазія, котра поповнювала державну скарбницю, стає одним з панівних станів, бо вона дозволяє монарху утримувати найману армію і чиновників.

Постійно потребуючи грошей, феодальне дворянство вже не задовольняється грошовим чиншем і винагороджує себе іншими поборами, заснованими на феодальному праві. Посилення експлуатації викликало опір селянства, спричиняло загострення боротьби між феодалами і селянами. З появою буржуазії виникли суперечності між буржуа й дворянством.

Все це має результатом зміни в державному ладі. Монархія залишається дворянською, але вже не може існувати без підтримки буржуазії, від якої вона отримує гроші у вигляді податків і мита від промисловості й торгівлі.

На певний час встановлюється своєрідна рівновага двох сил – феодального дворянства та буржуазії. Використовуючи цю рівновагу, лавіруючи між цими силами, державна влада отримує певну самостійність щодо обох супротивників, набуваючи таким чином особливої сили.

Англійський абсолютизм XVI–XVII ст.

Починаючи з 1455 до 1485 рр. в Англії точилася міжусобна війна між прихильниками двох монархічних династій – Ланкастерів і Йорків, (війна Білої і Червоної троянд). Війна підірвала могутність великого феодального землеволодіння – було знищено майже всю стару знать і, таким чином, були усунені головні супротивники абсолютизму. Великі володіння феодалів король пускав у продаж, їх скуповували міська буржуазія та селянство. Була встановлена династія Тюдорів (1485–1603 рр.). Розквіт абсолютизму в Англії припав на правління Єлизавети I (1553–1603). З 1603 до 1649 рр. країною правила шотландська династія Стюардів (Яків I та Карл I).

Суспільний лад визначається зростанням ролі середніх верст дворянства, інтереси яких були близькі інтересам буржуазії. Ці верстви створили так зване «нове дворянство» (*gentry*), особливістю яких стало ведення господарства на капіталістичних засадах. Намагаючись розширити свої володіння, феодали захоплюють общинні землі, зганяючи селян з їх ділянок. Це мало результатом диференціацію сільського населення на фермерів, малоземельних орендарів та безземельних батраків. Розвиток єдиного національного ринку, а також загострення соціальної боротьби зумовили зацікавленість нового дворянства та міської буржуазії у посиленні центральної влади.

Одною з причин, завдяки якій зберігся парламент, було існування «*gentry*». Старовинні англійські закони зобов'язували будь-якого вільного землевласника, майно якого оцінювалося до 20 ф. ст., купувати лицарський патент, ставати дворянином. Цей захід спочатку переслідував суто фінансову мету, але мав далекі наслідки. Значна частина міської буржуазії, не залишаючи своїх занять, переходила у дворянство. Лицарі вступали до торговельних компаній, родичалися з багатими городянами. Спільність інтересів буржуазії та «*gentry*» посилювала парламент та позбавляла можливості його знищити.

Ті ж причини сприяли збереженню місцевого самоврядування. Воно не коштувало грошей, бо всі його посади були неоплатними.

Англійський абсолютизм мав наступні три особливості:

- продовжує існувати орган станового представництва (парламент);
- зберігається місцеве самоврядування;
- збройні сили були нечисленними, якщо зіставити з континентальними арміями. До певної міри ця обставина компенсується боекзатним флотом.

Виходячи з цього, англійський абсолютизм визначається як незавершений.

Державний устрій. Верховне управління справами країни король здійснював через *Таємну раду*, до якої входили представники феодалної знаті й нового дворянства. Членів ради призначав король, і тільки перед ним вони несли відповідальність. Цей орган не був постійним і складався з вищих посадових осіб: *лорда-канцлера, лорда-скарбника, лорда-охоронця великої печатки, лорда-адмірала* та інші. Вони об'єднувалися в комітети, що мали певну компетенцію. Самим впливовим комітетом стала *«Зоряна палата»* – надзвичайний суд з кримінальних та цивільних справ. Завдяки діяльності *«Зоряної палати»* англійські монархи вели боротьбу за централізацію влади з впливовими феодалами і церковними ієрархами. В останній період абсолютизму в 20-х роках XVII ст. у зв'язку із загостренням внутрішньополітичного стану в складі *Таємної ради* з'являється *«Кабінетна рада»* («Кабінет»), що розглядала секретні політичні справи.

Парламент, в якому діяли дві палати: палата лордів і палата общин, не мав великого впливу. У відношеннях з парламентом, Статутом 1589 р., англійська корона утвердила своє верховенство – укази короля прирівнювалися до законів парламенту. Втім, у період абсолютизму парламент продовжував зберігати за собою прерогативу затвердження розмірів податків і зборів. Усе це означало, що встановлення абсолютної монархії в Англії не зробило її королів повністю незалежними від парламенту.

Бюрократичний апарат на місцях був слабким, тому місцеве самоврядування відіграло суттєву роль. Найбільшою адміністративною одиницею залишалось графство. Вплив зборів і роль шерифів помітно

зменшився. Усі питання місцевого управління зосереджено в руках мирових суддів. У своїй діяльності вони були тісно зв'язані з Таємною радою, яка спрямовувала та контролювала їхню роботу. Остаточно оформилася нижча адміністративна одиниця у вигляді церковного приходу, який був одночасно ланкою церковного управління і місцевого самоврядування. Збори мешканців приходу, які сплачували податки, розглядали різноманітні питання: ремонт доріг і мостів, розподіл податків на утримання бідних, церковного податку тощо. Діяльність приходських органів була підконтрольною мировим суддям.

Судочинство. У період абсолютизму було розширено королівську юрисдикцію. Суд королівської лави, Суд загальних позовів і Суд канцлера були найважливішими судовими інстанціями. Остаточно оформилася структура таких центральних *Вестмінстерських судів як Суд справедливості й Вищий суд адміралтейства*. Політичне переслідування і цензура друку концентрувалась в «*Зоряній палаті*». Тут не діяли загальні норми судочинства і не виключалися тортури. Переслідування за релігійні злочини належали до компетенції «*Високої комісії*».

Особливо важливої ролі набуває Суд канцлера. Починаючи з 1329 р. усі петиції та прохання про помилування на ім'я короля почали надходити до монарха через канцлера. Виконання власних судових рішень канцлер забезпечував погрозою штрафом і тюремним ув'язненням.

Постійної армії у Тюдорів не було. Існували тільки гарнізони поза межами Англії та сторожа на шотландському кордоні. Король задовольнявся своєю лейб-гвардією і невеликими загонами найманців. Розпуск озброєних феодалських загонів і монопольне право корони на використання артилерії значно посилили військову силу королівської влади. За необхідності проводився набір ополчення-поліції. Очолював ополчення в межах графства лорд-лейтенант, призначуваний королівською владою.

Причини буржуазної революції. Англія на початку XVII ст. хоч і залишалася аграрною країною, але в ній швидко розвивалися буржуазні відносини. Прихильники буржуазних відносин прагнули подолати феодалні пережитки і побудувати нові соціально-політичні відносини.

Розвиток буржуазних відносин був обумовлений економічними чинниками:

- ✓ розвитком міжнародної торгівлі і концентрацією капіталу, де Англія, вслід за Голландією, займала ключову роль;
- ✓ в рамках гонитви за прибутком проходить «обгороджування» – процес обезземелення селян і пролетаризація населення, тобто створювалися умови твердження вільному ринку праці;
- ✓ з'являється розсіяна і централізована мануфактура тощо.

В англійському суспільстві виникла гостра диференціація суспільства. Дворянство розмежується на «старе дворянство» (крупні землевласники, які здавали свої землі в оренду, та аристократія, що знаходяться на службі короля і як правило використовують своє положення аби добитися від корони державної безподаткової монополії на вивіз з країни того або іншого товару). Представники англіканської церкви та «*gentry*» (власники значних капіталів, які прагнули отримати політичну владу), виробили релігійну ідеологію – пуританізм.

Суспільні низи – селяни та наймані працівники опинились в дуже тяжкому стані і прагнули зміну суспільно-політичного порядку.

Причиною суперечності двох таборів були такі:

- королівське, чиновницьке та судове свавілля;
- високі податки, які не давали розвитку буржуазним відносинам;
- «старе дворянство» заважало свободі підприємництва;
- уряд не захищав англійський капітал на міжнародній арені;
- король і його уряд ігнорували парламент;
- королівська влада нав'язувала суспільству католицизм.

Конфлікт загострився у форму протистояння парламенту і короля в 1629 р. коли Карл I (1625–1649) розпустив парламент і заборонив «*Петицію про права 1628*». Цей документ продовжив традицію захисту громадянських прав, які мали свій початок у «*Великій хартії вольностей*». Петиція проголошувала:

- не маже бути нових податків без рішення парламенту;
- арешт тільки у відповідності із законом;

➤ не підлягає покаранню той, хто відмовився від платні незаконних податків;

➤ відміна всіх надзвичайних судів.

У подальшому «*Петиція про права 1628*» отримала статут конституційного права Великобританії.

Поруч з заборонаю Петиції Карл I вводить нові податки і відкриває надзвичайні суди. В 1637 р. спалахнула англо-шотландська війна. Грошей на неї не було і король скликав парламент з надією отримати право на збільшення податків. Проте парламент протестував і тому був розігнаний. У відповідь повстав Лондон. Тому Карл I був вимушений скликати парламент другий раз, який проіснував до 1653 р. під назвою «*Довгий парламент*». З часу роботи другого скликання парламенту в Англії почалася буржуазна революція.

3. БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ В АНГЛІЇ. УТВОРЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ МОНАРХІЇ.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Англійську революцію можна поділити на 4 етапи.

Перший етап (1640–1649 рр.) – доба двох громадянських війн (1642–1647 рр. і 1648–1649 рр.) між прихильниками короля (*роялісти*) і військами парламенту. Перемогу отримав парламент, який проголосив наступні закони:

✓ відміна ряду податків, введення нових податків стає прерогативою парламенту;

✓ відміна монополій у внутрішній торгівлі;

✓ виведення з Палати лордів єпископів англіканської церкви, що посилює вплив палати общин;

✓ ліквідація ряду державних установ «Зоряна палата» і «Висока комісія»;

✓ розпуск парламенту можливий 1 раз на 3 роки.

✓ незалежність від волі короля судової системи. Вводився принцип незмінності суддів. Вводились суди загального права.

В 1641 р. парламент випускає «*Велику ремонстрацію*» (204 пункти) – перший в історії Європи документ що юридично затверджує конституційні принципи існування держави. *Ремонстрація* визначає перелік зловживань корони, вимоги про забезпечення прав власності на землю та захисту рухомого майна від домагань корони, про свободу торгівлі та підприємницької діяльності, припинення релігійних переслідувань і відповідальності королівських чиновників перед парламентом. Ключовим є 197 пункт, який припускає, що на урядові пости могла претендувати людина, що користується довірою парламенту і несе відповідальність перед ним. При цьому рішення приймалися без короля, він міг тільки призначати урядовця. Акт парламенту 1641 р. був направлений на затвердження конституційної монархії, але громадянські війни не дали повністю втілити дану форму правління.

В той же час в парламентському таборі виникли декілька політично-релігійних партій пуритан. *Пресвітеріани* – представники крупної буржуазії і частина дворянства, які виступали за конституційну монархію і завершення революції. *ІнDEPENDЕНТИ* – середнє і дрібне дворянство і міська буржуазія. Виступали за обмежену монархію, ліквідацію централізованої церкви і за природні права людини. *Лівелери* (урівнювачі) – ремісники і селяни, добивалися затвердження демократичної республіки, за загальну рівність і повернення обгороджених земель. До лівеллерів примкнув Олівер Кромвель (1599–1659) головнокомандувач парламентської армії. *Дігери* – селянство і люмпени, які виступали за ліквідацію приватної власної.

В 1649 р. інDEPENDЕНТИ домінували в парламенті і використовуючи своє положення привласнили конфісковані землі роялістів. Втім, положення простого люду погіршувалося.

Другий етап (1649–1653 рр.) – встановлення республіки. В 1649 р. після страти Карла I палата общин скасувала королівське звання і палату лордів та проголосила себе верховною владою. В травні того ж року

Англія була проголошена республікою – Commonwealth («загальний добробут»). Ключовими пунктами травневого акту 1649 р. були перші дві статі:

1. «Народ, що знаходиться під владою бога, є джерело всякої влади»;
2. «Обрана палата общин має вищу владу в державі».

Тобто в державному будівництві проголошувалися принципи народного суверенітету та народовладдя. Вища влада належала однопалатному парламенту, який зосередив у своїх руках всю повноту державної влади, включаючи організацію уряду, керівництво армією та вищий судовий контроль.

Втім, де-факто в Англії затвердився *парламентський абсолютизм*, оскільки палата общин створила спеціальний орган управління – *Державна рада*. Саме в ній концентрувались всі важелі влади. Очолив *Державну раду* О. Кромвель.

В Англії соціально-економічний розвиток ще не дозволяв затвердити демократичну республіку. Залишалась потужна соціальна диференціація суспільства. В цих умовах частина лівеллерів (велика частина армії) відходить від індепендентів. Армія була на грані повстання. Але був знайдений вихід – в 1652 р. ненадійні частини відправлені «покарати» Ірландію. Після колонізації Ірландії багато солдатів збагатилися і поверталися в Англію з іншими переконаннями.

Ця обставина остаточно зближувала позиції індепендентів, лівеллерівської армії і пресвітеріан. Цей союз став основою державного перевороту О. Кромвеля, який відбувся в 1653 р.

Третій етап (1653–1660 рр.) – протекторат О. Кромвеля. Було розігнано «охвістя» Довгого парламенту і встановлений режим військової диктатури. Новий політичний порядок був закріплений в першій і останній кодифікованій конституції в історії Великобританії – «*Знаряддя управління*» (1653 р.). Згідно з цим документом законодавча влада належала однопалатному парламенту та лорду-протектору. Виборне право отримали чоловіки з 21 року, які мали володіти майном в розмірі 200 ф. ст. Виборчих прав позбавлялися католики й особи, що

брали участь у війні на боці короля. Парламент скликався один раз на 3 роки, і повинен був складатися із добродесних та богобоязливих 60 депутатів.

Виконавча влада належала лорду-протектору. Він призначав посадових осіб, присвоював титули і звання, видав міжнародними справами. За згодою більшості членів уряду (*Державної ради*) він міг оголошувати воєнний стан й укладати мир, запроваджувати і стягувати податки.

Країна ділилася на 11 генерал-губернаторств, вводився жорсткий поліцейський режим, який слідкував за виконанням громадянами пуританської моралі. Водилась цензура, заборонялися свобода зборів, святкування більшості свят, алкоголь тощо. Затвердився монополізм в торгівлі і виробництві. Були підвищені податки.

В 1657 р. була ухвалена нова конституція, по якій титул протектора перетворився на спадковий у родині Кромвеля. Була відроджена палата лордів.

Четвертий етап (1660–1701 рр.) – реставрація монархії, «Славетна революція» і встановлення парламентської монархії.

Режиму військово-політичної диктатури протистояли як роялісти так і республіканці. В 1658 р. О. Кромвель помирає. Англія ввійшла в період політичного вакууму – в період, коли не було ясно, яка сила візьме владу.

По запрошенню генералітету на англійський престол в 1660 р. зійшов Карл II Стюарт (1660–1685). Він підписав *Бредську декларацію*, яка проголошувала віротерпимість (за винятком католицької), не чіпала новий розподіл власності, амністувала учасників революції. Втім, Карл II проводив політику реставрації монархії методом терору.

Період реставрації характеризується:

- ✓ переслідуванням учасників революції;
- ✓ відновленням палати лордів;
- ✓ відновленням в правах англіканської церкви;
- ✓ частково поверненні землі лордам і єпископству.

Проте, економічна сила буржуазії на стільки зросла, що ніяка реставрація монархічних порядків, не могла змінити політичну

ситуацію. Король не міг розпустити палату общин. В самому парламенті виникли дві партії торі і вігі. Торі – прихильники абсолютизму і англіканства. Вігі – представники нового дворянства, протестанти. В 1679 р. вігі змогли провести через парламент закон – *Habeas corpus act* («Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями»), який закріплював такі правові принципи:

- презумпція невинуватості;
- дотримання законності при затриманні підозрюваного;
- швидкий суд за належною процедурою і за місцем правопорушення;
- відповідальність посадовців за недотримання закону.

Закон зобов'язував шерифа у визначений термін доставити арештованого до суду, який видав припис арешту, і дати звіт про причини арешту. Якщо посадова особа відмовлялася виконати цей наказ, вона, сплачувала потерпілому штраф (вперше в розмірі 100 ф. ст., вдруге 200 ф. ст. і звільнювалась з посади). Суддя, до якого доставляли затриманого, мав протягом двох днів звільнити його, або заарештувати, або відпустити під заставу. Судді які порушували закон сплачували пеню в сумі 500 ф. ст. Для запобігання «ув'язненню за морями» заборонялося відсилати жителів Англії та Уельсу як ув'язнених у заморські володіння. Ті, хто порушував це правило, каралися штрафом на користь потерпілого в розмірі 500 ф. ст. і звільненням з посади.

У 1685 р. на англійський престол вступив Яків II, який розпочав процес встановлення «класичного» абсолютизму та зближення з Францією, що суперечило торговим інтересам країни. Останні події зближували інтереси вигів і торі, які уклали таємних договір. Внаслідок чого відбувся державний переворот. Яков II був вимушений емігрувати. В 1688 р. на англійський престол зійшов голландський статхаудер Вільгельм III Оранській (1650–1702). Ця подія увійшла до історії як *Славетна революція*. З цього часу в Англії починає затверджуватися парламентська (дуалістична) монархія.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Соціальний стан. В XVIII на початку XIX ст. у Великій Британії відбувається бурхливий розвиток промисловості, результатами якого стали зникнення дрібних ремісничих виробництв, поява індустріально-урбаністичних центрів. Промисловий переворот породив аграрну революцію. Дрібну оренду землі витіснило велике капіталістичне фермерство. Отже, промисловий переворот та аграрна революція суттєво змінили класову структуру суспільства. У селі, по суті, існували три класи: великі землевласники, орендарі та найми. У містах сформувався прошарок фінансової олігархії, промислової та дрібної буржуазії та клас найманих працівників, які постійно кількісно зростали.

Державний устрій. Парламентська (дуалістична) монархія в Англії спирається на два нормативно-правові акти: *Біль про права 1689 р. і Акт про престолонаслідування 1701 р.* Ці документи мали за мету обмежити королівську владу і утвердити дуалістичні принципи взаємодії виконавської і законодавчої влади – становлення т.з. «відповідального уряду».

Біль про права та Акт про престолонаслідування проголошували наступні принципи:

- ✓ король не може відмінити закони парламенту;
- ✓ королю заборонялося призначати і збирати податки без дозволу парламенту;
- ✓ закон вважався дійсним при умові підпису короля і Таємної ради;
- ✓ король не мав права збирати і утримувати армію без дозволу парламенту;
- ✓ вибори в парламент мали бути вільними, а термін повноважень 3 роки;
- ✓ свобода слова, обговорень і прийняття актів у парламенті не повинні обмежуватися і піддаватися контролю в якомусь іншому суді або місці, крім парламенту;
- ✓ встановлювалась відповідальність кабінета міністрів перед парламентом;
- ✓ затверджувався принцип незалежності та незмінності суддів.

Таким чином, юридично було закріплено верховенство парламенту над королівською владою і затверджено основи розвитку буржуазного права. Встановлена конституційна монархія була дуалістичною, оскільки в руках монарха залишалася сильна виконавча влада і право абсолютного вето щодо актів парламенту.

На початку XVIII ст. головними напрямками розвитку британської політичної системи було зростання ролі парламенту й обмеження королівської влади, яка стала діяти по формулі «король царює, але не править». Монарх офіційно продовжував залишатися главою держави, але поступово перетворювався в номінального главу виконавчої влади. Він втратив право на вето рішення парламенту. Ключову роль по управлінню країни став грати «перший міністр», кабінет якого діяв від імені «Його Величності». Вся відповідальність за діяльність виконавчої влади автоматично переходила на Кабінет міністрів (ключові особи: лорд-канцлер, лорд-хранитель, державний секретар, лорд-казначей, перший лорд адміралтейства, військовий міністр) та його главу прем'єр-міністра.

Змінилися відносини між кабінетом і парламентом:

- а) міністрам дозволялось бути обраними в палату общин і представляти кабінет;
- б) був введений принцип формування кабінету на однопартійній основі;
- в) парламент самовільно продовжив термін своїх повноважень з 3 до 7 років.

Кабінет формує партія, що перемогла, на виборах. У випадках втрати кабінетом довіри з боку парламенту він повинен піти у відставку (згідно принципу солідарної відповідальності) – палата общин розпущена і призначені нові вибори.

Особливістю процесу побудови нових відношень між короною та парламентом було те, що державницькі зміни фіксувалися не конституційними актами, а угодами між двома політичними партіями парламенту. Завдяки цьому конституція прийняла рідкісну форму, окрім

парламентських актів і судового прецеденту, з'явився конституційний звичай – т.з. «конвенціональні норми».

Виборче право. Англія на початку XVIII ст. вступила в нову – буржуазну фазу розвитку. Після договору про об'єднання (1707 р.) Англії та Шотландії і проголошення *Королівства Великої Британії* був сформований новий виборчий закон. Верхня палата (палата лордів) залишалась спадковою. Нижня палата (палата общин) обиралась на основі майнового цензу – 600 ф. ст. річного доходу від нерухомої власності. Завдяки таким вимогам чисельність пасивних виборців було незначною – в середині XVIII ст. при чисельності населення країни в 7,5 млн чоловік в виборах брати участь 245 тис. Процес виборів був просочений підкупом виборців – багаті магнати та фінансисти «викупали» цілі місцевості та міста. Поширювалась практика виборів депутатів від не існуючих чи напівзруйнованих міст, які отримали назву «гнилі містечки». В 1816 р. із загального числа 658 депутатів палати общин, 487 були обрані в «гнилих містечках».

На початку XIX ст. в наслідок промислового перевороту, збільшення численності найманих працівників та росту політичного впливу промислової буржуазії повстало питання проведення виборчої реформи. Реформа виборчого права в Англії була здійсненна в три етапи:

Перший етап (1832 р.). Були проваджені наступні дії:

В результаті першого етапу реформ виборчого права були ліквідовані певні феодалні пережитки, збільшилась кількість виборців з 435 тис. до 632 тис. чоловік. Промислова буржуазія забезпечила собі певний вплив на державне управління та почала знижувати політичний вплив земельно-ласницької аристократії та фінансової олігархії.

Другий етап (1867 р.):

➤ знижений майновий ценз до 5 ф. ст.. До цього право голосу отримали городяни, які орендували немебльовану квартиру протягом 12 місяців;

➤ ценз осілості – 1 рік;

➤ новий перерозподіл місць в парламенті – збільшилось кількість міст з промислових міст та графств;

- встановлювалась мажоритарна система виборів;

Другий етап реформ збільшив кількість виборців з 1,4 до 2,5 млн. громадян. Втім, залишались недоліки – до 1872 р. зберігалось відкрите голосування.

Третій етап (1884–1885 рр.):

- майновий ценз скасовано, встановлено загальне виборче право для чоловіків з 21 року;

- виборчим правом не користувались жінки та особи що отримували допомогу від приходу впродовж 12 місяців;

- запроваджувалось таємне голосування;

- введено покарання за підкуп виборців під час голосування;

- введено вимогу публічного звіту партій про витрачені видатки на виборчу кампанію;

- проведено реорганізацію виборчих округів. Територію країни було розбито на територіальні округи. Один депутат обирався округом числом 50 тис., двох – 50–65 тис., трьох – понад 65 тис. виборців.

Втім, слід зазначити, що третій етап реформи не усунув багатьох суттєвих недоліків виборчої системи: особи, які займали в кількох округах приміщення, що дають право голосу, отримували кілька голосів, тоді як значна частина населення не мала виборчих прав; залишався складним порядок реєстрації виборців; вибори відбувалися не одного дня по всій країні.

Місцеве управління було реформовано в 1835 р. та 1888 р.:

- ✓ створені однотипні представницькі органи – ради міст та графств;
- ✓ великі міста виділені в окремі графства;
- ✓ мер міста обирався на 1 рік всіма мешканцями міста, які платили податки;

- ✓ Радам графств передано адміністративні повноваження мирових суддів;

- ✓ система низових органів управління – церковні парафії не були змінені. Лише в 1894 р. вони були позбавлені права розглядати світські справи. Для вирішення цивільних питань на місцях створювалися приходські ради.

- ✓ органи самоврядування отримали значну самостійність.

Судова система Англії залишалася заплутаною та ще зберігала феодалні пережитки. В 1701 р. суди були проголошені незалежними. Судді призначались довічно і займали свою посаду «поки поведуть себе незалежно» (традиційно до 75 років). Судді Суду Корони призначалися королем за рекомендацією Лорда-канцлера, судді нижчих судів (мирові судді) – Лордом-канцлером. Мирові судді мали майновий ценз у 100 ф. ст. доходу від земельної власності, який був скасований у 1906 р. Судді виконували свої обов'язки на безоплатній основі.

Низовими осередками судової системи були церковні суди, які вирішували шлюбно-сімейні спори та справи про спадщину.

В 30–50 рр. XIX ст. під тиском розвитку буржуазних відносин в Англії розпочалось реформування судової системи. Так в:

- 1832 р. був заснований судовий комітет Таємної ради, як апеляційний суд для колоній у справах церковної юрисдикції;

- 1834 р. створюється Центральний кримінальний суд, який мав право отримувати у своє провадження будь-яку кримінальну справу;

- 1847 р. сформовані суди графств, на які було покладено розгляд цивільних спорів не менш 20 ф. ст. (пізніше 50 ф. ст.) суми позову. Крім справ про власність, про заповіти, спадщини, порушення шлюбно-сімейних обов'язків, суди графств одержали право арешту щодо неспроможних боржників;

- в 50-х р. XIX ст. було проведено реформування судів графств: створені спеціалізовані суди *пробату* (питання про спадщину) та у справах розлучень.

Залишалися діючими *Вищі суди* (т.з. система судів загального права). У них могла розглядатися будь-яка справа, починаючи із суми позову меншою від 50 фунтів. Втім, стародавня традиція – якщо сума поданого в цьому суді позову менш 20 фунтів, то відповідача ніколи не примушували до сплати судових витрат, робили роботу Вищих судів не ефективною. Вищі суди поділялися на:

- *Суд королівської лави*. Розглядав справи, в яких однією зі сторін виступала корона та цивільні позови, що виникли внаслідок карних злочинів;

- *Суд Загальних Позовів*. Розглядав звичайні цивільні процеси;
- *Суд казначейства*. Розглядав спори, пов'язані з королівськими прибутками, сплатою податків.

Поруч з Вищими судами в Англії діяли т.з. цивільні *суди «справедливості»*, які ґрунтували свою діяльність як на нормах загального права, так і на нормах статутного («права справедливості») права.

В 70-х рр. пройшла друга хвиля судової реформи, яка скасувала поділ судів на суди «загального права» і суди «справедливості». Були прийняті *Закони про судову реформу*, які реорганізували систему вищих судів Англії. Вищим судовим органом королівства став Верховний суд Правосуддя, який мав два підрозділи: Високий суд і Апеляційний суд.

Поліцейські функції в XVII ст. виконували *констеблі* графств. В кінці XVIII ст. їм доручалась провадження розшукових дій. В 1782 р. було створено *Міністерство внутрішніх справ*, яке з 1817 р. отримало право керувати поліцією в графствах.

У 1829 р. створена поліція Лондона (Скотленд-Ярд), главу якої та двох його заступників призначав король за поданням міністра внутрішніх справ. Скотленд-Ярд міг розслідувати будь-яку кримінальну справу, здійснював негласний нагляд за іноземцями, які проживали в країні, надавав допомогу місцевим поліцейським формуванням. У 1840 р. в поліції Лондона створюється спеціальне розшукове відділення, перетворене у 1878 р. на відділ кримінальних розслідувань. У 1883 р. засновується особливий відділ, який справами національно-визвольних рухів та опозиційних політичних сил.

У 1874 р. була створена Ірландська королівська поліція.

У містах начальник поліції обирався членами муніципалітету. Властям графства призначався головний констебль графства, який сам наймав свій штат. Міністерство внутрішніх справ видавало відомчі правила й інструкції, обов'язкові для всіх поліцейських формувань країни. Воно мало право їх інспекції і визначало суму фінансування поліції на місцях.

Тюремну систему Англії у XVIII ст. не можна остаточно назвати пенітенціарною, оскільки вона не мала функції перевиховання осудженого.

В середині XIX ст. була застосована система «виправдання працею», яка виявилась вкрай не ефективною.

В'язниці були місцем утримання підслідних з моменту взяття під варту до суду та відбування покарання. Тривалий час засуджених до позбавлення волі тримали в одиночних камерах. Втім, неефективність цієї міри покарання спонукала до створення «ірландської прогресивної системи». Вона комбінувала тривале одиночне ув'язнення з наступним переведенням до загальної камери та можливістю осудженого виходити на роботу без конвою, отримання відпустки. Місцями позбавлення волі також були «робітні дома».

В 1824 р. прийнятий закон зобов'язує кожне графство утримувати в'язницю і виправний будинок, та класифікувати засуджених залежно від тяжкості вчиненого ними злочину. В 1835 р. формується інститут коронних тюремних інспекторів. В 70-80-х рр. були врегульовані підстави і порядок відбування тюремного ув'язнення та запроваджене умовне засудження. Якщо умовно засуджений порушував приписи поведінки або здійснював новий злочин під час випробувального терміну, новий вирок виносився без додаткового судового розгляду.

Також встановлювався спеціальний нагляд за рецидивістами. У 1908 р. почав діяти Закон про постійних злочинців. Ними вважалися особи, тричі засуджені за фелонію або тяжкі місдімінори, а також ті, хто вчинив учетверте аналогічний злочин. В цьому випадку суд міг покарати рецидивіста додатковими 5-10 роками каторжної в'язниці.

В 1898 р. з'явився Акт про звичних п'яниць, який дозволив скеровувати осіб, що вчинили злочин у стані сп'яніння і були визнані «пияками», у спеціальні лікувальні заклади терміном на 3 роки.

В 1908 р. вийшов *Акт про неповнолітніх злочинців*, за яким особи у віці від 16 до 21 року повинні були утриматися окремо від основної частини в'язниці. У них вводились особливі умови ув'язнення.

Право. Англійське право розвивалося окремо від «континентальної» системи права. В ході своєї генези англійське право поділилося на дві групи: загальне право і статутне право. До першої групи відноситься

писане право (*written law*), тобто закон, а до другої групи: неписане право (*unwritten law*), тобто те, яке виникло внаслідок рішення суду. Таким чином, статутне та загальне право з точки зору форми права по суті є, відповідно, законодавством та прецедентним правом (*case law*).

Джерела буржуазного права залишалися судовий прецедент та закон. Приватне право розвивалося у формі прецедентного права, розробленого у попередні періоди в загальній системі королівських судів («загальне право») і в суді лорда-канцлера («право справедливості»). Проте прецедентне право для судді не мало безумовної обов'язкової сили.

З послабленням королівської влади система «право справедливості» стала підпорядковуватися прецеденту. Статутне право (закони та акти парламенту) лише згодом зайняло домінуючу позицію. Кодифікація законодавства не відбулась, тому в XIX ст. законодавча діяльність парламенту активізувалася. Для впорядкування старих законів парламент застосовував консолідацію – видання текстів консолідованих актів, що об'єднували попередні статuti, прийняті парламентом з певного питання. Завдяки цьому зберегли свою силу діючі статuti, видані ще у феодалний період.

Утвердження права буржуазного типу супроводжувалося ліквідацією середньовічних обмежень, скасуванням станових привілеїв, феодалної залежності селянства, цехової організації та інше. Центральне місце в буржуазних правових системах було відведено особі, а тому права людини проголошувалися як невідчужувані і священні. Серед принципів буржуазного права важливу роль відігравала юридична рівність. Важливим принципом буржуазного права є свобода, свобода підприємництва, свобода торгівлі, свобода конкуренції тощо, а також політичні свободи.

Цивільне право. Правова система Англії не визнає класичного римського поділу права на публічне і приватне. Тому термін «цивільне право» є умовним. Теоретично «цивільне право» складається з окремих правових інститутів: реальної і персональної власності, треста (довірча власність), договору тощо.

Англійське право поділяло речі на реальні та особисті. До реальних речей відносили землю, будівлі, документи, що встановлювали право земельної власності. Особисті речі – речі, які перебували у володінні, та позови.

Щодо особистих речей (рухомого майна) буржуазна приватна власність з широкою свободою розпорядження закріплюється досить рано. Парламентські акти періоду революції про промисловість відкривали широкий шлях для розвитку буржуазних виробничих відносин, ліквідували феодальні обмеження підприємницької діяльності і торгівлі. Що ж до земельної власності, то тут вплив старої феодальної форми був значно сильнішим.

Закони, прийняті в період революції, забезпечували передусім перетворення феодального права земельної власності на буржуазне. Так, ордонанс 1646 р. передбачав скасування всієї системи феодальної опіки в землеволодінні. Крім того, парламент прийняв акти про секуляризацію і продаж церковного нерухомого майна (1646 р.), конфіскацію і продаж маєтків прихильників короля (1642 р.), продаж нерухомого майна, що належало короні (1649 р.). Умови продажу були такими, що ці землі дісталися буржуазії і новому дворянству.

Суб'єктами цивільного права були громадяни Англії (фізичні особи) та юридичні особи. Правоздатність окремих категорій фізичних осіб (жінки, іноземці) була обмеженою. Під юридичною особою розуміють насамперед корпорації (компанії).

З XVII ст. зароджується форма організації компаній – акціонерні товариства, що мало наслідком формування біржових ринків. Законодавство 1844-1867 рр. про акціонерні компанії сприяло концентрації і централізації капіталу в Англії.

Сімейне право доволі довгий час зберігало феодальну форму. Цивільний шлюб був введений у 1836 р. (церковна реєстрація не заборонялась). У 1857 р. в Англії було узаконено розірвання шлюбу шляхом розлучення. Основною підставою розлучення була подружня зрада. В 1882 р. дружини отримали право розпоряджатися своєю власністю у приватновласницькому обігу.

У спадковому праві з часів революції установався принцип абсолютної свободи заповіту. Це правило поширювалося на всі види спадкового майна. При спадкоємстві за законом земельна власність переходила за принципом майорату – до старшого сина. Батько мав велику владу над дітьми, яка зберігалася до досягнення ними 21-річного віку. Батько був хранителем майна дітей, а також мав право карати і передавати їх майно іншим особам.

Кримінальне право та процес. В основі кримінального права Англії лежало «загальне право» і статутне. Спроби кодифікації виявилися безрезультатними. В період революції змінювався лише зміст окремих видів злочинів. Так, у 1648 р. державною зрадою став визнаватися будь-який замах на «форму правління у вигляді республіки» або на палату общин.

Зберігалася тричленна структура кваліфікації злочинів, що складалася ще в епоху середньовіччя: зрада, фелонія (тяжкий кримінальний злочин), місдімінор (інші, головним чином, дрібні злочини).

Англійське кримінальне право було найсуворішим в Європі. На кінець революції (1660 р.) в Англії було близько 50 видів злочинів, що каралися смертною карою, а до початку XIX ст. до них додалося ще близько 100. У 1823-1827 рр. уряд провів серію актів, які скорочували застосування смертної кари. З 1826 по 1861 р. в Англії кількість злочинів, що каралися стратою, зменшилася з двохсот до чотирьох.

У 1870 р. була скасована конфіскація майна злочинця, засудженого за фелонію. Через це різниця в покараннях за фелонію і місдімінор фактично зникла.

Кримінальний процес Англії відзначався архаїчністю. Лише у 1772 р. відмінено катування, а у 1819 р. скасовано ордалії. У XIX ст. відбувалася подальша демократизація процедури. В 1836 р. звинувачений отримав право користуватися послугами адвоката й вимагати ознайомлення з матеріалами справи. В 1898 р. обвинуваченому надавалося право свідчити в суді.

Соціальне законодавство. В 1825 р. уряд Англії прийняв Статус, відповідно до якого дозволялось створювати організації, які отримали право

захищати економічні інтереси найманих робітників. В 1863 р. виходить *Закон про хазяїна і слугу*, який визначав кримінальну відповідальність найманця за порушення контракту.

В 1875 р. під тиском робітничого руху парламент приймає *Акт про підприємця і робітника*, згідно з яким обидві сторони мали формально рівні права. Таким чином, наймані робітники отримали право укладати колективний договір, що значно підвищувало правовий захист робітників. В 1880 р. вийшов Акт, згідно з яким за наймачем встановлювалась відповідальність за заподіяну життю та здоров'ю працівнику шкоду.

У 1908 р. було запроваджено пенсії для перестарілих. Вони виплачувалися особам, що досягли 70 років, прожили останні 20 років у межах Великобританії.

В 1909 р. в Англії була встановлена мінімальна заробітна платня.

В 1911 р. вводилося обов'язкове страхування робітників на випадок хвороби та безробіття.

В 1833 р. Англія скасувала рабство в колоніях.

ВИСНОВКИ

Визвольна війна Нідерландів та англійська революція були першими визначними подіями нової доби європейської історії – новітнього часу або модерну. Ці події зруйнували феодальні пережитки і затвердили принципи побудови буржуазної держави та права, утверджувались республіканські та демократичні інститути соціально-політичного устрою та гарантувались громадянські свободи. *Республіка об'єднаних провінцій та Англійська республіка* порушили монополію абсолютистських монархій на політичну владу і відродили принцип народовладдя, парламентаризму та верховенства права в державному будівництві модерної Європи.

У ході розвитку англійської революції було змінено декілька державних форм правління та остаточно встановлено парламентську монархію, що обмежувалася конституційними актами парламенту. При тому, англійська революція залишилась не завершеною, оскільки були

збережено крупне землеволодіння та поземельна залежність селян та широкі повноваження корони. З часом вплив монарха як голови виконавчої влади знижувався, та з XIX ст. англійська монархія перетворилася на символ державності Великої Британії.

Отак, революційні події XVII ст. дали поштовх розвитку капіталістичних відносин, забезпечили доступ до управління країною буржуазії і проклала дорогу новим тенденціям суспільно-економічного і політико-правового розвитку держави. Теоретичний і практичний досвід визвольної війни Нідерландів та буржуазної революції в Англії буде використаний у подальших революціях країн Європи та Америки.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Розкрийте зміст наступних термінів та понять: *Статхаудер, Генеральні штати, гези, «Гентське умиротворення», пенсіонарій, субсидарність, огороження, джентльмен, Стюарди, англіканська церква, Довгий парламент, Велика Ремонстрація, пуританізм, пресвітеріани, індепенденти, левеллери, «Петиція про право», Державна рада, «Знаряддя управління», лорд-протектор, реставрація, роялісти, торі, віги, Habeas corpus act, Акт про престолоспадкування, «конвенціональні норми», майновий ценз.*

2. Підготуйте порівняльний аналіз принципів захисту громадян Англії в нормативно-правових актах XIII–XVII ст.

	<i>Велика хартія вольностей</i>	<i>Петиція про право</i>	<i>Habeas corpus act</i>
<i>Законний арешт</i>			
<i>Законний збір податку</i>			
<i>Захист приватної власності</i>			

РОБОТА З ІСТОРИКО-ПРАВОВИМ ДЖЕРЕЛОМ

Біль про права (1689 р.)

(витяги)

Так як останній король Яків II, за сприянням різноманітних зломаних радників, суддів і чиновників, що перебували у нього на службі, намагався ліквідувати і викоринити протестантську віру, і закони, і вільності цього королівства.... У зв'язку з відреченням згаданого короля Якова II від правління і, як наслідок цього, звільнення престолу, його величність принц Оранський ... наказав написати закличні грамоти духовним і світським лордам протестантського сповідання та інші грамоти різноманітним графствам, містам, університетам, містечкам і п'яти портам про обрання ними представників до парламенту, що мав бути зібраний і засідати на двадцять другий день січня тисяча шістсот вісімдесят восьмого року, для вжиття заходів, щоб їх віра, закони, ці вільності у майбутньому не зазнавали загрози відміни, тому зазначені духовні і світські лорди і громади, у відповідності зі згаданими грамотами і виборами, які зібралися нині як повне і вільне представництво цього народу, після обговорення найкращих засобів для досягнення вищезазначених цілей ... заявляють ... таке:

1. Що зазіхання на владу призупиняти закони або виконання законів королівським велінням, без згоди парламенту, протизаконні.
2. Що зазіхання на владу для вилучення із законів або виконання законів королівським велінням так, як ця влада привласнювалась і застосовувалась нещодавно, протизаконні.
3. Що стягнення поборів на користь і у розпорядження корони у відповідності, нібито, з прерогативою, без згоди парламенту або за більш тривалий час, або іншим порядком, ніж встановлено парламентом, протизаконне.
4. Що звертатися з клопотанням до короля є правом підданих, і будь-яке затримання і переслідування за такі клопотання – протизаконне.

5. Що набір і утримання армії у межах королівства у мирний час, окрім як за згодою парламенту, суперечить закону.
6. Що вибори органів парламенту мають бути вільні.
7. Що свобода слова, дискутування і всього того, що відбувається у парламенті, не може дати привід для переслідування або бути предметом розгляду у якомусь суді або місці, окрім парламенту.

Habeas corpus act – Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями (1679 р.)

(витяги)

II. ...для швидкого звільнення всіх осіб, ув'язнених за які-небудь кримінальні...вчинки..., затверджується таке:

Якщо яка-небудь особа або особи принесуть наказ Habeas corpus якого-небудь шерифа ..., тюремника, наглядача, то ця посадова особа ... протягом 3 днів по пред'явленні зазначеного наказу... винна (крім випадків, коли вище арешт зроблено за державну зраду або тяжкий кримінальний злочин...) виконати такий наказ і доставити... заарештованого або затриманого до лорда-канцлера... або до суддів, або до баронів того суду, який видаватиме зазначений наказ..., і одночасно засвідчити справжні причини затримання або ув'язнення.

III. ...І названі лорд-канцлер..., судді чи бароні... цим... зобов'язуються присудити й дарувати... наказ Habeas corpus ..., який повинен бути виконаний негайно... Протягом двох днів після того, як... зацікавлена особа була доставлена до них, лорд-канцлер...або суддя або барон... повинні звільнити зазначеного ув'язненого з-під варти, взявши з нього зобов'язання з однією або більше поруками... з'явитися до суду... у наступну сесію... у тому графстві, місті або містечку, де було зроблено арешт або де було скоєно злочин, або з'явитися до такого іншого суду, якому підсудний зазначений злочин... Виключаються ті

випадки..., у яких за законом ув'язнень не може бути взято на поруки.

IV...якщо якась особа свідомо знехтує протягом цілих двох судових періодів, після свого ув'язнення можливість клопотати про Habeas corpus

для свого звільнення, то такій... особи не повинен видаватися жодний наказ Habeas corpus у вакаційний час...

V...якщо які-небудь чиновники знехтують зазначений вище наказ, то в такому випадку кожен начальник тюрми і наглядач і будь-яка інша особа, під охороною

котрої перебуває ув'язнень, підлягає після першої... провини штрафові на користь ув'язненої або потерпілої особи у сумі 100 фунтів, а після другої провини – штрафові в сумі 200 фунтів, а також буде визнана... нездатною обіймати свою посаду...

VI...ніяка особа або особини, звільнені... за яким-небудь Habeas corpus, не можуть бути надалі ув'язнені або арештовані за той самий злочин, інакше як за законним ходом судової справи або за наказом... судом...

VII...якщо яка-небудь особа, або особи будуть затримані за державну зраду тяжкий кримінальний злочин, і на їх прохання або петицію про призначення справи до розгляду, подані у прилюдному суді протягом першої тижня судового

періоду..., не будуть віддані до суду в найближчий судовий період..., то буде законним для суддів... звільнити ув'язненого на поруки, якщо тільки суддям не буде зрозуміло ..., що свідки короля не можуть бути доставлені до тієї ж судової

період... І коли яка-небудь особа арештована, як сказано вище, не буде віддана до суду й судитися протягом іншого, після її затримання, судового періоду..., то вона повинна бути звільнена від ув'язнення.

VIII...ніщо в цьому акті не повинно поширюватися на звільнення з тюрми якої-небудь особи, ув'язненої за борговим або іншим позовом, або за процесуальною дією по цивільному справі, і після того, як вона буде звільнена з ув'язнення по своєму кримінальному переслідуванню, вона має утримуватися під вартою по цивільній справі згідно із законом.

XII...Жоден підданий цього королівства... не може бути засланий для ув'язнення в

Шотландію, Ірландію, Джерсей, Гернсей, Танжер або області, гарнізони, острови чи фортеці за морями... Якщо який-небудь з названих

підданих у теперішній час ув'язнень або надалі буде так ув'язнень, то шкірна така особа або особи в такій спосіб ув'язнені, можуть подавати позов або поклич...

XIV...якщо яка-небудь особа або особи, законно викриті в якому-небудь тяжкому кримінальному злочині, будуть у прилюдному суді просити про заслання їх за моря, і суд вважає за потрібне залишити її або їх у в'язниці для цієї мети, то така особа або особи можуть бути заслані в якісь країни за морями.

XVI...якщо яка-небудь особа або особи, що проживають у цьому королівстві, скоювати який-небудь кримінальний злочин у Шотландії, Ірландії, або на якому-небудь з островів або в зарубіжних колоніях..., де вони повинні судитися за такий злочин, то такі особи можуть бути послані на це місце, щоб там постати перед судом...

XVII...ніяка особа або особи не повинні переслідуватися, бути звинувачені, хвилюватися за провини проти цього акту, якщо винний не буде переслідуватися і позов не буде вчинений протягом більше двох років після провини у випадку, якщо потерпіла особа не перебуватиме тоді у в'язниці; а якщо вона буде у в'язниці, то протягом двох років після смерті ув'язненої особи або її звільнення з в'язниці, зважаючи на те, що раніше трапитися...

XVIII...щоб ніяка особа не могла уникнути розгляду своєї справи, домігшись свого переміщення до сесії, так що її не можна було б устигнути повернути назад для суду в цій сесії, узаконюється, що після того, як оголошені терміни сесій..., ніхто не може бути переміщений з громадської в'язниці за яким-небудь наказом Habeas corpus ...

XXI...якщо яка-небудь особа є підданою арештові... за обвинуваченням у співучасті... у тяжкому кримінальному злочині... або за підозрою у скоєнні тяжкого кримінального злочину..., то такі особи не повинні переміщатися або віддаватися на поруки силою цього акта...

Джерело: Хрестоматія з історії держави та права зарубіжних країн. – К.: Ін Юре, 1998. – Т. II. – С. 19–21, 28–31

Акт про престолоспадкування (1701 р.)

(витяги)

II. Постановлено його величністю королем за порадою і за згодою лордів духовних та світських і громад, що засідають у парламенті, і у відповідності з їх владою. Що кожна особа, яка надалі володітиме зазначеною вище короною, має приєднатися до англійської церкви, як це і передбачено законом. Що у випадку, коли корона і королівське надбання англійської держави перейдуть опісля до якоїсь особи, яка не є уродженою зазначеного вище англійського королівства, англійський народ не зобов'язаний вступати у війну для захисту яких-небудь володінь або територій, що не належать англійській короні, якщо на те не буде згоди парламенту. ...Що ніяка особа, яка посідає якусь платну посаду або місце, підпорядковані королю, або отримує пенсію від корони, не може бути членом Палати Громад. Що ... патенти на посади суддів будуть надаватися «поки вони будуть поводити себе добре», а жалування суддів буде визначено і встановлено, але у випадку подання обох палат парламенту визнається дозволенням їх зміщення.

САМОКОНТРОЛЬ

I. Дайте відповідь на тестові завдання.

1. Про що йшлося у «Великій демонстрації» у 1641 р.?:

a. зловживання королівської влади;	b. повноваження перів;
d. розширення повноважень короля.	c. зловживання членів парламенту;

2. Визначте період протекторату Кромвеля часів Англійської революції XVII ст.:

a. 1649–1658 рр.;	b. 1649–1653 рр.;
d. 1658–1660 рр.	c. 1640–1649 рр.;

3. «Біль про права» 1689 р. в Англії передбачав:
- a. обмеження королівської влади на користь парламенту;
 - b. обмеження влади Палати Лордів;
 - d. обмеження органів місцевої влади на користь короля.
 - c. обмеження влади парламенту на користь короля;
4. Вкажіть основні тенденції розвитку англійської монархії у XIX ст.:
- a. розширення соціального складу парламенту, посилення влади Кабінету міністрів, послаблення реальних повноважень короля;
 - b. розширення повноважень парламенту, послаблення влади Кабінету міністрів і короля;
 - d. послаблення влади парламенту і Кабінету міністрів, зміцнення влади короля.
 - c. послаблення парламенту, розширення влади Кабінету міністрів і короля;
5. За якою виборчою реформою в Англії ліквідовано «гнилі» містечка:
- a. 1832 р.;
 - b. 1830 р.;
 - d. 1885 р.
 - c. 1830 р.;
6. Право спадкування за англійським правом XIX ст. наступало з віку:
- a. 18 років;
 - b. 20 років;
 - d. 23 років.
 - c. 21 року;
7. Диктатура О. Кромвеля була легітимізована наступним законом:
- a. Вищий закон;
 - b. Знаряддя управління;
 - d. Новий закон.
 - c. Правда пресвітеріан;

8. Коли в Англії була затверджена буржуазна конституційна монархія?:

- a. 1660 р.;
- b. 1666 р.;
- d. 1688 р.
- c. 1677 р.;

9. Яку функцію виконувала «Зоряна палата» в Англії?:

- a. призначала нагороди чиновникам;
- b. проводила астрономічні дослідження;
- d. проводила театральні вистави.
- c. як спеціальне відділення Таємної ради боролася проти ворогів короля;

10. Як називався надзвичайний суд в Англії, що виник у період абсолютизму?:

- a. суд королівської лави;
- b. Вестмінстерський суд;
- d. Зоряна палата;
- c. суд скарбниці;
- e. інквізиція.

11. Який державний устрій було встановлено в Англії після 1688 року?:

- a. протекторат;
- b. парламентська республіка;
- d. президентська республіка;
- c. конституційна монархія;
- e. деспотія.

12. Які права гарантував «Habeas corpus» 1679 р.?:

- a. низькі податки;
- b. свободу слова;
- d. можливість вільного пересування країною;
- c. гарантував недоторканість членів парламенту та їх прибічників;
- f. презумпцію невинуватості.
- e. свободу віросповідання;

13. Що передбачає англо-ірландська пенітенціарна система?

- a. одиночне заточення;
- b. перебування у концентраційному таборі;
- d. утримання у в'язниці суворого режиму;
- c. загальне ув'язнення;
- e. одиночне ув'язнення на першому етапі і загальне на другому.

14. Що таке контрасігнатура?

- a. правило за яким всі акти короля підписуються відповідним міністром;
- b. протистояння;
- d. повстання контрреволюцій-нерів;
- c. випуск асигнацій;
- e. любителі асигнацій.

15. Що означає відповідальний уряд в парламентській Англії?

- a. уряд, який за все відповідає;
- b. уряд, який відповідає перед нацією;
- d. уряд, який відповідає перед королем;
- c. уряд, який відповідає перед парламентом;
- e. уряд, який відповідає перед Папою римським.

II. Доповнити речення.

1. [.....] – політична партія Англії, що виникла в останній чверті XVII ст. і об'єднала представників дворянської аристократії та великої буржуазії. В середині XIX ст. на її основі склалася ліберальна партія, що стала партією промисловців і виразником ідей лібералізму.

2. [.....] – нове дворянство в Англії XVI–XVII ст., яке під час буржуазної революції підтримало боротьбу буржуазії проти короля, феодального дворянства та англіканської церкви.

3. [.....] – прихильники релігійно-церковної течії, одного з напрямів протестантизму. В період англійської буржуазної революції – політична партія, що висловлювала інтереси радикального спрямування середніх прошарків міської буржуазії та нового середнього і дрібного дворянства.

4. [.....] – діяч буржуазної революції, вождь індепендентів, лорд- протектор із 1653 по 1658 рр.

5. [.....] – радикальне демократичне угруповання періоду англійської буржуазної революції, що відокремилося від партії індепендентів; знайшли найбільшу підтримку серед ремісників та селян, висуваючи гасла загальної рівності; виступали за проголошення республіки, встановлення загального виборчого права та за реформу системи землеволодіння.

6. [.....] – члени політичної партії періоду англійської буржуазної революції, прихильники кальвіністської (реформаторської) церкви, які обмежували свої вимоги лише встановленням конституційної монархії з сильною королівською владою.

7. [.....] – державний переворот, що відбувся в Англії 1688 р., внаслідок якого було скинуто Якова II і який був кроком до остаточного оформлення в Англії конституційної монархії.

8. [.....] – англійська політична течія, що існувала з 30-х рр. XVII ст. Складалася із дворян та представників англіканської церкви, які обстоювали позиції монархії. У XIX ст. остаточно сформувалася як партія, основним завданням якої став захист інтересів землевласницької аристократії та фінансової верхівки.

9. [.....] – масовий рух англійських робітників 30–50-х рр. XIX ст. Програмний документ – Хартія – передбачав введення широких політичних прав для всіх верств населення Англії.

10. [.....] – принцип, який склався на початку XX ст., відповідно до якого англійський уряд знаходиться при владі, якщо має за собою підтримку більшості депутатів палати общин.

III. Питання до самоконтролю

1. Іконоборчий рух в Нідерландах.
2. «Гентське умиротворення» та його значення.
3. Арраська та Утрехтська унії.
4. Назвіть причини буржуазної революції в Англії.
5. У чому значення та зміст «Петиції про право»?
6. Назвіть причини встановлення протекторату Кромвеля.
7. Назвіть основні положення «Habeas corpus akt».
8. Розкрийте зміст понять «великий заколот» та «славна революція».
9. Розкрийте зміст Білля про права 1689 р. і Акт про престолонаслідування 1701 р.
10. Наведіть відмітні ознаки англійського парламентаризму.
11. В якому році в Англії проваджений громадянський шлюб?
12. Визначте характерні особливості англійської правової системи.
13. Коли в Англії була скасована конфіскація майна злочинця, засудженого за фелонію?

Додаткова література до теми

1. Бураков Ю. Питльована Л. Нариси історії Англії Нового часу. Львів, Центр Європи, 2003. 128 с.
2. Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право. Київ, ун-т права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 420 с.
3. Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року як галузева основа міжнародного канонічного права. Український часопис міжнародного права. 2013. № 3. С. 9–15.
4. Івченко О. С. Соціально-політичні та ідейні передумови формування ідеї конституційного роялізму в Англії середини XVII ст. Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія. 2020. № 4 (145). С. 22–24.

5. Лебедева І. Англія напередодні під час буржуазної революції (1603–1660 рр.). Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. Випуск 23. 2018. С. 193–218.

6. Немченко І. В. Поняття «суверенітет» в англійській політичній думці першої половини XVII ст.. Актуальні проблеми держави і права, 2009. Вип. 50. С. 193–198.

7. Малишев Б. В. Прецедентне право Англії. Теоретичні аспекти. Наукові записки НаУКМА, 2001, Т. 19: Спеціальний випуск, Ч. 1. С. 232–238.

8. Теплюк С. Інститут публічного порядку у праві Англії і США. Підприємство, господарство і право. 2017. № 6. С. 213–219.

9. Яцишин М. Основи конституційного права Великої Британії: Відкрита лекція. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. Серія науково-методичних видань «Відкриті лекції». Випуск 2. 24 с.

ТЕМА № V. ВИНИКНЕННЯ БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В ПІВНІЧНОЇ ТА ПІВДЕННОЇ АМЕРИЦІ XVII – ПОЧАТОК XX СТ.

Мета теми: надати здобувачам вищої освіти знання про національно-визвольних рух народів Північної та Південної Америки проти колоніального гніту та встановлення нового (буржуазного) типу держави і права, розкрити їх сутність на характерні риси.

Ключовими завданнями теми є:

- ❖ розкрити соціально-економічні умови та політичні причини виникнення буржуазних держав;
 - ❖ виявити характерні ознаки політичного режиму американських країн в добу становлення незалежних держав;
 - ❖ виявити соціальну структуру буржуазного та буржуазно-рабовласницького суспільств;
 - ❖ виявити систему державного правління американських держав та їх генезу;
 - ❖ розкрити сутність і характерні ознаки становлення правових систем американських країн та виявити їх особливості;
 - ❖ виявити компоненти і структуру судової системи та процесу;
- Здобувач повинен оволодіти наступними навичками та знаннями:
- в межах хронологічних рамок, вільно орієнтуватися в процесах буржуазного реформування держав та їх перехід до соціальної держави;
 - знати основні поняття та терміни;
 - розкривати відмінності політичних режимів американських держав;
 - давати характеристику ключовим функціям та структурі державного управління американських країн;
 - вміти аналізувати правові пам'ятники ранньобуржуазних держав та володіти знаннями генези їх видів;
 - порівнювати державно-правові інститути американських держав.

ПЛАН

Попередні зауваження.

1. США.
2. Канада.
3. Держави Латинської Америки.

Висновки.

Завдання до самостійної роботи.

Робота з історико-правовими джерелами.

Самоконтроль.

ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Країни Північної та Південної (Латинської) Америки виникли та затвердилися на політичній мапі світу у XVIII–XIX ст., тобто їх революційне реформування відбувалось «на очах» європейської наукової, громадської та політичної спільнот. Суспільний і державно-правовий розвиток цих країн почався як колоніальне захоплення провідних європейських країн (Іспанія, Португалія, пізніше Нідерланди, Англія та Франція) і завершився виникненням більше десяти великих, суверенних держав. Найпотужнішою країною з них, завдяки взятому капіталістичному шляху розвитку, суспільної модернізації та загальнодемократичним цінностям, стали Сполученні Штати Америки.

Сучасний лідер економіко-технологічного розвитку світу та демократичних країн – США, стали успішними завдяки багатьом факторам. Одним з цих факторів є переконання американців, що зростання їх добробуту, забезпечення безпеки і свобода прямо залежить від гармонізації федеративного розподілу влади між виборними органами місцевого самоврядування та вищого суверенного уряду їхньої держави. До цього дуалістичного принципу федеративного рівня управління (субсидіарності) долучався принцип поділу влади на три окремі галузі. Запроваджений Конституцією США жорсткий поділ влади розмежував владні компетенції між трьома вищими органами держави: Конгресом,

Президентом і Верховним Судом. Юридичне розмежування компетенцій вищих владних структур, будучи поєднаним із взаємними стримуваннями і противагами, покликане забезпечити демократичний характер функціонування владного механізму і захисту громадянських свобод.

Кожна країна Північної та Південної (Латинської) Америки розвивала правову систему виходячи із затверджених традицій, ідеологічних принципів і соціально-економічного розвитку. США, в межах діючої англо-саксонської правової сім'ї, продовжила розвиток прецедентного права. Канада теж додержувалась англо-саксонській системі права, крім провінції Квебек, яка залишалась в полі французької правової традиції. Країни Латинської Америки прийняли гібридну (змішану) форму правової системи.

1. СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Освоювання східного узбережжя Північної Америки розпочалось в XVI ст. передусім Іспанією, Голландією, Францією та Англією. На початок XVII ст. на цій території виникли дві англійські факторії: Нова Англія та Вірджинія.

Вірджинія, в наслідок отримання королівської хартії на управління Лондонською торговельною компанією, в 1607 р. отримала статус окремої колонії. Ключову роль в освоєнні нових територій належала сервентам – жebraки які з Англії перевозились компанією в колонію і за це мусили певний термін працювати на адміністрацію (*servents*). Згодом *сервенти* отримали у власність наділ землі. Пізніше зі складу Вірджинії виокремились нові колонії: Північна і Південна Кароліна, Меріленд, Джорджія, Пенсильванія.

Соціально-політичний розвиток Нової Англії був іншим. Ця територія в переважній більшості колонізувалася протестантськими громадами різних народів, які прагнули побудувати ідеальну релігійну

спільноту – «Новий Ханаан». Перші колоністи («отці-пілігрими») заклали традицію договірних відносин і пошуку сумісних рішень між громадами переселенців. З часом Нова Англія поділилась на окремі штати: Масачузетс, Рол-Айленд, Нью-Гемпшір, Коннектікут.

В середині XVIII ст. на Північному узбережжі Америки існувало 13 штатів-колоній. Англія управляла ними по-різному. Умовно колонії поділялись на 3 адміністративно-політичні групи:

➤ вісім штатів (Вірджинія, Масачузетс, Нью-Гемпшір, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Північна Кароліна, Південна Кароліна, Джорджія) управлялись назначеними королем губернаторами або двопалатними законодавчими зборами, що перебували під безпосереднім контролем представників корони;

➤ три штати (Пенсільванія, Делавер, Меріленд) перебували в руках власників, які купили у англійського уряду хартії на управління;

➤ дві протестантські республіки (Род-Айленд, Коннектікут) отримали хартії самоуправління, які згодом перетворились на конституції цих штатів. Губернатор і депутати двопалатних законодавчих зборів (*легіслатури, асамблеї*) обиралися самими колоністами. Всі державні посади, судді й присяжні повинні бути членами тієї чи іншої протестантської церкви.

Колоністи вважалися підданими Англії, але не мали своїх представників в парламенті метрополії. Вони користувались певною автономією у внутрішніх справах, мали право обирати посадових осіб (*в асамблеї*), носити зброю, створювати місцеві ополчення (*міліція*), відкривати школи, діяв принцип свободи віросповідання. Колоністи сплачували податки в англійську казну і користувалися англійським «загальним правом». Ключову роль в формуванні системи автономного самоуправління колоністів відіграв той факт, що штати відмовилися від концепції державної церкви.

З початку XVII ст. політичні й економічні відносини північноамериканських колоній із метрополією визначалися політикою стримування розвитку капіталістичних відносин, обмеження зростаючої економічної

активності буржуазії американських колоній, а зовнішня торгівля колоній перебувала під тотальним контролем Англії. В ту добу оформилась соціально-економічні відмінності Півдня і Півночі. Південь стає сільськогосподарським регіоном латифундистів з використанням дешевої праці негрів-рабів (яких почали привозити в колонії з 1620 р.). В Північних штатах переважали капіталістичні відносини з використанням найманої праці.

Поступово відбувався процес збільшення кількості населення колоній (2.5 млн. вільних громадян і понад 500 тис. рабів). Характерною рисою суспільно-економічного розвитку колоній було те, що вони починають розвиватися з тієї стадії, якої було вже досягнуто в Англії. До середині XVII ст. колонії набули значної відокремленості і самостійності від Англії. Населення колоній почало оформлятися в єдину соціальну спільність зі своїми політичними, релігійними і культурними традиціями.

В цих умовах *метрополія*, побоюючись можливої конкуренції, намагалася запроваджувати феодальні відносини в колоніях. Англійський король роздавав землі, обмежував права колоністів – заборонив їм займати землі на захід Аллеганських гір (1763 р.). Парламент Англії запровадив «*гербовий збір*» (1765 р.), яким обкладалися торговельні угоди, газети, оголошення, документи. До того ж, мешканці північноамериканських колоній не були представлені в англійському парламенті. Все це спонукало колоністів до політичної боротьби з Великою Британією. В результаті розпочався визвольний рух, який отримав в науці назву Американська революція або Війна за незалежність.

Наприкінці XVIII ст. натиск Англії на колонії дедалі збільшується. У цих умовах у 1774 р. почав свою роботу *I Континентальний конгрес* представників штатів. Було ухвалено рішення про бойкот англійських товарів і висувалася вимога ліквідувати протиправні закони короля й парламенту. При цьому колонії підтверджували свою вірність Короні.

Втім, кабінет міністрів Англії не сприйняв рішення I Континентального конгресу об'єктивно, тому колонії починають формувати загони поліції для боротьби з англійцями. В квітні 1775 р. починаються бойові

дії. 15 червня 1775 р. II *Континентальний конгрес* затвердив створення єдиної революційної армії на чолі з *Джорджем Вашингтоном* (1732–1799). У травні 1776 р. конгрес закликав колонії розірвати відносини з Англією. Наступний III *Континентальний конгрес* прийняв 4 липня 1776 р. *Декларацію незалежності*, яка не будучи юридичним документом стала офіційним проголошенням незалежності 13 суверенних штатів і декларацією прав та свобод людини.

Проголошення незалежності колоній викликало появу в Північній Америці нових конституцій штатів. Вони починалися з Декларації незалежності в яких містився перелік традиційних для англійських підданих прав та свобод. Конституції виходили з принципу поділу влади і схилялися до республіканської моделі з верховенством парламенту в штатах. Конституції штатів та поправки до них приймали установчі збори окремих штатів.

Процес об'єднання штатів зрештою викликав появу 1 березня 1781 р. першої конституції США – «*Статей конфедерації*». Це акт юридично оформив й закріпив створення союзу між окремими штатами. Кожний американський штат зберігав свій суверенітет, волю й незалежність і будь-яку владу, юрисдикцію та право, крім лише тих моментів, які було делеговано штатами конфедерації Сполучених Штатів. Верховною владою в конфедерації проголошувався Конгрес. Кожен штат в однопалатному Конгресі мав один голос. При цьому кожний штат мав свій парламент, власні уряд і конституцію. Конгрес відав збройними силами й поштою. У міжсесійний період обирався *Комітет штатів*. Власне, в конституції йшлося про 13 незалежних республік. Тому утворена конфедерація була доволі слабким державним об'єднанням.

Багато в чому створення північноамериканської конфедерації було зумовлене зовнішньополітичним завданням – війною за незалежність проти Англії. Війна завершилася перемогою американців. 3 вересня 1783 р. в м. Версалі був підписаний мирний договір між Англією, Францією, Іспанією та США. Згідно з договором США визнавалися суверенною державою.

У 1787 р. Конгрес ухвалив рішення про скликання в м. Філадельфії Конституційного конвенту з метою перегляду «Статей конфедерації». Однак у процесі своєї роботи конвент прийняв другу, діючу конституцію США.

Конституція США 1787 р. започаткувала базис державної влади федерації. Але в конституції не містилося при цьому статей або розділу, де би йшлося про громадянські права та свободи. У цій ситуації по ініціативі Д. Медісона (1751–1836), першим Конгресом США у 1789 р. внесено перші 10 поправок до конституції, які були ратифіковані в 1791 р. і отримали назву «Біль про права».

Продовжили конституційний процес в США наступні дві поправки:

✓ XI поправка до конституції (1794 р.), що позбавляла прихильників Англії права звертатися до суду з вимогою компенсації за власність, конфісковану під час війни за незалежність;

✓ XII поправка (1803 р.), регламентувала порядок виборів президента й віце-президента США шляхом окремого голосування за них, допускаючи належність останніх до різних партій, що згодом було скасовано.

Доба кінця XVIII початку XIX ст. були періодом високого розвитку американської торгівлі, оскільки наполеонівські війни в Європі зумовили гостру потребу в американських товарах. Після перемоги нової англо-американської війни 1812-1815 рр. в США прискорилися процеси суспільно-політичної консолідації штатів.

Перша половина XIX ст. ознаменувалася зростанням території США в чотири рази. Були приєднані наступні штати: Луїзіана (куплена у Франції в 1803 р.), Флорида (куплена в Іспанії в 1813 р., автохтонне населення індіанське плем'я семінолів знищено), Міссурі (1818 р.), у Мексики були завойовані Техас (1845 р.) та Нова Мексика (1848 р.), Аляска (куплена у Росії у 1867 р.).

Однак в першій половині XIX ст. у США почали виникати суперечності між інтересами штатів. Конфлікт швидко посилювався переважно з огляду на економічне зростання у південних рабовласницьких штатах. Для підтримання балансу між рабовласницькими й вільними штатами в 1820 р. було прийнято закон, згідно з яким до складу союзу

одночасно ввійшли рабовласницький і вільний штат. Було також визначено північну межу поширення рабства на захід р. Міссісіпі. Цей політичний договір увійшов в історію як перший *Міссурійський компроміс*. У 1850 р. було укладено *Другий Міссурійський компроміс*, відповідно до якого населення мало право самостійно вирішувати, яким повинен бути штат: вільним або рабовласницьким. Чітко виявилася також перевага представників південних штатів у федеральних органах влади США. У цих умовах промислова Північ була проти рабовласницького Півдня.

Південь був зацікавлений у розвитку міждержавної торгівлі, а Північ – у її обмеженні, щоб продавати свою продукцію Півдню й не мати конкурентів. Реалізуючи цей проект, Північ могла повністю диктувати свої умови південним штатам.

Протистояння між Північчю і Півднем США спричинило те, що в 1860 р. із федерації вийшли 13 південних рабовласницьких штатів і створили свою Конфедерацію штатів Америки. Президентом Конфедерації став Джефферсон Девіс (1808–1889). На Півночі США президентом був обраний Авраам Лінкольн (1809–1865) – прихильник скасування рабства.

У 1861 р. почалася війна між північними й південними штатами США, що завершилася в 1865 р. перемогою Півночі.

Наслідком завершення руйнівної громадянської війни стало значне посилення позиції центральної влади в США. За таких умов необхідно було здійснити реформацію південних штатів і скасувати рабство.

Після війни було прийнято ще дві поправки до конституції США:

- ✓ XIII поправка (1865 р.), в якій йшлося про ліквідацію рабства;
- ✓ XIV поправка (1866 р.) забороняла штатам приймати закони, які би обмежували права і привілеї громадян США. XIV поправка не поширювалась на індіанців.

Ще одного удару по рабовласництву було завдано за часів громадянської війни. У 1862 р. було прийнято закон про *гомстедів*, згідно з яким кожен американець міг стати власником земельної ділянки розміром у 160 акрів (65 га) за рахунок земель Заходу. Таким чином, формувалися

підвалини майбутніх фермерських господарств і ліквідувалася можливість появи на Заході нових рабовласницьких штатів.

Однак процес Реконструкції Півдня здійснювався надзвичайно складно. Рабовласники не бажали робити поступки центральній владі США. У 60-ті роки XIX ст. на півдні утворювалися расистські організації, найвідомішою з яких був Ку-клукс-клан (налічував прибіл. 550 тис. осіб). Рабовласники вимагали повернення власності, втраченої в результаті війни. Законодавчі збори південних штатів приймали «Чорні кодекси», які обмежували права негрів (було заборонено володіти землею, займатися бізнесом, носити зброю, проводити збори). Південні штати не підтримали XIV поправку до конституції.

У цих умовах було прийнято Закон про Реконструкцію (1867 р.). Відповідно до закону усі південні штати було поділено на 5 військових округів. Велика кількість конфедератів (прибіл. 500 тис. чол.) була позбавлена політичних прав. Закон про Реконструкцію повинен був мати тимчасовий характер і втратити свою чинність після прийняття південними штатами демократичних принципів XIV поправки.

За два роки по завершенню громадянської війни в США буржуазія позбавила політичних прав лідерів рабовласників і надала ці права чорношкірому населенню. Однак проблема чорношкірих залишалася досить гострою. Було прийнято закони, які зобов'язували негрів мешкати в спеціальних кварталах, навчатися в окремих школах, існували обмеження на транспорті. Така дискримінація на півдні США тривала до середини XX ст.

У 1868 р. Верховний суд США ухвалив рішення, відповідно до якого штатам було заборонено право виходу (*сецесія*) зі складу федерації.

У 1869 р. Конгрес США запропонував:

✓ XV поправку до конституції – йшлося про недопущення обмеження права голосу американських громадян «з огляду на расу, колір шкіри або колишнє перебування у рабстві».

Проте у штатів зберігалися значні права: розв'язання питань законодавства, питання освіти, місцеве самоврядування, правоохоронні органи.

Загалом органи влади й управління у штатах нагадували федеральні. Законодавчі функції здійснював двопалатний парламент, а виконавчі – губернатор. Парламент складався із Сенату й нижньої палати, що мали різні назви в різних штатах. Сенаторів обирали на 4 роки, а членів нижньої палати – на 2 роки. Губернатора обирали на строк від 2 до 4 років. Його вважали очільником виконавчої влади, але інші посадові особи при цьому перед ним не були відповідальними.

В 70-х рр. XIX ст. режим Реставрації Півдня поступово втрачає свою силу. Частки колишніх ветеранів повернули політичні права, що тут же мала свій результат – на місцевих виборів південних штатів більшість отримали демократи. Вони скасовували режим Реставрації в Південних штатах (Техас, Арканзас, Міссісіпі, Південна Кароліна, Луїзіана, Новий Орлеан) і змінили виборчий закон в бік позбавлення (через освітній ценз) політичних прав негрів. На Півдні США затвердився режим *сегрегації* афро-американського населення, який фактично продовжився до середині XX ст.

У другій половині XIX ст. США стали розвинутою буржуазною федеративною республікою. Відбувалося постійне збільшення кількості штатів федерації. З 1776 р. площа США збільшилась в 8 разів. У 70-ті роки XIX ст. у складі США нараховувалося 38 штатів, а на початку XX ст. їх було вже 45.

На початку XX ст., по всім економічним показникам США стала найрозвиненішою країною світу.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Соціальний стан. В XVIII–XIX ст. в США бурно розвивалися капіталістичні відносини. Ключовими факторами розвитку були: низький рівень феодальних відносин, наявність великого фонду вільних земель, природні багатства, масова еміграція та іноземний капітал тощо. На початку XIX ст. в країні нерівномірно розпочався промисловий переворот. В північно-східній частині країни формувались основні прошарки буржуазного суспільства (велика та дрібна буржуазія, фермери та наймані робітники). Розвиток промисловості і фермерського виробництва відбувалися «вшир» – завдяки освоєнню нових територій. Південь країни розвивався як плантаторське господарство, яке використовувало до Громадянської війни труд рабів, а після низькооплачувану, безправну працю афроамериканців.

Корінне індіанське населення країни не отримало громадянських прав. В своїй більшості вони жили в резерваціях.

Населення США постійно зростало. Якщо по першому перепису населення 1790 р. загальна кількість мешканців країни було 3.893 тис. осіб (з яких 3.140 тис. вільних білих, 694 тис. рабів та 59. тис. інших вільх осіб) то 1850 р. – 31 млн осіб.

Державний устрій США має своє юридичне підґрунтя в конституції 1787 р. Конституція складалася з преамбули та 7 статей, з яких 4 було поділено на розділи: статтю I було присвячено Конгресу; в статті II йшлося про президента, в статті III – про суд; в статті IV – про суб'єктів федерації (штати); в статті V зазначалися поправки до конституції; в статті VI – про дотримання конституції й законів; у статті VII – про ратифікацію конституції США.

Конституція проголошувала республіканську форму правління (з верховенством законодавчої влади) та федеративний державний устрій (з високим ступенем самостійності штатів). В основу організації та взаємодії вищих органів влади в США було покладено принцип поділу влади – або система «стримувань і противаг», яка мала попереджувати

узурпаторські тенденції кожної з трьох гілок влади і забезпечувала стабільність, безперервність функціонування державної влади. Втім, гілки влади були відокремленими одна від одної та водночас були взаємозалежними, автономними і взаємодіючими.

Законодавча влада була побудована на основі принципу *бікамералізму* (парламент складався з двох палат, одна з яких представляла інтереси штатів) і представлена Конгресом. *Палату представників* обирав народом на 2 роки (з 1911 р. складався з 435 представників. Густонаселені штати мають більше представників, чим малонаселені. Виборчий округ повинен мати приблизно однакову кількість виборців – зараз 520 тис. осіб). *Сенат* – законодавчі збори штатів (2 представника від штату, не залежно від кількості виборців в кожному штаті. До 1913 р. Сенат обирали парламенти штатів, після – виборці штату), обирався на 6 років, з умовою обов'язкового переобрання третини сенаторів кожні два роки. Ключовою функцією Конгресу була законотворча діяльність, насамперед фінансова (бюджет, податки тощо). У цій сфері обидві палати наділялися рівними правами за умови, що законопроекти стосовно податків мали виходити від Палати представників, а Сенат міг пропонувати поправки до них. Законопроект, прийнятий обома палатами, набував чинності після підписання його президентом протягом 10 днів. Якщо президент відхилив законопроект, Конгрес міг домогтися його ухвалення, повторно схваливши 2/3 голосів в обох палатах.

Конституцією США було передбачено механізм нейтралізації узурпації державної влади будь-якою із гілок. Відповідно до цього найважливішого положення Конгрес набув права відхиляти законопроекти президента. Сенат міг відхилити будь-яку кандидатуру, запропоновану президентом для обіймання найвищих посад у державних установах. До речі, Конгрес міг притягнути президента до відповідальності в порядку *імпичменту* та усунути його з обійманої посади.

Президент був очільником держави, а також главою виконавчої влади. Він отримав право здійснювати зовнішню політику держави, представляти її за кордоном, мав повноваження укладати міжнародні договори,

був головнокомандувачем збройних сил США. Президент отримав право призначати і звільняти будь-якого члена свого кабінету, за згодою Сенату призначати членів Верховного суду та інших федеральних суддів. Мав право помилування і відстрочення виконання вироків у справах про злочини проти США. Президента обирала колегія виборців, яких, своєю чергою обирало населення штатів. Першими президентами США були: Дж. Вашингтон (1789–1797), Джон Адамс (1797–1801), Томас Джефферсон (1801–1809).

Судову владу в країні представляв Верховний суд, що формувався спільно президентом і Сенатом. В 1789 р. вийшов *Закон про судовий устрій*, який визначив склад Верховного Суду – головуючого в судді і 5 асоційованих суддів. Територія країни поділена на 13 судових районів, об'єднаних у три округи.

Верховному суду з 1803 р. надавалося право конституційного контролю, тобто право розглядати питання про відповідність конституції актів Конгресу, президента й органів влади штатів, що було важливим засобом стримування діяльності як Конгресу, так і президента США. Суддів своєю чергою, могли бути усунені з посади відповідно до процедури *імпічменту*, здійснюваної Конгресом.

У судовій системі США існувало розмежування на федеральні суди й суди штатів. Федеральні суди були двох видів: загальні та спеціальні. До загальних судів належали апеляційні, окружні й районні суди. Спеціальними судами були військові трибунали, суди територій, митні суди. Суди штатів також поділялися на загальні та спеціальні. Право США ґрунтується на прецедентах, тобто судових рішеннях у конкретній справі. Згодом прецеденти використовуються як зразок під час прийняття нових судових рішень.

Федеральну прокуратуру США очолював генеральний *атторней*, який був також міністром юстиції. У штатах були районні прокурори, призначені президентом США.

Місцеве управління в США ґрунтувалося на принципах самоврядування, форми якого були досить різноманітними.

Суб'єктам федерації – штатам належали такі повноваження:

- організація власного уряду та всіх місцевих справ, включаючи поліцію й суд;
- кримінальне, цивільне і процесуальне законодавство;
- торгівля всередині штату; робоче законодавство;
- власні збройні сили.

Визначені права і система стримування і протидії у конституції США мала не тільки запобігати можливим узурпаторським тенденціям будь-якої з гілок влади, але й забезпечувати стабільність і безперервність функціонування вертикальної системи державної влади в США.

Конституція США поклала в основу американського федералізму подвійний принцип влади, коли певні питання належали до федеральної компетенції, а інші до ведення штатів. Однак, попри цей принцип організації влади, конституція закріплювала положення про верховенство федерального права щодо правових засад штатів.

Основоположні права та свободи громадян США були затверджені в перших десяти поправках конституції – «Біллі про права» (1791 р.). Акт проголошував:

1. Свобода слова, преси, віросповідань.
2. Право володіти зброєю.
3. Порядок розміщення військ у будинках громадян.
4. Порядок обшуків і затримань.
5. Права підсудного.
6. Право на адвоката.
7. Гарантія суду присяжних.
8. Гарантія від надмірних податків, жорстоких покарань.
9. «Перелічення в конституції певних прав не має тлумачитися як відкидання або применшення інших прав, що зберігаються за народом».
10. Можливість штатів розширювати права громадян.

Таким чином, в країні були закріплені основні демократичні права і свободи політичного характеру та створювалась сфера загальнофедерального законодавства і контролю стосовно громадянських прав і свобод.

Політичні партії. На початку американської державності не існувало політичних партій. Тільки в кінці XVIII ст. партії стали політичною реальністю. Федералісти висловлювали інтереси промислової Півночі, а демократичні республіканці спиралися на рабовласницький Південь.

У 1828 р. демократичні республіканці реформуються в Демократичну партію (символ – віслюк, колор – синій). З партії федералістів у 1834 р. виникає політична сила Півночі – віги, які підтримували розвиток промисловості й дотримувалися компромісних позицій у питанні про рабовласництво. Жодна з політичних партій не мала переважного впливу і ще не мала чітких ідеологічних програм.

На політичні партії відчутно вплинуло поглиблення суперечностей між Північчю та Півднем. У нових умовах Демократична партія виступала за інтереси рабовласницького Півдня, а створена в 1854 р. Республіканська партія (символ – слон, колір – червоний) виступала з критикою рабовласництва й підтримувала промисловців.

Після завершення громадянської війни остаточно сформувалася двопартійна система. Владу в державі формували Демократична й Республіканська партії. При цьому уможлиблюється створення й функціонування інших політичних партій. У 1876 р. було засновано Соціалістичну робочу партію, в 1891 р. – Народну партію. Однак ці партії реально не впливають на політичне та громадське життя США.

Поліція в США формувалась наприкінці XIX ст. на рівні штатів та графств. Крім поліцейських інспекторів службу з охорони порядку здійснювали шерифи, які обиралися міськими громадянами. В сільській місцевості правоохоронні функції виконували констеблі. Власники заводів, шахт мали право формувати свою приватну поліцію.

Право США формувалось на базі англосаксонської правової системи, де головну роль грав судовий прецедент.

Розвиток національної правової системи США. Для США поняття «правова система» застосовується лише умовно. Єдиної правової системи в США не існувало. У XVII–XVIII ст. на території США одночасно формувалося 13 правових систем. У деяких колоніях, заснованих

голландцями, певний час діяло голландське право. Таким чином, в колоніях було чинним спрощене англійське право або суміш звичаїв поселенців із їх морально-релігійними настановами.

Важливішим етапом розвитку законодавства США стало прийняття конституцій штатів, Конституції північноамериканської конфедерації 1781 р., та Конституції 1787 р., що була доповнена положеннями *Біллю про права* 1791 р.

Як і багато інших держав, США не уникли тенденції до кодифікації законодавства. Так, наприклад, у 1796 р. у штаті Вірджинія було прийнято кримінальний кодекс, підготовлений Т. Джефферсоном (1743–1826).

Починаючи з 20-х років XIX ст. у США здійснювалася робота з систематизування й кодифікації права. У штатах періодично видавалися офіційні збірники законодавства. У 1848 р. у штаті Нью-Йорк було прийнято цивільний і кримінальний кодекси, які потому стали зразком для законодавчої діяльності інших штатів. Однак у США кодифікація права була явищем досить умовним, оскільки не кодекси й закони, а судові рішення визначали особливості правової системи країни.

Наприкінці XIX ст. у США починається рух за уніфікацію права у штатах. Із цією метою в 1889 р. у США було створено спеціальний комітет, що розробив проекти деяких уніфікованих законів, пов'язаних переважно з регулюванням торгівлі.

У 1892 р. було створено Національну конференцію уповноважених із уніфікації права штатів, що рекомендувала суб'єктам федерації ухвалити до 200 проектів законів, які здебільшого стосувалися торговельного права.

Цивільне право. Цивільне право в США складалося з окремих правових інститутів: права корпорацій, договірної права, права власності тощо. Регулювання цивільно-правових відносин належало до компетенції окремих штатів, а в деяких із них було прийнято цивільні кодекси. Федеральне законодавство США лише певною мірою стосувалося цивільно-правових відносин.

В історії цивільного права США глибоких змін зазнав правовий статус як фізичних, так і юридичних осіб. Так, на юридичний статус фізичних осіб значно впливало законодавство, що стосувалося правового статусу темношкірого населення. До громадянської війни негри-раби взагалі не були суб'єктами права. Однак звільнення негрів після перемоги північних штатів у війні ще не означало ліквідації їх дискримінаційного статусу. У південних штатах були прийняті «Чорні кодекси, які обмежили цивільні права негрів.

З кінця XIX ст. значного розвитку набуло корпоративне (акціонерне) право. Правовий статус підприємницьких корпорацій встановлювався переважно законодавством окремих штатів. Таким чином, федеральна влада лише опосередковано впливала на підприємницьку діяльність корпорацій.

З огляду на постійний розвиток корпоративної форми підприємництва в США суттєві зміни відбувалися також відносно права власності. Дрібні й середні фірми, що відігравали до завершення громадянської війни ключову роль у економіці, поступово відходили на другий план.

Швидкий індустріальний розвиток у другій половині XIX ст. викликав установаження й домінування асоційованої корпоративної форми власності. Для захисту прав власності використовувалося законодавство штатів і традиційні форми позовів за загальним правом.

З-поміж інших цивільно-правових інститутів найбільшого розвитку набуло договірне право. До кінця XIX ст. договірні відносини закріплювалися, насамперед, у прецедентному праві. У XIX ст. договірне право було трансформовано у двох основних напрямках: впровадження письмової форми для деяких найбільш важливих видів договорів і передача договірних прав як різновид прав власності. Особливе значення для договірних відносин у США мали норми антитрестовського законодавства, які містять *Закон Шермана 1890 р.*, *Закон Клейтона 1914 р.* і *Закон про Федеральну торговельну комісію 1914 р.*

Загалом антитрестовське законодавство обмежувало або навіть у деяких випадках забороняло окремі види договорів, якщо вони спричиняли знищення або суттєве порушення ринкової конкуренції в США.

До антитрестовського права належало також законодавство, яким регламентовано захист прав споживачів. Окремі норми, спрямовані на захист прав споживачів, містилися в Законі про Федеральну торговельну комісію 1914 р.

Шлюбно-сімейне право належало переважно до компетенції штатів. Федеральне право у питання шлюбно-сімейних відносин практично не втручалось. Тому шлюбно-сімейне право вирізнялося більшою різноманітністю підходів до різних аспектів сімейних і спадкових відносин.

Трудове право. В умовах формування робітничого класу в США у XIX ст. стрімкими темпами розвивається трудове право.

У XIX ст. у судовій практиці США виникло уявлення про незаконність профспілок робітників та організованих страйків.

Після завершення громадянської війни у деяких штатах країни виникли спеціальні закони, якими запроваджувалося тюремне ув'язнення та штрафи за організацію страйків.

Під тиском громадської думки в другій половині XIX ст. було прийнято закони про дитячу й жіночу працю. Однак Верховний суд США визнав такі закони неконституційними. Суд у цьому разі вважав, що законодавче обмеження робочого часу позбавляє робітника конституційного права на більш тривалий робочий день.

Договірні відносини робітників і підприємців у США набували перекручених форм також через законодавство, що встановлювало расову дискримінацію у сфері праці та умов життя негритянського населення.

Кримінальне право відповідно до конституції США, за винятком тих його норм, які мали федеральне значення, було віднесено до ведення окремих штатів.

На початку державної історії США кримінальне право розвивалося значною мірою під впливом англійського загального права. Згодом багато прецедентів англійських судів органічно було включено до американського загального права, що поступово формувалося.

У XIX ст., коли почалася законодавча робота над упорядкуванням кримінального права штатів, дедалі вагомішу роль стали відігравати

статути *легіслатур* штатів. Починаючи з 40-х років XIX ст. у багатьох штатах стали розроблятися кримінальні кодекси, які були зазвичай розділами зводу законів штатів і належали до кримінального права. Багато в чому вони ґрунтувалися на традиційних доктринах загального права.

У 70-ті роки XIX ст. було здійснено спробу кодифікації кримінального законодавства федерації. Однак більш ґрунтовно систематизацію федерального законодавства було здійснено *Кримінальним кодексом 1909 р.* Як і в Англії всі злочини поділялися на зраду, тяжкі злочини (*фелонія*) і проступки (*місдімінор*).

Основними видами покарання були страта, позбавлення волі та штраф.

Дуалізм законодавства (федерації та штатів) чітко відображений в історії кримінально-процесуального права. На судочинство та всі кримінально-правові процедури США значно вплинули судові традиції англійського загального права. Вже у XIX ст. ці традиції доповнювалися новим законодавством штатів. Однак загалом англосаксонське підґрунтя американського кримінально-процесуального права залишалося без суттєвих змін.

Наприкінці XIX ст. питання кримінального процесу й судочинства у вигляді самостійних розділів були включені до окремих законів штатів.

2. КАНАДА

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Територія сучасної Канади почала освоюватися європейцями в XVI–XVIII ст.. Якщо англійці в 1607 р. заснували форт Джеймстаун, то французи в 1608 р. – Квебек. Вже тоді до своїх володінь французи використовували індійське слово «Канада», що було синонімом поняття «Нова Франція». Головним центром французької колонізації була долина річки Св. Лаврентія, де формувались перші поселення. Вільні колоністи

(*habitant* – сільський мешканець) закріплювали за собою земельні наділи, які починалися з берега і йшли далеко у ліс. Втім, сільське господарство не стало головним заняттям колоністів. Ключову роль грало мисливство на хутрових тварин (*траперство*). Завдяки останньому французи інтегрувалися до життя автохтонного індіського населення. Спостерігалися змішані шлюби, які заохочувалися владою, оскільки самих колоністів було в сотні раз менше корінного населення. Втім, Франція не схвалювала переїзд своїх підданих в Північну Америку.

В 1663 р. Франція вводить в Канаді пряме королівське правління. В «Новій Франції» починає копіювання французької державної системи управління. Утверджується феодальна система утримання землі, створюються хутроторговельні корпорації, активно діє Римо-католицька церква.

Після поразки Франції в Семирічній війні (1756–1763 рр.) Англія отримала нову колонію – Канаду з франкомовним, католицьким населенням численністю більш 60 тис. осіб. Нова колонія отримала назву Квебек. Вся влада належала англійському губернатору який зберігав феодальну структуру управління.

Американська війна за незалежність була сприйнята більшістю мешканцями Квебека вороже. Втім, з метою посилити свій вплив на колонію англійський уряд в 1791 р. надав Канаді право збирання виборної *асамблеї*. Поруч з цим територія колонії поділялась на дві частини: Верхня Канада – англомовна територія, де діяло буржуазне право Великої Британії та Нижня Канада – франкомовна територія де залишалися діяти феодальні традиції та права.

На початку XIX ст. соціально-економічна ситуація в Канаді суттєво змінюється. В країну в'їжджають біля 0,5 млн. іммігрантів. Базою економіки стає фермерське господарство та дрібна промисловість. Виникає національна буржуазія, яка починає боротьбу за політичну самостійність Канади від колоніального правління Великої Британії. В 1837–1838 рр. в країні відбулось збройне повстання, яке було придушено. Після чого англійська влада з одного боку надала канадській *асамблеї* (парламенту)

право створювати автономний уряд з числа представників партії, яка збрала більшість голосів на місцевих виборах. А з іншого боку, розпочала політику асиміляції франкомовного населення. Верхня та Нижня Канади були об'єднанні в одну колоніальну одиницю з асамблеєю, в якій робочою мовою повинна стати англійська. Втім, мовне питання не розкололо визвольного руху – він об'єднався в єдину реформістську партію. В 1847 р. об'єднана опозиція отримала більшість місць в асамблеї і сформувала вперше національний уряд Канади.

В 60-х рр. канадський визвольний рух виробляє єдині умови створення централізованої держави і отримання автономного статусу. Ключовою подією став з'їзд в 1864 р. у Квебеку, де 33 представника з усіх провінцій узгодили 72 резолюції, які в подальшому були покладені в основу канадської конституції.

В 1866 р. США почала тиснути на Канаду у питаннях міждержавної торгівлі і тим стимулювати розрив колонії з Англією. У відповідь англійський уряд погодився затвердити текст конституції, який був вироблений 5 канадськими провінціями: Верхня Канада, Нижня Канада, Нова Скотія, Нью-Брунсвік. В 1867 р. парламент Великої Британії затвердив «Акт про Британську Північну Америку» в якому Канада, як нова держава отримала визначення «домініона» (володіння). Домініон усвідомлювався формою держави, що керується власним урядом та законами, але в ключових питаннях слідує законам Британської імперії. «Акт про Британську Північну Америку» фактично став конституцією Канади, в склад якої, крім визначених 4 провінцій, увійшов франкомовний Квебек та англомовні Онтаріо, Нова Шотландія. В подальшому до конфедерації приєдналась Британська Колумбія, Манітоба, о-ва Принца Едуарда. В 1949 р. до Канади приєднався Ньюфаундленд.

В силу *Вестмінстерського акту* (1931 р.) статус домініону з Канади був знятий. Остаточо державний суверенітет країни затвердився завдяки Конституційному закону 1982 р, який затвердив, що жоден наступний акт британського парламенту в Канаді не матиме сили.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Державний устрій. Конституцію Канади утворюють кілька законодавчих актів. Ключові з них такі: Квебекський закон 1774 р., Конституційний закон 1791 р., Закон про об'єднання Канади 1840 р., Акт про Британську Північну Америку 1867 р. і Конституційний закон 1982 р.

Представником корони з правом затвердження законодавчих актів канадського парламенту англійським урядом призначався генерал-губернатор.

Згідно з конституційними актами в Канаді утверджується федеративний устрій, яких охоплював 10 провінцій. Чітко розмежовувались законодавчі компетенції між парламентом та федеративним урядом з одного боку, та законодавчими зборами провінцій з іншого. У федеральній компетенції знаходяться 27 питань, в тому числі регулювання економіки, торгівлі, мореплавання і рибальства, законодавство з питань грошового обігу і банків, патентів і авторського права, шлюбу і розлучення, кримінального права і кримінального процесу. У компетенції провінцій знаходяться питання, що мають місцевий характер (муніципальні установи, податки на провінційні потреби тощо), а також освіта та виховання, відправлення правосуддя в провінціях, цивільний процес.

Федеративний парламент складався з 2-х палат. До нижньої палати (палата общин) кожна провінція посилала депутатів залежно від кількості виборців. А до вищої палати (сенату) з 72 членів 24 представника комплектувала Верхня Канада, 24 – Нижня Канада та решта провінцій – 24 сенатори.

Главою уряду – прем'єр-міністром, стає лідер політичної партії, яка здобула більшість в палаті общин парламенту. Прем'єр-міністр формує кабінет міністрів, який формально призначається генерал-губернатором Канади. Прем'єр-міністр і кабінет міністрів перед вступом на посаду складають присягу вірності Короні Великої Британії.

Судова система Канади визначена в Акті про Британську Північну Америку (1867 р.). Судова влада в країні належить англійському королю

і Королівським судам. Судова система організована за чотирирівневим принципом. Верховний суд Канади, заснований в 1875 р., являється вищою судовою інстанцією. У його компетенції знаходяться суперечки, що виникають в усіх областях права. Нижче йдуть Федеральний суд, Канадський податковий суд, а також вищі суди загальної компетенції в провінціях і територіях. В основі піраміди знаходяться провінційні суди, вони вирішують адміністративні та трудові спори.

Поліція. Королівська канадська кінна поліція поступово трансформувалась в федеративну правоохоронну систему в 60–70-х рр. XIX ст.. Перші загони поліції виникли в північно-західних провінціях. Онтаріо і Квебек отримали право формувати власні поліцейські органи.

Право. Як і у всіх британських колоніях, в Канаді утвердилася система англійського загального права (*common law*), за якою рішення судів високого рангу, не тільки місцевих, а й британських, отримують обов'язкову силу судового прецеденту. До цього, в країні застосовуються і певною мірою зберігають самостійне значення норми «права справедливості» (вироблені в рішеннях Суду канцлера в XV–XIX ст.). Визначена система права не діяла в Квебеці, де існувала континентальна (французька) система права.

Цивільне право. Довгий час в країні діяли англійські законодавчі акти, які регулювали великі правові інститути (законодавство про компанії, банкрутство тощо). Перший Цивільний кодекс Канади вийшов в 1866 р., який затверджував загальні положення цивільних справ. Акт про Британську Північну Америку (1867 р.) визначав право провінцій на формування власного цивільного законодавства. Тому норми цивільного права Канади, залежно від провінцій, суттєво відрізняються.

Цивільне та торговельне законодавство Квебека має свої особливості. В провінції діяли французькі правові норми феодальної традиції. В 1866 р. Квебек випустив власний цивільний кодекс, який в багатьох пунктах повторював Цивільний кодекс Наполеона 1804 р., включаючи книгу присвячену торговельному праву.

Шлюбно-сімейне право країни регулюється актами парламенту, федеративного уряду та законодавчими органами провінцій. Зокрема,

парламент має виключно законодавчі повноваження щодо регулювання шлюбу і сім'ї. Федеральний уряд виконує суто регулятивну функцію у цих правовідносинах; провінції володіють виключною юрисдикцією щодо процедур реєстрації шлюбу та розлучення, регулюють питання власності подружжя і утримання членів сім'ї. Одночасно законодавчим органам провінцій надається право приймати закони, що регулюють умови реєстрації шлюбу.

Шлюбний вік наречених починається з 18 років. Реєстрація шлюбу повинна відбутися між «чоловіком і жінкою, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознаками раси, національності або релігії укласти шлюб та створювати сім'ю». Укласти шлюб з неповнолітніми (16–18 років) дозволялось тільки за наявності письмового дозволу від обох батьків, законного опікуна або суду. Шлюб нижче 16 років заборонявся.

Кримінальне право Канади базувалось на англійському карному праві. Конституційний акт 1867 р., визначав що питання карного права перебувають у винятковому веденні федерації. Моделлю для першого канадського кримінального кодексу (1892 р.) теж був англійський проект Кримінального кодексу (1878 р.), і був упорядкуванням норм англійського та канадського загального права.

3. ДЕРЖАВИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Як політичний термін «Латинська Америка» введений в оборот в кінці XIX ст. і означає території, які раніше переважно належали Іспанії і Португалії: Мексика, більша частина Центральної Америки, Вест-Індія (Карибський регіон) та Північна Америка. Триста років, з XVI ст. автохтонні народи Латинської Америки (аймара, ацтеки, кечуа, майя, інки тощо) перебували в колоніальному пануванні Іспанії, Португалії, Франції, Нідерландів, Англії.

Наприкінці XVIII ст. більшість територій Латинської Америки належала Іспанії. Її колоніальні володіння були об'єднані в чотири віце-королівства – *Ла-Плата* (сучасні Аргентина, Уругвай, Парагвай, Болівія), *Нова Гранада* (сучасні Колумбія, Панама, Венесуела, Еквадор), *Нова Іспанія* (сучасна Мексика й частина Центральної Америки), *Перу* (сучасні Чилі та Перу). Іспанія володіла також островами Куба, Пуерто-Рико. Португалії належала Бразилія. Острів Гаїті (Сан-Домінго) – був розподілений на французьку (західна) та іспанська (східна) частини. Гвіана (північно-східна частина Латинської Америки) поділялась на британське, нідерландське та французьке володіння.

Більшість корінного населення перебувала у власності колоніальних держав. Індіанці сплачували подушну подать, відробляли обов'язкову трудову повинність. Змінювати місце проживання без дозволу колоніальної адміністрації їм заборонялось. Виникали великі земельні володіння (*латифундії*), на яких працювали як напіввільні індіанці так і негри-раби (завезення рабів в Латинську Америку розпочався в 1600 р. Де-юре рабство існувало до кінця XIX ст.. Так, в Бразилії воно було відмінено в 1888 р.). Вільних селян була невелика кількість.

Більшість місцевої аристократії (*креолів*) становили досить заможні власники плантацій, торговельних підприємств тощо. Їхнє невдоволення викликали високі податки, дозвіл вивозити свою продукцію лише до метрополій, існування державних монополій на продаж товарів. Оскільки креолам заборонялося обіймати адміністративні посади, вони виступали за надання колоніям самоуправління.

На початку XIX ст. в Латинській Америці склались історичні умови для визвольної боротьби проти колоніалізму. Головними чинниками цього процесу були: розвиток капіталістичних відносин в колоніях, приклад США, події Французької революції, завоювання Іспанії та розгром її військового флоту Наполеоном, в наслідок чого політико-економічні зв'язки метрополії з латиноамериканськими колоніями перервалися. Ці фактори підштовхували місцеву аристократію до консолідації та боротьбу за утворення незалежних країн.

Прикладом завоювання незалежності став острів Гаїті (колонія Сан-Домінго). В її французькій частині в 1791 р. сполохнуло повстання рабів, яке привело до скасування рабства, утворення суверенної держави та приєднання до неї іспанської частини колонії. Таким чином, виникла перша незалежна держава – Гаїті.

В 1810–1826 рр. в Латинській Америці пройшла масштабніша війна за незалежність.

Іспанська колоніальна система розпалася на наступні держави:

➤ *Мексика* – спочатку у 1821 р. була проголошена I Мексиканська імперія, яка у 1824 р. перетворилась в федеративну республіку;

➤ *Сполучені Провінції Центральної Америки* виникли у 1823 р. коли вийшла із складу I Мексиканської імперії. В федерацію увійшли наступні штати: Гватемала, Гондурас, Сальвадор, Нікарагуа, Коста-Ріка, Лос-Альтос. В 1824 р. була прийнята Конституція, яка скасовувала рабство, гарантувала свободу друку. Законодавча влада федерації належить двопалатному парламенту. Державу очолює президент;

➤ *Велика Колумбія* – федеративна республіка (територія сучасних Колумбії, Венесуели, Еквадору, Панами). Виникла в 1819 р. і розпалася в 1831 р. на окремі держави: Венесуела, Еквадор, Республіка Нова Гранада;

➤ *Перу* – з 1821 р. – президентська республіка;

➤ *Болівія* – з 1824 р. – президентська республіка, яку очолював президент-«протектор», лідер війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці *Симон Болівар* (1783–1830 рр.);

➤ Чилі – проголосила незалежність у 1818 р. Президентська республіка;

➤ *Сполучені провінції Ла-Плати* були створені у 1810 р., включали в собі території сучасних Парагваю, частини Аргентини, Уругваю, Болівії та Бразилії. В 1825-1828 рр. із Провінцій відокремились частина Болівії, Уругвай. Назва країни була змінена *Аргентинська конфедерація*.

Від величезної колоніальної імперії в Іспанії залишились тільки Куба і Пуерто-Рико.

Португалія теж втратила свою колонію в Латинській Америці. У 1822 р. була проголошена Бразильська імперія – конституційна монархія. У 1891 р. Бразилія прийняла ліберальну конституцію згідно якою в країні проголошено президентську республіку та федеративний устрій.

В більшості латиноамериканських країн були прийняті конституції французького, буржуазно-революційного взірця. Вони містили декларації прав людини і громадянина та інші демократичні положення. Була заборонена работоргівля, обмежене або скасоване рабство, скасовано подушний податок, церковна десятина, були скасовані дворянські титули, чисельні феодалні монополії, відбулася відмова від регламентації виробництва, задекларована приватна власність, свобода підприємництва і торгів. Але докорінної зміни соціально-економічної та правової структури не відбулося в жодній з новоутворених країн: політичні сили, що стали у влади, зберегли свої основні старі привілеї та земельні латифундії.

Загальна характеристика правової системи країн Латинської Америки. З середини ХІХ ст. в новоутворених державах Латинської Америки почалась заміна колоніального права на національну правову систему. В основу національних правових систем було покладена романо-германська модель права (передусім французька, німецька та італійська). Суттєвий розвиток отримало галузеве законодавство. Проведені земельні реформи, які були спрямовані на зменшення кількості латифундій. Так у 1850 р. був прийнятий Торговий кодекс Бразилії, в 1857 р. складена «Компіляція цивільних законів», до якої також включалося

колоніальне законодавство. Цивільний кодекс Бразилії був прийнятий тільки в 1916 р.

ВИСНОВКИ

Визвольна боротьба населення колоній Англії, Іспанії, Португалії та Франції в Північній та Південній Америці і виникнення незалежних держав виявилось позитивною історичною подією. Всі держави стали на шлях буржуазного реформування країни та побудови ефективних для того часу механізмів управління та формування своєї національної правової системи.

США сформувалися на основі північноамериканських колоній Англії. Розвиток капіталістичних відносин у колоніях і зовнішній тиск Англії зумовили початок боротьби за незалежність 13 колоній. Війна з Англією започаткувала створення американської конфедерації, що була, насамперед, політико-військовим союзом. Після перемоги у війні США у галузі державного будівництва прямують шляхом федералізму, наслідком якого стала конституція 1787 р., що визначила США як президентську республіку. У XIX ст. принципи федералізму та президентської республіки не змінювалися.

Особливості соціально-економічного розвитку різних регіонів США зумовили початок громадянської війни між Північчю та Півднем країни. Перемога Півночі остаточно закріпила можливість інтенсивного розвитку капіталістичних відносин. На межі XIX–XX ст. США стали однією з найбільш розвинених капіталістичних країн світу.

У галузі права на початку американської історії спостерігався вплив англійської правової системи. Після здобуття незалежності в США відбувається процес створення власного права. Розвиток капіталістичних відносин у XIX ст. суттєво змінив цивільне право. Основні принципи кримінального права США були аналогічними до кримінального права Англії. При цьому в праві США спостерігалася певна подвійність: федеральне право та право штатів.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Розкрийте зміст наступних термінів та понять: *«гербовий збір», Декларація незалежності, конституція, «Статті конфедерації», Конгрес, Сенат, Палата представників, федерація, Верховний суд, імпичмент, «Біль про права», Місурійський компроміс, гомстеди, сецесія, сегрегація, «Чорни кодекси», Закон про Реконструкції, Закон Шермана, «Акт про Британську Північну Америку», Вестмінстерський акт.*

2. Підготуйте порівняльний аналіз двох конституцій США 1781 р. та 1787 р.

3. Зробіть хронологічну таблицю найзначніших подій з історії держави і права Північної і Південної Америки в XVIII–XIX ст.

РОБОТА З ІСТОРИКО-ПРАВОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

**Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки
(4 липня 1776)**

Ми вважаємо очевидними такі істини: усі люди створені рівними і усі вони наділені своїм Творцем деякими невідчужуваними правами, до яких належать: життя, свобода і прагнення до щастя.

Для забезпечення цих прав установлені серед людей уряди, які мають свою справедливу владу за згодою тих, ким управляють. Якщо ж ця форма правління стає смертельною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її і встановити новий уряд, базований на таких принципах і з такою організацією влади, які, на думку цього народу, найбільше можуть сприяти його безпеці та щастю. Звичайно, обережність радить не змінювати урядів, що існують з давніх пір через незначні або тимчасові причини. І ми дійсно бачимо на ділі, що люди скоріш готові терпіти зло до останньої можливості, ніж відновити свої права, відмінивши урядові форми, до яких вони звикли. Але, якщо тривалий ряд зловживань

і узурпацій, що постійно переслідують одну й ту ж мету, виявляє намір віддати народ до влади необмеженого деспотизму, то він не тільки має право, але й зобов'язаний повалити такий уряд і у майбутньому довірити свою безпеку іншій охороні. Ці колонії також довго і терпляче переносили різні утиски, і тільки необхідність змушує їх тепер змінити свою колишню форму правління.

Історія нинішнього короля Великобританії, наповнена постійними несправедливостями й узурпаціями, прямо схилилася до того, щоб увести необмежену тиранію у цих штатах.

... Тому ми, представники Сполучених Штатів Америки, що зібралися на спільний конгрес, беручи Верховного суддю світу у свідки правоти наших намірів, оголошуємо від імені й за повноваженнями народу, що ці з'єднані колонії суть і по праву повинні бути вільними і незалежними штатами. З цього часу вони звільняються від будь-якого підданства британської корони, і будь-який політичний зв'язок між ними і Великобританією повністю розривається. Як вільні і незалежні Штати, вони мають повне право оголошувати війну, укладати мир, вступати в союзи, вести торгівлю і робити все те, на що має право будь-яка незалежна держава. Рішуче сподіваючись на допомогу Божого провидіння, ми взаємно зобов'язуємося один перед одним підтримувати цю декларацію життям, майном і честю.

Статті Конфедерації (1781 р.)

Ст. I. Ця конфедерація має бути названа «Сполучені Штати Америки».

Ст. II. Кожен штат зберігає своє верховенство, свою свободу і незалежність, так само як усю владу, всю юрисдикцію та усі права, які не надані цієї конфедерацією Сполученим Штатам, що зібралися на конгрес.

Ст. IV. Жителі кожного штату повинні мати право вільно в'їздити в інші штати або виїздити з них, мають користуватися там нарівні з місцевими жителями промисловими, торговельними привілеями і повинні нарівні з ними підкорятися сплаті податків і стягнень та іншим обмеженням.

СТ. V. Для зручнішого керівництва спільними інтересами Сполучених Штатів щорічно мають збиратися (за встановленим законодавчими зборами кожного штату способом) делегати для з'їзду на конгрес у перший понеділок листопада з наданням кожному штатові права відкликати усіх його делегатів або деяких із них у будь-який час протягом року і замінити їх іншими делегатами на решту року. Кожен штат повинен мати своїх власних делегатів на кожних зборах штатів і в кожному комітеті штатів. У вирішенні питань у Конгресі Сполучених Штатів кожен штат має один голос...

СТ. VI. Без згоди представників у Конгресі Сполучених Штатів жоден із штатів не повинен відправляти послів до якогось короля, принца чи держави, не повинен приймати послів і не повинен вступати з ними в переговори, укладати угоди, союзи або договори..., ні представники у Конгресі Сполучених Штатів, ні жоден окремий штат не можуть роздавати будь-які дворянські титули. Два або більше штатів не можуть укласти між собою трактати або союзи без згоди представників у Конгресі Сполучених Штатів, і не пояснивши детально, з якою метою укладаються ці трактати або союзи і як довго вони мають залишатися чинними... Жоден із штатів не має права розпочинати війну без згоди представників у Конгресі Сполучених Штатів; винятки з цього правила допускаються тільки у тому випадку, коли штат стане об'єктом ворожого вторгнення...

Ст. IX. Представникам у Конгресі Сполучених Штатів належить виключне право вирішувати питання стосовно миру і війни, за винятком тих випадків, про які говориться у шостій статті; Лише їм належить право посилати і приймати послів і укладати трактати і союзи з тією умовою, щоб не уклались трактати, якими б обмежувалося право окремих штатів, обкладати іноземців такими ж податками, якими обкладені їх власні жителі або якими заборонялося б вивозити або ввозити якісь товари чи продукти; Крім того, виключно Конгресу належать такі права: ... призначати суди для розгляду справ про розбій, вчинений у відкритому морі; встановлювати норму для ваг і мір у всіх Сполучених Штатах; ... призначати усіх посадових осіб сухопутної армії, що перебувають

на службі Сполучених Штатів, крім полкових офіцерів; призначати усіх посадових осіб для військового флоту і будь-яких посадових осіб, що перебувають на службі Сполучених Штатів;... Представники у Конгресі Сполучених Штатів мають право створювати комітет, який має засідати під час припинення засідань Конгресу; він має називатися «комітет штатів» і складатися із одного делегата від кожного штату; Представники у Конгресі Сполучених Штатів не мають права без схвалення дев'яти штатів розпочинати війну, видавати у мирний час каперські посвідчення, укладати трактати або союзи, чеканити монету або встановлювати її цінність, визначати розмір витрат, потрібних для захисту спільних інтересів Сполучених Штатів, випускати паперові гроші; робити позики від імені Сполучених Штатів.

Ст. X. Комітет штатів або дев'яти із них повинен мати право під час припинення засідань Конгресу користуватися тими правами Конгресу, які будуть час від часу надавати йому представники у Конгресі Сполучених Штатів зі згоди дев'яти штатів; але цьому комітетові не можна надавати ті права, для користування якими потрібна, на основі Статтей Конфедерації, згода дев'яти штатів у Конгресі Сполучених Штатів.

Конституція США (1787 р.) (витяги)

СТАТТЯ II.

Розділ 1. Виконавча влада надається Президентові Сполучених Штатів

Америку. Він перебуває на своїй посаді протягом чотирирічного терміну..., Не може бути обраний на посаду Президента той, хто не є громадянином Сполучених Штатів за народженням чи не мав громадянства Сполучених Штатів під час прийняття цієї Конституції; так само не може бути обраний на цю посаду той, хто не досяг тридцятип'ятилітнього віку й не проживав протягом останніх чотирнадцяти років у Сполучених Штатах. У разі усунення Президента з посади чи його смерті, відставки або неспроможності здійснювати пов'язані з посадою права та обов'язки ці останні переходять до Віце-президента;

на випадок усунення, смерті чи неспроможності Президента й Віце-президента Конгрес може визначити законом, яка посадова особа повинна діяти як Президент, і така особа діятиме надалі відповідно, аж поки будуть усунені причини, що перешкоджають Президентіві здійснювати свої обов'язки, чи буде обрано нового Президента. Президент у визначені строки дістає за свою службу винагороду, що не може збільшуватися чи зменшуватися протягом періоду, на який його обрано, і протягом цього періоду він не може діставати ніякої іншої грошової винагороди від Сполучених Штатів чи від котрогось із штатів. ...

Розділ 2. Президент є головнокомандувачем армії та військово-морського флоту Сполучених Штатів і міліції окремих штатів, коли вона призивається на дійсну службу Сполучених Штатів; він може вимагати від керівника кожного виконавчого департаменту письмової думки з будь-якого питання, що стосується його компетенції; він має право відстрочувати виконання вироків, а також надавати помилування за злочини, скоєні проти Сполучених Штатів, за винятком засудження шляхом імпічменту. Він має право, за порадою і згодою Сенату, укладати міжнародні угоди за умови, що їх схвалить дві третини присутніх сенаторів; за порадою і згодою Сенату призначати послів та інших повноважних представників і консулів, суддів Верховного суду, а також усіх інших урядовців Сполучених Штатів, про призначення яких у цій Конституції немає інших настанов і посади яких засновані законом; але Конгрес може законом надати право призначати нижчих урядовців, яких вважатиме за потрібне, самому лише Президентіві, судам або головам департаментів.

Президент має право заповнювати всі вакансії, що відкриються в період між сесіями Сенату, надаючи посадові повноваження на термін до закінчення найближчої сесії Сенату.

Розділ 3. Президент періодично подає Конгресіві інформацію про стан Союзу й пропонує на його розсуд такі заходи, які вважатиме за необхідні й корисні; в надзвичайних випадках він може скликати обидві

палати або одну з них, а в разі незгоди між палатами щодо часу відклення сесій може сам переносити їх на такий час, який вважатиме за потрібний; він приймає послів та інших повноважних представників, забезпечує точне виконання законів і визначає повноваження всіх посадових осіб Сполучених Штатів.

Розділ 4. Президент, Віце-президент і всі цивільні урядовці Сполучених Штатів усуваються з посади, якщо при обговоренні шляхом імпичменту вони будуть визнані винними в державній зраді, хабарництві чи в інших тяжких злочинах та проступках.

САМОКОНТРОЛЬ

I. Дайте відповідь на тестові завдання.

1. Декларація незалежності була прийнята в:
 - a. 1774 р.;
 - b. 1776 р.;
 - d. 1787 р.;
 - c. 1781 р.;

3. Першим американським Президентом було обрано:
 - a. Т. Джефферсона;
 - b. Дж. Монро;
 - d. Дж. Медісона;
 - c. Дж. Адамса;
 - f. А. Лінкольна.
 - e. Дж. Вашингтона;

4. У основі американської конституції 1787 р. лежала:
 - a. система «розподілу влади»;
 - b. система «заборон і противаг»;
 - c. система дуалістичного правління;
 - d. захист прав людини;
 - e. система парламентаризму.

5. Основою системи «заборон і противаг» був:
 - a. механізм ухвалення законопроектів;
 - b. порядок імпичменту;
 - d. вибори президента.
 - c. судова система;

6. Білль про права 1791 р. містив:

- a. 10 поправок;
- b. 26 поправок;
- d. 15 поправок;
- c. 27 поправок;
- f. 8 поправок.
- e. 170 поправок;

7. Рабство в США було відмінено в поправках:

- a. № 13;
- b. № 14;
- d. № 10.
- c. № 15;

8. У механізмі ухвалення законопроекту США брали участь наступні гілки влади:

- a. законодавча, виконавча і судова;
- b. тільки законодавча;
- d. тільки судова;
- c. тільки виконавча;
- e. тільки законодавча і виконавча.

9. Імпічмент – процес:

- a. кримінальний;
- b. політичний;
- d. економічний;
- c. судовий;
- e. моральний.

10. Конституція США закріпила:

- a. конфедерацію;
- b. федерацію;
- d. парламентаризм;
- c. унітарне правління;
- e. дуалістичну форму правління.

11. Першою Конституцією США була:

- a. Білль про права;
- b. Декларація незалежності;
- d. Конституція 1792 р.
- c. Статті конфедерації;

12. По Конституції США 1787 р. законодавча влада належить:

- a. парламент;
- b. Конгресу;
- d. народному представництву.
- c. Національній Раді;

13. Президент США обирається:

- a. загальними виборами;
- b. комісією виборців;
- d. Вибори з складу парламенту.
- c. вибирається пожиттєво;

14. VII поправка Конституції США проголошує:

- a. заборона рабства;
- b. право на носіння зброї;
- d. право на брак.
- c. гарантія суду присяжних;

15. «Чорні кодекси» обмежували:

- a. громадянські права афроамериканців;
- b. привілеї індіанців;
- d. права жінок.
- c. права на продаж нафти;

15. Судову систему США очолює:

- a. Генеральний суддя;
- b. Президент;
- d. Парламент.
- c. Верховний суд;

II. Доповнити речення.

1.[.....] – заступник президента, голова Сенату, який обирався одночасно із президентом.

2.[.....] – за «Статтями конфедерації» – однопалатний представницький орган США, до якого повинні були обиратися делегати від штатів, створювався для управління справами сполучених штатів, маючи обмежену компетенцію при розв'язанні внутрішніх справ.

3.[.....] – закон, прийнятий в 1862 р., що надавав кожному громадянину США право на отримання (при сплаті 10 дол.) ділянки землі в 160 акрів (гомстеду), який через 5 років проживання на ній переходив у його власність.

4.[.....] – члени однієї з двох найвпливовіших партій США, основу якої склали дрібні фермери, робітничий клас, міська інтелігенція. Основою програми був пріоритет ліберальних цінностей та розвиток соціального захисту населення з боку держави. На початку свого існування виступали як фракція в Конгресі.

5.[.....] – особливий порядок притягнення до відповідальності федеральних посадових осіб. Так, згідно Конституції США президент, віце-президент і цивільні посадові особи усуваються від посади, якщо при обговоренні в порядку імпічменту вони будуть визнані винними у зраді, хабарництві або інших важких злочинах. Право висувати звинувачення в порядку імпічменту належить палаті представників, а чинити суд – сенату.

6. [.....] – таємна расистська терористична організація в США, була створена в 1865 р. в місті Пласкі та об'єднала всі терористичні організації плантаторів, які тероризували негритянське населення, фізично знищуючи невдоволених і борців за громадянські права.

7. [.....] – система контор і агентств великих монополій при законодавчих органах США, що чинять прямий тиск на законодавців і чиновників в інтересах цих монополій.

8.[.....] – члени політичної партії США, що захищала інтереси великих промисловців. Вперше вийшла на політичну арену в 1854р. із критикою системи рабовласництва

9. [.....] – чиновник, що очолює федеральну прокуратуру США і одночасно є міністром юстиції США.

10. [.....] – дискримінація людей за расовою (або національною) ознакою. Була поширеною та узаконеною в рабовласницьких Південних штатах США до внесення другого циклу поправок до Конституції США в період громадянської війни (1861–1865 рр.)

ІІІ. Питання до самоконтролю.

1. Коли було розпочато заснування північноамериканських колоній?
2. Які відмінності існували у розвитку північноамериканських колоній?

3. На яких принципах базувалася англійська колоніальна політика?
4. Розкрийте зміст «Декларації незалежності».
5. Яким чином розроблялася і приймалася американська Конституція?
6. Назвіть головні принципи Конституції США.
7. У чому суть системи «стримувань і противаг» гілок влади за Конституцією США?
8. Розкрийте зміст «Білля про права».
9. Які причини громадянської війни 1867–1865 рр. в США?
10. Охарактеризуйте державно – правові наслідки громадянської війни.
11. Дайте історико-правову оцінку т.зв. Чорним кодексам?
12. Які існують провідні політичні партії в США?
13. Назвіть особливості процесу становлення і розвитку буржуазного права в США.
14. Як формувався Верховний суд? Які функції він виконував?
15. У чому суть правового дуалізму?

Додаткова література до теми

1. Бондаренко Н. О. Ідейні підґрунтя конституції США 1787 року як основа стабільності суспільно-політичного ладу Американської держави. Право і Безпека. 2017. № 2. С. 18–22.
2. Василенко А. Канадська багатокультурність та становлення етно-політичного права. Часопис Київського університету права. 2009. № 4. С. 55–59.
3. Вільховий Ю.В. Ідеологічна боротьба в США у роки війни за незалежність. Історична пам'ять. 2014. № 30–31. С. 154–163.
4. Головка О. Природно-правова теорія і конституційне будівництво в США. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право. 2016. № 22. С. 16–20.
5. Зайчук О. Конституція США. К. : 1991.

6. Запотоцький М. М. Акт про Британську Північну Америку 1867 р. : ухвалення й основні положення. Гілея: науковий вісник. 2019. Вип. 142. С. 64–67.
7. Калашников .В. М. Правовий статус «Індіанської землі» у Сполучених Штатах : до 130-річчя акту Дауеса (1887). Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. № 6. Т. 1. С. 17–21.
8. Каррі Девід П. Конституція Сполучених Штатів Америки : посібник; пер. з англ.. К. : Веселка, 1993. 192 с.
9. Кольбенко А. Прийняття «Статей конфедерації» 1781 року та створення конфедеративного союзу в США. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2016. Вип. 62. С. 40–46.
10. Мацканюк В. А., Новиков О. В. Особливості непрямих президентських виборів США. Молодий вчений. 2018. № 5. С. 624–628.
11. Пильгун Н. Становлення і розвиток принципу поділу влади у конституційному праві США. Вісник Конституційного Суду України. 2007. № 1. С. 81–90.
12. Стеценко Н. С. Еволюція земельних відносин та їх правове регулювання у XVIII- на початку XX ст. у США. Порівняльно-аналітичне право : електрон. наук. фах. вид. 2020. С. 61–68.
13. Тищик Б. З історії становлення американського конституціоналізму. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2014. Вип. 60. С. 134–145.
14. Тищик Б. Історія держави і права Сполучених Штатів Америки (XVIII – 1918 р.). Львів, Дрогобич: «Коло», 2007. 134 с.
15. Тищик Б. Конституція Сполучених Штатів Америки – перша діюча конституція світу (до 230-річчя основного закону США). Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2017. Вип. 65. С. 56–65.
16. Юрдига Б. Президентська форма правління: принципи та ознаки (Історія ухвалення Конституції США). Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки. 2010. Вип. 13. С. 188–193.

Тема № VI. ВИНИКНЕННЯ Й РОЗВИТОК БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА У ФРАНЦІЇ XVII – ПОЧАТОК XX СТ.

Мета теми: надати здобувачам вищої освіти знання про революційні трансформації у Франції в кінці XVII-XIX ст. та перманентний процес встановлення різних типів держав і права, розкрити їх характерні риси.

Ключовими завданнями теми є:

❖ розкрити соціально-економічні умови та політичні причини виникнення буржуазної революції;

❖ виявити характерні ознаки політичних режимів держав, що виникли в ході Французької революції та подальших історичних подій XIX ст.;

❖ виявити соціальну структуру буржуазного суспільства Франції;

❖ виявити систему державного управління французьких держав, в їх генезі;

❖ розкрити сутність і характерні ознаки правової системи буржуазної Франції;

❖ виявити компоненти і структуру судової системи та процесу;

Здобувач повинен оволодіти наступними навичками та знаннями:

- в межах хронологічних рамок, вільно орієнтуватися в процесах буржуазного реформування держав та їх трансформації до феодальних монархій;

- знати основні поняття та терміни;

- розкривати відмінності політичних режимів французьких держав;

- давати характеристику ключовим функціям та структурі державного управління Франції;

- вміти аналізувати правові пам'ятники буржуазних держав та володіти знаннями генези їх видів;

- порівнювати державно-правові інститути держав Франції.

ПЛАН

Попередні зауваження.

1. Розвиток держави і права Франції в добу абсолютизму. Причини буржуазної революції.

2. Формування буржуазної державності і права в ході революції 1789–1794 рр.

3. Державно-правовий розвиток Франції у 1794–1814 рр.

4. Трансформація державного устрою Франції від режиму Реставрації до проголошення II Імперії (1814–1871 рр.).

5. Державно-правовий устрій Паризької Комуні.

6. Встановлення у Франції Третьої республіки.

Висновки.

Завдання до самостійної роботи.

Робота з історико-правовими джерелами.

Самоконтроль.

ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Державно-правовий розвиток Франції кінця XVIII кінцею XIX століть визначається високим рівнем динамізму. Політичні режими і форми держави змінювались з калейдоскопічною формою – за менше чим 86 років (1789 по 1875 рр.) в країні змінилось 13 політичних режимів. Це був рух від абсолютної монархії, різних форм обмеженої монархії, республік, відкритих і прихованих деспотій та імперій. Не можна казати, що це був прямий шлях до буржуазно-демократичних або ліберальних державно-правових форм. Навпаки, це був конче заплутаний, іноді консервативно-реакційний історичний розвиток. Тому кожний із 13 існуючих політичних режимів, що затвердилися у Франції в цю добу, слід розглядати як унікальний державно-правовий феномен, який мав своє соціальне підґрунтя в французькому суспільстві.

Основним завданням буржуазної революції (більш широким терміном модернізації) во Франції було руйнування феодальних

відносин і ліквідація абсолютської системи державного управління. А також утвердження демократичної системи державного управління та права, які б захищали буржуазні цінності, що були втіленні в символічному гаслі Французької революції – «Свобода. Рівність. Братерство» та її правових актах.

1. РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА ФРАНЦІЇ В ДОБУ АБСОЛЮТИЗМУ. ПРИЧИНИ БУРЖУАЗНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Французький абсолютизм починає затверджуватися в XVI ст. В певному сенсі він мав прогресивний характер. Адже королівська влада сприяла завершенню територіального об'єднання країни, формуванню єдиної правової системи та внутрішнього ринку, розвитку промисловості і торгівлі тощо. Втім, к XVIII ст. французький абсолютизм перетворився в реакційну політичну систему яка гальмувала буржуазно-демократичний розвиток країни.

В цю добу доходить кінця автономія міст, припиняють скликати Генеральні Штати (останнє скликання відбулося у 1614 р.). Паризький парламент підпадає під повний контроль короля. Болонський конкордат 1516 р. надав королю виняткове право призначати на пости вищих ієрархів католицької церкви у Франції. Формується розгалужений бюрократичний апарат, регулярна армія, поліція та суд.

Повна перемога абсолютизму у Франції була підготовлена реформами міністра Людовіка XIII (1610–1643) – кардинала Ришельє (1624–1642). Найважливіша його реформа – затвердження положення і розширення компетенції чиновників з центру, що стояли на чолі провінцій. Це *інтенданти* поліції, юстиції, фінансів. До їх рук були віддані збір податків і податей на користь скарбниці, командування місцевими збройними силами, набір до армії, керівництво місцевою поліцією. Іntenданти за звичай були незнатного походження, принаймні, часто призначали осіб незнатних. Їх посади не продавалися.

Державна влада зі всіма її атрибутами зосереджена в руках короля. В 1614 р. Генеральні штати оголосили французьку монархію божественною, а владу короля священну. Немає вищого закону, ніж королівський закон, *ордонанс*. Управління країною зосереджено в палаці. Центральні органи влади стали більш структурованими, розгалуженими і складними. Центром управління була королівська рада (в її входили: Державний контролер фінансів, Канцлер, Секретар військових справ, Секретар морських справ, Секретар закордонних справ, Секретар двору). Членів ради призначає і зміщує король. Вони відповідальні тільки перед ним. Рішення ради та міністрів затверджує тільки король. Доповнювали Королівську раду спеціальні ради: рада фінансів, рада депеш, таємна рада, веденню якої підлягав, зокрема, касаційний перегляд певної категорії справ.

Управління характеризувалося бюрократичним свавіллям. Особливим свавіллям супроводжувалися збори податків. Розмір основного податку – *тальї* – не був твердо встановлений, щоразу залежав від розсуду збирача. Збір податків перетворювався зазвичай у військову компанію. Для заточення у в'язницю не вимагалось законної форми – було достатньо наказу короля.

Заплутаним було управління на місцях. Утворювалися численні служби: судове управління, фінансове управління, нагляд за шляхами. В період що досліджується, територія королівства була поділена на губернії, діоцези, бальяжі. У другій половині XVI ст. Францію було поділено більше ніж на 30 інтендантств. У місцевому управлінні існували дві групи державних органів. Перші коренилися в станово-представницьку монархію, але згодом вони втратили свої реальні повноваження і перетворилися на *синекури* (лат. – без турбот) почесні державні органи. Так відбулося з бальї та з прево, після цього з губернаторами в губерніях. Всі вони були витіснені на другий план – інтендантами.

Судова система відзначалася архаїчністю і складністю. Поступово королівські суди витісняють всі інші: сеньйоральні, церковні, міські. Загальні королівські суди склалися з 3 інстанцій: судів превотальних,

бальяжних і судів парламентів. Державна Рада вважалася вищим судовим органом. Діяли церковні суди. Роль Паризького парламенту залишалась великою.

Окрім загальних судів, функціонували суди спеціальні. У 1552 р. були створені особливі апеляційні суди в ряді найбільш крупних бальяжів. Фактично кожне відомство мало свій суд, де розглядалися справи, що стосувалися відомчих інтересів. Судовими функціями було наділено рахункову палату, палата опосередкованих податків, керування місцевим двором. Особливо значущими були військові суди. Функціонували суди морські та митні. Вершиною всього цього комплексу судів був король, котрий міг прийняти до свого розгляду будь-яку справу будь-якого суду. Інтенданти могли вилучати з ведення судів будь-які справи: кримінальні та громадянські – та приймати їх до свого впровадження.

У другій пол. XVIII ст. Франція представляла собою абсолютну монархію, яка перебувала у стані глибокої соціально-політичної та економічної кризи. Населення країни становило приблизно 26 млн. осіб, з яких 270 тис. чол. – дворянство та духовенство належало до привілейованого стану і не сплачувало ніяких податків. Основну масу населення було обкладено великою кількістю загальнодержавних та місцевих повинностей і податків. Нестерпно важко було селянам (23 млн. осіб), які тікали із сіл у міста, поповнюючи там армію бурлак.

Причини революції. Величезна бюрократична машина потребувала великих коштів, яких було обмаль. Саме в цей час королівська політика поставила Францію перед загрозою фінансового банкрутства.

До цього слід додати, свавілля королівської влади, привілеї дворянства і духовенства, феодальні побори й непосильні податки, феодальна власність на землю, обмеження купівлі-продажу землі, численні внутрішні митниці й невинне зростання митних зборів, цеховий лад і пов'язана з ним регламентація виробництва, королівські монополії в галузі торгівлі й мануфактур, політичне безправ'я, феодально-абсолютистська політика і діяльність церкви.

Прошарки буржуазії, підприємців зазнавали утисків унаслідок станovo-корпоративних обмежень, свавілля й корупції в судово-адміністративній галузі. Саме буржуазія стала суспільною силою, спроможною очолити боротьбу проти феодальної системи.

Готовність до політичних дій поєднувалася у буржуазії з її ідеологічною платформою, якою стали ідеї просвітителів XVIII ст. (Руссо, Монтеск'є, Вольтера та інші) Французькі революціонери не тільки набули досвіду англійської та американської революції, але й розробили досить чітку програму боротьби за демократію, а політичні лозунги революції («свобода», «рівність», «братерство») були зрозумілими і доступними простому народу.

2. ФОРМУВАННЯ БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В ХОДІ РЕВОЛЮЦІЇ (1789-1794 рр.)

У 1789 р., щоб поповнити скарбницю і запобігти банкрутству, король Людовік XVI (1754–1793) звернувся до Генеральних штатів у надії дістати від них згоду на введення нових податків. Кількість делегатів від третього стану було подвоєно, однак ця обставина не мала істотного значення, оскільки за старовинним звичаєм кожний стан мав один голос. У травні 1789 р. після відкриття Генеральних штатів делегати третього стану, до яких приєдналася частина делегатів від інших станів, виявили непокору королю. Розглядаючи себе як представників усієї нації, бунтівні депутати зорганізувалися спочатку в *Національні*, а потім в *Установчі збори*, тим самим взявши на себе місію створювати нові політичні й державно-правові інститути, розробляти й затверджувати Конституцію.

Спроба короля розігнати депутатів обернулася повстанням парижан. 14 липня 1789 р. вони штурмували символ королівського

абсолютизму фортецю-тюрму Бастилію. Революція охопила всю Францію.

Французька революція мала три етапи. *На першому етапі революції* (14 липня 1789 р. – 10 серпня 1792 р.) буржуазія в особі конституціоналістів, які посідали більшість в Установчих зборах, погоджується на компроміс із дворянством. Політичним відбиттям його стало встановлення в державі конституційної монархії, яка отримала правове оформлення у «Декларації прав людини і громадянина» 1789 р. та Конституції 1791 р.

Декларація спиралася на положення теорії природного права і починалася з преамбули, містила ідеологічне обґрунтування вчення про невід’ємні права кожної людської особистості, даровані їй самою природою.

У першій статті зазначалося: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах». Цим підкреслювалося скасування будь-яких станових привілеїв. Метою держави проголошувалося забезпечення природних прав людини, до яких, передусім, належали свобода, власність, опір гнобленню та безпека.

У Декларації прямо не згадувалося про форму правління, але йшлося про те, що «джерело суверенітету ґрунтується, власне, в нації» (ст. 3), і що жодна корпорація та окрема людина не можуть мати у своєму розпорядженні владу, яка не виходить явно від нації. Вищу законодавчу владу було доручено представницькому органу, який повинен був виражати волю народу. У статті № 6 зафіксовано: «Закон є вираженням загальної волі».

Один із пунктів (ст. 7, 9) Декларації містив принцип обґрунтованого арешту, здійснюваного лише на підставі відповідного закону. Він закріпив одну з найважливіших процесуальних гарантій. Декларація встановила принцип презумпції невинуватості на противагу феодальному праву з його презумпцією винуватості.

Вперше в історії було проголошено такі громадянські права як свобода слова, свобода совісті, свобода преси. У ст. 17 сформований

найважливіший принцип буржуазного права – недоторканність приватної власності.

На початку 1790 р. набула чинності низка декретів Установчих зборів, згідно з якими церковну власність було конфісковано, оголошено національним майном, що підлягало продажу з торгів. Вплив церкви істотно зменшився.

За новим адміністративним поділом Франція мала 83 департаменти, які склалися з дистриктів, кантонів, комун. Єдиною стала система оподаткування, було ліквідовано більшість феодальних пережитків, що гальмували розвиток торгівлі, тощо. Скасовувався становий поділ громадян, усі дворянські титули й звання, середньовічні цехи.

У листопаді 1791 р. на основі *Декларації прав людини і громадянина* було розроблено і прийнято першу в історії Франції Конституцію. Вона закріпила політичне панування великої буржуазії, яка пішла на певний компроміс із дворянством, установивши у Франції конституційну монархію.

Законодавча влада належала однопалатним *Національним зборам*. Король не мав права розпускати ці збори. Їх депутати мали право недоторканності. До компетенції Національних зборів було віднесено законодавство, заснування нових державних посад, вищу фінансову політику, розв'язання питання війни і миру.

Виконавча влада відповідно до Конституції, вручалася королю. При цьому наголошувалося, що «король править лише на підставі закону, і лише ім'ям закону він може вимагати покори». Місцеві органи управління були виборними. Суд оголошувався незалежним від законодавчої та виконавчої влади. Введено виборче право з визначеним майновим цензом.

Порівняно з Декларацією прав людини і громадянина Конституція 1791 р. була кроком назад, оскільки вона відходила від демократичних принципів у питанні правління. Рівність усіх перед законом, проголошена в Декларації, в Конституції відкрито було замінено політичною нерівністю (запроваджено високий майновий ценз).

Здобувши владу, політичні права, велика буржуазія стала вважати обтяжливим тиск малозабезпечених верств населення. Ще у жовтні 1789 р. було прийнято декрет, згідно з яким дозволялося застосовувати збройні сили для придушення народних виступів. У червні 1791 р. набув чинності закон *Ле-Шапел'є*, що заборонив під страхом великого штрафу або тюремного ув'язнення створення профспілок, проведення страйків.

Влітку 1792 р. проти революційної Франції були кинуті об'єднані війська Австрії та Пруссії. Розпочався період революційних воєн. З іншого боку, в самій країні готувалися контрреволюційні змови прихильників монархії. Особливо загострилася політична ситуація в Парижі, якому загрожували вторгнення коаліційних армій і внутрішній заколот. Народне повстання 10 серпня 1792 р. передало владу до рук *Паризької комуни*. Короля Людовіка XVI звинувачено у контрреволюційній змові проти народу. Цими подіями завершився період конституційної монархії.

Другий етап революції (10 серпня 1792 р. – 2 червня 1793 р.) характеризується подальшим наростанням і розширенням соціальної бази революції, народного руху загалом. Влада переходить до рук жирондистів – торгово-промислової буржуазії. За підтримки повсталих мас Францію вперше проголошено республікою, зміцнюються демократичні позиції.

Антиконституційний переворот 19 серпня поставив на чолі держави новий орган влади – *Національний конвент*, обраний на основі загального (для чоловіків) виборчого права. У ході виборів більшість отримала партія жирондистів. Оскільки королівська влада перестала функціонувати, прерогативи виконавчої влади були передані *Тимчасовому виконавчому комітету*. Актом від 21 вересня 1792 р. Конвент скасував королівську владу, а 22 вересня цього самого року Францію проголошено республікою (І французькою республікою). Під тиском революційних мас Конвент засудив Людовіка XVI до страти, яка відбулася в грудні 1792 р.

Змінена влада призвела до політичного стану, аналогічного до попереднього періоду. Виражаючи інтереси торгово-промислової буржуазії, жирондисти намагалися не допустити подальшого поглиблення революції. І лише зі страху перед повсталим народом вони погодились

провести поділ общинних земель, здати в оренду або продати землі емігрантів. Скасовувалася власність на землю тих, хто не міг довести законність свого володіння. Був прийнятий аграрний закон, яким скасовувався викуп селянами феодалських повинностей.

Вже через кілька місяців правління жирондистів у країні знову загрожується політична криза, викликана половинчастим характером аграрних перетворень (селяни вимагали скасування всіх феодалських відносин). Гостро відчувалася нестача продовольства. У Парижі почався голод. До цього додалися повстання і заколоти різноманітного спрямування, безладдя. Давалася взнаки і зовнішня агресія. Французька армія відступала. Жирондисти відкрито стали на шлях репресій. Зокрема, в березні 1793 р. Конвент приймає закон, який передбачав смертну кару за пропаганду зрівняльного землекористування. Влаштовуються гучні судові розправи над політичними противниками. Чергове повстання у Парижі 2 червня 1793 р. призвело до переходу влади до рук якобінської партії.

Третій етап революції (2 червня 1793 р. – 27 липня 1794 р.) є останнім етапом французької революції, коли до влади приходять дрібнобуржуазний елемент (*якобінці* – одержали свою назву від монастиря Святого Якова, в якому збиралися). Остаточо ліквідовуються залишки феодалських відносин і утверджується диктаторський революційно-демократичний режим, який створив умови для подальшого розвитку капіталістичних відносин і державності.

Якобінці почали своє правління з прийняття закону про продаж селянам землі, конфіскованої у феодалів. За ним вийшов акт про ліквідацію всіх феодалських повинностей. Цим самим якобінці заручилися підтримкою більшості населення країни і створили правову базу перетворення селянства на дрібних приватних власників.

За час правління якобінського Конвенту було видано два найважливіші документа: *Декларація прав людини і громадянина 1793 р.* і *Конституцію 1793 р.* Нова «Декларація», на відміну від Декларації 1789 р., своїм теоретичним підґрунтям мала вчення Ж-Ж. Руссо про народний

суверенітет. Будь-яке зазіхання на суверенітет народу, за «Декларацією» 1793 р., карається смертю. Народу належить право перегляду чи змінення своєї конституції.

Декларація 1793 р. проголошувала мету суспільства – загальне благо і щастя, а уряд у державі покликаний забезпечувати людині можливість користуватися її природними і невід’ємними правами. Дається визначення власності як права розпоряджатися, користуватися на власний розсуд своїм майном, прибутками і плодами праці.

Допускалася свобода зборів, совісті, але замовчувалося про свободу спілок. Новим було право колективних петицій. Важливим положенням був обов’язок суспільства надати притулок і створити гідні людині умови життя неімущим і непрацевдатним. До того ж, у «Декларації» містилися принципово нові за своїм змістом статті: заборона під страхом смерті монархії; право народу на революцію.

Повторюється положення «Декларації» 1789 р. про принципи кримінального права, судочинства, гарантії недоторканності особи. Однак одразу внесено суттєві доповнення: закон, який карає за проступки, вчинені до його виходу, оголошується тиранічним, а надання закону зворотної сили вважається злочином. Порушення процесуальних форм законодавства під час звинувачення, затримання або ув’язнення громадянина дає право на опір таким діям аж до застосування сили.

Конституція 1793 р. проголошувала, що за формою державного устрою Франція є єдиною і неподільною, тобто унітарною, державою. Законодавча влада належала *Законодавчому корпусу*, депутати якого користувалися недоторканністю. Він формувався прямим голосуванням народу за кантонами. Виконавча влада вручалася *Виконавчій раді* у складі 24 осіб, обраних Законодавчим корпусом. Встановлювалася виборність місцевих органів влади. Виборче право було демократичнішим, ніж за попередньою конституцією: воно надавалося кожному громадянину з 21 річного віку, який мешкав у кантоні не менше 6 місяців і жив за рахунок власної праці. Жінок і прислугу позбавляли виборчого права. Процедура виборів була спрощеною і за бажанням громадянина могла

набувати вигляду відкритого голосування або подання записок. Значно розширився розділ про цивільні права і свободи. Конституція проголосила рівність, свободу та безпеку громадян, свободу совісті, необмежену свободу преси, зборів.

Якобінська «Декларація» і Конституція були радикальними за духом і формою актами французької буржуазної революції. Проте за складних зовнішньополітичних обставинах вони лише залишилися пам'ятками права Франції й не стали чинними законодавчими актами.

Сам механізм якобінської диктатури відзначався простотою. Найвищим органом державної влади залишався Конвент, якому надавалися законодавчі повноваження. Він же зосередив і всю верховну виконавчу владу. Тим самим було конституйовано, що революційний уряд не знає поділу влади. Управління країною здійснювалося за допомогою різних комітетів і комісій.

Робочим ядром влади, центром управління став *Комітет громадського порятунку*, який здійснював урядову владу в системі революційної диктатури. Його склад у кількості від 9 до 16 осіб щомісячно перебирався Конвентом. Він посідав провідне місце серед інших Комітетів і мав досить широкі повноваження – від дипломатичних до адміністративних. Комітет очолював один із вождів якобінської партії М. Робесп'єр (1758–1794).

Структурним складником революційного уряду був *Комітет громадської безпеки*, який теж обирався Конвентом і щомісяця перед ним звітував. Він підпорядковувався Комітету громадського порятунку, керував поліцією і вів боротьбу з контрреволюцією. Роль комітету різко зросла після вересня 1793 р., коли був прийнятий «*Декрет про підозрілих*». Він оголошував підозрілими всіх, хто не міг надати достатніх доказів своєї революційності, або тих, хто не міг довести, на які кошти він живе. Декрет диктував арештовувати всіх підозрілих. Якщо на них мали обвинувальні матеріали, арештовані підлягали суду. Якщо ж їх не було, такі особи залишалися під арештом на невизначений термін.

Для суду над ворогами республіки навесні 1793 р. ще жирондистами був заснований *Революційний трибунал*. Суддів, присяжних засідателів,

громадянських обвинувачів призначав Конвент. Процедура судочинства у трибуналі характеризувалася спрощеністю і швидкістю. До червня 1794 р. за вироком революційного трибуналу було страчено 2607 осіб.

У червні 1794 р. Конвент прийняв декрет «*Про ворогів народу*», який ще більше спрощував судову процедуру. Відкидалися будь-які демократичні засади судочинства. Звинуваченого допитували лише на судовому засіданні в присутності присяжних і публіки. Його позбавляли права на захист. При винесенні вироку присяжні керувалися лише власною совістю і «революційною свідомістю». За злочини, які підлягали суду Революційного трибуналу, виносився виправдувальний вирок або смертна кара. За цим декретом за 48 днів диктатури було страчено 1350 осіб. Загалом, під час якобінського терору було піддано смерті 16,5 тис осіб.

У березні 1794 р. Конвент прийняв *Вантозькі закони*, які передбачали безкоштовну роздачу бідним власності контрреволюціонерів.

Якобінці реорганізували армію. Вона формувалася на демократичних засадах. У серпні 1793 р. був прийнятий декрет, який уперше в історії запровадив загальну військову повинність.

Влітку 1794 р. коли в результаті перемоги революційних армій зникла безпосередня небезпека для революції, а завдання буржуазно-демократичних перетворень було загалом розв'язано, все яскравіше стали виявлятися внутрішні суперечності якобінської диктатури. Буржуазію не влаштовували запроваджені якобінцями обмеження у сфері підприємництва. Вона не бажала подальшого продовження якобінського терору. Приватновласницьке селянство, отримавши в ході революції очікувану землю, стало відвертатися від якобінців. Воно бажало стабільності. Цього ж прагнули міські низи.

У результаті розбіжностей у якобінському блоці відбувся розкол. У Конвенті визріла контрреволюційна змова. 27 липня 1794 р. (9 термідора за якобінським календарем) стався заколот, що мав результатом падіння якобінської диктатури. Цими подіями завершилася французька буржуазна революція (1789–1794 рр.).

3. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК ФРАНЦІЇ 1794–1814 рр.

Ця доба французької історії теж поділяється на три етапи:

- Директоріанська республіка (1794–1799 рр.);
- Консулат (1799–1804 рр.);
- Перша імперія (1804–1814 рр.).

Перший період. Державний переворот 9 термідора 1794 р. дав великій буржуазії можливість ліквідувати демократичні інститути. Почалася термідоріанська реакція.

У 1795 р. прийнято нову Конституцію, за якою найвищим органом законодавчої влади став *Законодавчий корпус*, котрий складався з двох палат – *Ради старійшин* (верхня палата) і *Ради п'ятисот* (нижня палата). Законопроекти складала Рада п'ятисот, а верхня палата їх затверджувала або відхиляла. Вводилися двоступеневі вибори, відновлювались майновий і віковий цензи для виборців – з 25-річного віку, які володіли майном.

Виконавча влада вручалася *Директорії* у складі 5 осіб, призначуваній Радою старійшин із кандидатів, висунутих Радою п'ятисот. Щороку відбувалася ротація складу Директорії на одну особу. Оскільки в системі владних відносин цієї республіки провідну роль відігравала Директорія, то форма правління дістала назву *директоріальна республіка*.

Відверта корупція, яка вразила правлячі кола, погіршила і без того складне фінансове становище республіки. Директорія не була здатна вирішувати ті проблеми, які постали перед суспільством. Зберігалася небезпека монархічної, феодальної реставрації та нового революційного вибуху мас, викликаного тяжким станом міських низів і відродженням яacobінських ідей. Непослідовність політики Директорії, яка боролася то проти яacobінців, то проти дворян-емігрантів, робила ситуацію у Франції непередбачуваною. Свій політичний порятунок правлячі сили вбачали у встановленні такої форми правління, за якої державу очолила би «сильна особистість», котра не зупинилася ні перед чим задля захисту влади і власників. У встановленні сильної влади була

зацікавлена і частина селянства, яка отримала в ході революції у власність землю.

Другий етап. 9 листопада 1799 р. (18 брюмера) група заколотників, яких підтримала армія, на чолі з генералом *Бонапартом* (1769–1821 рр.) здійснила переворот, ліквідувавши Директорію та інші конституційні органи. Влада у Франції перейшла до *Колегії трьох консулів* – Бонапарта та двох колишніх членів Директорії – Сиейса та Роже Дюко. Встановлений у державі режим консульства фактично був військовою диктатурою.

Будучи тверезим політиком, Бонапарт чітко розумів, що військова диктатура може мати право на існування за умови її прикриття певними конституційними формами. У грудні 1799 р. за його ініціативи на плебісциті було прийнято чергову Конституцію Франції, яка закріпила режим консульства в країні.

У Конституції 1799 р. відсутні статті про політичні свободи, але вона гарантувала буржуазії та селянству приватну власність, здобуту за роки революції. Передбачалися спеціальні пенсії, пільги для поранених воїнів та членів їх родин.

Конституція скасувала майновий виборчий ценз, але запроваджене нею загальне виборче право було досить своєрідним. Усі громадяни (чоловіки), що досягли 21 року і мешкали в певному окрузі один рік, мали право брати участь в обранні комунального списку (одна десята частина всіх громадян округу). Всі, хто увійшов до комунальних списків, за тією самою пропорцією обирали департаментським списком. І нарешті, одну десяту цих громадян обирали «для виконання національних функцій». Вони були кандидатами на державні посади. Обрання членів законодавчих зборів, консулів і членів Верховного суду надавалося Сенату.

На вершині влади опинився уряд, що складався з трьох консулів, з терміном повноважень у 10 років. Першого консула (Наполеона) наділяли виключними повноваженнями, другого і третього – дорадчими функціями. Бонапарту надавалося право призначати й звільняти з посад членів Державної ради, міністрів, послів, вищих офіцерів.

Він же призначав (без права звільнення) суддів, чиновників у департаменти.

Конституція 1799 р. виходила з розщеплення законодавчого процесу. Законодавча ініціатива належала першому консулу. Під його керівництвом *Державна рада* розробляла законопроект і передавала його в *Трибунал*. Після обговорення законопроект з Трибуналу переходив до *Законодавчого корпусу*, який голосував «за» або «проти». Прийнятий законопроект перевірявся *Охоронним сенатом*, після чого знов переходив до першого консула, який обнародував його. Такою довготривалою процедурою прийняття законів переслідувалася подвійна мета. З одного боку, прикривався диктаторський режим консульства, а з іншого, – унеможлиблювалася опозиція диктатору з боку законодавчої влади.

У 1801 р. Наполеон підписав угоду з Папою Римським. Католицизм проголошувався релігією «переважної більшості французького народу», а Римо-католицьку церкву було включено в систему державного апарату. Держава взяла священників на своє утримання, Наполеон дістав право призначати їх на вищі церковні посади.

Протягом 1802–1803 рр. наполеонівська армія провела низку можливих операцій проти своїх сусідів, унаслідок чого збільшилася територія держави і була встановлена воєнно-політична гегемонія Франції в Європі. Розпочалася доба наполеонівських воєн (1803–1815 рр.).

Продемонструвавши респектабельним колам переваги сильного уряду, створивши своїми успішними військовими походами сприятливі умови для промислового розвитку та торгівлі Франції, Бонапарт підготував необхідний політичний клімат для остаточної ліквідації республіканського ладу. В 1802 р. його було проголошено довічним консулом, а в 1804 р. – імператором. Розпочався період Першої імперії, який тривав до 1814 р.

Третій етап. Під час Першої імперії у Франції переважним чином завершився процес становлення сучасної, побудованої на раціоналістичних засадах держави, яка звільнилася від теологічного та станового спадку. Ця держава була створена Наполеоном на основі бюрократичної

централізації, громадської служби та відданості чиновників імператору. Вона, в державницьких принципах, нагадувала абсолютиську монархію дореволюційної Франції.

Не останню роль в утвердженні імперії зіграла централізована поліцейська система. Генеральних комісарів і комісарів поліції в округах і містах призначав міністр поліції, вони працювали під його керівництвом. У Парижі було створено особливу префектуру поліції. Важлива роль відводилася воєнізованому поліцейському з'єднанню – *корпусу жандармів*, який був підпорядкований військовому міністру. В разі потреби загони жандармів передавали в розпорядження міністра внутрішніх справ.

Було здійснено велику за обсягом *кодифікацію*. З'явилися Цивільний кодекс 1804 р., Торговий кодекс 1807 р., Кримінально-процесуальний кодекс 1808 р., Кримінальний кодекс 1810 р.

Створення єдиної національної правової системи французька буржуазія вважала головним завданням революції. Цієї мети вдалося досягти під час правління Наполеона. Особливу увагу буржуазія звертала на створення *Цивільного кодексу*, розроблення якого розпочалося ще у 1790 р. Цей кодекс увійшов в історію під назвою Кодексу Наполеона і посів центральне місце в системі наполеонівських кодексів, оскільки за ним регулювали найважливіші економічні відносини капіталістичного суспільства.

Кодекс закріпив ліквідацію феодальних відносин – і в цьому його прогресивне значення. В основу кодексу було покладено принципи формально рівної правоздатності всіх громадян і необмеженої приватної власності. Це приводило до свободи підприємництва, а на селі до закріплення права власності селян на землі.

Цей кодекс (у першому виданні в ньому налічувалася 2281 стаття) виходив із поділу приватного права на цивільне й торгове. Останнє присвячене відносинам між купцями і регулюванню торгових угод, навіть у разі участі не купців (торговим правом врегульовано, наприклад, відносини за векселем). Отже, Кодекс Наполеона охоплював

лише відносини цивільно-правові у вузькому розумінні цього слова, тобто приватноправові.

Кодекс складався зі вступного титулу і трьох книг. У невеличкій вступній частині викладено порядок дії цивільних законів у часі й просторі, а також окремі правила, що стосувалися набуття чинності й застосування правових норм. У складі кодексу можна побачити принципи побудови римського права: особи, речі, зобов'язання. Така структура кодексу в буржуазному цивільному праві дістала назву *інституційної*.

Книга перша Кодексу мала назву «*Про осіб*». Такі принципи буржуазії як рівність і свобода запровадили у сфері регулювання майнових відносин, переклали буржуазні уявлення про рівність на мову цивільно-правових норм. Утім здійснення громадянських прав залежало від громадянства, яке надавалося «конституційним законом» .

Характерною рисою Кодексу було те, що в усіх його положеннях, де йшлося про осіб, як про носіїв цивільних прав, малося на увазі окремі індивіди (фізичні особи), а не колективи (юридичні особи). Поняття юридичної особи взагалі не відоме Кодексові Наполеона. Законодавець не вважав за потрібне надавати особливі права на участь у цивільному обігу об'єднанням осіб.

Хоча Кодекс ґрунтувався на прогресивній буржуазній ідеї універсальності цивільних прав, він відновлював окремі інститути феодальної епохи, скасовані революцією. Так, кодекс передбачав використання «цивільної смерті» як міри кримінального покарання. «Цивільна смерть» означала, що засуджений втрачав право власності на все майно, яким він володів. Це майно переходило до законних спадкоємців так само, як у випадку, коли б він помер без заповіту. У Кодексі передбачалася низка обмежень цивільних прав жінок. Наприклад, жінки не могли бути свідками, запрошеними для складання актів цивільного стану.

У першій книзі закріплювалися також основні принципи сімейного права. Тут Кодекс був особливо регресивним порівняно із законодавством періоду революції, коли було декларовано важливі особисті

й майнові права жінок, послаблено батьківську владу над дітьми тощо. Кодекс значною мірою спирався на положення римського права і феодалного звичаєвого права. Він відкрито закріплював панівне становище чоловіка в сім'ї, поблажливо ставився до його моральної розбещеності, закріплював владу чоловіка над особистістю дружини та владу батька над дітьми. Чоловік – глава сім'ї, воля якого визначала весь лад сім'ї та який об'єднував у своїх руках усе сімейне майно. Дружина була зобов'язана жити разом із чоловіком і слідувати за ним, якщо він змінить місце мешкання. Нерівноправність жінки виявлялась і в її майновому становищі в сім'ї. За загальним правилом, передбачався режим спільності для майна чоловіка і дружини. Але, за ст. 1421, «чоловік один управляє майном, яке входить у спільність. Він може його продавати, відчужувати і встановити на нього іпотеку без участі дружини». Дружина не могла відчужувати і набувати майно, виступати в суді без дозволу чоловіка.

Майнові відносини подружжя визначалися шлюбним договором, який укладався до здійснення шлюбу. Кодекс установлював низку режимів майнових відносин – на вибір майбутнього подружжя. Але, за загальним правилом, якщо в шлюбному договорі спеціально не передбачено іншого, майно дружини надходило у власність чоловіка, і останній розпоряджався прибутками від цього майна.

Розлучення припускалося лише в суворо визначених випадках (порушення подружньої вірності, тяжкі образи та інше). Якщо чоловік міг вимагати розлучення в усіх випадках порушення дружиною подружньої вірності, то дружина могла вимагати розлучення лише в тому випадку, якщо чоловік поселив свою коханку в одному будинку з дружиною (ст. 230). Цю приниזливу для жінок умову було скасовано лише в 1884 р.

Що стосується відносин батьків і дітей, то влада над дітьми належала лише батькові. До матері ця влада переходила, та й то з обмеженнями, лише після припинення шлюбу або в деяких випадках зловживання батьком владою. Діти перебували під владою батька до повноліття (сини – до 25 років, дочки – до 21 року), без згоди батька не могли одружуватися і залишати батьківський дім. Якщо батько «мав дуже серйозні приводи

до невдоволення поведженням дитини», він міг позбавити її свободи строком до 1 місяця, якщо дитина не досягла 16-річного віку, і на строк до 6 місяців, якщо дитина досягла 16-ти років. Батько управляв майном дітей і мав з нього прибутки. Кодекс заборонив пошуки батьківства.

Але кодекс містив і прогресивні положення, зокрема передав реєстрацію шлюбу зі сфери церковного права до сфери державного регулювання.

Другу книгу Кодексу «*Про майно і різні видозміни власності*» присвячено регламентації майнових прав. Вона також виходила з класичного римського поділу: право власності, узуфрукт, узус та інше. Центральне місце тут посідав інститут власності. Власність, закріплена Кодексом Наполеона, за сутністю є приватнокапіталістичною власністю, яка давала буржуа необмежене право на розпорядження своїм майном, на одержання прибутку і земельної ренти.

В основі всього Кодексу необмежена приватна власність як «право користуватися і розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином, з тим щоб користування не було таким, яке заборонене законом і регламентами». Власність на річ надає право на все, що ця річ виробляє. Власність на землю вміщує в себе власність на те, що перебуває під землею і над землею. Практично для того часу це означало, що власник землі ставав повним і абсолютним хазяїном усіх корисних копалин, видобутих на його ділянці. Це положення було дуже незручним і невідгідним для буржуазної держави загалом, а також для промисловців, і 1810 р. вони домоглися його скасування.

Кодекс стимулював подальший розвиток і підтвердження виражених ще в конституційних документах революції положень про «святенність» і «недоторканність» приватної власності. Стаття 545 зазначає: «Ніхто не може бути примушеним до уступання своєї власності за справедливе й попереднє відшкодування».

Речі за Кодексом поділялися на рухомі й нерухомі. Цей поділ відображав той етап розвитку капіталістичного суспільства, коли нерухомість становила велику цінність для окремого підприємця і класу капіталістів

загалом, а тому потребувала особливого правового режиму і захисту. Так, розпорядження нерухомим майном було переобтяжене великими юридичними формальностями і складнощами.

Спробою законодавця пом'якшити суперечності, що виникали у зіткненні інтересів окремих приватних власників, стало встановлення низки сервітутів: про загальну стіну, про право проходу тощо.

Третя, найбільша за обсягом книга *«Про різні засоби, якими набувається власність»* містила правила, якими регульовано придбання власності. Сюди належало спадкування – за законом і за заповітом, договором. Також викладено майнові відносини подружжя, засновані на шлюбному договорі, й позадоговірні зобов'язання. Сам Кодекс у ст.711 містив перелік способів, якими набувалася власність: «Власність на майно набувається і передається спадкуванням, даруванням між живими або за заповітом і на підставі зобов'язань».

Кодекс закріпив скасування феодальних принципів спадкування у французькому праві. Відповідно до ст. 732, «закон у визначенні порядку спадкування не бере до уваги ні природи, ні походження майна». Спадкоємцями померлого ставали в такій послідовності: діти та інші родичі. Найближчі ступені споріднення не допускали спадкування з боку більш віддалених. Родичі далі дванадцятого ступеня споріднення не успадкували.

Позашлюбні діти могли спадкувати лише в тому разі, якщо були визнані в законному порядку, причому лише майно матері й батька, але не інших родичів. Позашлюбні діти не могли також одержувати майно даруванням або за заповітом більше того, яке їм дозволялося отримати за загальними правилами.

Кодекс розширив свободу заповітів і дарувань, які нерідко використовувалися для порушення законного порядку спадкування. Відповідно до ст. 913, дарування або заповіт не могли перевищувати половини майна, якщо особа, яка заповідала, лишала після смерті одну законну дитину; третини майна – якщо залишалася двоє дітей; чверті – якщо в померлого троє чи більше дітей. За такого порядку спадкування за законними дітьми

резерувалася певна частина майна, яке ділилося між ними порівну незалежно від віку і статі.

Основну увагу в третій книзі законодавець приділив зобов'язальним, передусім договірним, відносинам. Зобов'язанням за правопорушеннями у Кодексі присвячено досить мало статей. Що ж стосується договірного права, яким регульовано відносини, пов'язані з капіталістичним обміном, а також з експлуатацією найманої праці, то воно було розроблене докладно й у гранично чіткій формі. Ясні й визначені положення договірного права, починаючи від загальних умов дійсності угод і завершуючи ретельною юридичною регламентацією окремих договірних відносин, були значною мірою успадковані від римського права.

Французький законодавець запозичив з римського права і розвинув у Кодексі ідею про формальну рівність сторін договору, про автономію індивідуальної волі. Згода сторін була необхідною умовою дійсності договору. Причому, за ст. 1119, «немає дійсної згоди, якщо згода була дана лише внаслідок помилки або якщо вона була вимушена насильством або досягнута обманом».

Характерно, що в Кодексі Наполеона майже не було статей, які регулювали би відносини між господарями і робітниками.

У Кодексі містилися чіткі положення стосовно умов укладання, змісту та інших особливостей окремих договорів: купівлі-продажу, міни, найму, товариства, позички тощо. Фіксація цих загальних положень у законі та безумовна підтримка їх у подальшій судовій практиці не означали обмеження свободи приватного власника в розпорядженні своїм майном. Кодекс установив найширші рамки, в межах яких будь-який власник мав повну свободу дій, свободу вибору сторін і визначення змісту конкретних договорів.

Цивільний Кодекс Наполеона набув значної популярності за межами Франції. Він справив величезний вплив на формування і розвиток права інших буржуазних держав. У 1804 р. Кодекс запровадили в Бельгії та П'ємонті; 1806 р. – у Баварії; 1808 р. – у Бадені й Польщі. Кодекс також чинив відчутний вплив на цивільне законодавство Румунії, Греції,

Швейцарії, Іспанії, Португалії, Італії, Гаїті, Еквадору, Колумбії, Чилі тощо.

Після поразки у війні та вступу союзників до Парижу в 1814 р. Наполеона I було заарештовано і заслано на о. Ельба. Династію Бурбонів було реставровано. На престол вступив Людовік XVIII (1755–1824).

4. ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ФРАНЦІЇ ВІД РЕЖИМУ РЕСТАВРАЦІЇ ДО ПРОГОЛОШЕННЯ ВТОРОЇ ІМПЕРІЇ (1814–1870 рр.)

Історію Франції з 1814–1870 рр. умовно поділяють на чотири періоди:

- перший (1814–1830 рр.) – період Реставрації монархії, де на основі тимчасового союзу дворянства та буржуазії було встановлено парламентську монархію;
- другий період (1830–1848 рр.) – до влади приходять фінансова олігархія, яка встановлює у Франції конституційну монархію;
- третій період (1848–1852 рр.) – утвердження Другої республіки;
- четвертий період (1852–1870 рр.) – встановлення авторитарного режиму Другої імперії, де влада впроваджувала політику бонапартизму.

Перший період. У червні 1814 р. Людовік XVIII *октроював* (дарував) французькому народу *Хартію*, згідно з якою за формою правління Франція стала конституційною монархією. Повернення монархії та емігрантів викликало занепокоєння буржуазії та селянства, які придбали землю за часів революції та побоювалися втратити її. В цих умовах наступного року Наполеону вдалося втекти з острова і за підтримки армії виступити до Парижу, де він протримався при владі рівно 100 днів, після цього його було усунуто від влади і Бурбони повернулися до столиці.

Відповідно до конституційної Хартії 1814 р., монарх наділяв себе великими повноваженнями. Він був очільником держави і головнокомандуючим армії, йому були підпорядковані міністри, він призначав і усував чиновників, без підпису короля не набували чинності закони тощо.

Законодавча влада належала двопалатному парламенту: нижня – палаті депутатів, верхня – палаті перів. Склад нижньої палати був виборним, а верхньої – призначуваним королем. До того ж, він мав право призначати перів довічно чи навіть спадково. Палату депутатів обирали на п'ять років. Виборчі права мали французи, старші 35 років, що сплачували прямий податок у розмірі 300 франків. Депутат повинен був досягти 40-літнього віку і сплачувати прямий податок у розмірі 1000 франків.

Отже, передбачена Хартією 1814 р. королівська влада не означала відродження абсолютної монархії. Режим Реставрації був тимчасовим союзом дворянства і великої буржуазії.

Тисячі республіканців було знищено, загнано в тюрми, заслано на каторгу. В 1825 р. наступним королем Карлом X (1824–1830 рр.) видано закон про святотатство, згідно з яким проступки проти церкви карались смертю з попереднім відрубанням руки. Вийшов закон про виплату емігрантам величезної грошової компенсації за втрачені землі (1 млрд. франків). Буржуазію усунули від влади, затвердилась феодальна реакція.

Другий період. У липні 1830 р. Карл X вдається до ліквідації конституційного режиму з метою відновлення абсолютної монархії. Він видає серію ордонансів, які відверто порушували Хартію 1814 р. Розпускалася щойно обрана палата депутатів, удвічі було зменшено кількість її членів, знову звужувалося виборче право, ліквідувалася «свобода друку і зборів».

У результаті відбулася липнева революція, яка повалила режим Реставрації. Було проголошено конституційну монархію, головну роль у якій відігравала фінансова аристократія. Королем було проголошено Луї Філіпп (1830–1848 рр.) представник Орлеанської династії.

Король присягає новій конституції, підґрунтям якої стала Хартія 1814 р., до якої були внесені певні зміни, як, наприклад: скасоване спадкове перство, розширені права палати депутатів, очищений від реакційного дворянства державний апарат, обмежено духовництво тощо. Були також переглянуті цензи на виборах до палати депутатів. Віднині віковий

ценз становив: для виборців 25 років, для депутатів – 30. Нижчим став і майновий ценз: відповідно 200 і 500 франків прямого податку. Внаслідок цього виборче право отримали 250 тис. із 33 млн. осіб.

Після революції 1830 р. Франція набула лише зовнішніх ознак парламентської монархії. Роль дворянства у політичному житті стала другою. Реальну владу остаточно було зосереджено в руках буржуазії. Але в 40-х роках опозиція в середовищі робітників і селян, дрібної буржуазії за такого режиму зростає.

Третій період. Революція 1830 р. не задовольнила ні народно-робітничі маси, ні торгово-промислової буржуазії. Ситуацію ускладнювали фінансова криза 1847 р., неврожай, голод. За таких умов рух, який розпочався вимогами виборчої реформи, переріс у боротьбу за республіку.

У лютому 1848 р. у Парижі відбулася демонстрація на підтримку виборчої реформи, яка перетворилася на революцію. Король Луї Філіп був змушений відректися від престолу, і країну було проголошено республікою. Розпочалася доба Другої республіки.

У листопаді 1848 р. приймається нова Конституція, яка проголошує принципи суверенітету, свободи, рівності, братерства, а основами – сім'ю, працю, власність, громадянський порядок. Поділ властей визнавався першою умовою існування уряду. Найвищим органом влади стають однапалатні *Національні (Законодавчі) збори* з терміном повноваження три роки. Виконавча влада належала президенту, якого обирали на чотири роки без права переобрання на новий термін. Також було утворено Державну раду, членів якої призначали національні збори на шість років. До її компетенції належав попередній розгляд законопроектів. Запроваджувалося загальне (для чоловіків із 25 років) виборне право. Новий уряд запровадив 10-годинний робочий день і обіцяв гарантувати трудящим право на працю.

Президент Другої республіки Луї Наполеон (Наполеон III Бонапарт з 1848 по 1852 президент Франції; з 1852 по 1870 рр. імператор) у грудні 1851 р., розпустив Національні збори. В країні встановився відкритий терор.

Четвертий період. У січні 1852 р. набула чинності нова Конституція, згідно з якою вся повнота влади переходила до президента, якого обирали на 10 років. Він є очільником збройних сил, призначає міністрів, від його імені здійснюється правосуддя, парламентарії та посадові особи приносять йому присягу на вірність. Ключову роль президент відігравав у законодавчому процесі, в якому брали участь Державна рада, Законодавчий корпус і Сенат. Президент проголошував стан облоги, видавав декрети і затверджував закони. Після проведення плебісциту в грудні 1852 р. Бонапарт оголосив себе імператором під ім'ям Наполеона III. Розпочався період Другої імперії (1852-1870 рр.).

Буржуазно-демократичні свободи були знищені, республіканців піддано переслідуванням, місцеве самоврядування скасоване, парламентську систему зведено до нуля. Державний лад Франції набував усе більш авторитарного характеру. Щоб утримати свою владу, Наполеон III змушений був лавірувати між робітниками і буржуазією. Він скасував закон Ле-Шапел'є – з іншого боку, надаючи значні пільги буржуазії.

Політичний авантюризм Наполеона III призвів до війни з Пруссією (1870–1871 рр.), капітуляції французької армії та падіння Другої імперії.

5. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ УСТРІЙ ПАРИЗЬКОЇ КОМУНИ

У вересні 1870 р. збройні загони Національної гвардії проголосили Францію республікою. До влади прийшли діячі буржуазно-ліберальної опозиції із Законодавчого корпусу, які перебували у Версалі. А тим часом у Парижі створюється Центральний комітет Національної гвардії, який став діяти незалежно від уряду, набувши статусу революційного комітету.

У січні 1871 р. уряд укладає з Пруссією перемир'я, призначає вибори до Національних зборів з тим, щоб домогтися від парламенту згоди на підписання принизливого миру з німцями. Одночасно з цим військова рада на чолі з новим прем'єр-міністром А. Тьером прийняла рішення силою зброї придушити бунтівний Париж. У березні 1871 р. розпочався наступ урядових військ на столицю, однак переважна їх більшість

перейшла на бік повсталих. У результаті влада перейшла до рук Центрального Комітету Національної гвардії, який негайно оголосив вибори до Ради Паризької Комуни.

28 березня 1871 р. Раду Паризької Комуни було проголошено найвищою державною владою. У прийнятій 19 квітня декларації «До французького народу» державу проголошено республікою. Комуна відкинула принцип поділу влади і створила своєрідний тип державної організації – *Раду Комуни*, яка зосередила у своїх руках як законодавчу, так і виконавчу владу. Її декрети і розпорядження виконували комісії, кожна з яких відала функціями колишніх міністерств. Це були такі комісії: 1) виконавча комісія, яка мала впроваджувати в життя всі декрети Комуни і постанови інших комісій; 2) військова комісія заміняла військове міністерство; 3) комісія продовольства, яка мала забезпечити Париж продуктами харчування не менше ніж на 3 місяці; 4) комісія фінансів; 5) комісія юстиції; 6) комісія громадянської безпеки, у віданні якої перебувала префектура поліції; 7) комісія праці, промисловості й обміну; 8) комісія громадських служб; 9) комісія зовнішніх відносин; 10) комісія освіти. Однак така структура державного апарату мала серйозні недоліки. Була відсутня централізація управління, в комісіях не існувало постійного голови чи робочої групи, відповідальних за прийняті рішення.

Паризькою комуною було скасовано поліцію, знищено жандармерію, а порядок підтримували пролетарські батальйони Національної гвардії. Був виданий декрет про відокремлення церкви від держави та передачу її майна державі. Зазнала ліквідації стара судова система – був створений новий судовий апарат з виборними суддями. Проголошувалося демократичне судочинство, прилюдний, рівний для всіх суд, свобода захисту. Одночасно застосовувалися заходи репресивного характеру, наслідком яких став терор щодо безвинних осіб.

У цивільно-правовій галузі найзначнішим був декрет про залишені власниками промислові підприємства. Згідно з декретом на таких підприємствах встановлювався робітничий контроль. У галузі трудового законодавства необхідно визначити затверджений Комуною *Статут*

Луврських майстерень із ремонту зброї, було заборонено нічну працю в пекарнях, створено біржі праці при окружних меріях. По лінії кримінального права були видані декрети про притягнення до судової відповідальності членів версальського уряду.

21 травня 1871 р. армія версальського уряду ввірвалася в Париж і придушила народне повстання. Паризька Комуна проіснувала лише 72 дні. Вона зробила свій внесок в історичний досвід розвитку демократії, збагативши його новими державницькими і правовими інститутами.

6. ВСТАНОВЛЕННЯ У ФРАНЦІЇ ТРЕТЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

Після придушення Паризької Комуні і підписання Версальського миру з Німеччиною (Франція втрачала Ельзас і Лотарингію) Національні збори Франції, обрані в лютому 1871 р., розпочали роботу зі створення нової Конституції. Третя французька республіка (термін «республіка» був вжитий лише один раз – в одній з поправок до конституційних законів) одержала юридичне оформлення в Конституції 1875 р.

Від інших конституцій Франції вона відрізнялася тим, що не була конституційним документом, а складалася з трьох законів: «Про організацію державної влади», «Про організацію Сенату», «Про відносини між публічними владами». Закони відрізнялися надзвичайною лаконічністю (мали всього 34 статті), а отже багато питань конституційного облаштування залишалися не розробленими і розв'язувалися за допомогою поточного законодавства.

Державний лад за Конституційними законами 1875 р. базувався на принципі розподілу влади. Законодавча влада здійснювалася двома зібраннями: Палатою депутатів і Сенатом, які об'єднувалися в *Національні збори*. Палата депутатів складалася з 600 осіб і обиралася населенням Франції терміном на чотири роки. В Конституції йшлося про «загальне голосування», але жінки, військові, населення колоній були позбавлені виборчих прав. Діяла мажоритарна система виборів у два тури. В першому турі обраним вважався кандидат, який зібрав абсолютну

більшість голосів (більше половини). Якщо ніхто з кандидатів не отримав такої кількості голосів, проводився другий тур, на якому для обрання досить було зібрати відносну більшість голосів.

Сенат складався з 300 осіб і був постійно діючою установою. Його не можна було розпустити, а лише кожні три роки відбувалася ротація його складу на одну третину. Як і Палата депутатів, він був наділений правом законодавчої ініціативи, контролю за діяльністю уряду. Сенат мав юрисдикцію особливого суду для розгляду злочинів, здійснених президентом чи міністрами за звинуваченням, пред'явленим Палатою депутатів. Нарешті, згода Сенату була необхідна для дострокового розпуску президентом Палати депутатів.

Главою держави був президент, якого обирали Національні збори на сім років. Він міг бути переобраним. Президент мав широкі повноваження, у нього було право законодавчої ініціативи. Він оголошував закони, прийняті обома палатами, стежив за їх виконанням і забезпечував його, мав право помилування. Президент розпоряджався збройними силами, призначав на всі цивільні і військові посади, міг розпустити за згодою Сенату Палату депутатів. Президент призначав міністрів і головував у Раді Міністрів. Міністри підписували всі акти президента. Передбачалася колегіальна (солідарна) відповідальність міністрів за політику уряду і персональна відповідальність за дії кожного з них. Усі ці повноваження забезпечували перевагу президентської влади над парламентською, оскільки президент міг паралізувати будь-які спроби усунути уряд.

Адміністративний поділ зберігався від часів Першої імперії: департамент, округ, кантон, комуна. На чолі департаменту стояв префект, призначуваний декретом президента. Префект був повноважним представником уряду і концентрував у своїх руках усю повноту влади. Аналогічну роль виконував у окрузі *супрефект*.

Не згадували Конституційні закони 1875 р. і про судову владу. Остання за часів III республіки не зазнала суттєвих змін. Новим було лише скасування в 1883 р. довічного призначення суддів. Конституційний режим Третьої республіки у Франції проіснував до 1940 р.

ВИСНОВКИ

Державно-правова трансформація у Франції наприкінці XVIII-XIX ст. характеризувалася, не лише бурхливими історичними подіями – кривавою революцією, але і позитивним державним будівництвом Франції. За короткий історичний час у країні утвердилось громадянське суспільство, принципи верховенства права – рівності всіх громадян перед ним і буржуазно-демократичні цінності. Франція на своєму історичному досвіді «випробувала» абсолютну і конституційну монархію, різноманітні форми диктатури, й нарешті затвердила республіканську форму правління. Всі державно-правові перетворення в країні відбувалися завдяки новим економічним реаліям – затвердженню капіталістичних відносин і так названому «пробудженню мас» – широких верств населення, які почали активно втручатися в державницьке будівництво Франції, вимагаючи застосування принципу рівності та свободи для всіх без винятку громадян країни.

Вагомий вплив на світову правову практику виявили прийнята в період Французької революції «Декларація прав людини і громадянина» та в подальшому Цивільний кодекс Франції (Кодекс Наполеона). Ці декларативно-правові акти затверджували принципи буржуазного лібералізму й демократичні свободи громадян. Вони декларували та затверджували недоторканність приватної власності й особистості, її права на свободу руху, свободу совісті, слова й політичного волевиявлення.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Розкрийте зміст наступних термінів та понять: *«Декларація прав людини і громадянина 1789 р.»*, *конституційна монархія*, *закон Ле-Шапел'є*, *І республіка у Франції*, *якобінці*, *Комітет громадянського порятунку*, *Комітет громадської безпеки*, *Декрет «Про ворогів народу»*, *Вантозькі закони*, *Директорія*, *імперія*, *октроювана конституція*, *ІІ республіка у Франції*, *Бонапартизм*, *Паризька комуна*, *ІІІ республіка у Франції*.

2. Підготуйте таблицю основних подій державного будівництва у Франції з 1789–1875 рр.

<i>Періоди</i>	<i>Характеристика державного ладу</i>	<i>Ключові події</i>	<i>Конституційно-правові акти</i>
XVI – 1789 р.			
1789–1792 рр.			
1792–1793 рр.			
1793–1794 рр.			
1794–1799 рр.			
1799–1804 рр.			
1804–1814 рр.			
1814–1830 рр.			
1830–1848 рр.			
1848–1852 рр.			
1852–1870 рр.			
Березень – травень 1871 р.			
1875–1940 рр.			

РОБОТА З ІСТОРИКО-ПРАВОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Декларація прав людини і громадянина 1789 р.

(витяги)

Представники французького народу, утворивши Національні збори і вважаючи, що тільки невігластво, забуття прав людини і зневага до них є єдиними причинами громадянських бідувань і пороків урядів, вирішили викласти в урочистій декларації природні, невід’ємні і священні права людини, щоб така декларація, постійно перебуваючи перед очима усіх членів громадського союзу, повсякчасно нагадувала їм їх права і обов’язки...

1. Люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах. Суспільна різниця може базуватися лише виходячи із загальної користі.

2. Мета кожного державного союзу полягає у забезпеченні природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека і опір гніту.

3. Джерело суверенітету знаходиться,... в нації. Ніяка корпорація, жоден індивід не можуть мати владу, яка не виходить безпосередньо із цього джерела.

4. Свобода полягає у можливості робити усе, що не спричиняє шкоди іншому. Отже, реалізація природних прав кожної людини зустрічає ті межі, які забезпечують решті членів суспільства користування одними і тими ж правами. Кордони ці можуть бути визначені тільки законом.

5. Закон може забороняти лише діяння, шкідливі для суспільства. Усе ж, що не заборонено законом, те дозволене, і ніхто не може бути змушений до дії, не передбаченої законом.

6. Закон є виразом загальної волі. Усі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у його творенні. Він має бути рівним для усіх, як у тих випадках, коли він захищає, так і тих випадках, коли він карає. Усім громадянам через їх рівність перед законом в однаковій мірі відкрито доступ до усіх суспільних посад, місць і служб за їх здібностями і без будь-якої іншої різниці, окрім тієї, що обумовлена їх здібностями.

7. Ніхто не може бути звинувачений, затриманий або ув'язнений, окрім як у випадках, передбачених законом, і при дотриманні форм, передбачених законом

9. Оскільки кожен вважається невинним доки не встановлено зворотне, то у випадку затримання особи будь-яка зайва суворість, що не викликана необхідністю з метою забезпечення її затримання, має суворо каратися законом.

11. Вільне висловлювання думки є одним із найцінніших прав людини. Тому кожен громадянин може висловлюватися, писати і друкувати вільно, перебуваючи під загрозою відповідальності лише за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом.

17. Оскільки власність є право недоторкане і священне, то ніхто не може бути позбавлений її, окрім випадку, встановленого законом, безумовної суспільної необхідності і за умови справедливої і попередньої винагороди.

Конституція Франції 1791 р.

(витяги)

...Немає більше ні дворянства, ні перства, ні спадкових, ні станових відмінностей, ні феодального порядку, ні вотчинної юстиції, ніяких титулів, звань і переваг, що впливали з цього порядку, ніяких лицарських орденів, ні корпорації, ні вирізних знаків, для яких необхідне було доведення дворянства або шляхетного походження, і ніяких інших переваг, окрім відзнак, даних посадовим особам при виконанні їх обов'язків.

Не існує більше ні продажу, ні успадкування яких-небудь державних посад

Не існує більше ні станових цехових управ, ні фахових, художніх або ремісничих корпорацій.

Закон не визнає більше ні релігійних обітниць, ні якихось інших зобов'язань, що суперечать природним правам або Конституції.

Розділ 1. Основні положення, забезпечені Конституцією

Конституція забезпечує такі природні і громадянські права:

- 1) усім громадянам відкрито доступ до місць і посад без будь-якої різниці, окрім тих, що випливають з їх здібностей;
- 2) усі податі мають розкладатися між усіма громадянами рівномірно, у відповідності з їх матеріальним становищем;
- 3) ті ж самі правопорушення будуть каратися одними й тими ж покараннями, незалежно від якоїсь особистої різниці.

Конституція забезпечує також права природні і громадянські:

- свободу кожного пересуватися, залишатися на місці або залишати його без небезпеки затримання або ув'язнення, а тільки у порядку, передбаченому Конституцією;

– свободу кожного висловлювати в усній і письмовій формі, друкувати і оприлюднювати свої думки, не підпадаючи ні під яку попередню цензуру або перевірку до їх друкування, а також відправляти обряди того віросповідання, до якого він належить;

– свободу громадян збиратися у громадських місцях, зберігаючи спокій і без зброї, з дотриманням поліцейських законів;

– свободу звертатися до органів влади з петиціями, підписаними окремими громадянами.

Законодавча влада не може видавати закони, що чинять перепони у реалізації природних і громадянських прав, перерахованих у цьому розділі і забезпечених Конституцією

Конституція забезпечує недоторканність власності і справедливе попереднє відшкодування, якщо встановлена законом громадська необхідність вимагатиме майнових жертв

Розділ 3. Про державні влади

3. Законодавча влада належить Національним зборам, до складу яких входять представники, вільно обрані народом на певний термін.

4. Форма правління монархічна. Влада виконавча належить королю і здійснюється під його верховенством міністрами та іншими відповідальними органами...

Розділ 1. Про Національні законодавчі збори

1. Національні збори, що є законодавчим корпусом, діють постійно у складі однієї палати.

2. Законодавчий корпус не може бути розпущений королем.

Розділ 2. Первинні збори. Обрання виборщиків

1. Для виборів до Національних законодавчих зборів активні громадяни кожні два роки збираються на первинні збори у містах і кантонах...

2. Активними громадянами є французи за народженням або особи, що набули французького громадянства, яким виповнилось 25 років, мають місце проживання у місті або кантоні протягом встановленого законом періоду (не менше року), що платять у будь-якому місці королівства прямий податок у розмірі не менше вартості трьох робочих днів..., що

не є слугами..., внесені до списку Національної гвардії за місцем свого проживання і прийняли громадянську присягу.

Глава II.

Розділ 1. Про королівську владу і короля

1. Королівська влада неподільна – вона ввірена спадково правлячому дому і переходить по чоловічій лінії у порядку старшинства

2. Особа короля недоторкана і священна

3. Король править лише у відповідності із законом, і тільки іменем закону він може вимагати покори.

Розділ 4. Про міністрів

1. Призначення і звільнення міністрів належить повністю королю.

Глава III.

Розділ 1. Повноваження і обов'язки Національних законодавчих зборів

1. Конституція дає виключно законодавчому корпусові такі повноваження і обов'язки:

1) законодавчу ініціативу і прийняття законів; король може тільки просити законодавчий корпус

розглянути те або інше питання;

2) визначення державних витрат;

3) встановлення державних податей;

5) прийняття постанов про введення і ліквідацію державних посад;

8) щорічне прийняття, на прохання короля, постанов про кількість особистого складу і кількість суден, що утворюють сухопутні і морські сили.

2. Рішення почати війну може бути прийняте після затвердження королем постанови законодавчого корпусу, прийнятого обов'язково за формальною пропозицією короля.

Глава 4. Про здійснення виконавчої влади

1. Вища виконавча влада зосереджується у руках короля. Турбота про охорону громадського порядку і спокою довірені йому. Король – верховний головнокомандувач сухопутних і морських військових сил.

Королю передано оборону зовнішньої безпеки королівства, охорону його прав і володінь.

2. Король призначає послів та інших агентів міжнародних зносин, командувачів армією і флотом.

Глава 5. Про судову владу

1. Влада судова ... не може здійснюватись ні законодавчим корпусом, ні королем.

3. Суди не можуть ні втручатися у здійснення законодавчої влади, ні призупиняти застосування законів, ні втручатися в діяльність органів управління...

Цивільний кодекс 1804 р.

(витяги)

Книга перша. Про осіб

Титул V. Про шлюб

144. Чоловік до досягнення повних 18 років, жінка до досягнення повних 15 років не можуть брати шлюб.

146. Шлюб відсутній, якщо відсутня згода.

214. Дружина зобов'язана жити разом з чоловіком і слідувати за ним всюди, де він вирішить перебувати; чоловік зобов'язаний прийняти її і надати їй усе, що потрібно для життя, у відповідності із своїми можливостями і своїм становищем.

215. Дружина не може виступати у суді без дозволу свого чоловіка, хоча б вона була купцем, або не мала спільного майна з чоловіком, або хоча було б відокремлено майно дружини.

226. Дружина не може заповідати без дозволу свого чоловіка.

Титул VII. Про батьківство і про ставлення дітей до батьків

312. Батьком дитини, зачатої в шлюбі, вважається чоловік (матері). Проте чоловік матері може відмовитися від визнання дитини, якщо він доведе, що у проміжок між трьохсотим і стовісімдесятим днем до народження дитини він перебував у стані фізичної неможливості фізичних стосунків зі своєю дружиною, або з причини свого перебування в іншому місці, або внаслідок якихось (інших) обставин.

Титул IX. Про батьківську владу

372. Діти залишаються під владою батьків до досягнення повноліття або до звільнення з-під влади.

373. Батько один здійснює цю владу під час шлюбу.

388. Неповнолітньою є особа тієї або іншої статі, яка ще не досягла 21 року.

Про різницю у майні.

516. Усе майно є рухомим або нерухомим.

527. Майно є рухомим за його природою або за законом.

537. Приватні особи мають право вільного розпорядження майном, яке їм належить...

Про власність

544. Власність є право користуватися і розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином з тим, щоб користування не було таким, яке заборонене законом або регламентами.

Книга третя. Про різні способи, якими набувається власність

Загальні правила

711. Власність на майно набувається і передається шляхом успадкування, дарування між живими або по заповіту у відповідності із зобов'язаннями.

712. Власність набувається також шляхом приєднання або включення до складу іншої речі і через давність.

713. Майно, яке не має господаря, належить державі.

Про успадкування

718. Спадщина відкривається внаслідок природної смерті і внаслідок цивільної смерті.

723. Закон регулює порядок успадкування між законними спадкоємцями; за їх відсутності майно переходить до позашлюбних дітей, потім до живого подружжя, а якщо таких немає, до держави.

756. Позашлюбні діти не є спадкоємцями; закон надає їм право на майно померлих їх батька або матері лише у тому випадку, якщо вони були визнані у законному порядку.

Про договори або договірні зобов'язання взагалі

1108. Чотири умови є суттєвими для дієвості угоди:

- згода сторони, яка зобов'язується;
- здатність укласти договір;
- певний предмет, що становить зміст зобов'язання;
- дозволене обґрунтування зобов'язання.

1123. Будь-яка особа може укласти договори, якщо вона не оголошена неспроможною у відповідності із законом.

САМОКОНТРОЛЬ

І. Дайте відповідь на тестові завдання.

1. *Яка подія вважається початком Великої французької революції і зараз є національним святом Франції?*

a. скликання королем Генеральних штатів;	b. проголошення Генеральних штатів Національними зборами;
d. взяття фортеці Бастилія.	c. проголошення Національних зборів Установчими.

2. *Уніфікованими ідеями Декларації прав людини і громадянина 1789 р. були:*

a. свобода і право власності;	b. право на освіту і свобода віросповідання;
d. право на щастя і соціальну рівність.	c. право на достойну оплату праці і житло;

3. *Коли у Франції була проголошена Перша республіка?:*

a. 1792 р.;	b. 1791 р.;
d. 1794 р.	c. 1793 р.;

4. Які державно-правові наслідки мав прихід до влади жирондистів у серпні 1792 р.?

- a. Франція вперше проголошувалася республікою;
- b. встановлювалося виборче право для чоловіків;
- d. прийнятий аграрний закон, котрий скасовував викуп селянами землі.
- c. виконавча влада зосереджувалася в руках Національного конвенту;

5. Які з названих структур можна віднести до державного механізму якобінської диктатури?:

- a. Національна рада;
- b. Комітет державної безпеки;
- d. міжнародний революційний трибунал.
- c. Національний конвент;

6. Яку форму державного правління передбачала Конституція Франції 1791 року?:

- a. республіка;
- b. абсолютна монархія;
- d. консулат.
- c. конституційна монархія;

7. Хто очолював виконавчу владу у Франції за Конституцією 1791 р.?:

- a. король;
- b. Установчі збори;
- d. Державна рада.
- c. Національні збори;

8. Який орган виконував функції уряду під час якобінської диктатури?:

- a. Комітет громадської безпеки;
- b. Комітет громадського порятунку;
- d. Комітет революційної диктатури.
- c. Комітет внутрішніх справ;

9. Коли Установчі збори Франції прийняли «Декларацію прав людини і громадянина»?

- a. 9 липня 1789 р.;
- b. 14 липня 1789 р.;
- d. 10 серпня 1792 р.
- c. 26 серпня 1789 р.;

10. Вкажіть наслідки термідоріанського перевороту у Франції у 1794 р.:

- a. падіння якобінської диктатури; b. страта короля;
- d. взяття Бастилії. c. встановлення імперії;

11. У Цивільному кодексі 1804 р. приватне право поділялося на:

- a. цивільне і публічне; b. публічне і торгове;
- d. приватне і публічне. c. цивільне і торгове;

12. Вкажіть, якій сфері правового регулювання приділено найбільше уваги у Кодексі Наполеона 1804 р.?:

- a. Природні права людини; b. приватна власність;
- d. злочини і покарання. c. шлюбно-сімейні відносини;

13. Липнева революція у Франції привела до встановлення:

- a. імперії; b. конституційної монархії;
- d. анархії. c. республіки;

II. Доповніть речення

1. На другому етапі революції більшість у Національному конвенті отримали

2. Главою виконавчої влади за Конституцією 1791 р. проголошувався

3. Головний карально-репресивний орган якобінської диктатури –

4. Конституція 1795 р. зберігала ... форму правління.

5. У період Першої імперії видано 5 кодексів: цивільний, кримінальний, торговий, кримінально-процесуальний і

6. За Цивільний кодексом 1804 р. майнові відносини подружжя визначалися

7. Основну увагу у третій книзі Цивільного кодексу приділено ... відносинам.

8. Каторга і депортація за Кримінальним кодексом 1810 р. мали наслідком

9. Установча (Конституційна) Хартія 1814 р. проголосила відновлення ...

10. За Конституцією Другої республіки 1848 р. центральні державні повноваження надано.

III. Питання для самоконтролю

1. Зробіть графік етапів Французької буржуазної революції.
2. Назвіть основні положення «Декларації прав людини і громадянина».
3. Яку форму правління закріпила Конституція Франції 1791 р.?
4. Який державний механізм установила Перша республіка?
5. У чому сенс якобінської диктатури? Який її механізм?
6. У чому полягав карально-репресивний характер декрету «Про ворогів народу»?
7. У чому сенс режиму консульства?
8. Дайте характеристику першої книги Кодексу Наполеона.
9. Дайте характеристику другої книги Кодексу Наполеона.
10. Дайте характеристику третьої книги Кодексу Наполеона.
11. У чому полягає історична значущість Кодексу Наполеона?
12. Охарактеризуйте державний механізм Другої республіки.
13. Охарактеризуйте державний механізм Паризької Комуни.
14. Охарактеризуйте державний механізм Третьої республіки у Франції.

Додаткова література до теми

1. Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів: УКУ, 2002. 412 с.
2. Гомза І. Республіка занепаду. Ідеологія французького інтегрального націоналізму за Третьої республіки. К. : Критика. 2021.

3. Гончар Б. М. Всесвітня історія. К. : Знання, 2007. 694 с.
4. Сирко М. В. Зобов'язальне право за Французьким Цивільним кодексом 1804 р. Часопис Київського університету права. 2013. № 4. С. 78–82.
5. Сирко М. В. Правова регламентація спадкування за Кодексом Наполеона Бонапарта 1804 р.. Вчені записки Таврічного національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки». Т. 26 (65). 2013. № 2-1 (Ч. 1). С. 295–301.
6. Сирко М. В. Цивільний кодекс Франції 1804 року та його вплив на цивільне законодавство країн Європи (на прикладі Польщі та Румунії). Дисертація наукового ступеня кандидат юридичних наук 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів, 2015. 215 с.
7. Стельмах С.П., Слюсаренко А.Г., Пивовар С.Ф. Всесвітня історія. Новий період (кінець XVIII – початок XIX ст.). К. : Наукова думка, 1998. 378 с.
8. Тарнавська М. П. Сімейні відносини за Цивільним кодексом Наполеона Бонапарт. Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі : Зб. наук. ст. за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 19 квітня 2018 р.) / Жит. нац. агроекологічний ун-т. Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2018. 556 с. С. 399–401.
9. Тищик Б., Сирко М. Вплив Цивільного кодексу Франції 1804 р. на правове регулювання цивільних відносин у Буковині та Галичині. Історико-правовий часопис. 2016. № 1 (7). С. 10–15.
10. Харитонов Є. О. Цивільні кодекси «пасіонарного» типу: європейські прототипи. Актуальні проблеми держави і права. 2012. № С. 7–16.

ТЕМА № VII. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В ІТАЛІЇ ТА НІМЕЧЧИНІ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.

Мета теми: розкрити здобувачам вищої освіти процес національно-визвольної боротьби Італії та Німеччини за створення суверенних держав та встановлення в цих країнах буржуазно-феодальних типів держави і права.

Ключовими завданнями теми є:

- ❖ розкрити соціально-економічні умови та політичні причини виникнення національно-визвольного руху Італії та Німеччини;
- ❖ виявити характерні ознаки політичного режиму нових незалежних держав;
- ❖ виявити соціальну структуру буржуазно-феодальних суспільств Італії та Німеччини;
- ❖ виявити систему державного управління італійської та німецької держав, в їх генезі;
- ❖ розкрити сутність і характерні ознаки становлення правових систем двох незалежних країн та виявити його особливості;
- ❖ виявити компоненти і структуру судової системи та процесу;

Здобувач повинен оволодіти наступними навичками та знаннями:

- в межах хронологічних рамок, вільно орієнтуватися в процесах буржуазного реформування держав та їх перехід до соціальної держави;
- знати основні поняття та терміни;
- розкривати відмінності політичних режимів Італії та Німеччини;
- давати характеристику ключовим функціям та структурі державного управління нових держав;
- вміти аналізувати правові пам'ятники буржуазних держав та володіти знаннями генези їх видів;
- порівнювати державно-правові інститути нових держав.

ПЛАН

Попередні зауваження.

1. Виникнення єдиної Італійської держави.
2. Німецький абсолютизм. Пруссія.
3. Виникнення єдиної Німецької держави.

Висновки.

Завдання до самостійної роботи.

Робота з історико-правовими джерелами.

Самоконтроль.

ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Політична мапа Європи на початку XIX ст. не містила німецької та італійської єдиної національної держави. Ці дві нації були розпоршені у велику кількість держав, які де-факто підпали під напівколоніальний гніт більш потужних європейських країн (Франції та Австрійської імперії). Соціально-економічному розвитку малих італійських та німецьких країн заважали феодальна відсталість та політична неспроможність їх держав захищати інтереси молоді буржуазії на міжнародній арені. Створення єдиних національних держав стало для італійців та німців ключовим політичним завданням, яке реалізувалось тривалою, кровавою боротьбою з зовнішніми та внутрішніми противниками виникнення суверенних держав.

В італійському національно-визвольному русі головну роль грало Сардинське королівство (особливо її розвинута область П'ємонт). В Німеччині роль об'єднувача різнорідних земель виступила абсолютистська Пруссія, методи боротьби якої визначив її канцлер – Отто фон Бісмарк – залізом і кров'ю. Італійські методи боротьби за створення єдиної національної держави, були більш гнучкими і поєднували в собі політичні компроміси і революційний рух народу.

1. ВИНИКНЕННЯ ЄДИНОЇ ІТАЛІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Рішеннями Віденського конгресу (1815 р.) сучасна територія Італії (Апеннінський п-в) була поділена на 8 держав: королівства Сардинське та Неаполітанське (іноді Королівство Обох Сицилій); герцогства: Пармське, Моденське і Тосканське; князівство Лукка; Папська держава та Ломбардо-Венеціанське королівство у складі Австрійської імперії. Всі держави характеризувалися монархічно-феодальною відсталістю, з великим рівнем диференціації суспільства. Відсталішим регіоном був Південь Італії (Неаполітанське королівство), де напівлегально діяла традиція кровної помсти. В соціально-культурному та економічному плані італійське населення жило локально, північні італійці мовно не розуміли південних італійців.

В 20–30 рр. XIX ст. в країні виник таємний національно-визвольний рух *карбонарів*, який був придушений австрійською інтервенцією. Італія залишалась не демократичним, феодально-аграрним регіоном Європи. В цих умовах лідером боротьби за об'єднання Італії стає Сардинське королівство. В ньому (лідером політико-економічних реформ стала найбільш розвинута область королівства – П'ємонт) були проведені ліберально-буржуазні реформи, які створили економічну базу подальшого процесу відродження єдиної італійської державності (*Рісорджименто*)

і боротьби проти Австрійської імперії – оплоту реакційних (абсолютистсько-феодальних) сил в Італії.

Ключову роль в ліберальному русі *Рісорджименто* підігрівали Сардинський король *Віктор-Еммануїл II* (1820–1878) та перший міністр держави *Камілло Бенсо ді Кавур* (1810–1861). В 1848 р. в королівстві була прийнята Конституція (Альбертіанський статут 1848 р.. За основу була взята французька хартія 1830 р.) і сформований двопалатний парламент. Ліберальний рух ставив за мету, на основі конституційної монархії Сардинського королівства об'єднати всі роз'єднані частки Італії.

Одночасно виникає радикально-революційний рух «червоносорочників», які вважали за необхідне утвердити в Італії республіканський устрій. Лідерами цього руху були *Джузеппе Мадзіні* (1805–1872) та *Джузеппе Гарібальді* (1807–1882). Незалежно від ідеологічних протиріч два італійські визвольні рухи співпрацювали. Втім, ведучою силою визвольного руху грав П'ємонт.

В 1858 р. після того як Сардинське королівство прийняло участь у Кримській війні (1854–1856), оформився військово-політичний союз Франції і Сардинського королівства проти Австрійської імперії. В ході військових дій Австрійський уряд покинув Ломбардію. За цим до процесу утворення єдиної держави приєдналися центральні герцогства Італії: Пармське, Моденське і Тосканське. В них 1860 р. були проведені плебісцити, які вказали на абсолютну волю населення приєднатися до Сардинського королівства. Втім, в ході визначених подій Франція отримала Савойю і Ніццу.

В 1860 р. революційна армія добровольців під керівництвом Д. Гарібальді здійснила похід в Неаполітанське королівство (Південь Італії та о. Сицилія). До війська Гарібальді долучалися повсталі селяни, і це надало можливість революційній армії перемогти династію Бурбонів. На цій території теж був проведений плебісцит. Неаполітанське королівство увійшло в Сардинське королівство. Таким чином, в кінці 1860 р. Італія (крім Папської області та Венеції) стала першою національною державою Європи, що об'єднала свої роз'єднанні частки.

У квітні 1861 р. було проголошено утворення Італійського королівства (1861–1946 рр.). Сардинське королівство припинило самостійне існування, його король став монархом Італії. В 1866 р., через плебісцит (де 647486 осіб проголосували «за», а 60 осіб «проти») до Італії приєдналася Венеція (після поразки Австрії у війні з Пруссією). В 1870 р. Папську область (після Франко-пруської війни та падіння II Імперії у Франції). В 1871 р. столиця Італійського королівства була перенесена в місто Рим.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Соціальний устрій. Об'єднання Італії (населенням 22 млн осіб) не змінило соціального устрою. Переважна більшість населення – селяни залишалися безправними та бідними. Поміщицьке землеволодіння не було ліквідовано. Тому селяни не отримали земельних наділів і знаходилися у напівфеодальній залежності. Розвиток промисловості в Італії мав локальний характер – Північ країни (П'ємонт, Ломбардія). Інші області (Центр та Південь) залишалися відсталими аграрними районами, з великими архаїчними пережитками. В наслідок низької купівельної спроможності населення внутрішній ринок країни був не розвинутим. Спостерігалось безробіття. Більш того, країна опинилась в фінансовій кризі – тільки щорічна виплата процентів за борг складала 460 млн. лір. Уряд виходив з фінансової кризи підвищенням податків з населення та бізнесу. В наслідок цих чинників поширеним явищем в Італії стає еміграція. За сорок років (до 1914 р.) з країни виїхало 5,5 млн осіб.

Пануючим прошарком суспільства залишався буржуазно-поміщицький клас. Він отримав політичні права і управляв державою поліцейсько-бюрократичними методами.

Державний устрій. Конституцією Італійського королівства стала конституція 1848 р. Сардинського королівства. Король (*Віктор-Еммануїл II (1861–1878), Умберто I (1878–1900), Віктор-Еммануїл III (1900–1946)*) отримав наступні повноваження:

- керував збройними силами держави;
- міг оголошувати війну;
- укладати мирні, союзні, торговельні та інші угоди;
- призначав та звільняв міністрів та членів верхньої палати (сенату) парламенту;
- призначав та звільняв судів;
- надавав шляхетні титули.

Парламент Італійського королівства був двопалатний: сенат і палата представників (443 депутатів). Члени сенату пожиттєво призначалися королем. Нижня палата на принципах мажоритарної системи обиралася громадянами, які мали виборчі права. Законодавчі акти затверджувалися двома палатами парламенту і легітимізувалися королем.

Конституція декларувала рівність перед законом всіх громадян, гарантію особистої свободи, недоторканість оселі та власності, свободу друку, право збиратися на мирні публічні заходи.

Виборчим правом користувались чоловіки з 25 років, а обиратися могли особи у віці 40 років. Виборче право мало майновий (40 лір щорічного податку) та освітній ценз (володіли грамотою на початковому рівні). В наслідок цього на виборах в палату представників італійського парламенту змогли взяти участь лише 2% населення країни. До цього, в наслідок політичного конфлікту італійської держави з католицькою церквою папа Римський Пій IX випускає енцикліку «*Non expedit*», яка заборонила італійським католикам участь в парламентських виборах. Дія цієї енцикліки була відмінена на початку ХХ ст.

Надалі виборчі реформи 1882 р., 1912 р. збільшили кількість виборців відповідно на 9% і 25 % всього населення країни. Віковий ценз знизився до 21 року, а щорічний податок – до 19 лір.

Соціальні реформи. В 1877 р. було прийнято закон про світську школу, який вводив обов'язкову трирічну освіту дітей. В 1878 р. вводиться цивільний реєстр шлюбів.

2. НІМЕЦЬКИЙ АБСОЛЮТИЗМ. ПРУССІЯ.

Абсолютизм затвердився в німецьких державах значно пізніше ніж в Англії та Франції – у XVIII ст. Німецький абсолютизм характеризується як обласний, князівський, а не загальнодержавний. Влада імператора «Священної імперії німецької нації» була розхитана *Реформацією* та *Селянською війною* (1524–1525 рр.). В 1526 р. під писком протестантських князів вийшов імператорський указ, згідно якому кожне князівство визначало свою релігійну приналежність самостійно. Почало діяти право: «*cuius regio, ejus religio*» – «чий правління, того і віра». Це привело до подальшого посилення курфюрств – глав найбільших німецьких князівств. Спроби імператора Карла V (1516–1556) насаджувати свій, загальноімперський, абсолютизм за допомогою папського престолу зіткнулися з могутнім протестантським рухом. Саме протестантизм став соціально-політичною опорою князівської непокори – прагненням сформувати суверенні держави.

Тридцятилітня війна (1618–1648 рр.), в яку тією чи іншою мірою були втягнуті всі європейські країни, принесла страшне лихо – епідемії, масові вбивства, депортації населення, руйнацію економіки німецьких земель. В наслідок війни населення Німеччини

зменшилось на третину – з 21 млн осіб, залишилось 13 млн осіб. *Тридцятилітня війна* завершилася *Вестфальським миром* (1648 р.). В результаті якого німецькі князівства перетворилися на незалежні держави, які самі визначали свою конфесійність (тобто протестантські держави

Німеччини отримали таку ж міжнародну легітимність, як і католицькі). Імператора було відсторонено від будь-якого втручання у внутрішні справи князівств.

Незалежні курфюрсти зуміли домогтися того, що кожний імператор при обранні повинен був приймати розроблені ними умови: не передавати імператорський престол у спадщину, не втручатися в справи князів, регулярно скликати їх з'їзди.

Поруч з імператором, представниками вищої влади були 8–9 курфюрстів (князів-виборщиків). На їх з'їздах відбувались вибори імператора та складались *капітуляції* (умови правління імператора).

Питання загально-імператорського значення були також в компетенції сейму – рейхстагу, який мав три курії. Перша – курія курфюрстів. Друга – курія князів (62 світських та 36 церковних) та третя – курія представників імператорських міст. Значення останньої курії було номінальною.

Таким чином, в Німеччині утвердився так званий князівський абсолютизм, який відрізнявся від централізованих абсолютних монархій Заходу наступними рисами:

1) як і станово-представницька монархія, німецький абсолютизм склався не в межах усїєї імперії, яка залишалася децентралізованою, а в межах окремих князівських володінь.

2) німецький абсолютизм не є результатом тимчасової рівноваги сил дворянства і буржуазії. Навпаки, він був свідченням торжества феодальної реакції, її перемоги над буржуазним рухом і підпорядкуванням слабкої німецької буржуазії князям. Не випадково, німецький абсолютизм спочатку виник у Баварії (в першій третині XVII ст.), яка відрізнялася економічною відсталістю та відсутністю великих міст.

Суспільний устрій характеризується «класичним» феодальним поділом: князі – курфюрсти, дворяни і духовенство, міське населення, селяни. З феодальної ієрархії майже повністю зникає середнє дворянство, частина якого набуває статусу князів, а інші перейшли до лав нижчого дворянства. Своєю чергою, нижче дворянство з появою вогнепальної зброї втрачає своє значення.

У містах існувало три соціальні групи населення. Міська верхівка (патриціат) тримала в руках усі міські посади, які передавались у спадщину. В опозиції до патриціату стояли дві інші групи: бюргерство (середня верста населення міст, повноправні майстри) та міський плебс (підмайстри, бідні мешканці міста).

У більшості князівств кріпацтво стало загальним явищем. По життєві й спадкові наділи селян були перетворені на короткотермінові утримання (це дозволяло доволіно збільшувати повинності), общинні землі були урізані.

Політичний устрій. Вестфальський договір затвердив статус незалежних німецьких держав, гарантував їх суверенітет і недоторканість. Внаслідок цього в Німеччині виникло більше 300 великих і середніх князівств, 51 незалежний імператорських міст та до півтори тисячі дрібних лицарських володінь. Кожна з держав мала свої закони, релігію, митні правила, міру ваг та навіть різні календарі.

В князівствах встановлювалися поліцейські держави – поліція і чиновництво всеосяжно контролювало і опікувалось підданими. В кожній общині й провінції були поліцейські сили, на чолі яких стояли *шультгейси* (офіцери) та інші поліцейські чиновники, що призначалися з числа дворян курфюрстами провінцій, іноді імператорами. Незалежно від цього, в містах імперських і так званих вільних (підпорядкованих католицькій церкві) існувала власна поліція.

Право. В 1532 р. імператор Карл V підписує кримінальний і кримінально-процесуальний зводі законів (*Кароліна*). Із 219 статей цього зводу 103 регулювали кримінальний процес, у решті – перелічувалися злочини та визначалася кара за них. В Кароліні не має обвинувального процесу, присутні таємний розшук, інквізиційний процес, тортури. Вводились жорсткі покарання за всі злочини: колесування, заковування живим у землю, виколювання очей, відрізання язика тощо.

Пруссія веде свій початок з XV ст. з князівства Бранденбург, правила династія Гогенцоллернів. Князівство знаходилося на території колишнього Тевтонського ордену, формально не входило до складу Німецької

імперії і була васалом Польського королівства. В 1660 р. князівство звільнилось від васальної залежності, а в 1701 р. отримало статус Прусського королівства. Нове королівство було централізованою «поліцейською» державою, де поліцейські чиновники тотально контролювали всі сфери публічного та приватного життя підданих.

Армія Пруссії була по кількості третьою в Європі. Під час Семирічної війни (1757–1763 рр.) вона складалася з 260 тис. осіб – 7% всього населення країни, що потребувала 2/3 річного доходу держави.

Державний устрій. Голова держави – король Пруссії входив до імперської колегії курфюрстів. Вищим органом державного управління була Таємна рада при королі. Їй підпорядковувалися три директорії: фінансова, військова та королівських доменів. Особливого значення набула директорія військових справ.

Основними тенденціями розвитку державного ладу Пруссії у XVIII ст. стали подальша централізація та мілітаризація державного апарату, піднесення військово-управлінських органів над громадянськими. Значна частина повноважень Таємної ради переходить до генерального військового комісаріату. Відбувається злиття всіх директорій в єдиний військово-фінансовий орган на чолі з президентом – королем. На місцях земські радники (ландрати), призначувані королем за рекомендацією дворянських зібрань, потрапляють під жорсткий контроль центральної влади й наділяються широкими військово-політичними функціями. Ліквідується міське самоврядування. Міські ради були замінені колегіями магістратів, призначуваними королем. На весь державний апарат були розповсюджені військові звання, військова субординація та дисципліна.

За своїм політичним режимом Прусська монархія характеризувалася як «військово-поліцейська держава». Засновником цієї системи вважають короля Фрідріха Вільгельма I (1713–1740). В ній отримали розвиток свавілля влад: цензура і дріб'язкова регламентація державного і приватного життя підданих. Мілітаризація Пруссії визначила також її загарбницьку зовнішню політику.

Пику могутності Пруссія досягла при правлінні Фрідріха II (1740–1786). При ньому в країні склалась політична система «освіченого абсолютизму», а територія і кількість населення, завдяки поділам Речі Посполитої, виросла вдвічі. Фрідріх II з метою мілітаризації країни впроваджував жорстку політику *меркантилізму*, військово-фіскального контролю всіх верст населення.

Соціальні реформи. В межах політики «освіченого абсолютизму» в 1763 р. була проведена реформа початкової освіти. Головною метою якої було виховання вірнопідданої особи. Як правило вчителями початкових шкіл були відставні солдати.

Право. *Пруське земське укладення* 1794 р. розділяється на дві частини. Перша присвячена нормам цивільного права. Друга – правове становище державних установ, шкіл, церкви, а також статті кримінального права. *Укладення* зберігало норми феодального права і ставлення до власності. Населення поділялось на «панів» та «слуг». Закон дозволяв застосування тортур.

3. ВИНИКНЕННЯ ЄДИНОЇ НІМЕЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Державний розвиток Німеччини з початку до 70-х років XIX ст. поділяється на чотири періоди:

Перший (1806–1815 рр.) – доба французького домінування. Під впливом Французької буржуазної революції і наполеонівських війн (1803–1815 рр.) Священна Римська імперія германської нації де-юре припинила своє існування. Під впливом буржуазно-революційної Франції Німеччина почала розвиватися капіталістичним шляхом. В результаті було ліквідовано безліч дрібних феодальних князівств, які почали об'єднуватися між собою, або увійшли до складу великих німецьких монархій.

У 1806 р. 16 німецьких держав було об'єднано Наполеоном I в *Рейнський союз*, що був цілком залежним від Франції. Після перемоги Франції

над Пруссією в 1807 р. у країні почався комплекс буржуазних реформ. Найважливішими з цих реформ були скасування в 1807 р. особистої залежності селян і провадження вільної купівлі-продажу землі. В *Рейнському союзі* був введений французький Цивільний кодекс.

Другий (1815–1848 рр.) – доба австрійського домінування. Після поразки Наполеона коаліцією країн-переможців був проведений *Віденський конгрес* (1815 р.), який прийняв рішення створити нове об'єднання германських держав. Так був створений *Німецький союз*. До нього увійшли 34 монархії і 4 вільні міста (Гамбург, Бремен, Любек і Франкфурт-на-Майні). Пруссія і Австрійська імперія увійшли частково. Роль гегемона в *союзі* відіграла Австрійська імперія.

Вищий орган влади союзу – *Союзний сейм (бундестаг)* складався з чиновників, які призначалися урядами німецьких держав. Головувала в сеймі Австрія. Реально усі суб'єкти союзу зберігали державний суверенітет. Вони відрізнялися формами державного правління, зберігали свої кордони і митні бар'єри. Водночас у Німецькому союзі не було єдиної армії, дипломатичного представництва, суду. Рішення сейму були обов'язковими тільки за умови їх визнання всіма членами союзу, що певною мірою паралізувало його діяльність. По суті, Німецький союз був надзвичайно слабкою конфедерацією, позбавленою реальної сили та впливу. Між державами союзу не було ані міцних економічних відносин, ані єдиного законодавства, ані спільних фінансів або дипломатичного відомства.

З 1816 до 1847 р. у більшості німецьких держав (наприклад Баварія, Ганновер, Саксонія тощо) було прийнято перші конституції у формі дарованих монархами хартій (*октройованих конституцій*). Загалом за формами правління й найвищими органами державної влади ці конституції ненабагато відрізнялися між собою. Більшість конституцій формували монархічну форму державного правління. Монарх очолював державу, володіючи законодавчою і виконавчою владою. Певні законодавчі повноваження залишалися за *ландтагами* (одно- або двопалатними), які формувалися на недемократичних засадах. Урядові

структури очолював перший міністр. Конституції закріплювали окремі права підданих: рівність перед законом, незалежність суддів, свободу совісті тощо. У багатьох державах скасовувалося кріпацтво, розвивалася промисловість і капіталістичні відносини.

Під тиском Пруссії в 1833 р. був створений *Митний союз* (увійшли 18 держав. Австрія відмовилась). Він мав за мету створення спільної митної і торгової системи, що відповідало інтересам буржуазії. Німецька буржуазія почала розглядати Пруссію як своєрідний форпост своїм інтересам.

Третій період (1848–1866 рр.) – доба буржуазно-демократичних реформ та боротьби Австрії та Пруссії. У середині XIX ст. стала очевидною необхідність створення єдиної держави. Насамперед це було пов'язано із завершенням промислового перевороту в Німеччині та революційними подіями 1848 р. у Франції і в Німеччині. Одним із найважливіших завдань буржуазно-демократичної революції 1848 р. було здобуття державної єдності Німеччини. Для позитивного розвитку капіталістичних відносин у Німеччині необхідно було знищити старі феодальні порядки й підтримати національну єдність країни.

У змінах були зацікавлені багато верств населення німецьких держав. Протидіяли цьому процесу великі й дрібні монархи, що спиралися на дворянство, чиновників та армію. Остання не відповідала національним прагненням німців – населення імперії у своїй масі було не німецьким, а більше угорським, польським, італійським, чеським тощо. Політичний режим бачився німцям більш авторитарним, ніж правління пруського короля.

Кульмінацією розвитку німецької буржуазно-демократичної революції стало повстання у столиці Пруссії Берліні в 1848 р. У цих умовах пруський король Фрідріх Вільгельм IV (1840–1861) підписав у 1848 р. декілька указів, що відповідали демократичним вимогам революції. Король визнав необхідність конституційної монархії, створив ліберальний уряд, було проголошено свободу особи, союзів, зборів, друку тощо.

Втім подальша поразка революції спричинила відмову від багатьох демократичних обіцянок. Але, попри поразки революційних сил, події

1848 р. не минули безслідно. Підприємці могли відтепер користуватися досить ліберальними законами в процесі своєї діяльності. У 1850 р. було видано закони про викуп селянами землі.

У 1850 р. у Пруссії було прийнято конституцію, яка проголошувала рівність перед законом, знищення станових привілеїв, доступність усіх громадських посад, особиста свобода, недоторканність особистої власності, житла, свобода слова, зборів, союзів тощо.

Законодавча влада належала двопалатному парламенту, що приймав закони, затверджував бюджет і податки. Членів нижньої палати обирали, а верхня палата парламенту була наполовину виборною, наполовину призначуваною. Однак, у 1852 р. верхня палата стала довічною та спадковою.

Особа короля, що був очільником виконавчої влади, проголошувалася недоторканною. В його руках було зосереджено командування армією, призначення уряду, всіх найвищих цивільних і військових посадових осіб. Король мав право вето, право оголошення війни та укладення миру, мав право законодавчої ініціативи – таким чином, законодавча влада, відповідно до конституції Пруссії 1850 р., здійснювалася спільно королем і обома палатами парламенту. На короля також було покладено контроль за парламентом і право його дострокового розпуску. Власне, парламент був лише дорадчим органом при королі.

На членів обох палат парламенту та державних чиновників покладался обов'язок зберігати вірність королю й конституції. Однак ні король, ні армія не присягали в дотриманні основного закону країни.

Судова влада надавалася «незалежним судам», судді яких, втім, призначалися королем і могли бути зміщені з посади лише на основі судового рішення.

Таким чином, конституція Пруссії 1850 р. фактично підтвердила феодально-абсолютистські порядки і стала наслідком компромісу *юнкерства* та крупної буржуазії.

Практично одночасно із прийняттям прусської конституції Франкфуртський парламент ухвалив проєкт загальногерманської конституції 1849 р.

Відповідно до цього Франкфуртського проекту, до Германської федерації мали входити держави й території Німецького союзу. При цьому суб'єкти федерації повинні були зберегти свою незалежність, мати свої конституції та адміністрації.

Перед імперською владою було поставлено завдання створення єдиної дипломатичної служби та проведення єдиної зовнішньополітичної лінії. Конституція на додаток до впровадження єдиного громадянства передбачала необхідність створення єдиного правового простору, закріпивши право та обов'язок імперії видавати загальні укладення цивільного, торговельного, вексельного і кримінального права. Встановлювався принцип верховенства імперських законів над законами окремих держав.

Імперію мав очолити один із великих германських монархів Австрії або Пруссії. Імператор повинен був здійснювати свою владу через призначуваних ним міністрів. За главою імперії закріплювалося право законодавчої ініціативи, право скликання й розпуску народної палати парламенту, публікування імперських законів і видання для їх виконання розпоряджень. Однак видання, скасування, змінення імперських законів потребували обов'язкової постанови Рейхстагу.

Будь-який закон, згідно з конституцією, повинні були прийняти обидві палати *Рейхстагу*: *Палата держав* і *Палата народів*, а також затвердити уряд.

У проекті конституції 1849 р. закріплювалися основні права германського народу: рівність перед законом, недоторканність особи, недоторканність житла, свобода слова, друку, зборів, недоторканність власності.

В політичній площині коли пруському королю запропонували корону імператора, він під приводом незаконності походження конституції, відмовився. Король Пруссії хотів самостійно об'єднати країну шляхом унії трьох держав: Пруссії, Саксонії та Ганноверу. Однак об'єднання Німеччини в середині XIX ст. не відбулося через місцевий сепаратизм, опір великих європейських держав і суперництво Австрії та Пруссії за гегемонію в майбутній Німеччині.

Четвертий період (1866–1871 рр.) – створення Германської імперії. Політична роздробленість Німеччини стримувала буржуазний розвиток та консервувала феодальну реакцію. В об'єднанні країни були зацікавлені широкі верстви населення. Вирішення цього питання відбулось (як і в Італії) завдяки зусиллям політичної еліти однієї держави – Пруссії.

Боротьба Австрії та Пруссії за лідерство зрештою спричинила австро-пруську війну 1866 р., що завершилася перемогою Пруссії.

У 1866 р. було скасовано Германський союз і утворено Північногерманський союз, до якого увійшли 28 північно-німецьких держав.

У 1867 р. було прийнято конституцію Північно-німецького союзу. Законодавча влада здійснювалася двопалатним парламентом – *Рейхстагом*. Склад Нижчої палати обирався загальним голосуванням, однак жінок, солдат та слуг було позбавлено виборчих прав. Досить обмежені права Рейхстагу цілком контролювалися владою президента Північно-німецького союзу – пруського короля й верхньою палатою парламенту – *Союзною радою*. Президент союзу мав право скликати й розпустити парламент. Він затверджував закони, прийняті парламентом. Безпосереднім очільником виконавчої влади був *канцлер* союзу, що відповідав тільки перед президентом. Окремі відомства очолювали статс-секретарі, які підпорядковувалися канцлерові.

Таким чином, під контролем Пруссії опинилася значна частина Німеччини. Поза межами Північно-німецького союзу залишалися південно-німецькі держави. Їх об'єднанню із союзом заважала Франція. Зрештою розпочалася франко-пруська війна 1870 р., що завершилася поразкою

Франції та утворенням у 1871 р. другої Німецької імперії (Другий Рейх). Король Пруссії Вільгельм I (пруський король з 1861 р., імператор з 1871 до 1888 рр.) став імператором єдиної Німеччини.

У 1871 р. було прийнято конституцію Германської імперії, яка багато в чому повторювала положення конституції Північно-німецького союзу 1867 р.

Внутрішня політика Німецької імперії у другій половині XIX ст. Соціально-економічні процеси в Німецькій імперії впливали на зміни в її політичному режимі. Особливу роль в цих процесах відігравав імперський канцлер Отто фон Бісмарк (1815-1898). «Залізний канцлер» управляв імперією в 1871-1890 рр., спираючись на згоду Рейхстагу. О. Бісмарк здійснив реформи німецького права, системи управління й фінансів. Здійснив наступні реформи:

➤ 1875 р. була проведена грошова реформа. На всій території вводилась єдина валюта – рейхсмарка;

➤ в тому ж році був створений Центральний імперський банк, який здійснював контроль над справами приватних емісійних банків;

➤ 1873 р. реформа освіти: а) школа відокремлена від церкви; б) вводилось 3 форми навчання: 9-річна класична гімназія, 9-річна реальна гімназія та 6-річна школа. Освіта мусила підготувати юнаків до реалій нового індустріального суспільства;

➤ «*культуркампф*» (борьба за культуру) – серія політичних заходів (1871–1887 рр.) спрямованих на зменшення впливу Католицької церкви та встановлення державного контролю на нею. Відбулись наступні заходи: католицькому духовенству заборонялось вести політичну пропаганду; звільнення з державних шкіл усіх вчителів релігії; вигнання з країни ордену єзуїтів, розрив дипломатичних зносин з Ватиканом; встановлювалось державне призначення священників на церковні посади, контроль держави над школами і церковним судом; припинення будь-яких видатків на церкву з державної казни.

➤ 1874–1876 рр. в імперії запроваджено обов'язковий світський шлюб.

У перші роки канцлерства О. Бісмарка переважали ліберальні методи управління країною. У цей період знищуються останні феодальні перешкоди для розвитку підприємництва й торгівлі, створюється партійна система, зростає робітничий рух.

У 1878 р. ситуація змінилася. Досить ліберальна епоха канцлерства О. Бісмарка завершилася через застій у економіці, зростання впливу соціалістів, успіхи на виборах опозиційних партій. Германський уряд підготував проекти кардинальної економічної реформи, переходу від свободи торгівлі до протекціонізму, розширення ступеня втручання уряду в економіку та інші сфери громадського життя.

Починається наступ на соціалістів (СЄПН). У результаті в 1878 р. було прийнято закон *«Проти суспільно небезпечних намагань соціал-демократів»*. Закон забороняв усі організації, які нібито хотіли повалити наявний державний і суспільний устрій. Було заборонено також збори і друковані видання, що пропагують такого роду намагання. Фактично було заборонено поширення будь-яких соціалістичних ідей у Німеччині.

Наслідком такої політики уряду стали рекордні за кількістю робітничих страйків 1889–1890 роки.

У 1890 р. імператор Вільгельм II (1888–1918 рр.) скасував закон проти соціалістів, що стало безпосередньою причиною відставки О. Бісмарка, а також подальшої чергової лібералізації політичного режиму.

У 1899 р. було скасовано обмеження для різних спілок, постанови деяких німецьких земель, що забороняли вступ до спілок робітників.

Однак, попри всі трансформації засобів і методів здійснення внутрішньої політики незмінним був досить агресивний зовнішньополітичний курс Німеччини. Німецький уряд готувався до війни. У 1912 р. було ухвалено рішення про збільшення найближчим часом німецької армії до 800 тис. осіб. У 1914 р. було прийнято закон про надзвичайні повноваження уряду, що дало державним органам право контролю за сировиною й паливом, його використанням для військових потреб. У 1916 р. в умовах війни й конкуренції цивільної та військової влади, коли монарх фактично втратив усі реальні повноваження, у Німеччині встановилася воєнна диктатура.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Соціальний устрій. Німецьке суспільство з середини XIX ст. почало трансформуватися з аграрного до індустріального суспільства. Характерними ознаками якого були: ріст найманих працівників, урбанізація, зростання масового виробництва та споживання. Спостерігався ріст населення. Так, у 1871 р. воно складало 41 млн. осіб, то в 1910 р. – 64 млн осіб.

Державний устрій. Конституція Німецької імперії 1871 р. закріплювала федеративно-монархічну модель політичного устрою. Держава складалась з 22 монархій і 3 вільних міст (Любек, Бремен, Гамбург). По суті федерація була не союзною державою, а союзом династій. Ключове місто належало Пруській династії.

Імперському законодавству віддавали наступні сфери правового регулювання: зовнішні відносини; військо та флот; митне і торгове регулювання; загальнодержавна податкова система; встановлення системи мір і ваг; розробка загальноімперської правової системи. Держави федерації зберігали свої конституції, ландтаги, уряди – їх автономія була обмеженою.

Главою держави проголошувався імператор (*кайзер*). Він призначав посадових осіб, міг скликати, закрити й розпустити *Союзню раду* та *Рейхстаг*. Мав право розроблення й публікації імперських законів і нагляду за їх виконанням. Деякі важливі повноваження він здійснював за згодою *Союзної ради*: оголошення війни та миру, укладення договорів, проведення каральних заходів щодо держав, які не виконують своїх союзних обов'язків, тощо.

Законодавчі функції імперії здійснювали *Рейхстаг* і *Союзна рада* (*Бундесрат*). *Рейхстаг*, який був покликаний дбати про інтереси суб'єктів федерації, не відповідав своєму призначенню через різне представництво держав, що входили до складу федерації. Пруссії з 25 союзних держав належало 17 місць із 58, що визначало її панівне становище. Рейхстаг обирався спочатку на 3, а потім на 5 років і збирався щорічно. *Союзна рада*

складалася з представників союзних держав, призначених їх урядами. *Бундесрат* в той же мірі брав участь у прийнятті законодавства і міг засідати окремо від Рейхстагу. *Бундесрат* мав право передавати імператору своє рішення щодо розпуску *Рейхстагу*, призначати вищих посадовців, своїми рішеннями примушувати суб'єктів союзу до виконання конституційних обов'язків.

За Рейхстагом закріплювались наступні права: розробка та ухвалення законів; затвердження імперського бюджету; схвалення міжнародних договорів; участь у врегулюванні конституційних суперечок між землями; звернення з петиціями до Союзної ради тощо. Рейхстаг мав *право на інтерпеляцію* – право парламентського запиту.

Очолював уряд імперії *імперський канцлер*. Він був не тільки єдиним імперським міністром, але й головою *Союзної ради*. *Канцлер* призначався імператором і відповідав тільки перед ним. За поданням канцлера імператор призначав і звільняв статс-секретарів закордонних справ, внутрішніх справ, адміралтейства, колоній.

Конституція 1871 р. не містить пунктів про права і свободи громадян. Втім, конституція гарантувала всім німцям, незалежно від походження, рівне право на обіймання державних посад, володіння власністю та підприємницьку діяльність.

Виборче право. Конституція проголошувала пряме і рівне виборче право в нижню палату парламенту *Рейхстаг* чоловікам віком 25 років.

Судова система була створена в 1877 р. і мала чотири рівня.

1. Дільничний суд в якому справи розглядались одноосібно дільничним суддею або суддею з двома *шеффенами* (судовими засідателями);

2. Земський або окружний суд був апеляційною інстанцією у справах дільничного суду, а також судом першої інстанції у справах про тяжкі кримінальні злочини;

3. Вищий земський або обласний суд, що був апеляційною інстанцією у цивільних справах, а також ревізійною інстанцією у кримінальних справах. Які суд присяжних розглядав у випадку порушення законів землі (держави);

4. Імперський (Верховний) суд, який був вищою ревізійною інстанцією щодо всіх кримінальних та цивільних справ, а також судом першої інстанції у справах про державну зраду та шпигунство.

Крім вищезазначених судів Конституція 1871 р. передбачала дію військових та польових судів.

Прокуратура була реорганізована в 1877 р. Прокурори діяли в судах всіх рівнів судової системи. Перші два рівня призначалися урядами земель, а в третій і четвертий рівень призначалися імператором і імперським канцлером. Прокуратурі була підпорядкована поліція.

Поліція володіла широкими повноваженнями і мала право втручатися в особисте життя громадян. Поліцейський корпус підпорядковувався статс-секретарю внутрішніх справ, що забезпечувало централізацію.

Армія була загальнообов'язковою, військова повинність була строком 7 років.

Право. Після об'єднання Німеччини стало надзвичайно актуальним питання розроблення єдиної системи права (*партикуляризм*), яка б виражала інтереси буржуазії.

Цивільне право. У 1873 р. було прийнято поправку до Конституції Німецької імперії, що зарахувала цивільне законодавство до компетенції імперії. Над розробленням проєкту цивільного кодексу працювала спеціальна комісія, призначена Рейхстагом. Однак перший проєкт кодексу було відхилено. У 1890 р. було сформовано другу комісію. Новий проєкт відкинув окремі положення римського права та впровадив положення німецького права. Деякі частини проєкту кодексу було перероблено, також було спрощено мову документа.

У 1896 р. було прийнято Цивільний кодекс Німецької імперії. Втім Кодекс набув чинності з 1900 р. Це була перша в історії Німеччини повноцінна кодифікація цивільного права.

Цивільний кодекс налічує 2385 статей і 218 статей Вступного закону. Кодекс ґрунтується на *пандектній* системі. Він складається із загальної частини й декількох книг залежно від інститутів права: майнове, зобов'язальне, сімейне та спадкове.

Вступний закон репрезентує правила про час набуття Цивільним кодексом чинності, про застосування зарубіжних законів у Німеччині й німецьких законів за кордоном. Деякими нормами Вступного закону регульовано зв'язок Цивільного кодексу зі старим імперським і особливо земським законодавством. Старі імперські закони зберігали свою юридичну силу.

У Загальній частині Цивільного кодексу Германської імперії визначався статус фізичних та юридичних осіб. Було визначено два основних види юридичних осіб: *ферейни* (товариства, спілки) та установи. Кодекс визнавав за юридичними особами широку правоздатність. Їх правоздатність охоплювала всю сферу цивільного права, за винятком праввідносин, характерних для фізичних осіб. Кодекс закріпив і так звані неправоздатні товариства. До них належали об'єднання, що не відповідають юридичним вимогам, установленим для юридичних осіб (насамперед це різні робітничі спілки). Вони не набували статусу юридичної особи. Однак при цьому юридично визнавалося існування таких товариств. У цій частині подано також приписи про юридичні угоди, про строки давності, майно, самозахист і самодопомогу.

Другу книгу Кодексу присвячено нормам зобов'язального права. У книзі розглядаються положення про зобов'язання з договорів і окремі договори як цілком традиційні (купівля, позика, позичка тощо), так і нові (наймання робочої сили, парі тощо). Основну частину книги присвячено договірному праву. В основу договірного права було покладено принцип свободи договору. Кодекс не передбачав договорів, які порушували будь-які приписи законів. Деякі вимоги висувалися також до осіб, що укладали договір. До них допускалися одружені жінки й неповнолітні (до 21 року). В основі дійсності договору полягала згода сторін. Найбільш поширеними договорами були договір купівлі-продажу й наймання робочої сили. Договір купівлі-продажу було врегульовано за правилами римського права. Купівля характеризувалася за допомогою опису основних обов'язків продавця й покупця. Основою договору купівлі-продажу була угода сторін і фактична передача покупцеві права власності

на майно. З договору наймання робочої сили слід розуміти, що німецькі робітники домоглися деяких юридичних поступок. Зберігалися робоче місце й зарплата у разі хвороби, родинних обставин. Роботодавець був зобов'язаний наглядати за технікою безпеки на підприємстві.

У третій книзі розглядаються положення майнового права. Розглядається інститут володіння та власності, регламентовані сервітути й різні форми застави рухомості та нерухомості (іпотека). У Кодексі відсутнє чітке визначення права власності. Власникові надавалося право розпоряджатися майном на власний розсуд і виключати вплив на нього інших осіб. У галузі земельної власності власник мав право не тільки на поверхню землі, але й на надра та повітряний простір над землею. Однак право власності не поширювалося на корисні копалини. Інститут володіння у книзі описаний досить докладно. Володіння майном визначалося як досягнення дійсного панування над ним. Власниками визнавалися також деякі категорії недієздатних осіб (діти) та особи, що володіють майном за договором (орендарі).

У четвертій книзі описано норми сімейного права. Тут викладено правила, що стосуються умов одруження, особистих і майнових відносин подружжя, умов розірвання шлюбу. Розглядаються питання батьківської влади, опіки, опікунства, визначається правовий статус дітей. Шлюб у Німеччині був світським інститутом і був моногамним. Встановлювався досить високий шлюбний вік: для жінок – 16 років, для чоловіків – 21 рік. Батьківську згоду на шлюб було обмежено. Батько мав право давати згоду на шлюб тільки неповнолітнім дітям, а мати – лише незаконно народженим дітям. Розлучення допускалося тільки за наявності особливих підстав (залишення подружжя, порушення шлюбних обов'язків). Було закріплено верховенство чоловіка у сімейних справах. Дружина мала право відати спільним господарством. Але чоловікові надавалося право обмежити або скасувати це право дружини. Майно дружини, що належало їй до шлюбу або було придбано нею у шлюбі, залишалося її власністю, але перебувало в управлінні й використанні чоловіка. Неповнолітні діти (до 21 року) перебували під владою батьків.

П'яту книгу Кодексу присвячено спадковому праву. Існували два порядки спадкування: за законом і за заповітом. Визначався юридичний статус спадкоємця. Були відсутні межі спадкування за законом. Спадкоємцями могли бути родичі будь-яких віддалених ступенів. У спадкуванні за заповітом проголошувався принцип свободи. Можна було усунути від спадкування за законом родича або подружжя.

Характеризуючи Цивільний кодекс Німеччини, слід зазначити, що для нього є характерними довгі та складно сформульовані параграфи й безліч спеціальних юридичних термінів. Разом із цим Кодекс містить терміни та звороти соціального й морального змісту. У Кодексі відсутні загальні юридичні визначення, а параграфи мають описовий характер.

Кримінальне право. У 1871 р. було створено Кримінальне укладення, що базувалося на Кримінальному укладенні Північно-німецького союзу 1870 р.

Кримінальне укладення 1871 року складалося з трьох частин. У першій частині містилися положення про розмежування злочинів, проступків і поліцейських порушень; про відповідальність германських громадян у разі вчинення правопорушень за кордоном. У другій частині викладалися загальні питання кримінального права: про стадії злочину, про співучасть, про пом'якшувальні й обтяжливі обставини. Третя частина містила норми, що стосуються окремих видів злочинів, тобто була Особливою частиною.

У Кримінальному укладенні злочинні діяння поділялися на злочини, проступки й поліцейські порушення.

Особливе місце в Укладенні посідали державні злочини. Такими вважали: державну зраду, вбивство імператора, насильницьке повалення наявного режиму, змінення порядку престолонаслідування.

В Укладенні відбилися сучасні гуманістичні й ліберальні тенденції, воно ґрунтувалося на Кримінальному кодексі Наполеона. Смертна кара передбачалася тільки у двох випадках: за вбивство глави держави та за вбивство за заздальгідь продуманим планом.

Однак це не означало ліберального ставлення до тих, хто посягав на державний устрій Німеччини. Зокрема, за публічне посягання на державний устрій, замах на імператора винного карали позбавленням волі на строк до десяти років.

Серед злочинів чільне місце посідали наступні: образа імператора й місцевих госуларів, фальшивомонетництво, заснування таємних організацій, участь у союзі з метою незаконної протидії застосуванню законів або заходів органів управління. Спеціальну главу було присвячено злочинам проти релігії. Значну увагу Укладення приділяло злочинам проти власності та проти особи. Серед поліцейських порушень в Укладенні наведено досить широке коло діянь: виготовлення печатки, порушення правил виїзду за кордон, зберігання зброї тощо. Укладення зобов'язувало кожного німця сприяти поліції і передбачало досить суворі покарання: смертну кару, ув'язнення в робітничому домі, тюремне ув'язнення або заточення у фортецю, арешт, обмеження у правах, штраф.

Основною метою покарання було залякування, навіть якщо йшлося про тяжкі злочини. Найбільш суворо карали осіб, які вчиняли державні злочини, злочини проти релігії та проти власності. Водночас в Укладенні простежується прагнення створити каральну систему з огляду на особу злочинця та вчинений ним злочин.

Кримінально-процесуальний кодекс 1877 р. був доповненням до Кримінального кодексу 1871 р. Він базувався на принципах змагальності, публічності та усності розгляду, незалежності слідчого судді від прокурора, допущенні захисту в стадії попереднього слідства. Попереднє слідство провадилося у справах про тяжкі злочини, в інших випадках дізнання провадив прокурор. У суді діяв принцип вільної оцінки доказів.

Трудове право й соціальне законодавство. Після створення єдиної німецької держави виникли нові можливості для розвитку капіталістичних відносин. У Німеччині починають формуватися норми, якими регульовано відносини між підприємцями й найманими робітниками. Особливого значення набули угоди про умови оплати праці (тарифні угоди).

Уперше тарифну угоду було укладено в 1873 р. Активну участь в укладенні тарифних угод брали профспілки, які було легалізовано ще в 1869 р. у Північно-німецькому союзі. У Статуті 1869 р. було закріплено принцип свободи підприємництва та промислових об'єднань.

Після скасування в 1890 р. закону проти соціалістів під керівництвом соціал-демократів створювалися вільні профспілки. Під впливом лівих ідей вільні профспілки заперечували можливість компромісу між робітниками й підприємцями. Тільки після 1899 р. профспілки стали вважати угоди засобом втілення в життя інтересів робітничого класу.

Одночасно з розробленням трудового права розроблялися також норми у галузі соціального законодавства. Першим соціальним законом став закон 1871 р. про матеріальну відповідальність. За законом встановлювалася відповідальність власників залізничних підприємств за нещасні випадки з їх працівниками. З огляду на це встановлюється обов'язкове страхування робітників.

У 80-ті роки XIX ст. у Німеччині було прийнято низку законів про соціальне страхування. У 1883 р. було прийнято закон про медичне страхування робітників, у 1884 р. – закон про страхування від нещасних випадків, у 1889 р. – закон про страхування через інвалідність та пенсійне страхування.

У 1911 р. у Німеччині було прийнято Соціальний кодекс, що став результатом розвитку страхового права. Кодекс складався з шести книг і поєднував усі соціально-правові норми Німецької імперії.

ВИСНОВКИ

Італійська і німецька державність протягом XIX ст. пройшли складний процес об'єднання від численних державних утворень до формування єдиних національних держав. Німеччина проголосила себе конституційною імперією, з широкими правами федеративних земель та парламентом, що відповідає інтересам пруського юнкерства. Італія стала суверенним королівством, унітарною

державою з широкими повноваженнями парламенту. Обидві країни залишалися напівфеодальні держави. З часом вони стали колоніальними державами і проводили доволі агресивну зовнішню політику.

Об'єднання країн підштовхнуло суспільство до розвитку капіталістичних відносин та росту виробництва та торгівлі. Це в свою чергу мотивувало правлячі кола країн до створення єдиної правової системи, яка мала за мету захищати буржуазні цінності. З цією метою II Рейх та Італійське королівство провели судові реформування.

САМОКОНТРОЛЬ

I. Розкрийте зміст наступних термінів та понять: *Рісоржimento, Реформація, капітуляція, меркантилізм, Рейнський союз, Віденський конгрес, Німецький союз, бундестаг, ландтаг, рейхстаг, кайзер, імперський канцлер, бундесрат, «культуркамф», партикуляризм.*

II. Доповніть речення:

1. У 1815 р. міжнародний Віденський конгрес вирішив створити ... у складі 34 монархій та 4 вільних міст.
2. У ряді німецьких держав були прийняті ... конституції.
3. Метою революції в Німеччині стало подолання ... і ліквідація ... режимів.
4. Верхня палата Пруського парламенту за Конституцією 1850 р. –
5. Конституція Німецької імперії 1871 р. закріпила ... державний устрій.
6. Повна цивільна правоздатність за Німецьким Цивільним уложенням наступала з ... року.
7. Четверта книга Німецького Цивільного уложення містила норми ... права.

8. Основний суб'єкт торгових відносин за Торговим кодексом 1861 р. –

9. За Кримінальним уложенням 1870 р. найтяжчими були ... злочини.

10. Вищий судовий орган Німецької імперії за Конституцією 1871 р. –

II. Творчі завдання

Складіть схему: «Державний механізм Німеччини за Конституцією 1871 р.».

III. Дайте відповідь на тестові завдання

1. Союзна рада Німецької імперії за Конституцією 1871 р. мала назву:

a. Бундестаг;	b. Бундесрат;
d. Бундесланд.	c. Бундесвер;

2. У Німецькій імперії за Конституцією 1871 р. верховна влада належала:

a. кайзеру;	b. канцлеру;
d. Бундесрату.	c. Рейхстагу;

3. Яка з монархій не увійшла у 1871 р. до складу Німецької імперії ?:

a. Саксонія;	b. Пруссія;
d. Баварія.	c. Австрія;

4. Система покарань в Німецькій імперії за Кримінальним уложенням 1870 р. включала:

a. смертну кару, штрафи, ув'язнення, обмеження в правах;	b. каліцтва, штрафи, кровну помсту, ув'язнення;
d. смертну кару, заслання, кровну помсту, штрафи, конфіскацію.	c. ув'язнення, заслання, кровну помсту, штрафи, побиття;

5. Найбільш поширена підстава виникнення зобов'язань за Німецьким Цивільним уложенням 1896 р.:

- a. розпорядження;
- b. закон;
- d. делікт.
- c. договір;

6. Законною формою шлюбу за Німецьким Цивільним уложенням 1896 р. вважався:

- a. цивільний шлюб;
- b. церковний шлюб;
- d. договірний шлюб.
- c. громадянський шлюб;

7. За формою правління Німецька імперія:

- a. абсолютна монархія;
- b. дуалістична монархія;
- d. конституційна монархія.
- c. ранньофеодальна монархія;

8. Конституція Пруссії 1850 р. прийнята:

- a. Національними зборами;
- b. Рейхстагом;
- d. референдумом.
- c. Установчими зборами;

9. Що таке «октройована конституція»?:

- a. конституція, прийнята на референдумі;
- b. конституція, «дарована» правителями німецьких держав своїм народам;
- d. конституція, відхилена на референдумі.
- c. конституція, прийнята парламентами німецьких держав;

10. Вища судова інституція Німецької імперії за Конституцією 1871 р.:

- a. Імперський суд;
- b. Камеральний суд;
- d. Федеральний суд.
- c. емельний суд;

V. Питання та завдання до теми

1. Хто знищив Священну Римську імперію германських націй?
2. Яка форма правління була притаманна Німеччині до початку XIX ст.?

3. Хто був основною рушійною силою консолідаційних процесів у Німеччині?
4. Назвіть найвищий орган законодавчої влади згідно з конституцією 1849 р.
5. Де було проголошено Германську імперію?
6. Визначте форму правління відповідно до конституції Германської імперії 1871 р.
7. Коли було прийнято Цивільний кодекс Германської імперії?
8. Скільки було основних видів юридичних осіб відповідно до Цивільного кодексу?
9. Які два порядки спадкування майна існували в Німеччині?
10. В яких випадках передбачалася смертна кара згідно з Кримінальним укладенням Германської імперії 1871 р.?
11. Що таке тарифні угоди?

Додаткова література до теми

1. Абашкіна Н. В. Принципи розвитку професійної освіти в Німеччині: Монографія. К. : Вища школа, 1998. 207с.
2. Іванов, І.В., Олейников В.В. Особливості розвитку освіченого абсолютизму в Австрійській імперії. Європейські перспективи, 2014, № 3. С. 45–50.
3. Михайленко М. Розвиток виборчого законодавства королівства Італія (1861–1882 рр.). Етнічна історія народів Європи. Вип. 54. 2018. С. 104–109.
4. Осадчук І. Політичний режим у Німецької імперії (1871–1890): модель змагального авторитаризму? Європейська політика і правий дискурс, Вип. 5, вид 1, 2018. С. 143–150.
5. Срібняк І. Державотворча діяльність монархів Савойської династії в Італії (1821-1870 рр.). Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. К. : 2006. Вип. 15. С. 348–361.
6. Срібняк І. Утворення єдиного Італійського королівства (1848–1870). Гетьманський альманах. К. : 2002. Ч. I. С. 95–107.

7. Срібняк І. В. Італія. Italia: короткий нарис історії. Навч. Посібник. Рим-Київ: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2019. 206 с.
8. Тишкун Ю. Генеза державної бюрократії в Німеччині: історико-політологічний аналіз. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2011. Випуск 23. С. 47–53.
9. Троян С. С., Троян П. С. Отто фон Бісмарк і колоніальне питання в Німеччині (1840–1890 рр.). Монографія. Рівне: РІС КСУ, 2011. 224 с.
10. Харитонов Є. О. Формування концепції Цивільного кодексу (BGB) та її вплив на розвиток цивілістичної думки України. Наукові праці НУ ОЮА 2013. № 2. С. 260–270.

ТЕМА № VIII. АВСТРІЙСЬКА (АВСТРО-УГОРСЬКА) ТА РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЇ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.

Мета теми: розкрити здобувачам вищої освіти генезу державно-правового розвитку Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій.

Ключовими завданнями теми є:

- ❖ розкрити соціально-економічні умови та політичні причини виникнення та занепаду двох імперій;
- ❖ виявити характерні ознаки політичного режиму Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій;
- ❖ виявити соціальну структуру буржуазно-феодальних суспільств цих держав;
- ❖ виявити систему державного управління Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій;
- ❖ розкрити сутність і характерні ознаки становлення правових систем двох імперій;
- ❖ виявити компоненти і структуру судової системи та процесу;

Здобувач повинен оволодіти наступними навичками та знаннями:

- в межах хронологічних рамок, вільно орієнтуватися в процесах буржуазного реформування держав;
- знати основні поняття та терміни;
- розкривати відмінності політичних режимів Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій;
- давати характеристику ключовим функціям та структурі державного управління двох держав;
- вміти аналізувати правові пам'ятники феодально-буржуазних держав та володіти знаннями генези їх видів;
- порівнювати державно-правові інститути імперій.

ПЛАН

Попередні зауваження.

1. Австрійська (Австро-Угорська) імперія.
2. Російська імперія.

Висновки.

Завдання до самостійної роботи.

Робота з історико-правовими джерелами.

Самоконтроль.

ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Європейську історію XVII-початок XX ст. можна назвати добою імперій. Більшість країн Європи були колоніальними імперіями – Іспанія, Португалія, Швеція, Нідерланди, Велика Британія, Франція. Вони розповсюдили свою владу та культуру на велику кількість народів, країн та навіть цілі континенти. Імперська ідеологія була вкрай популярна і базувалась на раціоналістичних ідеях модерна, думки про виняткову історичну роль західноєвропейської цивілізації та християнського місіанізму в розповсюдженні нового прогресивного соціально-політичного порядку на всі народи ойкумени. Цей рух створив велику колоніальну систему, яка втім, почала руйнуватися в середині XX ст. Руйнування колоніальної системи розвінчала ідею модерного імперіалізму.

Поруч з модерними імперіями в Східній Європі існували три феодально-абсолютистські імперії, які були вимушені модернізувати свою економіку і державно управління в бік демократично-буржуазних принципів. Це Австрійська (з 1867 р. Австро-Угорська), Російська та Османська імперії. Це були багатонаціональні, економічно відсталі країни з мало-ефективним державним управлінням, з характерним бюрократично-регіональним сепаратизмом, який переплітався зі стародавніми феодально-деспотичними традиціями. Конкуренція з модерно-буржуазними державами Європи примушувала визначені імперії до модернізації та централізації державного управління. Ці реформи спиралися на великі

привілеї дворянству, звеличення армії та чиновницького апарату та опору на церкву (в Австрійській імперії – римо-католицьку, а в Російській імперії – православну).

Соціально-політичне реформування Австрійської та Російської імперій мали різні (навіть протилежні) наслідки. Якщо Російська держава не спромоглась затвердити в країні демократично-буржуазні принципи в державному управлінні та суспільних відносинах, то Австро-Угорська модернізація, створення дуалістичної федерації двох монархій, заклала основи правової держави, парламентаризму, сформулювала поняття верховенства права, прав громадян, внутрішньо консолідувала державний апарат тощо. Втім, державно-правова модернізація двох імперій виявилася запізньою та не привела до соціальної злагоди – не були вирішені питання національних автономій або незалежності (крім угорців), протиріччя між бідними та багатими прошарками суспільства, між шляхами розвитку країни – феодально-абсолютистським чи буржуазно-демократичним. Тому ці імперії припинили своє історичне існування.

1. АВСТРІЙСЬКА (АВСТРО-УГОРСЬКА) ІМПЕРІЯ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Монархія Габсбургів веде свій початок з XIII ст. На початку XVIII ст. імперія була однією з крупних східноєвропейських держав і являла собою конгломерат земель підконтрольних одній династії. В країні проживало 14 етнічних груп, які розмовляли 17 мовами і сповідували 9 різних релігій. До складу монархії входили:

- австрійські провінції (Верхня і Нижня Австрія, Штирія, Каринтія, Карніола, Тіроль, Воральберг) – землі династії Габсбургів;
- території Богемської корони (Богемія, Моравія і Сілезія);
- королівство Угорщина (землі «корони св. Стефана»): королівства Хорватії та Словенії, князівство Трансільванія та Сербська провінція Воєводина;

- австрійські Нідерланди (бельгійські провінції);
- італійські землі (Тоскана, Ломбардія).

Отже монархія Габсбургів була багатонаціональною, «клаптиковою імперією», що зберігала феодально-поміщицькі традиції зі слабким капіталістичним розвитком. В середині XVIII ст. в імперії не існувало єдиної системи адміністрування. Управління землями було децентралізованим, на місцях зберігались представницькі органи – ландтаги і сейми. Провінційні стани створювали власні паралельні віденському урядові інституції. Щорічні асамблеї станів були зорганізовані в *курії*, які контролювали збір податків, рекрутування чоловіків до війська тощо.

Територія монархії поділялася на 12 губерній, на чолі яких стояли призначені імператрицею губернатори, котрі підпорядковувалися центральній владі. Провінції поділялися на округи (*циркули*) на чолі зі старостами. Незважаючи на певні кроки до централізації, імперія потребувала жорсткої системи управління.

Кардинальні державні реформи провели два «освічені монарха» Марія Тереза (1740–1780) та її син Йосиф II (1780–1790). На час початку правління Марії Терезії центральними органами управління виступали чотири ради: 1) Таємна рада, яка займалася вирішенням найважливіших державних питань; 2) Надвірна рада, яка керувала внутрішньодержавними питаннями, у тому числі судовими; 3) Надвірна палата, або, іншими словами, фінансова рада; 4) Надвірна військова рада. Чіткого розмежування компетенції між радами не було. Між радами часто виникали конфлікти.

Марія Тереза намагалася використовувати окремі ідеї Просвітництва для зміцнення центральної влади, але одночасно уникати радикальних

перетворень і побоювалася торкатися інтересів дворянства. З цих позицій вона та її син розпочали реформувати державний устрій імперії:

➤ військова реформа (1749 р.) за пруським зразком: упорядковано рекрутські набори і комплектування офіцерського корпусу, введена категорія безстроково-відпускних, тобто категорія запасу. Реформа потягла за собою реорганізацію податків та внутрішнього управління;

➤ адміністративно-податкова реформа: імперія поділялась на 37 округів, куди столиця направляла нічим не пов'язаних з місцевими інтересами урядових чиновників. Головним завданням урядових чиновників було збір податків з території округа;

➤ реформа управління спадковими землями імперії. Для управління спадковими землями імперії та фінансами були створені *Репрезентації*. Їх очолював президент. При Репрезентації створили Сенати юстиції. Головував над цією системою губернатор, який виступав вищою апеляційною інстанцією. У 1763 р. відбулась ще більша централізація губернаторського управління. Губернатори отримали право головувати на сеймах, скасовувати їхні рішення, а у разі потреби, розпускати ці представницькі установи. Головною функцією губернаторів був нагляд за своєчасним надходженням податків, контроль за громадськими установами, захист селян від ущемлень поміщиків;

➤ судова реформа – в губерніях були створені суди першої інстанції;

➤ 1771 та 1775 рр. уряд встановив фіксований розмір панщини (3 дні на тиждень по 10 годин) і оброків. Обмежувалось право поміщиків на вотчинний суд та розпорядження селянською землею. У королівському домені панщина скасовувалася;

➤ в 1782 р. в результаті першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) до складу імперії увійшли етнічні польські й українські землі. На них створені провінції: Королівство Галичини і Лодомерії з великим князівством Краківським та князівствами Освенцімським і Заторським. Вони поділялись на 19 *циркулів*;

➤ губернське правління імперії станом на 1773 р. поділялось на 6 окремих департаментів: I – відповідав за організаційну роботу, займався

прикордонними конфліктами, слідкував за дотриманням санітарного стану підданими та за збиранням податків; 2 – контролював судові справи; 3 – регулював справи господарських монополій та державні маєтки; 4 – видав загальною та крайовою поліцією; 5 – видав справами королівських державних маєтків; 6 – видав справами пошти та армії;

➤ в 1775 р. в склад імперії, від Османської імперії, увійшла Буковина. В 1787 р. ця територія була долучена до Галичини;

➤ в 1781 р. вийшов *Патент про знищення кріпосницького права* для Чехії, Моравії та земель австрійської частини монархії. Нові піддані повинні були і надалі коритися поміщикам, але дістали особисту свободу. Тепер селянин міг вільно одружуватися, покидати маєток, обирати ремесло. Піддані звільнялися від служби при панському дворі, але повинні були відбувати панщину та інші повинності на користь землевласників. Викуп землі селянами залежав від «добровільної угоди» селян з поміщиками.

Кінець XVIII – початок XIX ст. Австрійська імперія знаходилась в стані відносного спокою. Втім, 1848 р. став для країни майже катастрофічним. Навесні у наслідок масових народних демонстрацій та створення Національної гвардії у Відні уряд був вимушений піти у відставку, а імператор опублікував конституцію. Конституція 1848 р. проголошувала «єдність та неподільність» імперії. Австрійський імператор отримав усю повноту виконавчої влади та командування армією. Проголошувалось створення двопалатного рейхстагу. Верхня палата частково формувалась імператором, а вибори в нижню палату мали бути двоступеневими. Вводився високий майновий цenz. Робітники, прислуга та інваліди виборчих прав були позбавлені.

Конституція 1848 р. знов викликала масове обурення у Відні. Внаслідок чого уряд випустив новий виборчий закон, який допускав до виборів в рейхстаг робітників.

Під час першого скликання австрійського рейхстагу була видана постанова про відмову феодальних повинностей селян. Оброк, панщина та різноманітні сервітути відмінялися за викуп. В подальшому був

визначений порядок сплати викупних сум поміщикам. Дві третини визначених сум вносили селяни, ще третину – держава. Розміри викупних платежів встановлювалися у сумі 20-ти річних селянських зобов'язань. Імператор видав Конституцію 1848 р., яка вступила в силу частково.

Одночасно з подіями у Відні в столиці Угорщини Будапешті розгорталися більш радикальні події. Влада в місті перейшла до *Комітету суспільної безпеки*. Були прийняті перші буржуазні закони: відмінялось кріпацтво, феодалні повинності та церковна десятина. *Комітет* сформував перший ліберально-демократичний уряд Угорщини, який шукав шляхи угоди з Габсбургами. Втім, імператор не пішов на мирне урегулювання угорської революції. Почалися військові дії, які поставили імперію на грань існування. Лише допомога армії Російської імперії врятувала династію Габсбургів від повного краху. В серпні 1849 р. угорський уряд капітулював.

Абсолютна монархія в Австрії продовжила своє існування, але увійшла в стан перманентної кризи. Імператор Франц-Йосиф I (1848–1916) намагався зменшити суспільно-політичну напругу в країні випусками конституційних актів буржуазно-демократичного направлення.

У 1851 р. вийшов *Указ про відміну Конституції 1848 р.* Згідно Конституції 1848 р. Австрійська імперія проголошувалася конституційною монархією. Підтверджувалось єдність і неподільність імперії, без Угорщини й італійських територій. Імператор (*цізар*) отримував усю виконавчу владу та управління армією. Австрійський парламент отримав дві палати – рейхсрат, (нижня палата обиралася населенням), а верхня – частково призначалася цісарем з числа принців Гамбурзької династії і частково обиралася родовитою аристократією. Закони мали набрати сили після затвердження обома палатами та цісарем. Визнавалась непорушність народів та їх мов. Визнавалися свобода віросповідання, совісті й особи, свобода мови і друку, свобода спілок. Кожний громадянин мав право бути власником землі, займатися будь-яким незабороненим законом видом заробітчанства чи підприємництва і досягати будь-яких чинів та гідностей.

Територія Угорщини була розділена на 5 намісництв, що управлялися австрійськими чиновниками. Угорський парламент розпущений, Трансильванія та слов'янські землі на півдні відділені.

Поруч з внутрішньою кризою Австрійська імперія опинилась під тиском тяжких зовнішніх обставин. У 1859 р. імперія втратила італійську Ломбардію. В країні починає підійматися національно-визвольний рух. Враховуючи ці обставини абсолютиський уряд в 1860 р. ухвалив *Жовтневий диплом*, який встановлював «постійний і незмінний Основний державний закон». По суті це була нова конституція, що затверджувала в імперії федеративне управління земель. Велика кількість повноважень передавалися національним землям. Особливо широкі повноваження, включаючи законодавчу ініціативу, отримали Угорські національні збори. Загальнодержавне управління покладалося на цесаря та імперський рейхсрат у складі 100 членів, що призначалися цесарем з 300 кандидатів, обраних сеймами (ландтагами).

Втім, впровадження в дію *Жовтневого диплома* не привело до стабілізації політичного життя, навпаки Відень почав втрачати засоби централізованого управління. Тому в 1861 р. з метою посилення центральної влади уряд випустив доповнення (*Лютневий патент*) до *Жовтневого диплому*. Разом ці два документи склали нову конституцію 1861 р. Права регіональних сеймів (ландтагів) були обмежені, а повноваження імперського рейхсрату розширені. Відтепер імперський рейхстаг формувався не за національно-територіальним, а за становим принципом. Він складався з палати панів (призначалися імператором) і палати депутатів (обиралися регіональними сеймами). Виборна система була основана на майновому цензі.

Втім Угорщина відмовилась від *Лютневого патенту* і вимагала повернення Конституції 1849 р. До угорців приєдналися представники чехів та поляків. З імперського рейхстагу стали виходити представники регіонів, що привело до паралічу законодавчої влади. Відень ввів на території Угорщини військовий стан. В 1865 р. імператор був вимушений призупинити дію *Лютневого патенту*.

Політична ситуація в країні загострилась в 1866 р. в наслідок поразки імперії в австро-прусській війні. Династія Габсбургів розпочала переговори з угорським сеймом. В результаті них в грудні 1867 р. була створена дуалістична монархія – Австро-Угорщина. Територія нової держави була поділена на дві частини – *Транслейтанію* (угорські землі корони св. Іштвана) та *Цислейтанію* («Королівства і землі представлені в Імперський раді»).

Австро-Угорська імперія припинила своє існування в 1919 р. За Сен-Жерменським мирним договором «Республіка Австрія» перетворилася на маленьку державу з населенням у 6,5 млн осіб. Їй заборонялося вступати у союз з Німеччиною. Минулі австрійські володіння – провінції Богемія, Моравія та Сілезія увійшли до складу Чехословаччини. Італія отримала Південний Тіроль, Юлійську Крайну, майже всю Істрію, крім м. Фіуме (Рієка). Нова держава – «Королівство сербів, хорватів і словенців» отримала Боснію та Герцеговину, Далмацію, Крайну, Словенію. Румунія отримала Бессарабію і Буковину, а Польща отримала Галичину.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Соціальний устрій. За переписом населення 1910 р. в Австро-Угорській імперії проживало близько 30 націй та народностей, найчисельнішими з яких були: німці (12 млн), угорці (10 млн), чехи (6,5 млн), поляки (5 млн), хорвати і серби (3,5 млн), румуни (понад 3 млн), словаки (2 млн), словенці (1,2 млн). Українці склали до 8 % населення монархії – понад 4 млн осіб, в т.ч. понад 3,5 млн галичан й буковинців – в Австрії, та близько 0,5 млн закарпатців – в Угорщині. Отже, панівні нації – німці й угорці, разом склали лише близько 44 % населення Австро-Угорщини, тоді як «підвладні народи», зокрема слов'яни (45 %) і румуни (6 %), становили більшість населення монархії – понад 51 %.

На початку XIX ст. імперія продовжувала залишатися аграрною країною. Ще були відсутні соціально-економічні передумови промислового перевороту. Завдяки географічній близькості до Західної Європи

і зручних річкових шляхів чеські землі і Нижня Австрія раніше і швидше за інші райони включилися в світовий торговельно-економічний оборот. Руйнування середньовічних форм промислової діяльності тут відбувалося інтенсивніше, почали з'являтися мануфактура і фабрики, засновані буржуазією.

Промисловий переворот, який розпочався в середині XIX ст., відрізнявся нерівномірністю розвитку окремих провінцій (більш розвинутими були Ломбардія, Нижня Австрія та Моравія) та домінуванням текстильного виробництва. Саме в цю добу виникли нові соціальні сили, які прагнули зруйнувати старі феодальні структури і політичну систему абсолютизму, яка сковувала підприємницьку ініціативу буржуазії. Угорські землі розвивалася в умовах менш сприятливих і складніших. Тут, на відміну від австрійських земель, панування феодалізму і станових установ було міцнішим.

Державний устрій. Конституцією 1867 р. створювалась двоєдина держава Австро-Угорська імперія. Обидві частини імперії наділялися внутрішнім суверенітетом, обсяг якого охоплював такі питання: власний двопалатний парламент; уряд, підзвітний парламенту; власна система державної адміністрації, суду і юстиції. Дві складові держави були пов'язані між собою наступними інституційно-правовими зв'язками.

➤ Спадкові права єдиного монарха (були закріплені «Прагматичною санкцією» 1713 р.) передбачали, що за відсутності чоловічої лінії спадкоємців престолу, його могли зайняти спадкоємниці жіночої лінії. Монарх зберігав за собою право попереднього схвалення законопроектів, особисто призначав глав урядів в Австрії та Угорщині і спільних міністрів, а також залишався верховним головнокомандувачем єдиною армією.

➤ Вводилось поняття «спільна компетенція», яке включало проблеми безпеки і оборони, відносини з іншими державами, фінансову і митну системи, а також фінансове забезпечення, необхідне для спільного вирішення вказаних проблем. Були відокремлені наступні напрями «спільних компетенцій»: 1) вирішення таких питань як торгіві справи,

в тому числі митне законодавство; 2) законодавство про непрямі податки, пов'язані з промисловим виробництвом; 3) встановлення монетної системи і грошового курсу; 4) порядок експлуатації залізниць, якщо зачіпляються інтереси обох частин імперії; 5) встановлення системи державної безпеки. «Спільні компетенції» оновлювалися кожні 10 років.

➤ Для здійснення керівництва з наведених питань «спільної компетенції» були створені три спільні (імперські) міністерства – закордонних справ, військово-морське і фінансів, які підпорядковувалися безпосередньо імператору і не були відповідальними перед урядами і парламентами австрійської і угорської частини держави. З іншого боку, спільні міністерства не могли втручатися в діяльність урядів.

➤ Для обговорення і вирішення спільних для обох частин монархії питань було створено спеціальні органи:

а) коронна рада і рада спільних міністрів, які включали крім спільних міністрів, глав урядів Австрії і Угорщини, запрошених імператором особи. На коронній раді головував імператор, а на раді спільних міністрів – міністр закордонних справ. По суті, коронна рада виступала негласним «спільним урядом» імперії;

б) для обговорення загальнодержавних справ була сформована окрема представницька установа – *Делегації* з 60 представників від австрійського і 60 – від угорського парламентів (по 20 від верхніх і 40 від нижніх палат), причому окремі коронні краї мали визначену кількість представників у Делегаціях.

В країні діяли дві конституції. В *Цислейтанії* Конституція 1867 р., а в *Транслейтанію* діяла Конституція 1848 р.

Австрійський рейхстаг залишався двопалатним. Верхня палата (палата панів) складалася зі спадкових та по-життєвих членів, які призначались *цісарем*. До складу нижньої палати (палати депутатів) входили представники земель (що мали власні сейми й ландтаги), які обиралися на основі куріальної системи за високим майновим та віковим цензом. Під курією розумілось певний соціальний прошарок. Первісно було 4 курії: великих землевласників, торговельних палат, городян та

селян. У 1896 р. запроваджується п'ята курія загальних представників. Кількість членів Палати депутатів виросло з 353 до 425 осіб. У 1907 р. в країні встановлено загальне виборче право для чоловіків які досягли 24 років з річним цензом осілості.

Конституція 1867 р. гарантувала рівність громадян перед законом, забороняла будь-які відносини васалітету і залежності, гарантувала особисту свободу та передбачала широке коло громадянських прав, які де-факто були редагованими нормами Конституції 1848 року: право на доступ до державних посад, право вільного пересування по території держави осіб і майна, недоторканність власності, право на місце проживання в будь-якій частині держави, право набуття земельної власності та вільного розпорядження нею.

Судова система, як окрема гілка влади, почала формуватися в Австрійській імперії з Конституції 1848 р. Ця конституція проголошувала судову владу незалежною. Наступна Конституція 1867 р. продовжила демократичну ходу і закріпила створення суду присяжних.

Система загальних судів була триступеневою: одноособові повітові суди, колегіальні окружні (крайові суди), колегіальні вищі крайові суди.

Крайові суди розглядали складні цивільні справи в першій інстанції, виступали як суди другої інстанції щодо справ, вирішених повітовими одноособовими і повітовими колегіальними судами. Також крайові та окружні суди розглядали сімейні спори, опікунські справи, справи про визнання особи померлою, про встановлення прав, усиновлення, торговельні та вексельні спори. Кримінальні справи розглядались даними судами з участю присяжних засідателів, які виносили вердикт про винність, а судді призначали міру покарання.

Судді призначались пожиттєво імператором або від його імені відповідними посадовими особами. Під час призначення вони склали присягу та присягу щодо неухильного дотримання конституційних законів. Усі рішення виносились від імені імператора. Суддею міг бути австрійський громадянин чоловічої статі, який мав вищу юридичну освіту і стаж практичної роботи не менше ніж 3 роки, який успішно склав

іспити. Комісії із приймання іспитів створював щорічно міністр юстиції при кожному вищому крайовому суді.

При прийнятті рішень судді визнавались вільними та незалежними. З цією метою законом передбачались обмеження щодо відповідальності суддів. Так, конституційним законом передбачалось, що суддя може бути усунутий від справи лише у випадку передбаченому законом та на підставі судового рішення. Одночасно він може бути звільнений з посади за наказом голови суду чи вищого органу судової влади, за умови термінової передачі справи на розгляд компетентного суду. Заборонялися переведення та відставка суддів всупереч їхній волі, окрім випадків та порядку, передбачених у законі. Якщо суддя допустив судову помилку, на нього можна було подати цивільний позов.

Вищою судовою інстанцією в Австрії був Верховний судовий і касаційний трибунал у Відні (Державний трибунал). Державний трибунал створювався з метою вирішення спорів між владою і спірних питань публічного права, які виникають у королівствах і землях, представлених у Рейхсраті.

В 1875 р. був створений Вищий Адміністративний трибунал.

Поліція, як окремий державний орган, почала свою діяльність в 1784 р. Вона мала назву Дирекція поліції. У 1787 р. Австрійська імперія приймає кримінальний кодекс і цим затверджує поліцейське карне право. У 1789 р. Дирекція поліції була підпорядкована створеному міністерству поліції. В подальшому це міністерство отримало назву Управління поліції та цензури (1801 р.), яке формувало поліцейські відомства в провінціях та прикордонні комісаріати.

Наприкінці XVIII ст. в імперії був сформований перший загін таємної поліції. А 1849 р. створені перші загони жандармерії. У мирний час австрійську жандармерію було розділено на чотирнадцять крайових жандармських команд.

Право Австро-Угорської імперії романо-германської правової сім'ї, в якій головну роль грає нормативно-правовий акт прийнятий державним органом.

Цивільний кодекс 1811 р. Австрійської імперії залишався діючим до початку ХХ ст. В його основу покладено принципи римського права, французькі, революційно-буржуазні нормативні акти (Кодекс Наполеона 1804 р.), а також феодально-правові звичаї самої країни. Норми кодексу в основному слугували захисту прав і свобод привілейованих соціальних станів. Суттєвою рисою кодексу була його двозначність – він був результатом розпаду феодального і формування буржуазного права.

Кодекс складався з трьох частин, які ділилися на 1502 статті. У вступі (ст. 1-14) викладено загальні міркування про цивільний закон, а саме: предмет цивільного права, провінційний статус, судові вироки, привілеї, тлумачення закону тощо. Перша частина (ст. 15-284) присвячена сімейному та опікунському праву; друга (ст. 285-1341) – речовим і особисто-майновим правам (право власності, право застави, право на відшкодування шкоди та право на задоволення позову тощо); третя частина (ст. 1342-1502) присвячена спільним постановам, що стосувалися особистих і майнових прав (про затвердження, зміну й скасування прав і обов'язків, а також про давність і прострочення).

Згідно з Кодексом, кожна особа володіла правом власності і могла вільно розпоряджатися своєю власністю. Вона мала право власну річ знищити, віддати іншим повністю або частково або відмовитись від речі безумовно, тобто покинути її. Предметом права володіння були усі тілесні чи безтілесні речі, які перебували у цивільно-правовому обороті. Володіння вважалось законним, якщо воно ґрунтувалось на відповідному правовому акті. Інакше володіння визнавалось незаконним. Згідно з кодексом кожна особа, яка набувала права власності, вносились до спеціальних державних книг. Це називалось *інтабуляцією* (іпотечний запис). Державні книги, в які вносились записи про набуття, обмеження чи припинення речових прав, поділялись на іпотечні, ленні, ґрунтовні, міські та гірничі.

Суттєве місце в кодексі займало зобов'язальне право. Воно передбачало широкий спектр цивільно-правових договорів купівлі-продажі, позики, дарування, зберігання, найму.

У статтях *сімейного та спадкового права* акцентувалась увага на створенні міцної сім'ї, коли дві особи пов'язані шлюбним договором і виявили свою волю жити разом, рости, виховувати дітей, взаємно один одному допомагати. Шлюб дозволявся з 14 років для обох статей. Закон забороняв укладати шлюб між особами християнської та не християнської віри, а також між близькими родичами. Головою сім'ї був чоловік, який зобов'язаний був забезпечувати сім'ю та її захищати. Батьки повинні були турбуватись про утримання дітей, розвивати їхні фізичні та духовні сили і, навчаючи релігії та надаючи інших знань, закласти основу для їхнього майбутнього добробуту.

Цивільно-процесуальне право Австрійської імперії базувалось на *Загальному судовому порядку (Йосефінізм)* прийнятому в 1781 р. Він був покликаний створити єдину форму способу перебігу судового процесу. Як первинне цивільно-процесуальне право, *Загальний судовий порядок*, зобов'язав суддів точно і дослівно дотримуватися закону і не тлумачити закон по своєму розумінню. Втім, Йосефінський закон виявився вкрай не досконалим, тому в 1797 р. набув чинності новий цивільно-правовий кодекс («*Західногалицький*»). Він складався з 43 розділів і 617 статей, які регулювали стадії цивільного судочинства, від позовної заяви до виконання судового рішення. Проте судовий процес визначався повільністю, тяганиною, дорожчею суду й тому виявився фактично недоступним для незаможного населення.

Західногалицький кодекс в 20–80-х рр. XIX ст. був підкріплений рядом декретів, резолюцій та розпоряджень. Вони охоплювали різноманітні питання: розслідування в подружніх справах, спорах про порушення у володінні, розслідуванні у справах наймання та оренди тощо.

У 1849 р. набрав чинності закон про адвокатську ординацію. Відтепер судовий розгляд мав відбуватися усно й публічно. В 1852 р. вийшов закон про компетенцію судів. Декрет 1845 р. ввів положення про нормальний і скорочений процес. Законним вважався судовий процес, в якому спірне правове відношення розглядалось у повному обсязі із застосуванням

усіх процесуальних формальностей; скорочений судовий розгляд – як неповний через розірвання змісту або формальностей, в результаті чого судочинство прискорювалось.

В 1895–1896 рр. відбулось нове реформування цивільно-процесуального права, яке базувалось на наступних законах:

- закон про виконання судочинства і властивості звичайних судів у цивільних справах;
- закон про судовий розгляд у цивільних спірних справах;
- закон про виконавче розслідування та безпеку;
- закон про судову організацію;
- закони про введення промислових судів.

Нова редакція цивільного кодексу була прийнята в 1895 р. як «закон про судовий процес у цивільних справах» і введено в дію з 1898 р. Норми цього Кодексу діяли з незначними змінами та доповненнями до розпаду Австро-Угорської монархії. Кодекс складався з двох розділів і 602 статей. Перший розділ містив загальні положення про цивільний процес, а другий – регламентував проходження справ у судах першої інстанції. Кодекс 1895 р. закріпив основні принципи цивільного судочинства усності, гласності, відкритості, безпосередності й вільного подання доказів. В 1896 р. були прийняті *Положення про екзекуції*, які стали доповненням до Цивільно-процесуального кодексу. В Положеннях було детально врегульовано порядок виконання судових рішень по цивільних справах і судових вироків у кримінальних справах у частині примусового стягнення грошових штрафів і судових витрат.

Єдиного карного законодавства в Австро-Угорській імперії не існувало – діяли дві незалежні системи. Втім, кожна з частин дуалістичної монархії формувала своє карне законодавство в кодифікованому і некодифікованому законодавстві. В Австрійській частині діяло *Карне уложення* 1803 р. в редакції 1852 р. В Угорщині *Карне уложення про тяжкі та менш тяжкі злочини* 1878 р. До обох уложень додавалися «додатки», які містили правові норми, встановлювали певні дозволи або заборони.

Відмінності Карних уложень полягали в наступному:

✓ Австрійське карне законодавство розглядало види злочинів в одному юридичному акті. Угорському законодавстві види проступків визначались в окремому «Карному уложенні про проступки». «Угорське уложення про проступки» включало дві частини. Перша частина «Загальні положення», а друга частина «Про види проступків та їх покарання» поділялася на 11 розділів. Найменування глав у другій частині визначалось залежно від видів проступків: «Проступки проти держави» (розділ I); «Проступки проти влади та громадського спокою» (розділ II); «Проступки проти релігії та її вільного здійснення» (розділ III); «Проступки, пов'язані з фальсифікацією паперових грошей» (розділ IV); «Проступки проти сімейного становища» (розділ V); «Проступки проти громадської безпеки» (розділ VI); «Проступки проти громадського спокою та громадської моралі» (розділ VII); «Проступки, пов'язані з азартними іграми» (розділ VIII); «Проступки проти здоров'я та тілесної безпеки» (розділ IX); «Проступки проти власності» (розділ X).

✓ різними були підстави поділу караних діянь на тяжкі та менш тяжкі злочини. Так, при поділі караних діянь в австрійському Карному уложенні враховувалось наступне: а) характеристика умислу (тяжким злочином визнавалося лише таке діяння, яке особа вчиняла зі «злим наміром», а умисел менш тяжких злочинів і проступків такої характеристики не передбачав); б) спрямованість учиненого діяння на охоронюване правовими нормами благо; в) ступінь небезпечності вчиненого діяння, що пов'язане із шкодою у певних розмірах (тяжкі злочини завдавали набагато більшої шкоди, ніж менш тяжкі злочини та проступки). В угорському Карному уложенні поділ караних діянь на тяжкі та менш тяжкі злочини здійснювався за такими підставами: а) форма вини у вчиненому діянні; б) особливості вчиненого діяння та його результату; в) особливості караності таких злочинів;

✓ по-різному в австрійському та угорському Карних уложеннях були представлені види «самостійних» покарань. Так, в австрійському Карному уложенні види таких покарань визначались окремо

за вчинені тяжкі злочини та окремо – за вчинені менш тяжкі злочини і проступки. За тяжкі злочини, передбачалися покарання у вигляді смертної кари та тюремного ув'язнення на певний строк, а за менш тяжкі злочини і проступки – покарання у вигляді грошового стягнення, стягнення товарів, майна та обладнання, позбавлення прав і повноважень, арешту, тілесних покарань, вигнання з певного місця або із землі корони чи всіх коронних земель Австрійської імперії. В угорському Уложенні визначалися такі види покарань, що призначалися лише за вчинені тяжкі злочини (смертна кара, ув'язнення у виправний будинок, ув'язнення у тюрмі) та лише за вчинені менш тяжкі злочини (зокрема, ув'язнення у тюрмі), а також покарання у вигляді грошового штрафу, що призначалося як за тяжкі, так і за менш тяжкі злочини.

2. РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Свої коріння Російська імперія має в XII ст. коли удільне Московське князівство здобуло незалежність від Володимиро-Суздальської держави. В XIII ст. Московія опинилась під владою Золотої Орди, справно виконуючи всі васальні обов'язки. За це князь і його держава отримали титул Велике князівство Московське, яке залишалось під владою Золотої Орди до 1480 р.

Московські князі прагнули концентрувати владу в своїх руках, втім заважала їм здобути абсолютну владу стара давньоруська аристократія та великі землевласники – *бояри*. Центром опозиції стала *Боярська Дума* – дорадчий орган при царі. Члени Думи були «жалувані» царем із князівсько-феодального середовища. В цей час діяла двірцево-вотчинна система управління, в якій ключову роль грав царський двор та двірцеві відомства (*конюшії, сокольничі та інші «путі»*). З централізацією Московського царства компетенція двірцево-вотчинної системи зросла:

у підпорядкуванні «путних» бояр перебували численні штати *дяків, приказчиків, ключників* та інших осіб.

В кінці XV ст. московський князь Іван III (1462–1505) розпочав процес «об'єднання земель» – приєднання до себе минулих північно-західних територій Київської Русі. До Москви були приєднанні боярська республіка Новгород, Тверське та Чернігово-Сіверське князівства. У 1485 р. Іван III оголосив себе *царем* («*государем всієї Русі*»). Його одруження з візантійською принцесою Софією Палеолог дозволило Москві ідеологічно претендувати на роль центру православ'я після загибелі Візантійської імперії. Саме у цей час з'являється імперська теорія «*Москва – третій Рим*» і став застосовуватися новий герб – двоголовий орел (минулий герб Візантії).

При правлінні Івана III в Московії з'являється перший звід законів держави – *Судебник 1497 р.* Його можна охарактеризувати таким чином:

- ✓ безсистемністю та казуальністю, включав в собі комплекс цивільних, кримінальних та судових норм;

- ✓ під злочинном розумілась «*лиха справа*», що завдає збитків державі і особі. Визначається поняття «*нехитрі діяння*» (ненавмисні) та рецидив. Найбільш тяжкими вважалися державні злочини, грабіж, розбій, вбивство пана, крадіжка межових знаків. Судебник передбачав такі види злочинів, як наклеп і образа словом. Встановлено відповідальність посадових осіб. Застосовувалась смертна кара та членушкодження;

- ✓ здійснювався виклик до суду, судові рішення оформлювали спеціальними документами, суд був зобов'язаний вести протокол засідання. Було присутнє поняття позовної давності;

- ✓ розпочато юридичне закріпачення селян, запроваджено «Юріїв день» (перехід селян від одного феодала до іншого обмежувався тижнем до і тижнем після осіннього церковного свята на честь святого Георгія (Юрія; 26 листопада за старим стилем)).

Наступний цар Василій III (1505–1533) захопив Рязань, Псков, Смоленськ і претендував на Київ.

Збільшення території держави та прагнення до централізації управління вимагало більш досконалої адміністративної системи. Створюються «обласні» палаци – Рязанський, Новгородський тощо. Поруч з «обласними» палацами формувались загальнодержавні органи управління – *прикази* (перші: Великого палацу та Казенний, пізніше Розрядний (управління військом), Посольський (дипломатична служба), Розбійний (каральний орган)). На початку XVI ст. приказів було близько 10, а в середині XVII ст. їх кількість сягала 90.

В той же час була реформована система кормління, яка існувала з доби Київської Русі. З метою централізації на місцях вводилась нова адміністрація – *губні та земські «ізби»*, які виконували поліцейсько-судові та фіскальні функції. Міста перейшли під владу царя. В них були призначені *міські прикажчики*, котрі збирали податки, виконували поліцейські та військові функції.

Вводилась єдина грошова система.

Нова хвиля утвердження жорсткої централізації в Московії відбулась при правлінні Івана IV Грозного (1547–1584). При ньому до держави були приєднанні Казанське, Астраханське ханства, Сибір та Башкирія, частина земель Ногайської Орди.

Іван IV обмежив права феодальної аристократії (бояр) і зміцнював позиції малоземельного дворянства. Великого удару боярській верхівці завдала «*опричина*» (1564–1572 рр.) – системні заходи (репресії, страти, конфіскація земель), що здійснювались царем з метою зміцнення своєї влади, боротьби з опозицією, залишками удільного сепаратизму та посилення асиміляції завойованих територій.

Був проведений опис феодальних земель. Бояри і дворяни оформилися в один пануючий стан, що мав привілеї: монопольне право володіння землею; звільнення від податків і повинностей; право обіймати чиновницькі посади тощо. Остаточну рівність феодального стану закріпив указ царя «*Уложення про службу*» (1556 р.) згідно з ним всі феодали повинні нести 15-річну військову службу. За її несення передбачалася платня. Поруч з цим створювалося *стрілецьке військо*

(3 тис. піших і 1 тис. кінних стрільців), підпорядковано особисто царю. Відтепер цар повністю не залежав від феодалного війська.

В 1549 р. був скликаний Земський собор (станово-представницький орган представників земель), який затвердив новий *Судебник 1550 р.* Він юридично оформив утвердження станово-представницької монархії і в переважній більшості повторював норми Судебника 1497 р. Статус монарха в Судебнику 1550 р. закріплений не був, оскільки цар визнавався таким, що стоїть поза законом. Найважливіші державні справи цар вирішував сумісно з Боярською думою.

В кінці XVI – другій половині XVII ст., не зважаючи на складну політично ситуацію тривала станово-представницька доба розвитку Московської держави. В 1613 р. на трон зійшла нова царська династія Романових. В 1654 р. розпочався поступовий процес підкорення частки українських земель – Лівобережжя. Наприкінці XVII ст. в Московії почали формуватися основи абсолютної монархії, яка склалась в ході реформ Петра I (1682–1725).

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Соціальний устрій абсолютистської Росії був строго регламентований. Статус кожного стану визначався окремим законом. Кількість населення на 1897 р. складало 125 млн. осіб. В імперії нараховувалось 100 мов.

Дворяни мали монопольне право на земельну власність. Указом про подушний перепис 1718 р. за ними закріплювався неподатний стан. Табелі про ранги (1722 р.) скасував попереднє станове групування всередині феодалної верстви, створивши новий поділ. У Табелі давався перелік чинів: військових, цивільних (статських); придворних. У кожному відомстві чини поділялися на 14 класів. Особи, які дослужилися до чинів 8-го класу, ставали спадковими дворянами, а з 14-го по 9-й клас отримували лише особисте дворянство.

«Грамота на права, вольності і переваги шляхетського російського дворянства» (1785 р.) остаточно закріпила привілеї дворян: звільняла

від обов'язкової служби, сплати податків і постійних повинностей та тілесних покарань; зберігала монопольне право на володіння землею і кріпаками; надавала право торгувати і володіти заводами; надавала право створювати станові збори в кожній губернії (дворянські зібрання). Створювався дворянський суд, виборний судовий орган, обиралися органи дворянської опіки.

Духівництво розділяють на чорне (ченці) та біле (приходське духівництво, представники якого можуть брати шлюб). Із 1801 р. служителів церкви було звільнено від тілесних покарань (а з 1835 р. – їхніх дітей також). Духівництво звільнили від поземельного збору.

Селяни складали основну масу залежного населення і були головною продуктивною силою суспільства. Селян поділяли на поміщицьких, державних, посесійних та удільних, що належали царській родині. З 1818 року всім селянам, у тому числі й поміщицьким, було дозволено засновувати фабрики та заводи.

Міщани (городяни) за «Грамотою на права і вигоди містам Росії» 1785 р. поділялися на 6 розрядів: справжні обивателі (володіли землями і будівлями в місті, банкіри); купці (три гільдії); ремісники (цехові); іноземці; імениті городяни (які двічі обиралися засідателями суду або на посаду міського голови, учені, художники, підприємці з капіталом понад 50 тис. крб., банкіри з капіталом понад 100 тис. крб. тощо); населення посаду, яке не увійшло до попередніх розрядів.

Державний устрій. На чолі імперії стояв абсолютний імператор, статус якого був законодавчо закріплений у *Військовому статуті* (1716 р.) і *Регламенті (Статуті) духовної колегії* (1721 р.). Він мав вищу адміністративну і судову владу в країні, йому підкорялися всі органи державного управління. Імператору також належала вища церковна влада, яку він здійснював через спеціально створену установу – *Святійший Синод* (1721 р.).

У 1711 р. Петро I заснував Сенат – найвищий виконавчо-розпорядчий, судовий орган. Він здійснював функції верховної влади. Склад Сенату призначався царем. При Сенаті створено посаду генерал-прокурора,

який здійснював контроль за його діяльністю. Після смерті Петра I Сенат став найвищим судовим органом. Накази були замінені галузевими виконавчими органами – колегіями.

У 1708 р. територія країни була поділена на 8 губерній. До кінця XVIII ст. в країні було близько 50 губерній. Вони поділялися на повіти. В основі адміністративного поділу лежала кількість податного населення.

На початку XIX ст. Державне управління було частково реформовано. Ключову роль було відведено *Раді при імператорі*. Цей дорадчий орган у різні часи називався «Неодмінною радою» (1801 р.), «Державною радою» (1810 р.). Остання складалася з п'яти департаментів: законів, справ військових, справ цивільних і духовних, державної економії, справ царства Польського (утворений після польського повстання 1830–1831 рр.). Основним завданням цього органу була підготовка законопроектів. Згодом цю функцію взяли на себе царська канцелярія, міністерства, відомства та комітети, а обговорення законопроектів Державною радою набуло суто формального характеру.

Також був створена *Особиста його величності канцелярія* – орган, що пов'язував царя з урядовими установами з найважливіших питань державного управління. До його структури входило 6 *відділень*. Перше – здійснювало контроль над міністерствами, готувало законопроекти, відало призначенням та звільненням вищих чиновників. Друге – займалося кодифікацією законів. Третє – боролось з повстанськими рухами в країні. Четверте – займалося благодійницькими установами та жіночими навчальними закладами. П'яте – розробляло проект реформ управління державними селянами. З 1842 до 1845 рр. існувало шосте відділення, що займалося підготовкою пропозицій із управління Кавказом.

Сенат. Роль цієї, раніше доволі значної установи у XIX ст., істотно зменшилася. Зберіглась його функція вищої судової установи держави. Його департаменти перетворилися на вищі апеляційні інстанції для судів губерній.

У 1802 р. вийшов маніфест «*Про утворення міністерств*», який затверджував утворення 8 *міністерств*: військових сухопутних сил, морських

сил, іноземних справ, внутрішніх справ, юстиції, фінансів, комерції, народної освіти. До апарату міністерств входили Рада при міністрі, департаменти та канцелярії. Міністри отримали виконавчу владу в межах свого міністерства та підпорядковувалися безпосередньо імператорові.

Згодом були утворені прирівняні до міністерств відомства: Державне казначейство, Ревізія державних рахунків, Головне управління шляхів сполучення, Головне управління духовних справ різних сповідань.

Комітет міністрів розглядав питання, що мали стосунок до компетенції декількох міністерств, а згодом і департаментів Державної ради, а отже вимагали спільного обговорення міністрів та голів департаментів. Головував на засіданнях комітету імператор.

Для розв'язання питань, за якими уряд не бажав проводити відкрите обговорення, утворювалися *тимчасові комітети*, що зазвичай були секретними.

Місцеві органи управління. На чолі губерній стояли губернатори. Генерал-губернатор керував декількома губерніями. Губернії ділилися на повіти. На чолі повітів стояли земський справник та нижній земський суд. Нагляд за законністю в губерніях здійснював прокурор та два його помічники (губернськими стряпчими). У повітах існували повітові стряпчі, в містах існувала посада городничого. У XIX ст. було утворено палати державних маєтностей, яким були підлеглі виборні волосні правління.

Судові органи. Судами першої інстанції були повітові суди, нижня розправа для державних селян, поміщик – за незначними справами для своїх кріпаків, тощо. Суди були підпорядковані міністерству юстиції. Палати кримінального та цивільного суду в губерніях були судами другої інстанції за справами всіх станів. Палати цивільного суду виконували також деякі нотаріальні функції. Вексельні справи, справи про торгіву неспроможність розглядали комерційні суди, які почали утворюватися в 1808 р. справи всіх станів розглядали також надвірні суди в столицях. Діяли відомчі суди: військові, морські, гірські, лісові, шляхів сполучення, а також духовні та волосні селянські суди. Вищою судовою установою був Сенат.

Армія отримала юридичне оформлення *Військовим статутом 1716 р.* і *Морським статутом 1720 р.* Указом 1705 р. була введена рекрутська повинність, якій підлягали люди податних станів: селяни всіх категорій і міщани (з 20 дворів – 1 рекрут). Указом 1706 р. рекрути набиралися з боярської вотчини (від 300 дворів – 1 рекрут), поміщиків і купецтва (від 100 дворів – 1 рекрут). З 1766 р. рекрути набиралися з усього податного населення. В 1816 р. створено військові поселення, де селяни повинні були нести військову службу нарівні з солдатами. Вони були піддані нещадній експлуатації, що спричиняло постійні повстання. В середині XIX ст. військові поселення було скасовано.

Поліція. В Москві та Петербурзі поліцейські функції здійснювали обер-поліцеймейстери, в містах – городничі, в повітах – ісправники та ніжні земські суди. Місто було розподілене на поліцейські частини на чолі з приватним приставом. Частини ділилися на квартали, очолювані квартальними надзирателями разом із квартальними поручиками. В 1837 р. у зв'язку з поділом повітів на менші адміністративно-територіальні одиниці – стани – з'явилася поліцейська посада станового пристава, який у своїй діяльності спирався на сільську виборну поліцію, до складу якої входили державні селяни, сотські та десятські, а також на вотчинну поліцію поміщиків.

В середині XIX ст. Російська імперія опинилась в глибокій соціально-політичній кризі і була вимушена провести буржуазні реформи:

Селянська реформа (1861 р.) мала своїм основним змістом скасування кріпацтва в країні. Імператорський маніфест підкріплювався 17 нормативними актами, які супроводжували реформу. Зберігалася власність поміщиків на землю, земельні наділи. Селяни повинні були, в термін 49 років через спеціально утворений Земський державний банк, викупити надані їм наділи. До викупу вони залишалися тимчасовозобов'язаними і мали відробляти на користь пана оброк, або панщину. Планувалося після викупу створити общинну власність на землю. Община повинна була стати нижньою ланкою адміністративного управління на селі. Передбачалося утворення спеціального державного апарату:

губернських у селищних справах присутствій та інституту мирових посередників. Також поміщики зберігали нагляд за порядком у їхніх маєтках, з правом суду і розправи, до утворення волостей та відкриття волосних судів. Фактично, реформа, хоч і була загалом прогресивним кроком, зберегла значні залишки кріпацтва – політичне безправ'я селян, відробітки, штрафи, високу орендну плату тощо. Реформа тривала понад 40 років, але бажаних результатів не принесла. У зв'язку з цим у 1906 р. було розпочато Столипінську аграрну реформу.

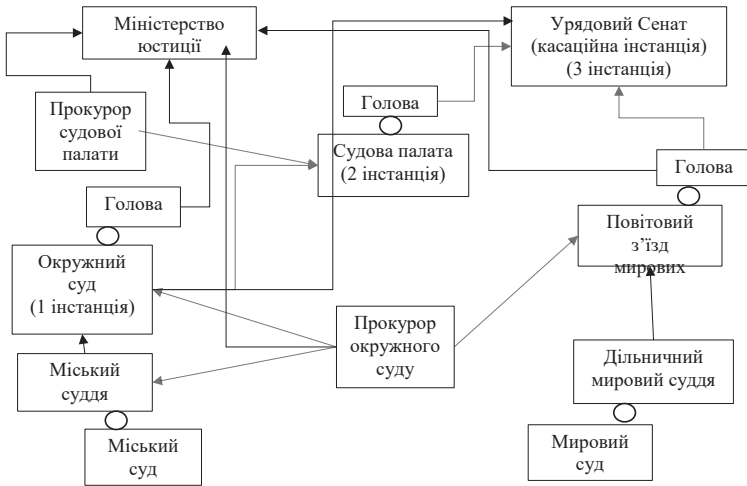
Фінансова реформа. У зв'язку з підготовкою і проведенням селянської реформи були створені Селянський та Дворянський банки. У 1860 р. було створено Державний банк, а також мережу комерційних банків. Відбулося впорядкування державних фінансів: був запроваджений загальнодержавний бюджет. Усі грошові кошти держави концентрувалися в Державному банку, який приймав внески, надавав позики, враховував векселя тощо. Було відмінено подушну подать, запроваджена ще Петром I та замінено податками. Було введено акцизи на деякі з предметів широкого споживання. Наприкінці XIX ст. здійснювалися заходи, спрямовані на зміцнення грошової системи. Було введено золотий стандарт, тобто вільний розмін карбованця на золото (введено золоті карбованці).

Земська реформа. У 1864 р. було затверджено Положення про губернські та повітові установи, згідно з яким у губерніях та повітах створювалися виборні земські установи – губернські й повітові земські зібрання (розпорядчі органи) та управи (виконавчі органи). Головами земських зборів були представники дворянства. Діяльність повітових і губернських земських зборів була підконтрольною місцевій губернській владі та міністерству внутрішніх справ.

Міська реформа (1870 р.). Згідно з Міським положенням на міські органи самоврядування було покладене виконання адміністративно-господарських завдань на території міста: питання благоустрою, завідування шкільною, медичною справою, міською торгівлею і промисловістю, міським кредитом тощо. Органами самоврядування в містах були міські виборні збори (скликалися виключно для обирання гласних членів

міської думи), міська дума та міська управа. Їхня діяльність перебувала під наглядом губернаторів і міністерства внутрішніх справ.

СТРУКТУРА СУДОВИХ УСТАНОВ ЗГІДНО
З СУДОВИМИ УСТАВАМИ 1864 р.

Судова реформа (1864 р.) змінила судову систему Російської імперії. Судові статuti запровадили систему незалежних судів, у яких засідали професійні судді. Суди були відокремлені від адміністрації, утворено загальні і формально рівні для всіх суди: суди мирової юстиції та загальні суди. В окружних судах для розгляду більшості кримінальних справ запроваджено інститут присяжних засідателів. Проголошувалися демократичні принципи судочинства: виборність мирових суддів і присяжних засідателів, незалежність і незмінність суддів, презумпція невинуватості, рівність усіх перед законом, гласність, усність і змагальність судового процесу, вільна оцінка доказів судом тощо. Здійснено також реорганізацію прокуратури, запроваджено адвокатуру. Водночас реформа зберегла залишки станового судочинства: станові суди – церковні,

військові, волосні, суди для іноrodців, окремий порядок розгляду справ про службові злочини, станових представників при судових палатах, адміністративну юстицію, дворянський склад суддів тощо. Втім, у 1889 р. було прийняте Положення про земських дільничних начальників, які замінили собою мирових суддів. На них було покладено поліцейсько-судові функції, що суперечило найважливішому принципу судової реформи 1864 р. – відокремленню суду від адміністрації.

Освітня реформа (1864 р.) – створювалась система загальної безстанової освіти: земські, церковно-приходські, недільні та приватні школи. Повернено автономію університетам.

Поліцейська реформа передбачала зміни, спрямовані на вдосконалення структури і посилення ролі поліції в правоохоронній діяльності. Реформа отримала законодавче оформлення в «Тимчасових правилах про устрій поліції у містах і повітах губерній, що управляються за загальним установленням» (1862 р.). Фактично «Тимчасові правила» перетворилися на правовий акт постійної дії, яким упродовж тривалого часу було регульовано устрій і діяльність поліції. Указ складався зі вступу і 10 статей, в яких містилися принципові положення щодо реформи поліції. «Тимчасові правила» викладені в 33 статтях, які уточнювали і розкривали основні положення указу. Внаслідок реформи замість міської та земської поліції у кожному повіті започатковувався єдиний поліцейський колегіальний орган – повітове поліцейське управління на чолі з повітовим справником, якого призначав губернатор або генерал-губернатор. Повітовому поліцейському управлінню були підпорядковані виконуючі чиновники поліції, до яких належали станові пристави і нижні чини поліції (соцькі й десяцькі). Повіт поділявся на дрібніші адміністративно-поліцейські одиниці: стани, дільниці (сотні) й поселення. Кількість станів у повіті була різною (2-4) і залежала від розміру обслуговуваної території. В окремих губерніях за рішенням міністра внутрішніх справ, при повітовому поліцейському управлінні утворювалася кінна поліцейська варта. «Тимчасові правила» зберігали в усіх губерніях і найбільш значних містах, посадах і містечках самостійну, окрему від повітової, міську поліцію.

У цих населених пунктах утворювалися поліцейські управління на чолі з поліцмейстерами. Структура міського управління була аналогічною до структури повітового – до його складу входили поліцмейстер (голова), помічник поліцмейстера (обох призначав на посаду губернатор) і два засідателі від міського стану (ратмани магістрату або ратуші). На відміну від повітового управління, засідателів обирали шляхом не прямих, а багатоступеневих виборів. У підпорядкуванні управління перебували виконуючі чиновники (міські пристави, помічники приставів і поліцейські наглядачі) та нижні поліцейські чини (службовці міських поліцейських команд). Місто поділялося на частини, очолювані міськими приставами, яких (а також їх помічників і поліцейських наглядачів) призначав губернатор. В результаті поліцейської реформи чисельність чиновників поліції зросла, а її структура ускладнилася. Реформа не внесла в роботу поліції достатньої визначеності, тобто фактично не досягла очікуваних результатів. У дещо модернізованому вигляді поліція існувала в Росії до 1917 р.

Військова реформа 1864–1874 рр. була викликана виявленою під час Кримської війни 1853–1856 рр. небоєздатністю й технічною відсталістю армії. На першому етапі реформи строк служби рекрутів було скорочено до 15 років, поліпшене технічне оснащення армії. У 1874 р. було прийнято новий Статут про військову повинність. Замість станової рекрутської повинності він запроваджував всезагальну, всестанову повинність чоловічого населення. Призов здійснювався за жеребом. Призивали чоловіків з 21 року. Строк служби для піхоти становив 6 років, для моряків – 7 років. Офіцерський корпус комплектували особами, що закінчили військове училище і найчастіше належали до дворянського звання. В результаті реформи збройні сили перетворилися на армію буржуазного типу, яка втім зберегла певні феодальні пережитки – дворянський офіцерський корпус, систему муштри, рукоприкладства, тілесні покарання, що зберігалися ще тривалий час після їхньої офіційної заборони у 1863 році.

Революційні події 1905 р. змусили царя Миколая II (1894–1917 рр.) випустити *Маніфест 17 жовтня*. В ньому проголосити створення органу

народного представництва – Державної думи, гарантувати мінімальні буржуазні політичні свободи. Імператор пообіцяв дарувати народові непорушні основи громадянської свободи (недоторканність особи, свободу совісті, слова, зібрань і союзів), створити законодавчу думу, без схвалення якої жоден зі законів не набуватиме чинності. Розпочався процес оформлення легальних політичних партій. З 1906 по 1917 рр. були скликані чотири *Державні Думи*.

Буржуазно-демократичні заходи не змогли врятувати царизм. В лютому 1917 р. розпочалась наступна революція в ході якої Микола II зрікся престолу. В ніч з 1 на 2 березня був створений *Тимчасовий уряд*. Російська імперія припинила своє існування.

Право. Проблемою російського законодавства на початку XIX ст. була відсутність систематизації. Єдиним систематизованим викладом російських нормативних актів залишалося *Соборне уложення 1649 р.* Втім, після прийняття якого було накопичено величезну кількість нормативних документів, які не тільки були незручними для практичного використання в несистематизованому вигляді, але й не відображали достатньою мірою потреби суспільно-економічного розвитку країни. Більше того, часто вони суперечили один одному. Отже, виникла необхідність консолідації російського законодавства. Цю працю було виконано у 1830 р. – надруковане *Повне зібрання законів Російської імперії*, а у 1832 р. – *Звід законів Російської імперії*.

Повне зібрання законів складалося з 40 томів власне законів та 6 томів додатків (друге видання містило вже 55 томів, або 125 книг). Утім, цю працю можна назвати *інкорпорацією* законодавства. Звід законів уміщував у себе лише чинні акти, були усунуті наявні в законодавстві колізії. Акти були згруповані за галузями права. Звід складався з 15 томів (16 том вийшов у 1885 р.), та становив *консолідацію* законодавства Російської імперії. Він набув чинності в 1835 р.

Цивільне законодавство було систематизоване в X томі Зводу законів Російської імперії. Визначалось *право власності* – праву «виключно та незалежно від сторонньої особи володіти, користуватися

та розпоряджатися їм (майном) вічно та спадково». Захищалося право законного володіння. Нерухоме майно поділяли на «добросовісно придбане» та родове.

Зобов'язальне право було зумовлено розвитком товарно-грошових відносин. Предметом договору могло бути майно (до якого також відносили і кріпаків) або «дії осіб». Договори можна було укладати як в письмовій, так і у усній (за винятком договорів займу, дарування, застави нерухомого майна та інше) формі. Існували такі засоби забезпечення виконання договору: застава нерухомого або рухомого майна, неустойка, поручництво. Окрім вже відомих видів договорів (міна, купівля-продаж, майновий та особистий найм, займ тощо), з'являються договір запродажу (попередній договір, за яким одна зі сторін зобов'язана була у встановлений строк продати іншій певне майно за вказану в цьому ж договорі ціну. В протилежному випадку, винна сторона сплачувала неустойку) та договір товариства (різновид статутного договору організації). Договори постачання та підряду розглядалися законодавцем разом. Договору перевезення ще не існувало. У другій половині XIX ст. набули подальшої регламентації вексельне право, правовий статус юридичної особи та інші акти, що були пов'язані з розвитком капіталістичних відносин.

У сфері сімейного права існувало обмеження на шлюбний вік (для чоловіків – з 18 до 80 років, для жінок – з 16 до 80 років). На шлюб наречені повинні були отримати згоду батьків, ті хто перебував на військовій або цивільній службі – згоду начальства, кріпаки – дозвіл поміщика. Були заборонені шлюбні союзи християн із нехристиянами. Дійсним вважався лише церковний шлюб. Жінка перебувала у нерівному становищі відносно до чоловіка. Її суспільний статус визначався статусом чоловіка. Дітей поділяли на законних і незаконних, тобто позашлюбних, які не мали права на прізвище батька та успадковування його майна.

Спадкування відбувалося за законом або за заповітом. Заповіт міг бути складений тільки в письмовій формі, дієздатною та осудною особою, якій виповнився 21 рік, і вона мала право «відчужувати своє майно за законами». Слід зазначити, що спадкоємці отримували майно не тільки

померлого родича, але й засудженого до позбавлення всіх прав стану за певний злочин. При спадкуванні за законом найближче право успадкування мали сини померлого, за їхньої відсутності – онуки, потому – правнуки. Донька при живих братах отримувала $\frac{1}{14}$ частину нерухомого майна та $\frac{1}{8}$ частину рухомого. Якщо низхідні спадкоємці чоловічої статі були відсутні, спадщину отримували низхідні спадкоємці жіночої статі: доньки, онучки та ін. Якщо таких теж не було, спадщина переходила до родичів за боковою лінією. В разі їх відсутності спадкоємцями ставали батьки. Той із подружжя, що пережив іншого, отримував $\frac{1}{7}$ частину нерухомого та $\frac{1}{4}$ рухомого майна.

Кримінальне право. Норми кримінального законодавства були викладені в книзі першої XV тому Зводу законів. Книга складалася з 11 розділів, що ділилися на глави, та містила 765 статей. Вперше були відокремлені Загальна та Особлива частини.

Хоча ця книга і була істотним поступальним кроком у розвитку кримінального законодавства, вона все одно виявилася недосконалою, не відповідала вимогам тих часів, у зв'язку з чим у 1846 р. було введено в дію «Уложення про покарання кримінальні та виправні» – кодифікований нормативний акт, на який повинні були посилатися суди у вираках за справами, розглянутими після 1846 р. В уложенні не було визначено чіткої межі між поняттями злочину та проступку. Водночас, строки давнини були встановлені лише для злочинів. Закон встановлював форми вини, стадії скоєння злочину, види співучасті, обставини, що пом'якшували або обтяжували провину, усували кримінальну відповідальність. Незнання закону не звільняло від покарання. Кримінальна відповідальність наставала з 7 років. Були виділені справи, які були підсудними духовному та військовим судам.

Існувала досить складна система покарань, які ділилися на два розряди: *покарання кримінальні* та *покарання виправні*. Ці розряди ділилися за декількома родами і ступеннями.

Покарання кримінальні: позбавлення всіх прав стану (тобто втрата всіх станових привілеїв, припинення подружніх відносин, позбавлення

прав власності на майно, що, як уже було зазначено вище, переходило до наслідників та батьківських прав) у поєднанні зі смертною карою або з висилкою на каторжні роботи, або ж із висилкою на поселення до Сибіру чи на Кавказ; побиттям плітками для осіб, що не позбавлені тілесних покарань; таврування засуджених на каторгу (на чолі та на щоках у них випікали слово «кат»).

Покарання виправні: висилка; віддання до виправних арештантських рот; ув'язнення до кріпості, в'язниці; гамівні та трудові будинки; короткочасний арешт; догана в присутності суду; грошові стягнення; покарання різками для осіб, не позбавлених тілесних покарань.

Покарання для різних станів різнилися. Так, у в'язницях примусово працювали тільки селяни та міщани. Представники інших станів могли працювати лише за бажанням. Дворяни та чиновники короткочасний арешт могли відбувати й вдома, а всі інші – тільки в поліцейських органах. Дворяни, духівництво, почесні громадяни, купці першої та другої гільдій, феодали інших народностей звільнялися від таврування, ув'язнення в кайдани, покарання плітками, шпідрутенами, палицями, різками.

Особлива частина розпочиналася зі злочинів проти віри. Значну увагу було приділено злочинам проти держави. Участь у повстанні, замах, злочинна дія або навіть намір скинути імператора каралися позбавленням усіх прав стану та смертною карою. Складання та розповсюдження рукописних або друкованих творів з метою «побудити до бунту» каралися позбавленням усіх прав стану та висиланням на каторгу на строк до 10 років, при цьому особи, не звільнені від тілесних покарань, отримували від 50 до 60 ударів плітками та були тавровані.

Окремі розділи були присвячені злочинам проти порядку управління, посадовим злочинам. Існувала спеціальна глава «Про непокору фабричних та заводських людей». Їх колективна непокора керівництву підприємства, каралася як повстання проти влади, тобто смертною карою. Учасників страйків карали арештом на строк від 3-х тижнів до 3-х місяців для призвідників, та від 7 днів до 3 тижнів для інших учасників.

Розділ «Про злочини та проступки проти законів про стани» передбачав захист станового розшарування суспільства. Будь-яке намагання приховати свою станову належність каралося позбавленням усіх прав стану та висиланням в Сибіру на поселення. При цьому особи, не звільнені від тілесних покарань, отримували від 10 до 20 ударів плітками. Розділ містив спеціальну главу «Про злочини кріпосних людей проти своїх господ». Виступи кріпаків проти своїх панів були прирівняні до повстання проти уряду. Будь-яка непокора поміщику каралася різками до 50 ударів. Перехід кріпаків до іншого стану або до іншого власника без дозволу його поміщика карався різками від 30 до 60 ударів.

Окремий розділ містив норми, присвячені злочинам проти життя, здоров'я, свободи та честі приватних осіб. Навмисне вбивство каралося позбавленням усіх прав стану та висиланням на каторгу довічно або на тривалі строки. Смертної кари за цей злочин передбачено не було.

Також існував розділ присвячений злочинам проти власності приватних осіб. Насильницьке заволодіння чужим нерухомим майном каралося позбавленням усіх прав стану та висиланням до Сибіру. Позбавлення прав стану та висилання на каторгу передбачалися й за підпал заселеної будівлі, розбій, грабіж, крадіжку. Каторжні роботи залежно від складу злочину відбували в Сибіру, на заводах, рудниках. За крадіжку практикувалося ув'язнення до арештантської роти, в трудові будинки, побиття різками.

У 1866 р. було укладено нову редакцію Уложення, де були враховані укази 1863 р. про скасування тілесних покарань. З'явилися деякі нові склади злочинів. Число статей було скорочено. В редакції Уложення 1885 р. з'явилися нові склади злочинів проти держави, розширена відповідальність за страйки.

Процесуальне провадження. Переважним чином мало каральний характер. Хоча ще у 1801 році тортури були заборонені, на практиці вони продовжували широко застосовуватися.

Слідством та виконанням вироків займалася поліція. Справа починалася за допомогою доносу, скарги окремих осіб за ініціативи прокурора,

стряпчих або поліції. Прокурори та стряпчі здійснювали нагляд за слідством. По завершенню слідства справу направляли до суду. Судового слідства не існувало. Справу доповідав за складеними «виписами» один з членів суду або секретар. Свідків та експертів зазвичай до суду не викликали. Звинуваченого викликали лише з метою з'ясування, чи не застосовувалися до нього недозволені методи під час слідства. Звинувачений був не суб'єктом, а об'єктом процесу.

Докази розподіляли на *цілковиті* та *нецілковиті*. Цілковитими доказами вважали: визнання звинуваченим своєї вини, визнання їм письмових доказів, висновків медичних експертів. Нецілковитими доказами вважали: підтвержене свідками несудове визнання звинуваченого, обмова ним сторонніх осіб, повальний обшук, показання одного свідка тощо.

За тяжкими кримінальними справами суд першої інстанції складав «думку» та направляв її до палати кримінального суду для винесення вироку.

Коли доказів було недостатньо, суд не виносив ні обвинувального, ні виправдувального вироку, а залишав звинувачених під підозрою, що для селян та міщан могло завершитися виселенням до Сибіру.

Селян, які виступили проти своїх панів, судив військовий суд. За незначними злочинами, скоєними кріпаками, розправу мали право чинити їхні поміщики.

ВИСНОВКИ

Історико-правовий розвиток Австрійської (в подальшому Австро-Угорській) та Російської імперій в XVII – початок XX ст. є доволі схожим – обидві держави будучи абсолютистськими монархіями модернізували свої механізми управління, судочинство та правову систему, з двоюкою метою. По-перше, створити ефективні знаряддя централізованого управління величезних, багатонаціональних, різноманітних

в економічному розвитку територій та друге, поступово впроваджувати в соціально-економічну сферу суспільного життя буржуазні принципи розвитку з обов'язковою гегемонією дворянсько-бюрократичного прошарку в політичній сфері життя. При цьому зберігався ключовий принцип – непорушність абсолютистської системи влади пануючих монархічних династій.

Австрійська імперія реформувала також державний механізм управління з метою підірвати політичну вагу регіональних феодально-буржуазних еліт і жорстко централізувати державну владу. Монархії вдалось створити певні знаряддя «поліцейської держави», яка активно втручалась в регулювання соціально-економічних сфер суспільного життя. Не відставала в цьому процесі і Російська імперія.

Російська імперія в другій половині XVII ст. з станово-представницької монархії починає трансформуватися в абсолютну, що остаточно оформилося проголошенням імперії Петром I (1721 р.). З ліквідацією станово-представницьких органів та формуванням складної системи дворянсько-бюрократичного управління влада монарха стала необмеженою. Одночасно Російська імперія увійшла у період кризи феодалізму та розвитку буржуазних відносин. В цю добу відбувався активний розвиток права. Видано багато значних законодавчих актів, проведено значну роботу з кодифікації законодавства. Правова система імперії надовго закріпила панівний статус феодальної верхівки та служилого дворянства.

Розвиток Російської імперії у XIX – на початку XX ст. становив поступовий перехід від феодальної держави до буржуазної. Спроби обмеження абсолютної монархії на початку XX ст. не дали більш-менш вагомих результатів. Зміни суспільно-політичного устрою, законодавчі нововведення здійснювалися надто повільно, що призводило до дестабілізації політичної ситуації в країні. Консерватизм у сфері державного будівництва, небажання влади йти на певні поступки народів, а також підривна діяльність терористичних організацій призвели до трагічного падіння могутньої держави.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Розкрийте зміст наступних термінів та понять: *цісар, циркули, репрезентації, сервітут, Жовтневий диплом, Лютневий патент, Транслейтанія, Цислейтанія, курії, інтабуляція, Боярська Дума, Судебник 1497 р., опричнина, Судебник 1550 р., Соборне уложення 1649 р., Табель про ранги, колегії, Святиший Синод, «Про утворення міністерств», генерал-губернатор, губернатор, Повне зібрання законів Російської імперії, Маніфест від 17 жовтня 1905 р., Законодавча Дума.*

2. Підготуйте порівняльну таблицю державного устрою Австро-Угорської та Російської імперій.

	<i>Австро-Угорська імперія</i>	<i>Російська імперія</i>
Час існування		
Генеza форми державного управління		
Вищі інститути державної влади		

РОБОТА З ІСТОРИКО-ПРАВОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Конституційний закон про загальні права громадян для королівств і областей, представлених у рейхсраті (12 грудня 1867 р.)

(витяг)

2. Всі громадяни рівні перед законом.

3. Державні посади однаково доступні для всіх громадян. – Допущення до цих посад іноземців пов'язане з надбанням ними прав австрійського громадянства.

4. Вільне пересування по території держави осіб і майна не підлягає жодним обмеженням. – Усі громадяни, що живуть в громаді, де вони платять податок на свою власність, промислове підприємство або доходи, володіють у цій громаді виборчими і представницькими

правами на цих же умовах, що й місцеві уродженці. – Свобода еміграції обмежується державою лише в разі обов'язку відбувати військову повинність.

5. Власність недоторканна. Примусова експропріація може бути здійснена лише у випадках і формах, встановлених законом.

6. Кожен громадянин може перебувати і мати місце свого проживання у всіх частинах території держави, купувати тут земельну власність всякого роду і вільно розпоряджатися нею [...].

7. Будь-які відносини васалітету або залежності назавжди скасовуються [...].

8. Особиста свобода гарантується. – Закон 27 жовтня 1862 року про охорону особистої свободи становить невід'ємну частину цього конституційного закону.

9. Житло недоторканне. – Закон 27 жовтня 1862 року про охорону житла становить невід'ємну частину цього конституційного закону.

10. Таємниця кореспонденції має бути шанована. Затримка листів, крім випадку законного арешту і домашнього обшуку, може застосовуватися тільки з міркувань військового часу або в результаті судової постанови [...].

12. Австрійські громадяни мають право зібрань і асоціацій. Здійснення цього права регулюється спеціальними законами.

13. Кожен має право, в межах законності, вільно висловлювати свої думки словесно, письмово, у пресі або за допомогою зображень. Друк не повинен бути [...] підпорядкований цензурі [...]. Поштові заборони з боку адміністрації не застосовуються до творів, надрукованих в країні.

14. Всім гарантується повна свобода віросповідання і совісті. Користування цивільними і політичними правами не залежить від релігійного сповідання. Однак, релігійні вірування не повинні жодним чином порушувати громадянських обов'язків. Ніхто не може бути примушений до виконання будь-якого релігійного акту або до прийняття участі в релігійній церемонії [...].

15. Будь-яка церква або релігійна асоціація, визнана законом, має право відправляти богослужіння спільно і публічно; вона самостійно регулює і керує своїми внутрішніми справами; вона володіє і користується установами, вкладами і капіталами, переданими в її руки для цілей культу, освіти та благодійності; але вона підпорядковується, як і будь-яка громада, законам держави.

16. Послідовники релігійного сповідання, невизнаного законом, можуть відправляти богослужіння в приватних будинках, якщо це не суперечить законам чи добрим звичаям.

17. Наука і її викладання вільні. Всякий громадянин має право засновувати навчальні та виховні заклади і надавати в них освіту, якщо це відповідає законним вимогам. ... Держава має право вищого керівництва і спостереження за публічним навчанням і вихованням.

18. Кожен є вільним обирати собі професію і готуватися до неї, де і як хоче.

19. Всі народи держави, що належать до різних рас, рівні в правах: кожна раса має невід'ємне право підтримувати і культивувати свою національність і свою мову. Держава визнає за всіма мовами, що вживаються в областях монархії, рівне право на використання в школах, і при здійсненні функцій і різних актів державного життя. В областях, населення яких належить до різних рас, установи народної освіти повинні бути організовані таким чином, щоб кожен, не будучи змушеним вивчати іншу мову, мав можливість отримати на своїй мові необхідні основи своєї освіти.

(Варга Б., Кріль М., Габсбурзька монархія як центральноєвропейська історія і ностальгія. Проспект навчального курсу. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2017. С. 43–45.)

Соборне уложення 1649 р.

(витяги)

Глава I. Статей о богохулниках и о церковных мятежниках.

2. А будет какой бесчинник пришед в церковь Божию во время святых Литургий, и каким ни буди обычаем, Божественныя Литургий совершити

не даст, и его изымав и сыскав про него допряма, что он так учинит, казнити смертию безо всякия пощады.

4. А будет кто, пришед в церковь Божию, учнет бити кого ни буди, и убьет кого досмерти и того убойца по сыску самого казнити смертию же.

Глава II. О государьской чести, и его государьское здоровье оберегать.

1. Будет кто каким умышлением учнет мыслить на государьское здоровье злое дело, и про то его злое умышленье кто известит, и по тому извету про то его злое умышленье сыщется допряма, что он на царское величество злое дело мыслил, и делать хотел, и такова по сыску казнити смертию.

12. А будет кто на кого учнет извещати великое государево дело, а свидетелей на тот свой извет никого не поставит, и ни чим не уличит, и сыскать про такое государево великое дело будет нечим, и про такое великое дело указ учинить по рассмотрению, как государь укажет.

Глава IV. О подрищикех, которые печати подделывают.

1. Будет кто грамоту от государя напишет сам себе воровски или в подлинной государеве грамоте и в и(ы)ных в каких приказних писмах что переправит своим вымыслом, мимо государева указу и бояр-скаго приговору, или думных и приказных людей и подъяческия руки подпишет, или сделает у себя печать такову, какова государева печать, и такова за такая вины по сыску казни ти смертию.

Глава X. О суде.

1. Суд государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея Руси, судити бояром и околничим и думным людем и дияком, и всяким приказным людем, и судьям, и всякая росправа делати всем людем Московского государьства, от большаго и до меньшаго чину, вправду. Также и приезжих иноземцов, и всяких прибылых людей, которые в Московском государьстве будут, тем же судом судити и росправа делати по государеву указу вправду, а своим вымыслом в судных делах по дружбе и по недружбе ничего не прибавливати, ни убавливати, и ни в чем другу не дружити, а недругу не мьстити и никому ни в чем ни для чего

не норовити, делати всякие государевы дела, не стыдятся лица сильных, и избавляти обидящего от руки неправедного.

3. А будет которой судья исцу будет недруг, а ответчику друг или свой, и о том истец учнет бити челом государю до суда, что ему перед тем судьею искати не мощно, такъже будет и ответчик до суда же учнет бити челом, что исцу его судья друг или свой и отвечать ему перед тем судьею не мощно, и тех исца и ответчика тому судии, на кого будет такое челобитье, не судити, а судити их иному судии, кому государь укажет.

5. А будет который боярин или околничей, или думной человек, или дяк, или иной какой судья, исца или ответчика по посулом, или по дружбе, или по недружбе правого обвинит, а виноватого оправит, а сыщется про то допряма, и на тех судьях взяти исцов иск втрое, и отдати исцу, да и пошлыны и пересуд и правой десяток възяти на государя на них же. Да за ту же вину у боярина, и у околничего, и у думного человека отняти честь. А будет который судья такую неправду учинит не из думных людей, и тем учинити торговая казнь, и въпередь им у дела не быти.

14. А будет которой челобитчик учнет на кого бити челом не делом и бояре и окольничие и дяки и иные судии ему откажут, и он о том же деле учнет бити челом государю на боярина, или на околничего, или на дяка, или на подьячего что солжет, а сыщется про то допряма, что он солгал, и того челобитчика за бесчестие бояр, и окольничих, и за дьячье, и за воеводцкое, и за судейское, и за ложное челобитье бити кнутом, а за подьячего бесчестие бити батоги.

Глава XI. Суд о крестьянех.

1. Которые государевы дворцовых сел и черных волостей крестьяне и бобыли, выбежав из государевых дворцовых сел и ис черных волостей, живут за патриархом, или за митрополиты, и за архиепископы, и епископом, или за монастыри, или за бояры ... те беглые крестьяне, или отцы их написаны за государем, и тех государевых беглых крестьян и бобылей сыскивая свозити в государевы дворцовые села и в черне волости, на старые их жеребьи по писцовым книгам з женами и з детьми и со всеми их крестьянскими животы без урочных лет.

3. А кому доведутся беглыя крестьяне и бобыли по суду и по сыску отдать, и тех крестьян отдавати з женами и з детми и со всеми их животы, и с хлебом стоячим и с молоченым.

Глава XVI. О поместных землях.

6. А будет кто с кем поместьем поменяется, или кто кому вотчинную свою землю променяет на поместную землю, и теми своими меновными землями учнут владети по записям, а в Поместном приказе не росписався, и кто из них один умрет, а другой останется, и учнет тех меновных земель бити челом о росписке, и в таких меновных землях отказывати, и тех меновных земель за ними после умерших не росписывати.

15. А будет кто сворует, женится на четвертой жене, и приживет с нею детей, и после его той его четвертой жене и детям, которых детей приживет он с тою четвертою женою, поместья его и вотчин не давати.

30. А будет котораго дворянина, или сына боярского, или иноземца на государеве службе в полках убьют воинские люди, и женам их ис поместей их давати на прожиток с окладов их со ста по дватцати четвертей, а дочерям их со ста по десяти четвертей.

31. А будет которой дворянин, или сын боярской, или иноземец на государеве же службе в полках умрет, и женам их ис поместей их давати на прожиток с окладов их со ста по пятинатцати четвертей, а дочерям их со ста по семи четвертей с осминою.

Глава XXI. О розбойных и о татинных делех.

18. А которые розбойники говорят на себя в роспросе и с пыток, что они были на одном розбое, да на том же розбое учинили убивство, или пожгли дворы, или хлеб, и тех розбойников и за первой розбой казнити смертью.

40. А будет которые розбойники два, или три человеки с пыток учнут говорити на кого в розбое на причинных людей, и тех причинных людей по язычным полкам и без обыску пытати, и указ им чинити, до чего доведется.

Глава XXII. Указ какие вины кому чинити смертная казнь, и за какие вины смертию не казнити, а чинити наказание

1. Будет которой сын или дочь учинит отцу своему или матери смертное убийство, и их за отеческое или за матерне убийство казнити смертию же безо всякия пощады.

2. А будет которой сын или дочь отцу своему или матери смертное убийство учинят с и(ы)ными с кем, а сыщется про то допряма, и по сыску тех, которые с ними такое дело учинят, казнити смертию же безо всякия пощады.

7. А будет кто убиет до смерти брата, или сестру сам, или по его велению, кто иной их убиет, а сыщется про то допряма, и их за то самих всех казнити смертию же.

(Тихомиров М.Н., Елифанов П.П. Соборное уложение 1649 года. М. : Издательство Московского университета, 1961. 424 с.)

САМОКОНТРОЛЬ

I. Дайте відповідь на тестові завдання.

1. *Які тенденції історико-політичного розвитку були переважними в стано-представницькому періоді московської історії?:*

a. демократична;	b. ліберальна;
d. олігархічна.	c. деспотична;

2. *Назвіть дорадчий орган Московського князівства у XIII–XVI ст.*

a. Земський собор;	b. Віче;
d. Сенат.	c. Боярська дума;

3. *Назвіть джерела права російських феодальних князівств XIII–XVI ст.:*

a. звичаєве право, «Руська Правда», вічеве законодавство;	b. Судебники, судні грамоти, укази імператора;
d. звичаєве право, судні грамоти, міст, судові постанови.	c. звичаєве право, «Руська Правда», укази імператора;

4. *Хто такі Московії, а потім в Росії служили люди?:*

- a. чиновники при царському дворі; b. дворяни, які володіли землею на помісному праві;
- d. міське населення. c. церковні ієрархи;

5. *З яких інстанцій складалася судова система середньовічної Московії?:*

- a. Суду намісників (волостей), суду Боярської думи чи великого воеводи); приказного суду; князя, церковних і вотчинних судів;
- d. суду великого князя, суду Боярської думи, міських, копних та «змішаних» судів; міських, копних та «змішаних» судів.

6. *До якого часу Соборне Уложення 1649 р. залишалось діючим збірником законів Росії?:*

- a. до початку XVIII ст.; b. до кінця XVIII ст.;
- d. до кінця XIX ст. c. до середини XIX ст.;

7. *В Московії прикази це:*

- a. нормативно-правові акти царя; b. органи центрального управління;
- d. адміністративні документи. c. боярські договори;

8. *«Табель про ранги» 1722 р. регулював:*

- a. юридичні обов'язки чиновників; b. статус міського населення;
- d. соціальний статус дворян. c. ранги бояр;

9. *Для абсолютної монархії в Росії була характерна:*

- a. наявність незрозумілого б. наявність сильного, розгалуженого професійного бюрократичного апарату, сильної постійної армії, ліквідація всіх станово-представницьких органів;
- d. наявність бюрократичного апарату. c. наявність станово-представницьких установ та постійної армії;

10. Першим російським імператором був:

- a. Іван IV Грозний;
- b. Олексій Михайлович;
- d. Катерина II.
- c. Петро I;

11. Австрійської імперії циркуляр це:

- a. судовий орган;
- b. імператорський указ;
- d. військовий орган.
- c. адміністративно-територіальна одиниця;

12. Галичина увійшла до складу Австрійської імперії в:

- a. 1780 р;
- b. 1781 р.;
- d. 1783 р.
- c. 1782 р.;

13. В якому році було відмінене кріпосне право в Чехії та Моравії:

- a. 1780 р;
- b. 1781 р.;
- d. 1783 р.
- c. 1782 р.;

14. Які документи сформулювали Конституцію 1861 р. Австрійської імперії:

- a. Лютневий патент та Жовтневий диплом;
- b. конституційний патент та Великий патент;
- d. Жовтневий патент та дарована конституція.
- c. імператорська конституція та диплом Йосифа;

15. Судова система Австрійської імперії мала:

- a. одноступенева;
- b. двоступенева;
- d. чотирьох ступенева.
- c. триступенева;

II. Доповніть речення

1. В Судебнику 1497 р. були присутні поняття «нехитрі діяння» (.....) та

2. Іван IV сформував військові підрозділи які мали назву.....

3. Остаточну рівність феодального стану Московського князівства закріпив указ царя «Уложення.....»
4. Статус монарха в Судебники 1550 р. закріплений не був, оскільки цар.....
5. Міщани за «Грамотою на права і вигоди містам Росії» р. поділялися на ... розрядів.
6. До Особиста його величності канцелярія входило відділень.
7. Юридичне оформлення регулярної армії в Росії відбулося за Статутом 1716 р. і ...
8. Найвищий виконавчо-розпорядчий та судовий орган часів Петра I –
9. В 1775 р. в склад Австрійської імперії, від Османської імперії, увійшла.....
10. В 1781 р. в Австрійській імперії вийшов Патент про знищення кріпосницького права для
11. В Австрійській частки імперії діяло Карне уложення 1803 р. в редакції
12. Згідно з Цивільним кодексом Австрійської імперії кожна особа, яка набувала права власності, вносились до спеціальних державних книг, яка мала назву....
13. Вищою судовою інстанцією в Австрійській імперії був.....
14. Територія Австро-Угорської імперії поділялась на – (угорські землі корони св. Іштвана) та («Королівства і землі представлені в Імперський раді»).
15. Первісно керівний орган поліції Австрійської імперії мав назву.....

III. Питання для самоконтролю

1. Надайте характеристику реформам Марії Терези та Йосифа II.
2. Окреслить причини та характер революції 1848 р. в Австрійській імперії.
3. Які причини створення Австро-Угорської монархії.
4. Надайте характеристику судової системи Австрійської імперії.

5. Означте відмінності угорського та австрійського кримінального кодексу.
6. Яким чином тривав процес систематизації російського законодавства у першій половині XIX ст.?
7. Як розвивалося російське цивільне право у XIX ст.?
8. Які особливості притаманні розвитку сімейного права в Росії XIX ст.?
9. Охарактеризуйте кримінальне законодавство Росії XIX ст.
10. Розкажіть про особливості процесуального провадження в Росії XIX ст.
11. Яким був розвиток суспільного устрою в Росії XIX ст.?
12. Коли та на яких умовах було скасовано кріпосне право в Росії?
13. Які реформи було здійснено в 60-х рр. XIX ст. та в чому полягала їх сутність?
14. Розкажіть, яким чином розвивалися російська держава і право на початку XX ст.?

Додаткова література до теми

1. Баран А. В. Вибірче законодавство Австрійської (Австро-Угорської) монархії 1848–1918 рр. Юридичний науковий електронний журнал. 2014. № 4. С. 54–57.
2. Вовк О. Й. Закони про стани як джерело міського права Російської імперії XIX століття. Прикарпатський юридичний вісник. 2021. № 4 (39). С. 3–9.
3. Гриб Н. Австрійська конституція 1848 р.: політико-правові передумови прийняття, структура та основні положення. Вісник Львівського університету ім. І. Франка. 2012. Вип. 56. С. 92–102.
4. Гриб Н. П. Австрійська конституція 1849 р.: особливості її прийняття, структура та основні положення. Часопис Київського університету права. 2011. № 4. С. 81–86.
5. Качур В. О. Прийняття та структура Конституції Австрії 1867 р. Науковий вісник Національного університету біоресурсів

і природокористування України. Серія : Право. 2012. Вип. 173(3). С. 21–27.

6. Корольов Г. О. AUSGLEICH Габсбурзької імперії: конституційне вирівнювання 1867 р. і наднаціональний федералізм. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Х. :2017. Вип. 20 (1). С. 22–30.

7. Кульчицький В., Левицька І. Джерела, структура, основні положення Австрійського цивільного кодексу 1811 р. Вісник Львівського університету. 2009. Сер.юрид. Вип. 48. С. 46–51.

8. Макаруч В. С., Коритко Л. Я. Характеристика австрійського господарського законодавства XIX – поч. XX ст. Прикарпатський юридичний вісник Випуск 1 (3), 2013. С. 76–86.

9. Монолатій І. Viribus unitis. Інституціоналізація політичної системи Австро-Угорщини: вимушені ініціативи й напівдекларації. Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2009. Вип. 16. С. 218–219.

10. Переш І. Є. Мойш В. Ю. Конституювання монархії Габсбургів 1848–1867 рр.: від реакції до компромісу. Конституційно-правові академічні студії. 2019. № 1. С. 147–154.

11. Пиртко М. Реформа державного управління в Австрійській імперії за правління Марії Терезії. Підприємство, господарство і право. Науково-практичний господарсько-правовий журнал. 2019, № 7. С. 156–161.

12. Пиртко М. С. Правові реформи в Австрійській монархії в період правління Марії Терезії (1740–1780 рр.). Науковий вісник публічного та приватного права: збірник наукових праць. Випуск 1. Т.1. К. : Науково-дослідний інститут публічного права, 2019. С. 61–66.

13. Ременяк О. Між централізмом і федералізацією. Австрійська модель децентралізації публічної влади. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. Л. : 2016. Вип. № 855. С. 361–366.

14. Роман Н. М. Конституційна форма австро-угорського компромісу 1867 р.: історико-правові аспекти. Публічне право. 2016. Вип. № 4. С. 251–257.

15. Самойленко О. О. Звід законів Російської імперії – пам'ятка юридичної думки ХІХ століття. Правова держава. 2017. Вип. 28. С. 65–71.

16. Тейлор А. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та АвстроУгорщини. Львів : ВНТЛ-Класика, 2002. 268 с.

РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВА І ПРАВО СУЧАСНИХ РОЗВИНУТИХ КРАЇН СВІТУ

Тема № IX. РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА В РОЗВИНУТИХ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТЬ

Мета теми: надати здобувачам вищої освіти знання про розвиток держави і права розвинутих західноєвропейських країн ХХ–ХХІ століття.

Ключовими завданнями теми є:

- ❖ розкрити соціально-економічні умови розвитку сучасних західноєвропейських країн;
- ❖ виявити характерні ознаки політичного режиму розвинутих західноєвропейських країн та їх змін;
- ❖ виявити соціальну структуру індустріального та постіндустріального суспільств;
- ❖ виявити систему державного управління сучасних західноєвропейських країн;
- ❖ розкрити сутність і характерні ознаки становлення правових систем розвинутих країн;
- ❖ виявити компоненти і структуру судової системи та процесу;

Здобувач повинен оволодіти наступними навичками та знаннями:

- в межах хронологічних рамок, вільно орієнтуватися в процесах реформування держав постіндустріального суспільства;
- знати основні поняття та терміни;
- розкривати відмінності політичних режимів розвинутих західноєвропейських держав;

- давати характеристику ключовим функціям та структурі державного управління двох держав;
- вміти аналізувати правові пам'ятники сучасних держав та володіти знаннями генези їх видів;
- порівнювати державно-правові інститути держав, що вивчаються.

ПЛАН

Попередні зауваження.

1. Сполучені штати Америки.
2. Велика Британія.
3. Франція.
4. Німеччина.

Висновки.

Завдання до самостійної роботи.

Робота з історико-правовими джерелами.

Самоконтроль.

ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Розглянутий період відрізняється від інших епох розвитку західно-європейських держав і права своєю швидкістю і глобальністю. Тобто соціально-політичні та економічні процеси проходили так швидко, що сучасники нездатні були їх глибоко усвідомити і трансформувати існуючі форми держави і права на більш ефективні. Ці процеси кардинально змінювали структуру соціально-політичного життя більшості країн світу. Індустріальне, масове-урбанізоване суспільство, розквіт і руйнація колоніальної системи, нові засоби інформації, панування міфологічних ідеологем, антигуманістичні революції, дві світові війни, становлення тоталітарних режимів розповсюдились майже на всій мапі світу.

Як взаємопов'язаний процес інтеграції всіх сфер життя (виробництво, торгівля, транспорт, інвестиції, фінанси, міграція, культура, ЗМІ тощо), глобалізація остаточно затвердилась у другій половині ХХ ст. в історії

людства. Одночасно змінюється структура суспільства – на місце індустріально-масового суспільства в 60–70-х рр. ХХ ст. приходять постіндустріальне суспільство споживачів. Останнє характеризується наступними ознаками: а) центральне місце в сфері виробництва належить теоретичним знанням, які започатковують НТР та менеджеріальні інновації; б) кількість людей, які були зайняті в сервісному секторі, перевищує кількість зайнятих у сфері виробництва речей; в) класова структура суспільства поступається місцем статусній стратифікації – в основному це рівень освіти, технічної підготовки та володіння мовами; г) змінюється характер праці – зростає роль жінок у сфері зайнятості, вільно-творчий характер праці; д) влада належить освіченим фахівцям (*мерітократії*); е) технічні інновації формують основи невідповідності політичних рішень які стають підконтрольними суспільству; ж) сучасна економіка характеризується як інформаційна економіка; з) виникає новітня форма безробіття – забезпечене безробіття тощо.

Також до ключових ознак доби можна додати появу транснаціональних корпорацій, які своєю фінансовою спроможністю ставлять питання про нездатність національних держав виконувати свої функції.

1. СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

На початку ХХ ст. США та країни «Старого світу» стали одними із впливовіших держав світу. В США панував монополістичний капіталізм, практично була відсутня ринкова конкуренція. Тому в країні виникає антитрестовський рух. Результатом цього руху стало проголошення президентом-республіканцем Т. Рузвельтом (1901-1909) теорії «*нового націоналізму*». Його сенс зводився до вимоги щодо розширення повноважень президента для того, щоб уряд міг контролювати діяльність трестів з метою їхнього регулювання. В межах цього курсу в 1903 р. вийшов закон «*Акт про прискорення розгляду й дозволу процесів по справедливості*». Він

передбачав заходи, щодо прискорення судочинства з антитрестовських справ. Пізніше було створено Міністерство торгівлі та праці. До завдання якого належало збирання інформації та розгляд фактів неправомірної діяльності корпорацій.

Президент-демократ В. Вільсон (1913–1921) розробив програму «нової демократії», що базувалася на трьох принципах: індивідуалізм, свобода особи, вільна конкуренція. Вільсон був противником монополій і виступав за розвиток середнього й малого бізнесу в країні. У фінансовій сфері з метою контролю над банківською діяльністю в 1913 р. була створена *Федеральна резервна система*, яка була покликана контролювати випуск грошових знаків і встановлювати відсотки банківського кредиту. В 1914 р. було створено Федеральну торговельну комісію, що здійснювала накопичення інформації про корпорації, які порушували антитрестовський закон *Шермана 1890 р.* В межах програми «нової демократії» відбулися зміни в трудовому законодавстві. Було прийнято низьку законів: про 8-годинний робочий день для жінок і дітей, про матеріальну відповідальність підприємців за нещасні випадки на виробництві.

Реформувалась державна система управління. З 1921 р. підготовка бюджету була передана виконавчій владі. У цій галузі ініціатива перейшла до президента. Бюджет не мав обов'язкової сили. У системі органів державної влади затвердився т.з. *«імпаундмент»* – відмова президента від витрати державних грошей, виділених за законом Конгресу.

В міжнародних відносинах відбулась неузгодженість точок зору президента та Конгресу. Так, Вільсон був ключовим організатором світової організації Ліги Націй, до юрисдикції якої мав увійти контроль за виконанням норм міжнародного права, попередження війн. З цією метою президент у 14-ти пунктах виклав програму повоєнного мирного врегулювання. Проте Сенат США взяв курс на самоізоляцію від європейських проблем та відмовився ратифікувати угоду про вступ країни до Ліги Націй і не ратифікував Версальську мирну угоду в 1919 р.

Важливою рисою повоєнного становища США було поширення еміграції. Протягом 1900–1920 рр. до штатів прибуло 14 млн. громадян

із Європи. В такій ситуації Конгрес прийняв закон про квоти еміграції. Квоту було скорочено до 164 тис. осіб на рік від країн Європи, при тому для кожної країни не більше 2% від числа емігрантів національності, які мешкали у США на 1890 р.

Президент-республіканець У. Гардінг (1921–1923) виступив проти політики державного регулювання та закликав до відчутного скорочення державних витрат. Він здійснив реформи у політичній сфері. Так, були надані виборчі права жінкам, що було закріплено в 1920 р. XIX поправкою до Конституції. Також був прийнятий т.з. «сухий закон» в 1920 р., або XVIII поправка до Конституції. Згідно з нею, було заборонено виготовлення та продаж алкогольних напоїв на території держави. Гідним завданням цього закону було вилучення з щоденного побуту американців пияцтва. Згодом цей закон обернувся для держави зростанням організованої злочинності, т.з. «*бутлегерства*» (контрабандизму) – системи нелегального розповсюдження спиртних виробів та тіншових барів, де, до того ж, процвітав гральний бізнес.

Республіканський уряд скомпрометував себе корупцією в державній сфері. Смерть Гардінга звільнила його від ганьби перед громадянами. Відповідно до Конституції, президентський пост посів віце-президент, республіканець К. Кулідж (1923–1928). «Справа Америки – бізнес», – так він визначив провідний державний курс своєї політики. Кулідж відкидав концепцію державного регулювання соціально-економічних відносин і виступав за ліберальний «принцип індивідуальної відповідальності».

За такої політики протягом 1922–1929 рр. в США відбувся період економічного піднесення («*проспиріті*»). Втім цей період супроводжувався колосальним спекулятивним зростанням вартості цінних паперів (акцій).

Президент-республіканець Г. Гувер (1929–1932) не зміг зупинити масштабну економічну кризу, яка розпочалась 24 жовтня 1929 р. і тривала 4 роки. За цей термін відбулося близько 130 тис. комерційних банкрутств. Припинило своє існування 5760 або 1/5 всіх банків. Протягом 35–40 місяців зупинилася половина заводів та фабрик. Обсяг

безробіття в 1933 р. становив 12 млн 830 тис. осіб, а за даними профспілок – і того більше (17 млн).

Зменшив вплив економічної кризи президент-демократ Ф. Д. Рузвельт (1932–1945). Реформи, розпочались в 1933 р. і отримали назву «нового курсу». Не очікуючи на надзвичайну сесію Конгресу, Рузвельт оголосив надзвичайний стан в державі. В результаті були закриті всі банки, і лише через кілька днів роботу продовжили лише кредитоспроможні. Золотий запас США було передано до державної скарбниці. Було введено страхування банківських депозитів. Тим самим зводився бар'єр на шляху суто спекулятивних банківських операцій. Золотий зміст долара був скорочений на 14%, до 35 доларів за унцію. Отак, уряд отримав можливість карбувати долари, не забезпечені золотом. При тому обмін паперових грошей на золото був заборонений. Громадяни США були зобов'язані здавати приватне золото в банки. Міністерство фінансів отримало право зупиняти на певний час банківські операції.

Наступним кроком уряду було відновлення ефективної роботи промисловості. Було створено *Національну адміністрацію по оздоровленню промисловості (НІРА)*. Був встановлений державний контроль над промисловістю. Також до її компетенції входило створення нових робочих місць та підвищення купівельної спроможності населення. Втім, зростання рівня попиту мало стимулювати внутрішнє виробництво. На додаток, НІРА запропонувала Асоціаціям підприємців сформулювати т.з. «кодекси чесної конкуренції», в яких визначалися умови та обсяг виробництва, а також мінімальний рівень цін на товари. Наслідком цього було витіснення з ринку більш слабких компаній. Цей закон визначав норми мінімальної заробітної платні та максимальної тривалості робочого тижня. Пропонувався 35-годинний робочий тиждень та мінімальна заробітна платня 30–40 центів за годину. Законом проголошувалося право робітників на створення профспілок та складання колективних договорів. А прийнятий Конгресом в 1935 р. державний закон *Про трудові стосунки*, примушував роботодавців не вмішуватись у діяльність профспілок. Кодекси

також мали підвищити контрольованість ситуації на ринку та убезпечити від перевиробництва.

У галузі сільського господарства був прийнятий *Біль про допомогу фермерам*. Міністр сільського господарства отримав дві категорії повноважень. По-перше, він міг за рахунок федерального бюджету надавати преміальні виплати фермерам, які добровільно погоджувалися обмежувати обсяги сільськогосподарського виробництва. По-друге, міністр міг укладати ринкові або збутові угоди з підприємцями, зайнятими переробкою сільськогосподарської продукції, з метою регулювання бажаного рівня цін на неї. Федеральні земельні банки скоротили процент з іпотечної заборгованості та продовжили термін сплати боргу. Закон *«Про збереження родючості ґрунтів та про квоти внутрішнього ринку»* продовжив курс на підтримання цін у сільському господарстві шляхом державного датування скорочення виробництва тих культур, які виснажують ґрунт. Проте така політика мала певні суттєві недоліки. В країні розпочалися масові заорювання врожаїв та знищення продуктів харчування. Тим не менше, завдяки цьому закону перевиробництво в аграрній сфері вдалося зупинити.

Адміністрація Рузвельта вела боротьбу з безробіттям. Був ухвалений закон про асигнування 500 млн. доларів для надання допомоги безробітнім. Особливу увагу було приділено молоді віком 18–25 років. Для цього була створена державна програма *«Громадянський корпус охорони природи»*. На принципі добровільності корпус збирав молодих безробітних у табори (терміном на 6 місяців), які здебільшого розташовувались у лісових масивах та мали напіввійськовий характер. До їх обов'язків належало висаджування лісосмуг, догляд за лісовим фондом, очищення гирла річок тощо. За ці види робіт платили 30 доларів на місяць, не враховуючи харчування та проживання в таборах. 25 доларів із заробленої суми потрібно було переслати своїй сім'ї. Через такі табори пройшло близько 2 млн осіб.

Також були організовані громадські роботи для безробітних (8.5 млн осіб) і сформована система соціального страхування. Законом

1935 р. передбачалося соціальне страхування двох типів – за віком та за безробіттям. Фонди створювались за рахунок податку як на підприємців, так і на робітників (1% від фонду зарплати з доведенням у 1949 р. до 3%). Також запроваджувалися соціальні гарантії вдовам, сиротам, інвалідам. Загалом, кроки здійснення «нового курсу» дали позитивні результати.

В 1933 р. відбулося прийняття XX поправки до Конституції. Якщо раніше новообраний президент приступав до своїх обов'язків у березні наступного року, а конгресмени – тільки у грудні (через 13 місяців), то тепер термін скорочувався. Новообраний Конгрес розпочинав свою роботу 3 січня, а президент – з 20 січня.

У грудні 1941 р. США вступили у Другу світову війну.

Після завершення Другої світової війни могутність США звеличилась. Втім, країна стикнулася із рядом труднощів – передусім мобілізація 12 мін. Військовослужбовців та перехід на мирні форми ведення економіки. Щоб уникнути соціальних потрясінь під час демобілізації, президент-демократ Г. Трумен (1945–1953) в 1946 р. запропонував закон: *Солдатський білль про права*. Він надавав демобілізованим на вибір, пільги у сфері освіти, отриманні кредиту на житло й відкриття власного бізнесу.

Разом із тим, в США прийнято низку законів, якими обмежено права профспілок і громадських організацій. Зокрема, у 1946 р. *законом Хоббса* вимоги профспілок про збільшення заробітної плати кваліфікуються як кримінальний злочин. Подальшим наступом на профспілки став *закон Тафта–Хартлі* 1947 р. Він регулював трудові відносини в промисловості і різко обмежував можливості страйкового руху. Наприклад, попередження про намічений страйк за цим законом слід було робити за 60 днів до його початку; президент країни міг припинити страйк на 80 днів; заборонялася участь у страйках державним службовцям; не допускалися страйки солідарності, страйки, що «створюють загрозу національним інтересам країни». Закон вимагав від керівників профспілок підписки про непричетність до діяльності компартії; забороняв профспілкам робити внески до виборчих фондів осіб, що обираються на федеральні

посади, вимагав від профспілок подавати до Міністерства праці щорічні фінансові звіти про свою діяльність.

У 1947 р. Трумен підписав наказ про перевірку на лояльність державних службовців. Згідно з ним Міністерство юстиції склало список 90 підривних для США організацій, членство в яких слугувало підставою для переслідування і позбавлення роботи. З метою удосконалення системи безпеки було створено нову державну установу Раду національної безпеки. Закон Маккарена–Вуда 1950 р. наказував створюваному Управлінню контролю за підривною діяльністю визначати, чи є та або інша організація «комуністично діючою організацією». Такі організації підлягали реєстрації в Міністерстві юстиції. Членам компартії заборонялося посідати виборні посади, посади на державній службі, адміністративні пости в профспілках.

Президент-республіканець Д. Езенхауер (1952–1960) проводив наступні заходи: а) «маккартизм» (за іменем сенатора Дж. Маккарті) – використовувався для придушення ліберально налаштованих суспільних груп і течій, профспілок тощо. З 1950 до 1954 р. в США 10 млн. осіб пройшло перевірку за різними програмами «лояльності», в результаті з державних органів було звільнено близько 7 тис. службовців; б) скасований контроль над цінами і заробітною платою; полегшено доступ до кредитів; скорочено податки на корпорації та особисті доходи; в) скорочувались соціальні витрати, відбулося згортання системи суспільних робіт; тривала активна антипрофспілкова кампанія. Закон Лендрама–Гріффіна 1959 р. про звітність і гласність у трудових відносинах посилював контроль держави у вирішенні профспілкових проблем, також обмежував діяльність радикалів у профспілковому русі.

Президент-демократ Д. Кеннеді (1960-1963) проголосив програму «Досягнення нових рубежів». Її складовими стали: а) акт про житлове будівництво 1961 р., відповідно до якого виділялося 6 млрд. доларів з бюджету на поліпшення умов життя в афроамериканських гетто, допомога в будівництві житла сім'ям із низьким рівнем доходів і антикризове стимулювання будівельної індустрії; б) підвищення мінімуму погодинної

зарплати до 1,25 долара; в) виділення 1,1 млрд. доларів на проведення суспільних робіт (захід боротьби з безробіттям. У 1962 р. сталася Карибська криза, яка могла привести до озброєного зіткнення між СРСР і США. Кризу було вирішено: СРСР вивів ракети з Куби, а США надали гарантії нерозміщення своїх ракет у Туреччині.

Убивство Кеннеді у 1963 р. привело до зміни очільника Білого Дому. Ним став віце-президент-демократ Л. Джонсон (1963-1969), який продовжив реформи свого попередника. На основі програми «боротьби з бідністю» було прийнято закон про допомогу сім'ям із низькими прибутками; реалізовано програму будівництва дешевого житла; запроваджено безкоштовне медичне страхування для громадян похилого віку. Поміж цих законів важливішими були такі: закон 1964 р. про заборону дискримінації при найманні на роботу і при обслуговуванні на суспільних землях; 1965 р. – закон про захист виборчих прав чорношкірих американців; 1968 р. – закон, що забороняв расову дискримінацію при продажу і здачі в наймання житла. Низку позитивних рішень було прийнято у сфері трудових відносин, серед них «Закон про справедливий найм і умови праці».

У другій половині 60-х рр. набув розмаху рух за цивільні права афро-американців. Після вбивства (1968 р.) лідера негритянського руху, «гандиста» Мартіна Лютера Кінга, повстання охопили всю країну. Також посилювався страйковий рух і боротьба широких верств населення країни проти війни у В'єтнамі (1959–1975 рр.). У цьому комплексі проблем (в'єтнамська війна, нестабільність економіки, підйом негритянського руху, молодіжні бунти, тероризм) звинувачували адміністрації демократів. Тому на чергових виборах виграв республіканець Р. Ніксон (1968–1974).

У 70-ті рр. США зазнали значні структурні перетворення, викликані світовою економічною кризою, новим поступом НТР, зміненням пріоритетів зовнішньої, економічної та соціальної політики. За Ніксона переважну більшість вимог масових рухів було задоволено: американські війська вийшли з В'єтнаму; скасовано загальну військову повинність;

расизм був оголошений поза законом; молодь отримала право голосу з 18-ті років.

В умовах світової енергетичної кризи 1969–1970 рр. Р. Ніксон проголосив доктрину «*Нової економічної політики*». Це виявилось в замороженні зростання зарплатні, забороні окремих видів страйків, запровадженні податкових пільг великому капіталу. Разом із тим, в кілька разів була збільшена пенсія, виплати допомоги багатодітним сім'ям; було створено систему допомоги сім'ям із прибутками, нижчими за офіційну межу бідності, що доповнило систему соціального страхування.

У 1972 р. загострилася внутрішньополітична обстановка у зв'язку з так званою «*уотергейтською справою*». У ході чергової президентської виборчої кампанії республіканці встановили апаратуру підслуховування в штаб-квартирі демократичної партії, яка розташовувалася в готелі «Уотергейт». У цей момент зловмисників було затримано. Ніксон використав президентські повноваження, щоб перешкодити розслідуванню. Подальші півтора роки його перебування на президентському посту характеризуються розвитком подій, пов'язаних із цим скандалом. Під загрозою розкриття всіх обставин особистої участі в допущених зловживаннях і під загрозою імпічменту Ніксон у 1974 р. подав у відставку. Його місце посів віце-президент Дж. Форд (1974–1977).

В цей час відбувається інтенсивне оновлення застарілого обладнання. Посилилась тенденція до концентрації виробництва і капіталу. Новим явищем для економіки стало утворення надмонополій – *конгломератів*, що об'єднували підприємства, не пов'язані одне з одним у виробничому плані.

Президент-республіканець Р. Рейган (1980–1988) провів неоконсервативні реформи, які отримали назву «*рейганоміка*». Її елементами були такі: а) зниження податків на прибуток корпорацій і особисті доходи; б) зниження державних витрат і ставка на збалансований бюджет; в) скорочення сфери державного регулювання (відмова від контролю над цінами; зняття обмежень на підприємницьку діяльність, встановлених законами про охорону навколишнього середовища); г) жорстка

антипрофспілкова політика. Від того часу триває прискорений розвиток американської індустрії шляхом широкого впровадження НТР. Відбувається зниження безробіття.

Продовжив курс «рейганоміки» республіканець Дж. Буш (1988–1992), при якому в 1991 р. був підписаний договір між СРСР і США СНВ-1 (про скорочення стратегічних наступальних озброєнь) і проведена військова операція проти Іраку «Буря в пустелі».

Президент-демократ Б. Клінтон (1992–2000) проголосив план «економічного відродження» метою якого стало підняття життєвого рівня американців. Цей план складався з трьох компонентів: а) програми стимулювання економіки, націленої на те, щоб створити 500 тис. робочих місць за рахунок інвестування у проекти будівництва нових шосейних доріг, комунального впорядкування, захисту навколишнього середовища, енергозбереження тощо; б) програми капіталовкладень, що передбачала за 4 роки правління адміністрації інвестиції для розвитку інфраструктури, будівництва житла, вдосконалення технологічної бази, для розвитку системи освіти і перекваліфікації, для соціального захисту безробітних, для реформи охорони здоров'я; в) програми зниження бюджетного дефіциту, що передбачали зменшення дефіциту за рахунок урізання державних витрат на оборону, неефективні програми і звільнення федеральних службовців.

Здебільшого цей план вдалося втілити в життя, що позначилося на підтримці республіканської партії на виборах восени 1996 р.

Під час правління президента-республіканця Дж. Буша-молодшого (2000–2008) відбулась терористична атака в Нью-Йорку і Вашингтоні. Буш оголосив війну міжнародному тероризму, окремим країнам, від яких виходила головна загроза всьому цивілізованому світу. Були проголошені основні принципи нової воєнно-політичної доктрини США: а) боротьба з тероризмом не тільки політичними методами, але й воєнними; б) США мають намір переслідувати терористів і на території інших держав; в) США каратимуть не тільки терористів, але й держави, що надають їм притулок і допомагають їм; г) США залишають за собою

право завдавати превентивного удару по інших державах у разі загрози дій терористів із їхньої території. Слідуючи цій доктрині озброєні сили США та їх союзники почали антитерористичну операцію в Афганістані проти панівного в цій країні режиму «Талібан» (2001 р.) та Іраку (2003 р.). У 2001 р. Буш ініціював створення системи *Національної протиракетної оборони* (НПРО), яка була покликана забезпечити захист території США від можливих ядерних ударів з боку авторитарних режимів і терористичних організацій.

Президент-демократ Б. Обама (2008–2016) за рахунок державних інвестицій в галузі охорони здоров'я, енергетики та освіти частково здолав соціально-економічну кризу 2008 р.

Наступний президент-республіканець Д. Трамп (2016–2020) проводив нову міграційну політику – обмежив видачу грін-карт; розпочав будувати стіну на кордоні з Мексикою; заборонив в'їзд в США громадянам з мусульманських країн (Сирії, Ірану, Судану, Лівії, Сомалі, Йємену). У 2019 р. Палата представників Конгресу по відношенню до Трампа розпочала процедуру імпичменту, яка завершилась виправданням президента.

В 2020 р. президентські вибори виграв демократ Дж. Байден.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

В основу діяльності уряду США був покладений принцип розподілу влади, згідно з яким законодавча влада належала Конгресу, виконавча – Президенту, а судова – Верховному суду та іншим федеральним судам, які функціонували на рівень нижче. За Конституцією, всі три гілки влади формувалися різними методами. Склад Конгресу обирався безпосередньо населенням, президент – Колегією виборців, Верховний суд – спільно Президентом та Сенатом. Різними були і терміни їх повноважень. Так, представників обирали на 2 роки, сенатори на 6, а президента – на 4 роки. Федеральні судді перебували на посаді по-життєво.

Головою палати представників був спікер, якого обирали на початку першої сесії Конгресу від тієї партії, яка набирала більшість голосів, хоча формально у його обранні брала участь вся палата загалом. До моменту обрання на посаду спікера член Палати представників повинен був пройти кілька ієрархічних східців палати. Спікер вважався третьою людиною у державі після президента та голови Верховного суду.

Головою Сенату був віце-президент. Він мав право вести засідання палати, проте не мав права голосу, якщо тільки голоси сенаторів не розділились нарівно. У Конгресі діють постійні комітети палат, створені за відповідним напрямками та галузями економіки.

Законотворча діяльність Конгресу перебувала під впливом президента. Він визначає не лише програму законодавчої діяльності, але й контролює весь процес законотворчості. Щодо фінансово-бюджетної галузі держави слід зауважити, що за Конституцією президент обмежений у повноваженнях відносно розв'язання цих питань. Лише Конгрес має право встановлювати та знімати податки, стягнення, податі, акцизні збори. На початку ХХ ст. позики від імені США має право затверджувати тільки Конгрес. Карбування монети або емісія грошей із державної скарбниці теж міг проводити лише Конгрес.

Питаннями війни та миру, за Конституцією, відав Конгрес. Він був наділений правом оголошення війни, видавання каперських свідоцтв та дозволу на репресалії; встановлював правила стосовно загарбань на суходолі та на морі. Право розв'язання питання стосовно вступу у воєнні дії автори американської Конституції безумовно віддали Конгресу. Так, без його санкції президент міг направити війська у зону воєнних дій лише для відбиття нападу на країну або в разі введення надзвичайного стану в державі.

Конституція США надає право Конгресу набирати та утримувати армію, але за умови, що ніякі грошові асигнування для цих цілей не повинні відбуватися на термін більш ніж 2 роки. У 1973 р. було розширено військові повноваження президента. Конгрес прийняв резолюцію, яка передбачала «попереднє і негайне отримання санкції на використання

виконавчою владою військової сили». Згідно з резолюцією президент у 60-денний термін після відправлення військ на ворожу територію повинен отримати дозвіл Конгресу для продовження воєнних дій.

Слід згадати, що державний устрій США базується на принципі федералізму. Штати (50) є автономними держаними одиницями (зі своїми урядами, парламентами та законодавством), яких очолюють губернатори. Окрему юрисдикцію має федеральний округ Колумбія, де знаходиться столиця країни Вашингтон. Уряд США складається з 14 федеративних департаментів (державний (закордонних справ), юстиції, оборони, фінансів, внутрішніх справ, праці, труда тощо), 8 ключових агентств та офісів тощо.

Судова система США складається з Верховного суду та системи федеральних судів. В компетенцію Верховного суду входить тлумачення нормативно-правових актів виданих Конгресом і окремими штатами.

Федеральну судову систему утворюють чотири групи судів – окружні, спеціальні, апеляційні та спеціальні апеляційні. Окружні суди США – федеральні суди загальної юрисдикції. Вони як перша інстанція розглядають всі справи, засновані на федеральному законодавстві. Спеціальні суди першої інстанції: 1) претензійний суд США (грошово-майнові претензії громадян США до уряду); 2) суд США у справах зовнішньої торгівлі (розглядає справи, які виникли на основі федеральних законів щодо митних правил); 3) податковий суд США (конфлікти стосовно рішень федеральних податкових установ). Автономно працює мережа військових судів.

Кожний штат може запроваджувати судові органи, які вважатиме за потрібне. Але існують загальнообов'язкові для всіх штатів риси судочинства. Так, у штатах існує три групи судів: обмеженої та спеціальної юрисдикції, загальної юрисдикції, апеляційної юрисдикції. Перші дві групи – місцеві суди першої інстанції, які розглядають справи по суті. Третя група об'єднує проміжні апеляційні суди та верховні суди штатів.

Право. Вирішальну роль у процесі розвитку правової системи США відігравали англійські правові традиції, особливо «загальне право».

З формально-юридичної точки зору «загальне право» в США не має узагальнюючого характеру, позаяк воно диференційовано застосовується в різних штатах, по-різному тлумачиться судовою практикою. Федеральне законодавство не інкорпоровало «загальне право» як таке в систему федерального права. Тому в процесі уніфікації права в США ключову роль відіграв Верховний суд. Нині на території США функціонують п'ятдесят правових систем штатів та єдина федеральна правова система.

В США доволі широко використовується делеговане законодавство. Конгрес здійснює таке делегування на підставі розділу 8 ст. 1 Конституції, що надає йому право приймати будь-які закони. Виходячи з цього Конгрес має право видавати закони, що делегують адміністрації повноваження на видання нормативних актів не тільки із питань внутрішньої організації установ і порядку їхньої роботи, але й з питань, віднесених до його ведення, тобто з торгівлі, тарифів, податків тощо. У визначений період делеговане законодавство здійснюється як президентом, так і главами виконавчих департаментів, а також численних федеральних агентств. Нормативно-правові акти, які видавались в такому порядку (укази, накази, прокламації, військові накази, директиви тощо) мають таку ж юридичну чинність, як і акти Конгресу. При цьому межі делегованого законодавства, не встановлені.

Адміністративне право США регулює повноваження й порядок діяльності адміністративних установ, а також контроль судів над адміністрацією. Організація адміністративної системи й структура окремих установ не є об'єктом регулювання цієї галузі права. За традицією адміністративне право регулює три об'єкта: адміністративне нормотворення; адміністративну квазісудову діяльність; контроль судів над адміністрацією.

Американську юриспруденцію цікавлять в адміністративному процесі не установи, а переважним чином приватна особа, насамперед їх права на участь у цьому процесі й ті можливості, які надаються цій особі і її адвокату для захисту її інтересів. Тому питання процедури в адміністративному праві США є домінуючими.

Джерелами адміністративного права слід вважати: конституції (федеральна й штатів); закони федерації й штатів; судові рішення; акти адміністративних установ.

Важливе значення для адміністративного права та його процесуальної частини мають V й XI поправки до Конституції. В V поправці зазначено, що: «Ніхто... не повинен втрачати життя, волі або майна без належної правової процедури; ніяка приватна власність не повинна відбиратися для суспільного користування без справедливого відшкодування». В XI поправці наголошено на тому, що «жоден штат не повинен лишати кого-небудь життя, волі або майна без належної правової процедури». Ці конституційні норми розглядаються як підстава для участі зацікавлених осіб у процесі вироблення адміністративного рішення або для пред'явлення в суді позову до установи, працівники якого своїми службовими діями завдали приватній особі збитку.

З метою уніфікації адміністративної практики в 1946 р. був прийнятий *Закон про адміністративну процедуру*, який є адміністративним кодексом, сформулював положення, якими регульовано інформування громадян про діяльність адміністрації, адміністративну нормотворчість і квазісудову діяльність, перевірку судом рішень установ.

У 1966 р. Конгрес кодифікував V розділ *Зводу законів США*, що отримав назву «*Урядова організація й службовці*». Він майже повністю присвячений установам у системі виконавчої влади. Багато штатів мають власні закони про адміністративну процедуру. Зразком для них слугує як федеральний *Закон про адміністративну процедуру*, так і *Зразковий штатний закон про адміністративну процедуру*, підготовлений уповноваженими штатів з уніфікації законодавства.

Цивільне право. У цій сфері в більшості штатів діють не кодекси, а закони, якими регульовано окремі правові інститути, або норми загального права. Виняток становить штат Луїзіана, де є чинним Цивільний кодекс, що продовжує традиції французького права, і штати Джорджія, Каліфорнія, Монтана, Північна й Південна Дакота, де діють цивільні кодекси, якими регулюється лише вузьке коло проблем цивільного й сімейного права.

Норми про правовий статус фізичних осіб, окрім тих що мають загальноконституційний характер, досить різняться. Зокрема, вік цивільного повноліття в штатах коливається від 18 до 21 року. Щодо правового статусу юридичних осіб також наявні досить серйозні розходження. У багатьох штатах діють однакові закони про повні й командитні товариства, меншого поширення набув *Зразковий закон про підприємницькі корпорації*. Закони допускають утворення корпорації навіть однією особою й не містять обмежень відносно мінімальних розмірів її початкового капіталу.

Однаковий закон про шлюб і розлучення, розроблений Національною конференцією уповноважених, повне схвалення одержав лише в 11 штатах, в регулюванні цих питань відсутня єдність. Закони одних штатів вимагають цивільної форми реєстрації шлюбу, інших – надають юридичну силу церковному одруженню, однак за умови, що йому передуює подання ліцензії від муніципальних служб. Майно чоловіка й жінки після висновку шлюбу найчастіше продовжує залишатися в їхній роздільній власності, хоча в декількох штатах визнається режим спільності майна чоловіка й жінки. Підставою для розлучення законодавство одних штатів визнає лише непоправний розпад шлюбу, інших – окреме проживання чоловіка й жінки не менше ніж півроку; в деяких штатах потрібно довести в суді провину одного із подружжя у грубому ставленні, невірності тощо.

Як самостійна галузь права федеративного рівня, діє так зване анти-трестове законодавство. Воно спрямоване на недопущення надмірної концентрації економічної могутності в руках окремих монополій на шкоду системі капіталістичної конкуренції. Першим актом у цій сфері став *Закон Шермана*, який був доповнений *Законом Клейтона* й *Законом про федеральну торговельну комісію*. Цими актами оголошувалися незаконними «нечесні методи конкуренції» в торгівлі, а також деякі види підприємницької практики, якщо вони спричиняли «істотне ослаблення конкуренції» або «тенденцію до створення монополій». Отже анти-трестовське законодавство має мету створення досить гнучкої системи державно-монополістичного регулювання економіки.

У трудовому законодавстві США на цей час склалася система нормативних актів, якими регулюються трудові відносини, а вирішальна роль належить федеральним законам, хоча у веденні штатів залишається досить широке коло питань. Федеральні закони, прийняті в 1960-х рр., гарантували рівну оплату за однакову працю, проголошували заборону дискримінації в царині праці з міркувань расової приналежності, походження, кольору шкіри, релігії тощо.

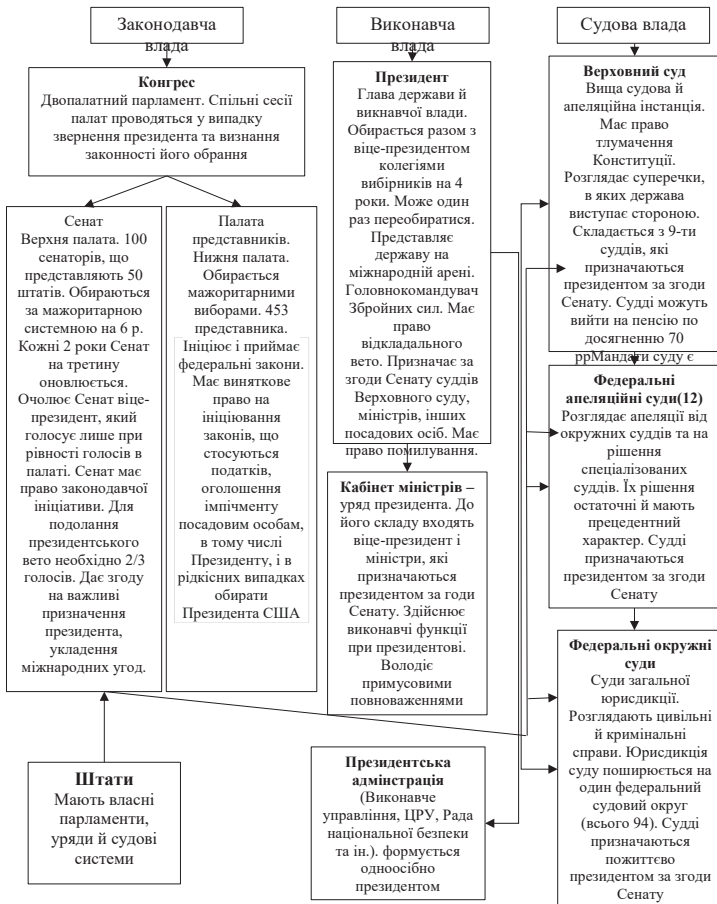
Чинні закони забороняють участь профспілок у політичній боротьбі й проведенні виборчих кампаній, систему «закритих цехів», тобто прийому на роботу тільки членів профспілок, і містять низку інших обмежень профспілкової діяльності. Водночас органи Міністерства праці й відповідних установ у штатах наділені правом нагляду за дотриманням підприємцями законодавства про мінімальні ставки заробітної плати й максимальної тривалості робочого часу, правил техніки безпеки тощо.

Чинна система соціального забезпечення (*Федеральний Закон про соціальне забезпечення* й інші акти) вміщує заходи соціального страхування, пов'язані із трудовими відносинами й фінансовані за рахунок внесків працівників і підприємців: виплату пенсій по старості, інвалідності, з нагоди втрати годувальника, допомогу з безробіття й у зв'язку з нещасними випадками на виробництві. До системи соціального забезпечення віднесено також заходи щодо соціальної допомоги, які стосуються незаможних родин, матерів-одиначок із недостатнім доходом, осіб, що потребують тривалого лікування, індіанців, осіб, що постраждали внаслідок стихійних лих тощо.

З метою боротьби з «обманом споживачів» (помилкова реклама товарів, постачання фальсифікованих або неправильно маркірованих продуктів, вимога оплати незроблених послуг тощо) нині прийнято сотні правових актів на рівні законодавства федерації й штатів. Видання цих актів є реакцією законодавців на рух споживачів проти шахрайства й зловживань у сфері торгівлі й послуг. Національна адміністрація з питань продовольства й ліків надають переліки стандартних вимог, пропонованих до якості відповідних продуктів. Чинне законодавство

дозволяє споживачам та їхнім асоціаціям, як і державним органам, обирати між карним переслідуванням і пред'явленням цивільного позову до торговельних фірм і постачальників послуг, що займається обманом споживачів.

Кримінальне право штатів сформувалося й тривалий час розвивалося на основі системи англійського загального права, своєю чергою сформованого з величезної кількості судових прецедентів.

З перших же десятиліть існування США важливої ролі як джерела кримінального права (нарівні з нормами загального права) набули статути – законодавчі акти Конгресу й законодавчих зборів штатів. На початку XX ст. у рамках загальної консолідації законодавства штатів у більшості з них були прийняті власні кримінальні кодекси, або, вірніше, розділи зводу законів штату, якими регулюється відповідальність за кримінальні злочини. Надалі вони, зазвичай, піддавалися численним змінам і доповненням.

У 1948 р. було остаточно сформовано Кримінальний кодекс. З кінця 1960-х рр. спроби здійснити кардинальну реформу федерального кримінального законодавства, що полягали в складанні декількох проектів нового кримінального кодексу, поки виявилися безрезультатними. У 1984 р. вийшов *Комплексний закон про контроль над злочинністю*. Ним регулювалися питання призначення й виконання покарань, заходів боротьби з небезпечними злочинцями й рецидивістами.

Кримінальні кодекси 50 американських штатів мають значні розходження у визначенні кола кримінальних діянь, ознак окремих злочинів тощо. Тому в середині XX в. почався рух за реформу кримінального законодавства штатів, у якій вирішальну роль відіграв *Зразковий кримінальний кодекс* (1962 р.). До середини 1980-х рр. у більше ніж 40 штатах були прийняті нові КК, що мало результатом відновлення і зближення кримінального законодавства штатів. Між прийнятими КК зберігаються чималі розходження, однак усі вони відтепер становлять собою систематизовані збірники кримінальних законів із зрештою, дають однакове трактування найважливіших інститутів кримінального права.

Основними елементами системи покарань, що сформувалася в США, є страта, позбавлення волі, пробація (направлення на певний строк засудженого, залишеного на волі, під спостереження чиновника) й штраф. Як додаткові покарання застосовуються конфіскація майна, покладання обов'язку відшкодувати заподіяний збиток, позбавлення прав,

трудові послуги в суспільних інтересах тощо. Активність супротивників страти призвела до її скасування в певних штатах, хоча в деяких із них (шт. Орегон) її по декілька разів забороняли й знову відновлювали.

2. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ (ОБ'ЄДНАНЕ КОРОЛІВСТВО ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ТА ПІВНІЧНОЇ ІРЛАНДІЇ)

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Об'єднане королівство Великої Британії та Ірландії на рубежі XIX–XX ст. було провідною імперською державою. Населення і територія метрополії складала 40 млн чол. і 310 тис. км., а її колонії налічували 400 млн. чол. і 32 млн. км. (понад 20 % населення планети). Втім, в цю добу імперія починає поступово руйнуватися. У 1917 р. за домініонами був визнаний статус автономних держав у Британській імперії, домініони одержали право самостійно підписувати договори, мати окреме від Англії представництво в Лізі націй. Ірландія отримала статус незалежної держави (остаточно в 1949 р.). Але відповідно до англо-ірландського договору (1921 р.) 6 північно-східних графств (Ольстер) залишалися в межах Великобританії. У 1931 р. був прийнятий *Вестмінстерський статус*, що закріпив об'єднання англійських домініонів в «*Британську співдружність націй*», відповідно до якого домініони одержали право самостійно вирішувати питання внутрішньої й зовнішньої політики, брати участь у міжнародних угодах, створювати закони. Акти парламенту об'єданого королівства перестали бути обов'язковими, а закони домініонів були дійсними незалежно від того, суперечили вони праву Англії чи ні. Генерал-губернатор став призначатися тільки за рекомендацією уряду домініону.

Після Другої світової війни незалежність одержали Індійський Союз, Пакистан, Цейлон, Гана, Малайська федерація, Кіпр, Нігерія та інші.

Традиційне політичне життя країни залежало від протиборства двох партій – консерваторів (торі) і лібералів (вігі). У 1923 р. місця ліберальної партії займає лейбористська, яка вперше в своїй історії сформувала свій уряд. Двопартійність формувати певний політичний консенсус, який надавав модернізувати державний устрій країни. Консенсус основних політичних сил надавав можливість гнучко поєднувати протилежні по своєму принципу державні установи – феодалні (монархія, палата лордів) та буржуазні (виборче право, головування прем'єр-міністра).

Реформування виборчої системи, яке розпочалось в XIX ст., продовжилось. В 1918–1919 рр. право голосу одержали всі особи чоловічої статі, що досягли 21 року й задовольняли вимоги цензу осілості 6 місяців, або володіли приміщенням для ділових занять. Жінки мали право голосу, якщо досягали віку 30 років і володіли нерухомістю, річним доходом не нижче 5 фунтів стерлінгів або вступали до шлюбу з особою, що задовольняє останню умову. У 1929 р. жінкам були надані рівні із чоловіками права.

Акт про народне представництво 1948 р. вніс зміну в розподіл виборчих округів, скасував подвійний вотум (можливість голосувати більш ніж в одному окрузі). У 1969 р. віковий ценз знижується з 21 до 18 років. Принцип обрання одного депутата від одного округу, що лежав в основі виборчої системи, ускладнював можливість представникам малих партій одержати місця в парламенті.

К середині XX ст. в Великобританії остаточно утвердився унітарний адміністративно-територіальний устрій держави. Історично сформовані частини об'єднаного королівства – Англія, Шотландія, Уельс і Північна Ірландія. Але різняться їх адміністративний поділ: в Англії й Уельсі – графства, поділені на округи. Самостійною адміністративною одиницею є Великий Лондон, що включає 32 міських райони та Сіті. Північна Ірландія поділяється на округи, Шотландія – на області.

Після Другої світової війни система «політичних гойдалок» продовжила існувати. На перших післявоєнних виборах перемогли лейбористи,

а з 1951 р. 13 років при владі були консерватори. У своїй діяльності, останні робили акцент на індивідуалізм, особисту ініціативу, здійснили часткову денационалізацію, скоротили витрати на охорону здоров'я.

Великобританія була єдиною державою Європи, яка не пережила протягом 50–60-х рр. ХХ ст. «економічного дива». Низький динамізм економіки, відсутність інноваційних технологій розцінювалися в світі на той час як ознаки «англійської хвороби». Причинами цього було те, що протягом Другої світової війни країна втратила 25% всього національного майна держави. До того ж економіка була колоніально-орієнтованою з надмірним вивезенням капіталу. В такому стані Велика Британія в 1973 р. вступила у ЄС.

В 1979 р. до влади повертаються консерватори. Уряд очолила М. Тетчер (1979–1990), яка вважала, що для того, щоб досягти процвітання Англії, необхідно позбутися чотирьох надмірностей: 1) надзвичайної влади профспілкових начальників; 2) надмірного оподаткування; 3) надмірної інфляції; 4) надмірного державного втручання. Протягом 80-х років здійснювалась політика денационалізації певних підприємств, що було орієнтиром зменшення втручань в економіку. В ці роки частка державно-монополістичного сектору в англійській промисловості значно скоротилася, а в результаті продажу акцій державних підприємств зросла кількість дрібних акціонерів. Вага державного сектору знизилася з 10% до 6,5%. Зменшилися субсидії приватним та державним фірмам. Отак, попри певні суспільні негаразди Англія перестала бути «хворою людиною Європи».

Продовжив політику «тетчеризму» Дж. Мейджор (1990–1997), який відмінив подушний податок, посилював взаємозв'язки бізнесу та науки.

В 1997 по 2010 р. до влади повернулись лейбористи, які вміло перебороли фінансову кризу 2008 р.

З 2010 р. уряд Великої Британії очолили консерватори. На тлі фінансових та міграційних протиріч з ЄС, прем'єр-міністр Д. Камерон (2010–2016) ініціював державний референдум по питанню членства

країни у Євросоюзі. В червні 2016 р. референдум пройшов – за вихід Британії з ЄС проголосувало 51,9% учасників. Фактично «брекзит» відбувся 1 лютого 2020 р. – Велика Британія вийшла з ЄС. Втім, наступниця Камерона – Т. Мей (2016-2019) визнала не вдачу «брекзита». З 2019 р. посаду прем'єр-міністра займає Б. Джонсон.

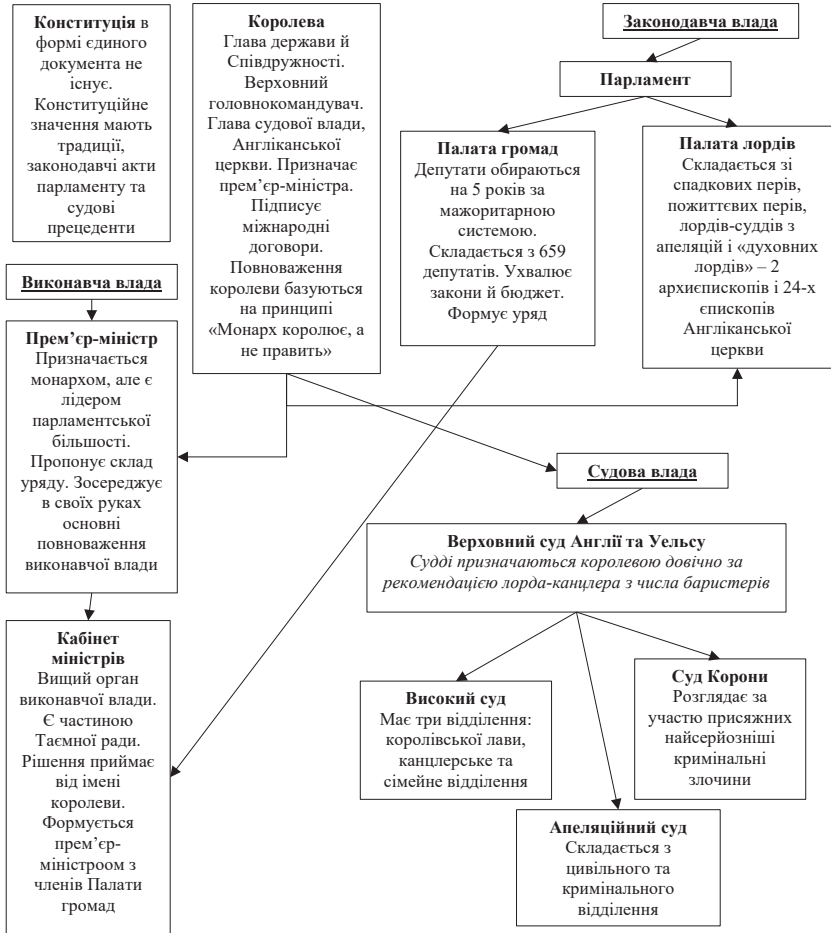
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

За формою державного правління Великобританія конституційна монархія. Корона (король або королева) є главою держави. Формально зберігаються багато королівських прерогатив: призначення прем'єр-міністра й членів уряду, інших посадовців (суддів, офіцерів армії, дипломатів, вищих церковних службовців); скликання та розпуск парламенту; накладення вето на законопроект, прийнятий парламентом. Монарх є головнокомандувачем збройних сил, він представляє країну в міжнародних відносинах, укладає й ратифікує договори з іноземними державами, має право оголошення війни та укладання миру, здійснює право помилування.

Всі ці повноваження вважаються звичайною формальністю, оскільки, відповідно до англійської конституційної доктрини, глава держави повинен працювати погоджено із міністрами. Саме вони ухвалюють акти, які видає монарх, і несуть за них відповідальність. Одночасно встановлено, що монарх не зобов'язаний додержуватися всіх рекомендацій радників.

Законодавча влада належить двопалатному парламенту зі строком повноважень п'ять років. Склад Палати громад (нижньої) обирається шляхом загальних і прямих виборів за мажоритарною системою відносної більшості. У її складі 650 депутатів. Склад Палати лордів не обирається, право засідати в ній здобувається або як спадщина, або за призначенням монарха. На цей час у палаті засідає понад 1100 осіб. Третину членів Палати лордів становлять власники компаній.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ОБ'ЄДНАНОГО КОРОЛІВСТВА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА ПІВНІЧНОЇ ІРЛАНДІЇ

Серед найбільш важливих функцій парламенту – прийняття законів і контроль за діяльністю уряду. Правом законодавчої ініціативи користуються як члени парламенту, так, відповідно, й члени уряду, тому що

міністри обов'язково повинні бути депутатами однієї з палат. Законопроект, схвалений Палатою громад, направляється до Палати лордів. Уряд формується після парламентських виборів. Прем'єр-міністром призначають лідера партії, яка одержала більшість місць у Палаті громад. Якщо ж лідер партії більшості не має достатнього статусу, позиція правлячого монарха має вирішальне значення.

У 1911 р. була проведена часткова реформа повноважень парламенту: а) стосовно фінансових біллів вводилося правило, згідно з яким прийнятий законопроект палатою общин та не підтверджений палатою лордів протягом місяця відправлявся на підпис королеві та ставав законом; б) щодо не фінансових біллів встановлювалося правило: якщо законопроект тричі послідовно приймався палатою общин, був відкинутий палатою лордів, то він подавався королеві на затвердження; в) був скорочений термін повноважень Палати общин із 7 до 5 років.

У Великобританії розрізняють поняття «уряд» та «кабінет». Кабінет діє всередині уряду, до його складу входить прем'єр-міністр, основні міністри та особи, що обіймають так звані традиційні посади – лорд-голова ради, лорд-зберігач печатки, головний скарбничий тощо. Уряд у повному складі ніколи не збирається на засідання і фактично всі питання внутрішньої й зовнішньої політики країни підлягають розгляду на засіданнях Кабінету, який реально здійснює вищу виконавчу владу.

Органи місцевого управління діють у графствах і округах. Із 1985 р. скасовані муніципалітети великих промислових міст. Низка функцій від місцевих органів влади перейшла до центральних органів держави.

Судова система та діяльність регламентується наступними законами: Закон про суди 1971 р., Закон про Вищі суди 1984 р., Закон про суди графств 1984 р. тощо. Найвищим судовим органом країни являється Судовий комітет Таємної ради. У 2009 р. розпочав свою діяльність Верховний Суд Великої Британії, він складається з 12 незалежних палат. Низовою ланкою судової системи є магістрати. Вони складаються з непрофесійних судів і розглядають дрібні правопорушення. Наступною ланкою є суди графств, які розглядають більш значні правопорушення.

Кримінальні справи розглядаються Судом Корони, який лише в першій інстанції має суд присяжних.

Право. За формою британська Конституція має комбінований, не систематизований характер і складається з двох частин – писаної та неписаної. Аналогічний характер мають усі галузі англійського права. Британську Конституцію часто називають неписаною, маючи на увазі ту обставину, що вона ніколи не була «записана» в одному акті. Писана й неписана її частини мають, своєю чергою, досить різноманітні джерела.

Писана частина містить у собі *статутне право*, тобто прийняті в різні роки й навіть епохи закони парламенту, якими регульовано питання конституційного характеру, судові рішення (*прецеденти*), що мають своїм предметом питання, наділені тим же конституційним характером. Вираз «писаний закон» означає закон, формально прийнятий парламентом, причому неважливо, чи зафіксований він на папері. Термін «неписаний закон» уживається для позначення закону, якого не приймав парламент. Судові рішення становлять систему «загального права», вони стосуються, переважним чином, прав та свобод громадян, відносин різних державних органів. Найбільше значення мають рішення вищих судових інстанцій.

Статутне право носить фрагментарний характер; парламентських актів з конституційних питань налічується близько 4000. Деякі акти парламенту можуть розглядатися як чисто конституційні (закони про склад, взаємини й повноваження парламенту – 1911 р., 1948 р.), закони про правове положення особистості (Хабеас корпус акт 1679 р., Білль про права 1689 р. із внесеними змінами), закон про виборче право (акти про народний уряд 1949 р.).

У системі судових прецедентів розрізняють норми загального права й норми т.з. права справедливості, що складалось із рішення суду канцлера, що існував з XV ст. до судової реформи 1873–1875 р. У ході багатоголового розвитку англійського прецедентного права склалися численні, часто досить суперечливі, але в цілому досить ефективні

правила, що регламентують чинність судових рішень, способи їхнього тлумачення, застосування тощо.

Ще до XX ст., з метою впорядкування правового регулювання створюються окремі консолідовані акти, хоча й стосовно лише до окремих правових інститутів – закони про сімейні відносини 1857 р., про партнерство 1890 р., про продаж товарів 1893 р. та інші. Втім, у XX ст. судовий прецедент залишається повноцінним джерелом англійського права, бо зберігаються інститути, безпосередньо регульовані нормами загального права або навіть права справедливості (деякі види договорів – довірчої власності, відшкодування збитку, відповідальність за порушення зобов'язань тощо). Крім того нові законодавчі акти неминуче зростають величезною кількістю судових прецедентів, без яких вони не можуть функціонувати, бо ті розтлумачують і уточнюють законодавчі формулювання.

Єдиною галуззю виступає сфера *цивільного й торговельного права*. Відносини власності регулюються Законом про власність (1925 р.), спадкування майна можливо як за заповітом, так і за законом. Ще Закон про заповіти 1857 р. надає обов'язкову чинність заповіту, складеному в письмовій формі в присутності двох свідків.

Значний розвиток одержав інститут довірчої власності (*траста*), керованої на користь третіх осіб (створення благодійних фондів, керування спадкоємним майном і майном недієздатних осіб тощо). Стосовно деяких видів зобов'язань і правопорушень діє принцип «суворої відповідальності», відповідно до якого необхідно встановити лише факт заподіяння шкоди, але немає необхідності доводити суб'єктивну провину правопорушника. Під час складання договорів важливе значення має встановлення й дотримання стандартних умов, регульованих, як і зобов'язання, здебільшого, нормами прецедентного права.

Сімейні відносини регулюються різними законодавчими актами. Так, виданий у 1949 р. Закон про шлюб переважно присвячений поняттю шлюбу. Закони про реформу сімейного права 1969 й 1987 рр. уточнили закони щодо успадкування, права незаконнонароджених дітей і про обов'язки батьків таких дітей. Слід також назвати Закон про визнання

шлюбу недійсним (1971 р.), Закон про розлучення й окреме проживання чоловіка й жінки (1971 р.), Закон про майнові відносини чоловіка й жінки (1973 р.). Законом про шлюбно-сімейні справи 1984 р. визначався мінімальний вік – 16 років, з 16 до 18 років необхідна згода батьків або опікунів, добровільність. З 2014 р. в країні дозволені одностатеві шлюби.

Трудове право базується на Законі про рівні права чоловіків і жінок 1970 р., Законі про зайнятість 1980 р., Законі про професійне навчання 1982 р., Законі про профспілки і трудові відносини 1992 р. Визначене законодавство фіксує умови праці, заробітну плату, час відпочинку, колективні договори тощо. Закони надають великі права профспілкам.

Кримінальне право спирається на ряд консолідованих законодавчих актів – єдиного Кримінального кодексу Великої Британії не має. В 60-80 рр. ХХ ст. відбулась реформа кримінального законодавства, яка визначила нові критерії злочинних дій, регламентувала питання призначення покарання та змінила порядок притягнення до відповідальності рецидивістів тощо. Також остаточно був скасований поділ злочинів на фелонію та мисдиміно́р. Злочинні дії починають класифікуватися на процесуальні, які поділяються на арештні (злочинні дія покарання за які передбачає строк понад 5 років – вбивство, державна зрада, тероризм тощо) та неарештні (злочини, арешт за які не передбачає рішення судді). Смертна кара в Англії скасована в 1970 р., втім за державну зраду, піратство та підпал доків може бути виключення. Поширеними видами покарання є штрафи і позбавлення волі строком понад 1 рік.

3. ФРАНЦІЯ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

На протязі ХХ – початку ХХІ ст. Франція змінила наступні форми політичного режиму:

– 1871–1940 рр. парламентсько-президентська республіка (ІІІ республіка);

– 1940–1944 рр. фашистка окупація та колабораціоністський уряд Віші;

– 1946–1958 рр. парламентська республіка (IV республіка);

– 1958 р. – дотепер президентська республіка (V республіка).

З Першої світової війни Франція вийшла переможницею і повернула собі Ельзас і Лотарингію, отримала право використання Саарського вугільного басейну і право на значну суму німецьких репарацій. Разом з тим країна зазнала у війні значних втрат. Були підірвані позиції французького фінансового капіталу на світовому ринку. Франція, яка до війни була країною-кредитором, перетворилася на країну-боржника. Післявоєнний розвиток Франції проходив під впливом світової економічної кризи.

Характерною рисою політичного життя Франції була наявність багатопартійності. Вона пояснювалась дрібнобуржуазним характером суспільства, і напруженою політичною історією країни. Поступово відбувалося зближення партій і одночасно – поляризація політичних сил, розподіл усіх політичних партій на дві групи. Так, з'являються два угруповання, два партійних блоки – національний блок і лівий блок.

Національний блок увібрав до свого складу праві партії. Їхня програма передбачала забезпечення надприбутків монополіям, агресивну зовнішню політику тощо. Лівий блок об'єднав радикалів, соціалістів, радикал-соціалістів та деякі інші партії та групи. Їхніми гаслами були: 8-годинний робочий день, політична амністія, соціальні реформи, миролюбна зовнішня політика і т.д.

В 20-х р. виникає комуністична партія (ФКП) та фашистські організації: «Бойові хрести», Ліга патріотичної молоді тощо. У 1933 р. фашистські партії та організації об'єднуються у Союз франсистів.

На початку 1934 р. французькі фашисти спробували захопити владу – 20 тисяч озброєних осіб вийшли на вулиці Парижа, вимагаючи розгону Національних зборів і передачі влади фашистам. Втім, путч зазнав поразки. Цьому сприяло втручання народу. 9 лютого в Парижі

та інших великих містах пройшли антифашистські демонстрації, а 12 лютого розпочався антифашистський страйк за участю 4,5 мільйонів осіб. У травні 1935 р. відбулася нарада усіх політичних сил, які вступають у боротьбу проти фашизму: комуністів, соціалістів, радикалів, представників жіночих, молодіжних та інших демократичних організацій. Об'єднання всіх цих політичних антифашистських сил отримало назву *Народного фронту*.

У січні 1936 р. була опублікована Програма Народного фронту. Основними її вимогами були: розпуск і роззброєння фашистських організацій, чистка армії та державного апарату від фашистських елементів, реорганізація Французького банку, закріплення демократичних прав і свобод, боротьба з безробіттям тощо. На виборах 1936 р. Народний фронт отримав перемогу. Був сформований уряд, який провів низку важливих демократичних заходів: розпустив деякі фашистські організації, провів націоналізацію деяких галузей військової промисловості, встановив 40-годинний робочий тиждень, оплачену відпустку (14 днів), визнав колективний договір, виділив кредити селянству.

У відповідь на популістські кроки кабінету Блюма фінансова олігархія пішла на прямий саботаж економіки. У 1938 р. уряд Народного фронту пішов в отставку, його реформи були скасовані.

Зміни в державному ладі Франції в період між двома світовими війнами були незначними. Державний лад III республіки визначався Конституційними законами 1875 р. Основні важелі виконавчої влади в умовах III республіки були зосереджені в руках уряду. Фактична роль глави держави – президента республіки – залишалася незначною. Характерно, що парламент намагався обирати на посаду президента маловпливових політиків. Обмежувалися деякі президентські прерогативи, на практиці не використовувалося право президента розпустити за згодою сенату палату депутатів.

Одночасно відбувалося падіння ролі парламенту як установи, що стоїть над урядом. Все частіше долю ради міністрів та її склад вирішував не парламент, а політичні партії, різноманітні позапартійні

організації. Депутатам парламенту нерідко доводилося лише виконувати їхні вказівки.

Незважаючи на характерні для III республіки урядові кризи і відставки кабінетів (з 1875 до 1914 рр. змінилося 48 урядів), у державному механізмі Франції в цей час відбувалося подальше посилення ролі уряду і його керівника – голови ради міністрів. Напередодні Другої світової війни до уряду Франції остаточно переходить право видання нормативних актів з різних питань державного управління. Уряд мав можливість видавати так звані *декрети* – закони, які мали уточнювати і доповнювати закони, і навіть скасовували затверджені парламентом законодавчі акти.

Після нападу фашистів в 1939 р. на Польщу уряд Франції оголосив війну Німеччині. У травні 1940 р. французька армія зазнала поразки, а 22 червня Франція капітулювала. Частина країни була окупована. В частині південних і південно-східних районів утворилася «державка Віші» (за назвою містечка, де містилася резиденція уряду). Це була колабораціоністська держава, яку в листопаді 1942 р. гітлерівці ліквідували.

Наприкінці літа 1944 р. Французький комітет національного визволення (ФКНВ) був перетворений на Тимчасовий уряд на чолі з Ш. де Голлем. Різноманітні політичні партії по-різному уявляли собі перспективи розвитку державного ладу країни, а в умовах багатопартійності це викликало розмежування політичних сил. Ключові політичні сили пропонували три програми: 1) комуністи вважали необхідним створити демократичну парламентську республіку з суверенними Національними зборами. Другу палату вони прагнули скасувати, владу президента обмежити. Передбачалось затвердити конституційні права і свободи людини і громадянина; 2) «голлісти» намагалися побудувати президентську республіку із сильним очільником держави та урядом; 3) радикали пропонували відновити III республіку.

Після двох спроб в жовтні 1946 р. була прийнята нова Конституція і проголошена IV Республіка.

Конституція IV республіки підтвердила «права і свободи людини і громадянина, які були закладені Декларацією прав 1789 р.». За формою правління Франція стала «світською, демократичною і соціальною» парламентською республікою. Парламент складався з 2-х палат: Національних зборів і Ради Республіки. Обидві палати були виборними: Національні збори – на засадах загального і прямого виборчого права на 5 років, Рада Республіки – комунами і департаментами на засадах загального і непрямого виборчого права.

Національні збори проголошувалися єдиним законодавчим органом країни, який не міг «передати це право», тобто делегувати свої законодавчі повноваження. Національні збори мали виняткове право ратифікації і денонсації міжнародних договорів, оголошення війни тощо. Рада Республіки отримала лише дорадчі функції, її рекомендації не були обов'язковими для Національних зборів. Верхня палата лише вносила поправки до законопроектів, прийнятих Національними зборами.

Главою держави був президент республіки, який обирався на спільному засіданні палат парламенту строком на сім років. Він призначав голову уряду, державних радників, членів Верховної ради й Комітету Національної оборони, головував у раді міністрів. Президент повинен промульгувати закони протягом 10 днів, він також підписує і ратифікує міжнародні договори тощо. Однак ніяких надзвичайних повноважень Конституція президенту не давала. Більше того, кожен акт президента підписував голова ради міністрів і один із міністрів.

Виконавча влада належала раді міністрів. На міністрів покладалася колективна відповідальність перед Національними зборами за загальну політику кабінету й індивідуальну відповідальність за їх особисту діяльність. Працював уряд під контролем Національних зборів, які мали можливість абсолютною більшістю голосів відмовити кабінету в довірі. Така відмова тягла за собою колективну відставку кабінету. Але, якщо протягом 18-ти місяців відбудуться дві міністерські кризи, рада міністрів може прийняти рішення про розпуск Національних зборів.

Конституція зберегла недоторканною колишню систему місцевого

управління і суворий контроль з боку уряду за органами місцевого самоврядування.

Під час політичної кризи в 1951 р. Національні збори приймають резолюцію про перегляд Конституції 1946 р. Ця реформа відбулась у 1954 р. Відбулося фактичне посилення ролі президента республіки, значно розширилися права і можливості уряду, простішим став процес його формування. Змінився статус верхньої палати – Ради республіки, якій були надані майже всі права і повноваження довоєнного сенату.

У 1956 р. на виборах до Національних зборів КПФ здобула перемогу. Ідея народного фронту знову набуває популярності. З іншого боку, монополістична буржуазія вимагає ліквідації демократичних інститутів і прагнула сильної президентської влади.

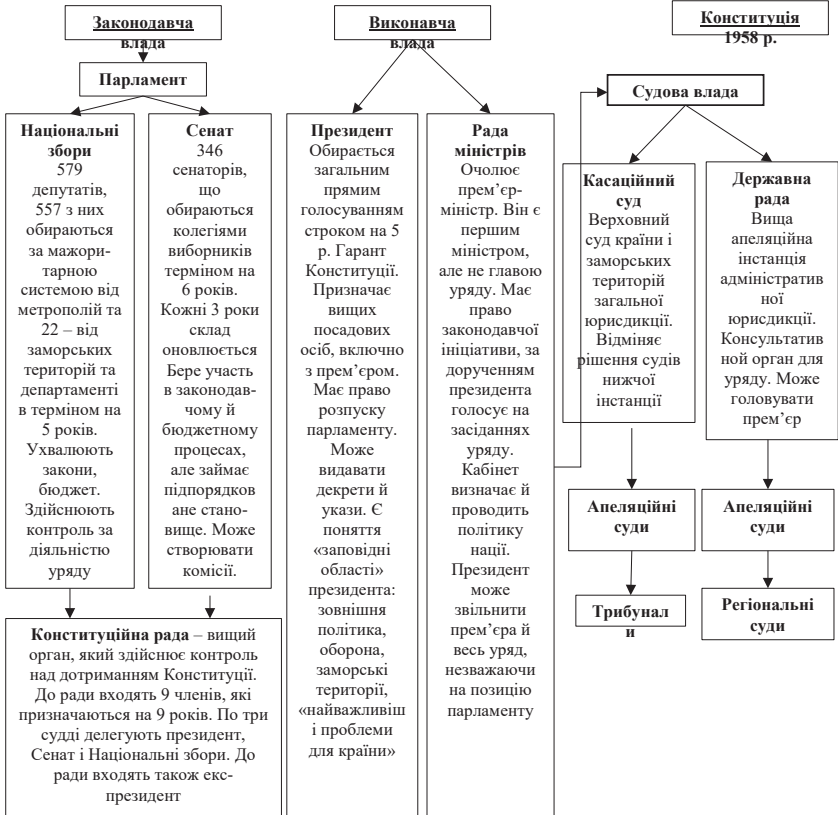
У 1957 р. у Франції підіймається хвиля соціально-політичних суперечностей, що були зумовлені антиколоніальною війною в Алжирі, підвищенням цін, зростанням залежності від США тощо. Під час кризи уряд звернулося до Ш. де Голля, якого в 1958 р. обирають на посаду прем'єр-міністра. Був вироблений новий проект конституції, який встановив режим V республіки. Франція стала президентською республікою (з жовтня 1958 р.) на чолі з Ш. де Голлем (1958-1969).

У квітні 1969 р. після невдалого референдуму стосовно зменшення повноважень місцевих органів влади Ш. де Голль подав у відставку. Його наступники – Ж. Помпиду (1969–1974) і В. Ж. д'Естен (1974–1981) продовжили політику «голлізму» – політика формування централізованої президентської держави. Сучасний президент Франції Е. Макрон вступив на посаду в 2017 р.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Преамбула Конституції V республіки хоч і згадує про права людини і про Декларацію 1789 року, однак не містить, як це було в Конституції 1946 року, переліку прав громадян. Побудовано нову Конституцію за такою схемою: президент – уряд – парламент.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ФРАНЦІЇ

Центром усієї політичної системи Франції став президент Республіки. Обирає його особлива колегія виборців на 7 років. Президент гарант Конституції, забезпечує своїм арбітражем законне функціонування державних органів. Він призначає прем'єр-міністра, головує в раді міністрів, здійснює призначення на цивільні й військові посади, є головою Збройних сил тощо. Президент оприлюднює закони протягом 15 днів, але до завершення цього терміну він може вимагати від парламенту

нового обговорення закону. Президент має право передати на референдум законопроект, що стосується організації державної влади, може достроково розпустити національні збори. Особливе значення має ст. 16 Конституції, яка надає президенту надзвичайні повноваження. Щоб скористатися такою можливістю, президенту слід було провести офіційні консультації з прем'єр-міністром, головами палат парламенту, а також Конституційною радою.

З 1962 р. президент обирається загальним прямим голосуванням. З 2000 р. строк повноважень президента було скорочено до 5 років.

Друге місце в державному механізмі V Республіки посів уряд. У його розпорядженні перебували адміністративні органи та збройні сили. Прем'єр-міністр керував діяльністю уряду, відповідав за національну оборону, забезпечував виконання законів.

Парламенту, у порівнянні з попередньою Конституцією, надано значно менше повноважень. Його структура двопалатна – Національні збори і Сенат. Національні збори обираються на 5 років за мажоритарною системою, а сенатори – колегією виборщиків на 9 років. Склад Сенату оновлюється на 1/3 кожних 3 роки. Сенат забезпечує представництво територіальних одиниць, а також громадян, які мешкають за кордоном. Парламент володіє правом законодавчої ініціативи, прийняття законів, контролю за діяльністю уряду.

Зараз країна має наступний адміністративно-територіальний устрій: регіони (22), департаменти (101, включно 5 заморських) та комуни (35 тис.). Владу в комуні здійснюють муніципальна рада та обраний нею мер.

Судова влада формується з 3 складових: загальна судова система, спеціалізована і система адміністративних судів. До загальної судової системи належить *касаційний суд*, *апеляційний суд* та суди першої інстанції, що розглядають різноманітні справи. Касаційний суд є вищою судовою інстанцією, що розглядає рішення судів першої інстанції та апеляційними судами. Окремо діють *Конституційна рада* та *Державна рада*, які виконують контролюючі функції стосовно законодавчої влади, її законопроектів і питання виборчого процесу.

Право. Домінуючим джерелом права у Франції залишається закон, і передусім кодекс.

Цивільне право діє в межах Цивільного кодексу Наполеона (1804 р.). В 1978 р. було внесено доповнення до кодексу Наполеона, яким запроваджено поняття юридичної особи, загалом додано близько 300 нових статей. Відбулося обмеження прав власника та свободи договору.

Сімейне право. Законом 1965 р. жінці було надане право займатися професійною діяльністю незалежно від бажання чоловіка. Були введені деякі положення про захист позашлюбних і покинутих батьком дітей. Подальшої регламентації одержали майнові відносини подружжя. Діяли два основних види правового режиму сімейного майна: договірний і легальний. Виникнення першого пов'язано з укладенням шлюбного контракту, який складався до реєстрації шлюбу. Контракт визначав правовий режим майна кожного з подружжя, яке належало їм до шлюбу, а також майна набутого у шлюбі, й інші питання цієї сфери. У випадку легального правового режиму встановлювалася спільність майна, тобто все майно, набуте в шлюбі, належало подружжю, але особистою власністю кожного вважалось дошлюбне майно, а також майно, яке кожен із подружжя одержав під час шлюбу як спадщину чи подарунок. Особистим майном кожного було також майно, придбане за рахунок прибутків від дошлюбної власності.

Трудовий кодекс Франції (2008 р.) узаконив неповну та тимчасову зайнятість, зняв обмеження щодо застосування позикової праці, закріпив можливість включення до трудового договору умову про неконкуренцію, коли після завершення трудових відносин працівнику забороняється найматись до конкурентів компанії, та умову про мобільність, що дозволила роботодавцю переводити працівника без його згоди на інше робоче місце та у іншу місцевість у разі залишення тієї самої трудової функції. Крім того, закон надав право роботодавцю відкупатись від працівників, яких він воліє звільнити без належної підстави, шістьма місячними окладами. В 2016 р. виходить нова редакція ТК. Закон змінив правила укладення колективних договорів, що регулюють тривалість робочого часу та

часу відпочинку, які тепер повинні бути підписані профспілками. Тепер, щоб договір вступив в силу його повинні підписати більше 50 % працівників підприємства. Максимальна тривалість робочого часу збільшилась з 10 годин до 12 годин, якщо це передбачено колективним договором.

У галузі кримінального права тривалий час в ХХ ст. діяли положення Кримінального кодексу 1810 р., до якого неодноразово вносилися різного роду доповнення і зміни. Значно посилив каральні санкції закон, прийнятий 1960 р. Для шістнадцяти складів злочинів єдиною мірою покарання визнавалася смертна кара. Стосовно інших видів тяжких злочинів передбачалося довічне ув'язнення, ув'язнення на термін від десяти до двадцяти років. Загалом було переглянуто 38 статей Кримінального кодексу 1810 р. У 1947 р. з'являється Закон Шумана («Про захист республіки»). Десятирічне ув'язнення загрожувало тим, хто організовував страйки і боровся зі штрейкбрехерами. Декретом 1950 р. боротьба проти перевезення зброї прирівнювалася до «державної зради». Втім, поступово відбувалася демократизація кримінального права: у 1981 р. було скасовано смертну кару, покарання за деякі злочини було обмежене грошовими штрафом.

У 1992 р. був ратифікований, а у 1994 р. набув чинності новий Кримінальний кодекс Франції, який втілює сучасні тенденції в кримінально-правовій політиці країни. Кодекс продовжує курс на посилення кримінальної відповідальності за особливо небезпечні злочини (тероризм, виробництво і поширення наркотиків, рекет тощо), але одночасно передбачає певну гуманізацію покарань. Вищою мірою покарання стало довічне ув'язнення.

4. НІМЕЧЧИНА

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Державна форма управління Німеччини починаючи з ХХ ст. і дотепер змінювалась п'ять разів:

- Німецька імперія (II Рейх) 1871–1918 рр.;
- Веймарська республіка 1919–1933 рр.;
- нацистська Німеччина (III Рейх) 1933–1945 рр.;
- окупаційна доба 1945–1949 рр.;
- існування двох держав: демократичної ФРН та тоталітарної НДР 1949–1990 рр.;
- з'єднання двох німецьких держав – затвердження єдиної демократичної федерації – Федеративна республіка Німеччини (1990 р.).

В результаті поразки Німеччини в I світовій війні (1918 р.), політичної кризи в січні 1919 р., II Рейх рухнув. Відбулися вибори до Установчих зборів, які затвердили нову Конституцію, що отримала назву Веймарської.

Веймарська конституція структурно складалася із двох частин: Перша частина – «Структура та завдання Імперії». У семи розділах цієї частини розглядалися питання державного устрою, організації вищих органів влади, законодавства, адміністрації, судочинства. Друга частина – «Основні права та обов'язки німців». П'ять розділів цієї частини були присвячені правам і обов'язкам окремої особи, громадського життя, становищу школи та церкви, економічному життю. Німеччина проголошувалася демократичною республікою (імперією) з федеральною формою державного устрою. Таким чином, Німеччина одночасно проголошувалась і республікою і імперією, що стало можливим завдяки протиріччям політичних сил.

Федеративний устрій країни припускав автономію восьми земель – вони мали свої конституції, органи влади (ландтаги і уряди). Втім, ключові сфери суспільно-політичного життя (зовнішні відносини, громадянство, митниця, пошта, податки, судочинство, оборона та інші) керувалися федеративним центром. Також обмежували повноваження земель фінансові і законодавчі прерогативи імперського центру. До юрисдикції земель входили гуманітарні та господарські питання. Більш того, конституція надавала президенту право використовувати військову силу («союзна екзекуція»), щоб змусити певну землю виконувати конституційні зобов'язання.

В «Устрої і завданні імперії» визначався державний механізм країни. Законодавчі функції належали *Рейхстагу*, який обирався загальними виборами на 4 роки. Для прийняття закону досить було простої більшості голосів депутатів, а для змін до Конституції – кваліфікованої більшості (2/3 голосів при участі у голосуванні не менше двох третин від загальної кількості усіх депутатів). Влада Рейхстагу була обмежена *Рейхсратом* (верхньою палатою парламенту), урядом і Президентом. Рейхсрат складався з членів урядів земель і мав право вето на закони, прийняті Рейхстагом.

Уряд складався з рейхсканцлера і міністрів, які призначалися і звільнялися Президентом. Легітимізував уряд вотум довіри більшості Рейхстагу. Конституція проголошувала статеву рівність чиновників.

Главою держави проголошувався Президент. Він обирався за загальним виборчим правом на 7 років з необмеженим правом переобрання. Президентом міг стати громадянин Німеччини віком від 35 років. Його повноваження: представництво країни у міжнародних відносинах; верховне командування Збройними Силами; призначення уряду, міністрів, вищого військового командування і прийняття їх відставки, а також призначення суддів; право розпуску Рейхстагу і призначення нових виборів. Рейхстаг не мав право змістити Президента, але міг поставити на референдум питання про його дострокове переобрання, порушити перед державним судом обвинувачення проти Президента у порушенні ним Конституції за умови підтримки таких рішень кваліфікованою більшістю.

Судова система проголошувалась незалежною. Судді призначалися по-життєво. Функції органу конституційного контролю отримала Державна палата, яка повинна була розглядати скарги проти президента, рейхсканцлера та окремих міністрів. Також конституційним правом перевірки законів парламенту мав право Імперський суд.

Конституція Веймарської республіки закріплювала за громадянами право прямого та рівного виборчого права.

Другий розділ Конституції – «Основні права і обов'язки німців», надавав широкі демократичні права і свободи громадянам: рівність

усіх німців перед законом; свобода пересування; право вибору професії; свобода особи; недоторканність житла; свобода совісті; свобода слова, зборів, союзів, статевої рівність, право на гідне людське існування тощо.

В дійсності Веймарська конституція була декларуванням намірів. Вона не порушила монополію на владу буржуазно-поміщицького, військового блоку і не забезпечила проголошених демократичних прав і свобод. А вкрай принизливі для Німеччини умови Версальського миру: втрата Ельзасу і Лотарингії, всіх колоній, Саарської області, надзвичайна велика репарація, економічна криза 1929–1933 рр., інфляція, падіння виробництва і безробіття підштовхнули суспільну свідомість до реваншизму, до встановлення в країні тоталітарного політичного режиму. Представляла такий політичний курс популістична *Німецька націонал-соціалістична робоча партія* (НСДАП) та її керівник А. Гітлер (1889–1945).

Німецька націонал-соціалістична робоча партія перемогла на парламентських виборах 1932 р., а в січні 1933 р. А. Гітлер став рейхсканцлером. Він підпорядкував собі поліцію, озброїв штурмові загони НСДАП і включив до державного апарату нацистів. 1 лютого 1933 р. був розпущений рейхстаг і розпочалась докорінна ломка демократичних інститутів Веймарської конституції. 27 лютого був підпалений рейхстаг. І наступного дня Гітлер підписав надзвичайні укази: «*Проти зради німецькому народу*» і «*Про захист народу і держави*», які ліквідували більшість демократичних прав і свобод. Всі політичні партії, крім НСДАП, були заборонені.

Нацисти розпочали руйнування парламентської системи Веймарської республіки. У березні 1933 р. уряду було надано право видавати закони, що могли відхилитися від конституції. Недоторканими залишалися права палат і президента. Договори імперії з іноземними державами тепер не потребували згоди рейхстагу. Це ставало справою уряду. У квітні 1933 р. видається закон про злиття федеративних земель з імперією. В усіх областях президент призначав імперських намісників. На початку 1934 р. представництва областей при імперії взагалі були скасовані, рейхсрат ліквідовано. Така ж доля спіткала і Державну палату. 2 серпня 1934 р.

вмирає президент П. фон Гінденбург (1925–1934 рр.). В цей час Гітлер поєднує дві державні посади і проголошує себе фюрером (*нім. Führer – провідник*). Система вищих органів влади Веймарської республіки була зруйнована, її замінив механізм нацистської диктатури.

Вища державна влада зосереджувалась в особі фюрера, який поєднував функції президента, рейхсканцлера, фюрера нацистської партії і верховного головнокомандувача. Посада фюрера була довічною, він сам «призначав свого наступника». Фюрер очолював імперський уряд і імперську канцелярію. Разом з тим існувала Рада міністрів з питань оборони імперії, важливі питання вирішувалися на засіданнях Таємного кабінету і Колегії трьох уповноважених (завідуючий канцелярією нацистської партії, начальник імперської канцелярії, начальник штабу Верховного командування збройних сил). Усі ці органи мали законодавчі повноваження.

Зберігався рейхстаг, який фактично перетворився на з'їзд нацистської партії. Його склад формувався особисто фюрером за списками, що були схвалені шляхом так званого «народного опиту». Була введена обов'язкова, відкрита виборча система.

Залишився старий розподіл на землі і провінції, однак землі втратили свій колишній статус членів федерації. Німеччину тепер розділили на 32 партійні області на чолі з *гауляйтерами*, які були наділені всіма владними повноваженнями. У зв'язку із централізацією влади всі бургомістри міст стали призначатися міністром внутрішніх справ. Місцеве самоврядування було ліквідоване.

Зазнала змін і судова система Німеччини. У кожному судовому окрузі крім звичайних судів, були утворені особливі судові органи для розправи з політичними супротивниками. У 1934 р. з'явився Народний трибунал з питань державної зради. В армії існували військово-польові суди.

З метою концентрації військової влади А. Гітлер ліквідував у 1938 р. військове міністерство і створив свій особистий Штаб верховного командування збройних сил. У 1938 р. до Німеччини була приєднана Австрія і Чехословаччина. У 1939 р. Гітлер розпочав Другу світову війну, яка в 1945 р. завершилась розгромом нацистської Німеччини.

Доля нацистської Німеччини була вирішена на Ялтинській та Потсдамській конференціях (1945 р.) очільниками урядів СРСР, США і Великобританії. З метою перетворення повоєнної Німеччини на демократичну державу союзники вважали необхідним вжити низку заходів за такими напрямками: денацифікація, демілітаризація та демократизація. Для цього слід було розпустити німецькі збройні сили і ліквідувати генеральний штаб німецької армії; заарештувати і віддати до суду військових злочинців, провести «чистку» державного апарату від військових злочинців, ліквідувати військово-промисловий потенціал Німеччини, відновити демократичні інститути влади, місцеве самоврядування тощо.

До створення самостійного уряду в Німеччині, був запроваджений тимчасовий окупаційний режим. Територія країни була поділена на чотири зони: радянську, американську, англійську і французьку. Відповідно, Берлін також було поділено на чотири сектори. Управління окупованою країною було зосереджено в Союзній контрольній раді. Для підготовки мирного врегулювання «німецького питання», відповідно до Потсдамської угоди, було створено Раду міністрів закордонних справ великих держав.

Втім, потсдамські рішення довго не протрималися. У грудні 1946 р. було запроваджено управління американською і англійською зонами, внаслідок чого утворилася «Бізонія» зі своїми спільними органами: Економічною радою, Радою земель, Адміністративною радою. У 1948 р. після приєднання до «Бізонії» французької окупаційної зони з'явилася «Тризонія». В тому ж році відбулася конференція представників США, Англії, Франції, Бельгії, Голландії, Люксембургу. На ній були розроблені рекомендації щодо створення західнонімецької держави. Слідом за цим конференція прем'єр-міністрів західнонімецьких земель створила Комітет експертів, який повинен був розробити проєкт конституції нової держави.

У травні 1949 р. проєкт конституції ФРН був готовий. Його прийняла Парламентська рада, яка складалася з представників земель. Проєкт був схвалений трьома військовими губернаторами. Нову конституцію, було

прийнято десятима *ландтагами* західнонімецьких земель. Проти проєкту виступив ландтаг Баварії. 21 вересня 1949 р. було проголошено утворення західнонімецької держави – Федеративної Республіки Німеччини. У 1951 р. Окупаційний статут був переглянутий, а в 1955 р. скасований у зв'язку з прийняттям ФРН до НАТО і Західноєвропейського союзу. ФРН офіційно отримала статус суверенної держави.

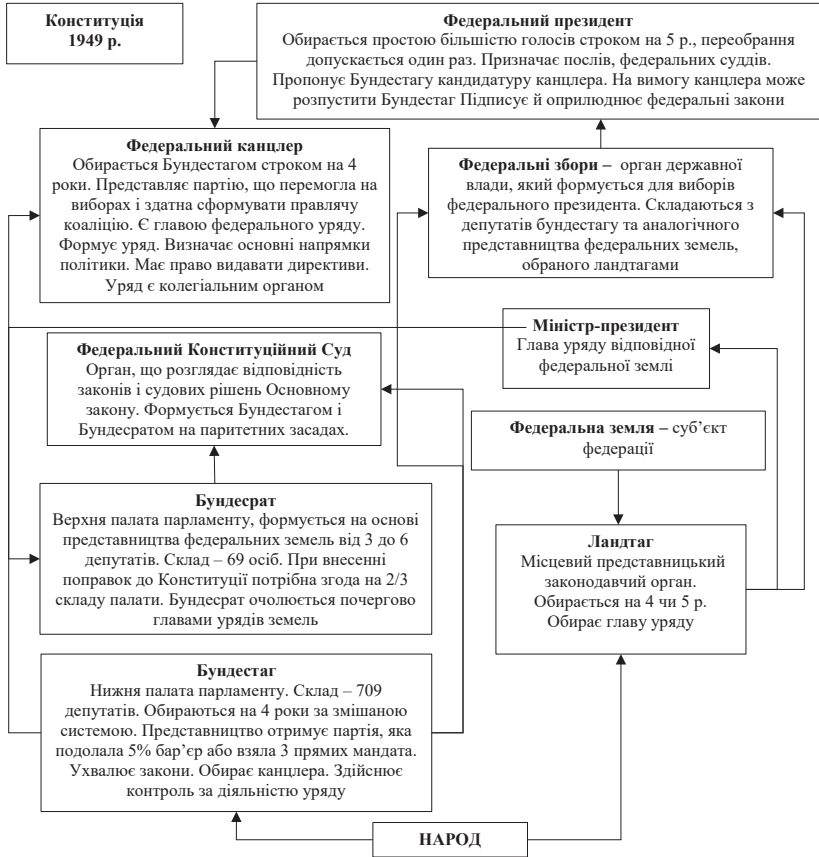
Політичну систему ФРН утворювали наступні партії: Християнсько-демократичний союз (ХДС), Християнсько-соціальний союз (ХСС), Вільна демократична партія (СвДП), Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) та інші.

Під керівництвом лідера ХДС К. Аденауера (1949–1963) протягом 50-х рр. ФРН вчинила «економічне диво» – відновила економічний потенціал країни. Чинниками такого підйому стала допомога за планом Маршалла, низькі військові витрати, грошова реформа 1948 р., згідно з якою всі колишні марки були одночасно вилучені, а нові гроші німці отримали у рівній кількості. Значно були знижені податки, запроваджено *політику протекціонізму*, надані пільги технологічним та експортним виробництвам, держава взяла на себе нерентабельні соціальні витрати тощо.

Канцлеру ФРН Г. Колю (1982–1998) вдалось об'єднати Німеччину в 1990 р. Підйом економіки спостерігався за часів канцлерки А. Меркель (2005–2021). З 2021 р. лідером ФРН є О. Шольц.

Одночасно з утворенням ФРН (1949 р.) відбулося проголошення Німецької Демократичної Республіки (НДР), яка включала західнонімецькі землі: Мекленбург-Передня Померанія, Бранденбург, Саксонія, Саксонія-Ангальт і Тюрингія. Під патронатом радянської військової адміністрації відбулися вибори до органів місцевого самоврядування, розпочалися соціалістичні реформи. За ініціативою Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЕПН), яка утворилася на сході шляхом злиття комуністичних та соціал-демократичних партій, було проведено декілька Німецьких народних конгресів. У травні 1949 р. зібрався III Німецький народний конгрес, який затвердив Конституцію НДР.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ФРН

Нова держава проголошувалася президентсько-парламентською республікою. Вищим органом влади Республіки була Народна Палата, яка складалася з депутатів німецького народу, обраних на 4 роки шляхом загальних, рівних, прямих виборів таємним голосуванням на підставі пропорційної виборчої системи. До Народної Палати обирали 400 депутатів із числа громадян, яким виповнився 21 рік.

Парламент НДР складався з двох палат: Народної Палати і Палати земель. Президента Республіки обирали на спільному засіданні палат. Він представляв Республіку в міжнародних відносинах і міг бути відкликаний із посади спільним рішенням обох палат. Найбільш численна фракція Народної Палати пропонувала кандидатуру на посаду прем'єр-міністра, який формував уряд. Міністри повинні бути депутатами Народної Палати. Прем'єр-міністр і міністри відповідальні перед Народною Палатою. Кожна земля повинна мати свою конституцію, яка відповідає принципам Конституції НДР. Вищим народним представництвом землі вважався ландтаг.

Уряд СРСР надав уряду НДР функції управління, які виконувала радянська військова адміністрація. Почалося будівництво соціалізму на східно-німецькій землі, а нова Конституція НДР 1968 р. констатувала перемогу соціалістичних виробничих відносин. Криза соціалістичної моделі призвела до важливих революційних подій, що викликали глибокі суспільно-економічні й політичні зміни. Демонстрації, втеча громадян НДР до ФРН супроводжувалися вимогами демократії, ліквідації монополії компартії на владу. Перемога на виборах християнських демократів підштовхнула навесні 1990 р. масовий громадянський рух за об'єднання країни.

Після ряду державних договорів між ФРН і НДР 12 вересня 1990 р. міністри закордонних справ СРСР, США, Великобританії, Франції, ФРН і НДР підписали договір про остаточне врегулювання проблеми єдиної Німеччини. Так цілком мирним шляхом відбулося об'єднання єдиної німецької держави.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Конституція ФРН проголошувала країну «демократичною і соціальною федеративною державою» (ст. 20). Конституція містить широкий перелік прав людини і громадянина. Серед них згадуються право на життя, свобода і недоторканність особи, право збиратися мирно і без

зброї, право утворювати спілки і союзи, право вільно обирати для себе професію й місце роботи тощо.

До основних конституційних принципів віднесені «розподіл влади» і «федералізм». Німецька держава базувалася на засадах федералізму. Вона складалася з десяти земель, самостійних у своєму бюджеті й незалежних одна від одної. Кожна земля має власну Конституцію, свій ландтаг, свій уряд, свій земельний суд і користується значною автономією. Одночасно Конституція стверджує, що «федеральне право має перевагу над правом земель» (ст. 31) і що федеральний уряд може вжити необхідних заходів, «щоб спонукати землю в порядку примушення федерацією до виконання своїх обов'язків» (ст. 37).

Парламент ФРН складається з двох палат. Нижня палата – *бундестаг* – обирається на чотири роки народом шляхом загального, прямого і таємного голосування за змішаною виборчою системою. Це головний законодавчий орган, але його повноваження повною мірою обмежуються *бундесратом* – верхньою палатою парламенту. Бундесрат формується урядами земель, які призначають уповноважених до верхньої палати. Під час розв'язання деяких питань (внесення змін до конституції, кордонів земель тощо) бундесрату надане право абсолютного вето.

Глава держави – федеральний президент – не отримав значних повноважень. Його обирають на п'ять років спеціальні федеральні збори. До повноважень президента Конституція відносить: представництво федерації в міжнародно-правових відносинах, укладення міжнародних угод, призначення федеральних суддів і чиновників, вибір кандидатури федерального канцлера для її подальшого затвердження бундестагом.

Центральне місце в системі вищих органів федерації належить федеральному урядові й особливо його голові – *федеральному канцлеру*. Федеральний канцлер «обирається без дебатів» бундестагом за пропозицією президента республіки. Федеральних міністрів призначає і звільняє президент республіки за поданням федерального канцлера. Останній «встановлює основні положення політики і несе за них відповідальність». Питання про довіру може ставити перед бундестагом тільки

особливо канцлер. Уряд має право законодавчої ініціативи, під час оголошення стану «законодавчої необхідності» він може провести закон без бундестагу.

Конституційний суд має повноваження виносити рішення про об'єм прав інших органів влади відповідно конституції, з приводу спорів про права і обов'язки між органами федерації і земель, а головне про конституційність чи неконституційність дій органів державної влади чи законодавчих постанов відносно прав громадянина. Членів суду обирають бундестаг і бундесрат, вони користуються, повною незалежністю і недоторканістю.

Судді Конституційного суду та федеративних судів (загальні, адміністративні, фінансові, трудові, соціальної юстиції) призначаються довічно.

Право. В основі розвитку німецького права перебуває континентальна система. Основним джерелом права в Німеччині є закон.

Цивільне Уложення 1900 р. стало знов діючим з часу створення ФРН. Воно, із значними змінами, є досі чинним. У 2001 р. в законодавстві затверджується поняття «загальної турботи», яке обмежує двосторонній договір сторін інтересами третьої сторони, яка може бути задіяна в процесі виконання договору.

З 60–70 рр. XX ст. було проведено реформу Кримінального кодексу 1871 р. В результаті виходу «Другого закону про реформу кримінального права» від 4 липня 1969 р. й «Вступного закону до Кримінального кодексу» від 2 березня 1974 р. відбулися радикальні зміни в Загальній й Особливій частинах КК. Важливе нововведення, здійснене в результаті реформи – відмова від тричленної класифікації злочинів (розподілу на провини, злочини й порушення) і встановлення двочленної класифікації, тобто розподілу на злочини й провини. Це привело до того, що багато діянь, які раніше вважалися кримінальними порушеннями, наразі є адміністративними. У 1975 р. їх було включено до «Закону про боротьбу з порушеннями порядку» 1968 р. Однак у процесі регулювання відповідальності за здійснення цих правопорушень застосовуються

кримінально-правові інститути й поняття: провина, стадії злочину, співучасть, необхідна оборона й інше. У зв'язку з цим названий закон є ніби межовим між кримінальним та адміністративним правом.

ВИСНОВКИ

Таким чином, можемо констатувати, що на початку ХХ ст. США були вже хоча і молодою, але розвинутою з економічної та державно-політичної точки зору державою, яка базувалася на капіталістичному типі розвитку. В державі культивувалася певна форма націоналізму, тобто власної зверхності американців над іншими державами. В цей же час завершується формування державного ладу США, який засновувався на положеннях першої та єдиної Конституції.

Протягом Першої світової війни США ще більш зміцнили своє міжнародне становище шляхом світового кредитування воюючих країн. Після війни в державі було прийнято кілька поправок до конституції, які надали громадянські права жінкам, заборонили виготовлення й торгівлю алкоголем тощо. Водночас формується партійна система, зміцнюється статус президента у державі.

Для державного ладу США загалом і для адміністративного права зокрема характерне верховенство федеральної конституції. Конституція закріплює поділ повноважень між трьома галузями влади: законодавчої, виконавчої і судової. Суди наділені конституційною владою остаточного розв'язання всіх спірних правових питань, вони контролюють дві інші гілки влади у всьому тому, що стосується права. Це зумовило їх винятково сильні позиції в американській системі державного керування.

Американське право, за всієї схожості з англійським правом набуло своїх унікальних рис. В американському праві зародилося багато нових прецедентів, орієнтованих на саморегульовані сили в економіці.

Загальне право в США не стало єдиним для усїєї країни, а має суттєві розбіжності в штатах. Але розвиток правової системи в США має результатом превалювання федерального права над правом окремих штатів.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Підготуйте порівняльну таблицю державного устрою Франції ХХ ст. – Третьої, Четвертою та П'ятою республік.

	<i>III республіка</i>	<i>IV республіка</i>	<i>V республіка</i>
Час існування			
Генеza форми державного управління			
Вищі інститути державної влади			

2. Підготуйте порівняльну таблицю державного устрою Німеччини ХХ ст. – II Рейха, Веймарської республіки, III Рейха, ФРН.

	<i>II Рейх</i>	<i>Веймарська республіка</i>	<i>III Рейх</i>	<i>ФРН</i>
Час існування				
Генеza форми державного управління				
Вищі інститути державної влади				

3. Використовуючи Інтернет зробіть таблицю поправок до Конституції США до XXVII поправки включно.

РОБОТА З ІСТОРИКО-ПРАВОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

**Основний закон Федеративної Республіки Німеччини
(23 травня 1949 р.)
(Витяги)**

Раздел I. ОСНОВНЫЕ ПРАВА

Статья 1.

1. Человеческое достоинство ненаруσιμο. Уважать и защищать его – обязанность всякой государственной власти.

2. Немецкий народ в силу этого признает неприкосновенные и неотчуждаемые права человека как основу всякого человеческого общества, мира и справедливости в мире.

3. Нижеследующие основные права обязывают законодательство, исполнительную власть и правосудие как непосредственно действующее право.

Статья 2.

1. Каждый имеет право на свободное развитие своей личности, поскольку он не нарушает прав других и не идет против конституционного порядка или нравственного закона.

2. Каждый имеет право на жизнь и на личную неприкосновенность. Свобода личности ненарушима. Вмешательство в эти права допускается только на основании закона.

Статья 3.

1. Все люди равны перед законом.

Мужчины и женщины равноправны.

Никому не может быть причинен ущерб или оказано предпочтение по признакам его пола, его происхождения, его расы, его языка, его отечества и места рождения, его вероисповедания, его религиозных или политических убеждений.

Статья 4.

3. Никто не может быть принуждаем против своей совести к военной службе на строевых должностях. Подробности устанавливает федеральный закон.

Статья 6.

1. Брак и семья находятся под особой защитой государственного порядка.

2. Забота о детях и воспитание их являются естественным правом родителей и их преимущественной обязанностью. На страже их деятельности стоит общественность Государства.

Раздел II. ФЕДЕРАЦИЯ И ЗЕМЛИ

Статья 20.

1. Федеративная Республика Германия является демократическим и социальным федеративным государством.

2. Вся государственная власть исходит от народа. Она осуществляется народом путем выборов и голосования, и через посредство специальных органов законодательства, исполнительной власти и правосудия.

3. Законодательство связано конституционным строем, исполнительная власть и правосудие – законом и правом.

Статья 31. Федеральное право имеет перевес над правом земель.

Статья 32.

1. Ведение сношений с иностранными государствами принадлежит Федерации.

Статья 33.

1. Каждый немец имеет в каждой земле одинаковые гражданские права и обязанности.

2. Каждый немец имеет одинаковый доступ ко всякой государственной должности в соответствии со своими склонностями, способностями и профессиональной квалификацией.

Раздел VI. ФЕДЕРАЛЬНОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО

Статья 62. Федеральное правительство состоит из Федерального канцлера и федеральных министров.

Статья 64.

1. Федеральные министры назначаются и увольняются Президентом Республики по представлению Федерального канцлера.

Раздел IX. ПРАВОСУДИЕ

Статья 92. Судебная власть вверяется судьям; она осуществляется Федеральным Конституционным судом, Верховным федеральным судом, федеральными судами, указанными в настоящем Основном

законе, и судами земель для отдельных лиц (ст. 25), суд должен прибегнуть к решению Федерального Конституционного суда.

Статья 101.

1. Чрезвычайные суды не допускаются. Никто не может быть изъят из ведения своего законного судьи.

2. Суды со специальной юрисдикцией могут быть учреждены только законом.

Статья 102. Смертная казнь отменяется.

Конституція Французької республіки (4 жовтня 1958 р.)

(Витяги)

Раздел 1. О СУВЕРЕНИТЕТЕ

Статья 2. Франция является неделимой, светской, демократической и социальной Республикой.

Она обеспечивает равенство перед законом всем гражданам, независимо от происхождения, расы или религии. Она уважает все верования.

Статья 3. Национальный суверенитет принадлежит народу, который осуществляет его через своих представителей и посредством референдума. Никакая часть народа, никакая отдельная личность не могут присвоить себе его осуществление.

Раздел 11. ПРЕЗИДЕНТ РЕСПУБЛИКИ

Статья 5. Президент Республики следит за соблюдением Конституции. Он обеспечивает своим арбитражем нормальное функционирование государственных органов, а также преемственность государства. Он является гарантом национальной независимости, территориальной целостности, соблюдения соглашений Сообщества и договоров.

Статья 71. Президент Республики избирается абсолютным большинством поданных голосов.

САМОКОНТРОЛЬ

I. Дайте відповідь на тестові завдання.

1. Первісно фашизм виник в:

- a. Іспанії, Угорщині;
- b. Італії, Німеччині;
- d. Греції, Болгарії.
- c. Італії, Румунії;

2. Ключова особливість «нового курсу» Ф. Рузвельта є:

- a. державне регулювання фінансових, економічних та соціальних відносин;
- b. надання виключних прав монополіям;
- d. орієнтація на зовнішню торгівлю з Європою.
- c. відмова від державного втручання у сферу виробництва і торгівлі;

3. Загальна Декларація прав людини була прийнята ООН:

- a. 1945 р.;
- b. 1946 р.;
- d. 1948 р.
- c. 1947 р.;

4. Основний зміст Акту про народне представництво 1928 р. у Великій Британії:

- a. надавав виборчі права чоловікам, що досягли повноліття;
- b. надавав жінкам рівні з чоловіками виборчі права;
- d. зберіг Палату лордів.
- c. віковий ценз зменшений з двадцяти до вісімнадцяти років;

5. Проголошення V Республіки у Франції пов'язано з ім'ям:

- a. Жорж Помпиду;
- b. Жоржа Клемансо;
- d. Франсуа Міттерана.
- c. Шарля де Голля;

II. Доповніть речення.

1. Сенс теорії «нового націоналізму» зводився до вимоги.... .
2. НІРА запропонувала Асоціаціям підприємців сформулювати т.зв. «кодекси чесної конкуренції», який передбачав.....
3. Виборча реформа 1918 р. в США надала право голосу ... , які досягли 30-річного віку.
4. Закон Тафта–Хартлі 1947 р. передбачав.....
5. «Уотергейтська справа» привела до...
6. «Рейганоміка» має наступні елементи.....
7. Уряд США складається з федеративних департаментів.
8. Комплексний закон про контроль над злочинністю (1984 р.) США регулював питання.....
9. Програма М. Тетчер передбачала наступні пункти:.....
10. «Голлізм» має мету.....
11. Функції конституційного суду за Конституцією Франції 1958 р. виконує орган –
12. Трудовий Кодекс (2016 р.) Франції змінив.....

III. Питання для самоконтролю

1. У чому проявилось посилення президентської влади в США у ХХ ст.?
2. Що собою представляє «кабінет» президента США?
3. Охарактеризуйте систему поліцейських органів США.
4. Як визначилось міжнародне становище США після Першої світової війни?
5. Що таке «сухий закон»?
6. Яка головна причина великої депресії (економічної кризи) в США?
7. У чому полягали основні напрямки «Нового курсу» президента Ф. Рузвельта?
8. Які основні повноваження мав Конгрес США в першій половині ХХ ст.?

9. Визначте права та обов'язки президента США в цей період.
10. Яка система судочинства склалася в США в першій половині ХХ ст.?
11. В чому полягає повноваження суддів в США?
12. Назвіть джерела права американського законодавства в першій половині ХХ ст.?
13. У чому суть Уотергейтської справи?
14. Визначте сутність нової зовнішньополітичної доктрини президента Дж. Буша – молодшого.
15. Охарактеризуйте основні напрямки розвитку делегуючого законодавств США
16. Розкажіть про розподіл кримінального законодавства США на федеральне і законодавство штатів.
17. Дайте аналіз політичному режиму ІІІ республіки у Франції у міжвоєнний період.
18. Охарактеризуйте місце та роль монархії у відносинах між гілками влади Великобританії в І половині ХХ ст.
19. Чому у середині років ХХ століття Франція зіткнулась з небезпекою встановлення фашистського режиму? У чому це знайшло свій прояв?
20. Який режим у Франції називають «Віші»?
21. Дайте характеристику Веймарської республіки за Конституцією 1919 р.
22. Поясніть політичну доктрину націонал-соціалізму. Чим націонал-соціалізм відрізняється від «класичного» фашизму?
23. Охарактеризуйте загальні особливості розвитку права нацистської Німеччини.
24. Що таке «тетчеризм»?
25. Які причини та наслідки кризи та розпаду ІV республіки у Франції?
26. Охарактеризуйте політичну систему V республіки Франції.
27. Які повноваження британського монарха?
28. Чи допускала конституція Франції 1958 р. процедуру імпічменту президенту Франції.

29. Яким чином була створена Федеративна Республіка Німеччини?
30. Охарактеризуйте державний лад ФРН за Конституцією 1949 року.

Додаткова література до теми

1. Безногих В. С. Порівняльний аналіз кримінальної відповідальності за відмивання коштів, отриманих від незаконного обігу наркотиків, за законодавством Федеративної Республіки Німеччини та України. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2016. Серія ПРАВО. Вип. 38. Т. 2. С. 51–55.
2. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. К. : Україна, 1999. 554 с.
3. Бобилева С. Й. Історія Німеччини з давніх часів і до 1945 р. За ред. Н. Є. Бойцун. Д. : РВВ, 2003. 528 с.
4. Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз. (1922–1982). Пер. з нім. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. 278 с.
5. Долматов І. В. Особливості правового становища «Нового курсу» президента США Ф. Рузвельта. Часопис Київського університету права. 2016. № 1. С. 41–44.
6. Дрьомін В. Пробація: зарубіжний досвід обмеження тюремної популяції. Право України. 2000. № 12. С. 120–123.
7. Кулеша В. Crimen Laesae iustitiae. Кримінальна відповідальність суддів та прокурорів за злочини проти правосуддя за Нюрнберзькими законами, німецьким, австрійським та польським законодавством. Вид-во Лодзинського ун-ту. 2013. 520 с.
8. Малюга Л. Ю. Соціальне забезпечення населення у Франції: зміст та шляхи вдосконалення соціального законодавства України. Прикарпатський юридичний вісник Випуск 1 (26), 2019. С. 100–108.
9. Муравйов К. Досвід США та Великобританії щодо реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та можливості його використання в Україні. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 1. С. 193–197.

10. Нестерович В. Лобіювання в органах судової влади США як феномен американського конституціоналізму. Судова практика. 2010. № 9-10. С. 26–35.

11. Страхов М. М. Основні закономірності становлення буржуазної держави і права у провідних країнах Європи і в Північній Америці. К. : НМК ВО, 1991. 90 с.

12. Тищик Б. Й. Велика Британія: історія державності і права (V-початок XXI ст.) : навч. посіб. Львів : Світ, 2017. 351 с.

13. Тищик Б. Й. Історія держави і права Німеччини (1917–1945). Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1973.

14. Томашівський П., Кушпін В., Зарубіжний досвід звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання із застосування примусових заходів виховного характеру. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». 2021. № 3 (31). С. 279–284.

15. Федотова Г. В. Регулювання інституту кримінального проступку у Франції, Німеччині та Великобританії. Науковий Вісник Національної академії внутрішніх справ. 2015. № 4 (97). С. 275–288.

16. Ярова Л. В. Французький та британський досвід систем соціального захисту. Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили. 2011. Т. 175, Вип. 163. С. 118–121.

ТЕМА № X. РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА РОЗВИНУТИХ АЗІЙСЬКИХ КРАЇН НА РУБЕЖІ XX – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Мета теми: виявити політичні засоби, концептуальні основи та управлінські механізми буржуазної модернізації традиціоналістсько-феодальних країн Азії, їх визволення від колоніального гніту європейських держав. Ознайомити слухачів із процесом спланованої трансформації державних інституцій та правових систем певних країн Азії до модерних державних утворень сучасності.

Ключовими завданнями теми є:

❖ розкрити соціально-економічні умови та політичні причини виникнення національно-визвольного руху проти колонізації та архаїчності державних установ. Виявити теоретичну базу націонал-реформаторських рухів;

❖ установити періоди, методи та сенс реформування державних інститутів та правових комплексів в азійських країн;

❖ виявити соціальну базу буржуазних реформ;

❖ розкрити основні принципи конституційного ладу сучасних азійських країн;

❖ розкрити характерні особливості та ключові принципи правової системи визначених азійських країн;

❖ виявити структуру судової системи;

Здобувач повинен оволодіти наступними навичками та знаннями:

- вільно орієнтуватися в ключових політичних подіях трансформації держав Азії від відсталих феодальних країн до розвинутих модерних держав;

- знати основні поняття та терміни;

- усвідомлювати історичні та національно-культурні особливості процесу формування модерних держав та правових систем у визначених країнах;

- надавати характеристику політичному режиму та формам держави у визначених азійських країн в їх генезі;
- вміти аналізувати конституції та галузеве право країн, що вивчаються;
- порівнювати державно-правову структуру азійських держав.

ПЛАН

Попередні зауваження.

1. Японія.
2. Китай.
3. Індія.
4. Туреччина.

Висновки.

Завдання до самостійної роботи.

Робота з історико-правовими джерелами.

Самоконтроль.

ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Країни Азії протягом століть розвивались поміркованим темпом, їх політичні режими, державні форми управління і соціальне життя майже не змінювались. В багатьох країнах існував традиціоналістський (релігійно-звичаєвий), з ознаками архаїчності (найвідоміший приклад: збереження варно-кастової системи в Індії) уклад суспільно-політичного життя. Економічно-технічний рівень розвитку азійських країн відставав від європейського, особливо у будівництві морських суден. Починаючи з XVI–XVII ст. європейські держави, з метою торговельної експансії, крок за кроком, підкоряли або завойовували ряд азійських територій, а потім і держав. Цей процес наприкінці XIX ст. завершився оформленням Світової колоніальної системи, яка як глобальна і цілісна політико-економічна структура проіснувала до 60-х років XX ст. В цей період колоніальні країни потрапили під всебічний контроль

потужних у військово-технологічному і господарському відношенні європейських держав і втратили внаслідок цього політико-економічну суверенність.

Звісно, що кожна азійська країна відрізнялась своєю утягнутістю в Світову колоніальну систему. Наприклад Японія завдяки безкомпромісним і своєчасним буржуазним реформам не тільки не перетворилась в колонію, а навпаки сама стала «молодим імперіалістичним хижаком», державою «рівною» у праві сильного грабувати певні території та народи. Китай і Туреччину можна характеризувати як напівколоніальні країни. Останні формально зберігали державний суверенітет, але в дійсності були у фінансово-економічній та військово-політичній залежності від ряду європейських держав. І нарешті, Індія була в ту добу «класичною» колонією Великої Британії (малими клаптиками інших держав), яка в цілому не мала своєї державності і управлялась колоніально-військовою адміністрацією. Рівень грабунку колоній не підлягає визначенню, але можна стверджувати, що природній соціально-економічний і політичний рівень колоніальних країн був штучно призупинений.

Відмова європейських держав від Світової колоніальної системи і надання статусу незалежності своїм колоніям відбулася не тільки під впливом демократичних рухів та захисту прав людей у всьому світі, скільки національно-визвольній боротьбі корінних народів проти колонізаторів. Антиколоніальний рух спирався на розвиток національної буржуазії, інтелігенції, широких мас, які формували свої політичні програми на європейських демократичних принципах, до яких долучали традиційні релігійні ідеї своїх країн: синтоїзм в Японії, конфуціанство в Китаї, індуїзм в Індії. Єдиною державою яка не спиралась на традиціоналістські цінності стала Туреччина, яка будувала нову модерну державу в процесі гострого протиборства з мусульманськими нормами життя.

В процесі формування нового типу держави азійські країни використовували іноземний досвід, беручи ті державні інституції та правові системи, які на їх погляд співвідносяться з політичними задачами країни.

1. ЯПОНІЯ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Японія розміщується в Східній Азії на більш чим 4 тис. островів, чотири з яких є доволі крупними: Хоккайдо, Хонсю, Сікоку, Кюсю.

В середині XIX ст. країна являла собою феодальну централізовану державу, в'їзд в яку іноземцям був суворо заборонений. В цей час від імені імператора правив самурайський рід Токуґави (1603–1867 рр.). Це правління отримало назву *сьоґуната* («наметовий штаб»). У 1854 р. під впливом військового флоту США Японія була вимушена відкрити свої порти для іноземних компаній. Вони нав'язали країні нерівноправні торговельні угоди, які поступово перетворювали Японію в колонію. Це привело до формування внутрішньої опозиції, яка повалила режим *сьоґунат* Токуґави і відродила імператорське правління.

У 1867 р. під гаслом *Мейджі* («Освічене правління») на японський трон вступив 15-річний імператор Муцухіто (1867–1912). Він ініціював буржуазні реформи, що отримали назву «*великі реформи Мейджі*» (1870–1880 рр.). В основу реформ була покладена імператорська програма перетворень. Програма передбачала реалізацію наступних кроків:

- встановити на території всієї країни «право та справедливість»;
- відкрити шлях здібним, а не тим, хто володіє привілеями;
- скликати радні збори з двох палат – представників аристократії та представників самурайських і буржуазних елементів;
- скасувати «погані» звичаї;
- сприяти залученню країни до знань інших народів.

В роки «*великих реформ Мейджі*» без будь-якого втручання зовні, були проведені буржуазні реформи:

- ✓ аграрна реформа – закріпила нові поземельні відносини, ліквідувавши феодальне землеволодіння, визнавалася приватна власність на землю, її купівля-продаж, дарування, застава;

- ✓ встановлено свободу торгівлі;
- ✓ скасовано середньовічні цехи і гільдії, запроваджено свободу вибору професійної діяльності;
- ✓ відмінено тарифні кордони між провінціями;
- ✓ запроваджено нововведення в політичних інституціях, праві, цивільних свободах (привілеї скасовувались і проголошувалась рівність громадян перед законом),
- ✓ освіта (реформували середню та вищу освіту);
- ✓ культура (вводився європейський костюм).

Реформи проходили без радикальної ломки суспільних традицій і мали половинчастий характер, проте створювали умови для успішного розвитку капіталістичних відносин і воєнно-експансіоніської політики Японії.

У 1871 р. проведено адміністративно-територіальну реформу. Замість скасованих феодальних князівств було створено префектури. По європейським взірцям формувалась 300 тис. армія – флот по англійському, а армія по німецькому взірцю. Вона комплектувалася суто на засадах загальної військової повинності й користувалась переважно зброєю японського виробництва.

У 1875 р. як апеляційна інстанція префектурних судів була створена *Велика слідча палата Японії*. Контроль за діяльністю судів здійснювала прокуратура, статус якої був опублікований у 1874 р. В тому ж році було засновано міністерство внутрішніх справ Японії.

У 1889 р. Муцухіто дарував народу конституцію, яка була написана внаслідок європейського турне спеціальної комісії. Комісія зупинилася на авторитарній, напівфеодальній конституції Пруссії 1850 р.

Відповідно до Конституції «Велика Японія» (*Дайніхон*) була централізованою монархією, з формально представленим парламентом. В межах традиційної японської релігії – синтоїзму імператор, як «небесний монарх» (*тенно*) отримав статус головнокомандувача збройних сил, право призначати усіх посадовців, визначати розмір їхньої зарплатні, видавати декрети, укладати від імені Японії

міжнародні угоди, достроково розпускати парламент та право вето на парламентські закони. Свою владу *тенно* реалізував через підконтрольний йому уряд у складі 10 міністерств (військове, морське, внутрішніх справ, закордонних справ, фінансів, юстиції, шляхів сполучення, землеробства, торгівлі та міністерства двору) та губернаторів префектур (прибл. 40).

Двопалатний парламент складався з палати перів. В її склад входили 3 категорії довічних перів (принци крові, князі, а також призначені імператором 125 осіб з «особливими заслугами перед монархією і державою») та 3 категорії перів, яких обирали терміном на 7 років (150 представників від графів, баронів, 66 представників від найбільших платників податків, 4 представники науки).

Друга палата парламенту – палата депутатів складалася з обраних народом представників (300 депутатів). Виборче право мали особи, які відповідали цензовим вимогам: вік 25 років і сплата прямих податків у розмірі 50 ієн (1 ієн дорівнював 1 долару США). Строк повноважень нижньої палати визначався 4 роки. Реальна влада парламенту була обмеженою імператором і Радою старійшин.

Рада старійшин (*генто*) формувалася з найродовитіших сімей, *тенно*. Вона рекомендувала імператору кандидатів на посаду прем'єр-міністра і колегіально допомагала ухвалювати главі держави стратегічні рішення по управлінню країни.

Конституція визначала обов'язки підданих громадян: сплачувати податки, служити в армії та надавала права: свободу вибору, зміни місця проживання, недоторканність приватної власності, гарантувалися таємниця листування, рівний доступ до посад, захист від арештів без рішення суду, свобода слова, друку, совісті, зборів та союзів.

Конституція встановила принципи незалежності і незмінюваності суддів, діяльність яких здійснювалася від імені імператора. Суди поділялися на звичайні та адміністративні. Продовжила свою діяльність *Велика слідча палата Японії*. Нижчою ланкою судової системи був одноосібний суддя, який розглядав цивільні і незначні кримінальні справи.

Наприкінці XIX ст. соціально-економічний і політичний розвиток Дайніхон зіштовхнувся з проблемою відсутності достатньої для промисловості сировинних ресурсів та необхідності ринку збуту товарів. Це спонукало японський уряд до агресивної зовнішньої політики. В ході японо-китайської війни 1894-1895 рр. Дайніхон здобула перемогу і отримала в управління Корею та ряд китайських територій: п-ів Ляодун, о. Формозу (Тайвань) та Піскадорські о-ви. Російська імперія виступила проти передачі Японії Ляодунського п-ва. Компроміс був знайдений і Японія погодилась на додаткову контрибуцію. Втім, наслідки перемоги Дайніхон в японо-китайській війні сприяли визнанню західноєвропейськими країнами за Японією рівноправного статусу і дозволили їй бути колоніальною державою. У 1902 р. був підписаний англо-японський військово-політичний союз. Спираючись на нього Японія виграла російсько-японську війну (1904–1905 рр.). В наслідок цього південна Маньчжурія перейшла під протекторат Японії. У I світову війну Японія виступила на боці Антанти, це дало змогу монополізувати внутрішній ринок Китаю і захопити ряд територій.

Після I світової війни Японія втратила монопольне право на китайський ринок. Вашингтонська конференція 1921–1922 рр. позбавила Японію ряду китайських напівколоній, скоротивши її військовий флот.

Між двома світовими війнами державно-політичний розвиток Японії відзначився зростанням авторитету монархії та значним впливом на державне життя військових кіл. Одночасно з цим економічна криза 20-х – початку 30-х рр. вкрай загострила соціально-економічні протиріччя в японському суспільстві. Спостерігався підйом профспілкового, соціалістичного та комуністичного рухів. З метою зниження їх впливу уряд в 1925 р. ухвалив закон «Про охорону суспільного порядку». За цим законом можна було карати на смерть за участь в організації, яка ставить під сумнів легітимність імператорського ладу, діячу Конституцію та інститут приватної власності. У 1928 р. імператор Хірохіто (1926–1989) запровадив страту за приналежність до комуністичних організацій.

Політичне життя країни схилялось до шовіністичних гасел – посилення армії, завоювання нових колоній, розпуск парламенту, покращення життя народу, централізація управління навколо імператора, звеличення у світі могутності Японії. На цій ниві зросли екстремістські організації «Молоді офіцери» («Сакуракай»), «Школа любові до рідної землі» («Айкедзюку») та інші. Вони організовували терористичні акти проти ліберальних політичних сил і путчі проти демократично спрямованих урядів.

У 1931 р. під гаслами «Сакуракай» японська армія захопила м. Мукден (Північно-східний Китай) і створила маріонеткову державу Маньчжоу-Го (Маньчжурська держава). У 1937 р. Японія розпочала захоплювати стратегічні міста Китайської республіки. А 8 грудня 1940 р. японський флот напав на базу американського флоту в гавані Перл-Харбор, вступивши у Другу світову війну. За 1940–1945 рр. Японія значно розширила свою колоніальну імперію, Була окупована велика частина Китаю, Індокитаю, Таїланду, Бірми, Малайзії, Індонезії. Втім, всі ці території були втрачені внаслідок військового краху військово-фашистської диктатури Дайніхон.

В роки війни відбулась деформація конституційного устрою Японії, – була встановлена військово-фашистська (мілітаристська) диктатура. Повноваження і влада парламенту були обмежені. Заборонялися демонстрації, скасовувалось загальне виборче право. У 1940 р. утворюється *Асоціація допомоги трону*, яка мала за мету виконання «меморандуму уряду Танакі» – завоювання Японією світового панування. *Асоціація допомоги трону* масово контролювала всі суспільні прошарки країни. Її низовою організацією була так звана «сусідська громада», що поєднувала 10–12 родин. 30–40 громад об'єднувалися в «асоціацію» вулиці чи села і так вище. Ці структурні одиниці діяли за принципом взаємного нагляду і доносів. Закон «Про забезпечення національної оборони» 1941 р. надав місцевим осередкам *Асоціації допомоги трону* адміністративно-поліцейські повноваження.

2 вересня 1945 р. представниками Японії, Великої Британії, СРСР та США було підписано акт про безумовну капітуляцію Японії. Повоєнний

режим Японії було визначено союзною угодою на Потсдамській конференції. Згідно Потсдамської декларації, Японія мусила розпустити армію та військово-морський флот, ліквідувати військові міністерства і генеральний штаб, розпустити всі фашистські організації і здійснити люстрацію державного апарату. Головним заданням декларації було встановлення в Японії демократичного ладу. Виконання Потсдамської декларації покладалося на американську окупаційну владу. Задля контролю над реалізацією цих рішень було утворено *Союзна рада*, в яку увійшли представники США, СРСР, Британії та Китаю.

Вже у жовтні 1945 р. Союзна рада видала наказ про відродження «демократичних свобод». Наказ проголошував про впровадження політичних прав та свобод людини і громадянина (свободу слова, друку, мітингів і демонстрацій, створення партій тощо). Відроджують свою діяльність політичні партії. Найбільш впливовою з них стала ліберальна партія – в подальшому ліберально-демократична партія. З грудня 1945 р. вводилось загальне виборче право: активне з 20, а пасивне – з 25 років. У 1946 р. імператор Хірохіто відмовився від свого «божественного походження».

Завдяки американським правникам був підготовлений проект Конституції Японії, яка набула чинності 3 травня 1947 р. Відповідно до тексту Японія проголошувалась демократичною, парламентарською державою із збереженням монархії. Імператор залишався духовним лідером держави та символом нації. Йому було надано наступні формально-церемоніальні функції: призначення прем'єр-міністра; скликання парламенту; розпуск його нижньої палати; оголошення загальних парламентських виборів; підтвердження призначень міністрів та їх відставка; прийом іноземних дипломатів; призначення голови Верховного суду; підтвердження амністій.

В 40–50-х роках японський уряд провів ряд економічних реформ:

- розпуск *дзайбацу* (замкнуті сімейно-монополістичні корпорації). Їх акції підлягали відкритому продажу.
- сільськогосподарська реформа (1946 р.). Раніше більша частина оброблювальної землі належала поміщикам, яку вони на кабальних

умовах здавали в оренду селянам. Орендні платежі поміщики вкладали в інші галузі, оскільки вони не були зацікавлені в розвитку сільського господарства. Завдяки новому закону держава викупила у поміщиків землі понад встановленого розміру і дешево продала селянам. Були введені і податкові пільги. Таким чином були створені сприятливі умови для розвитку сільського господарства.

➤ реформи трудових відносин і соціального забезпечення (1947 р.). Вперше був встановлений 8-годинний робочий день і 6-денна оплачувана відпустка. Наймачам передписувалося оплачувати понаднормову працю, відповідати за охорону праці і виробниче навчання. Робітники отримали права на створення профспілок, введення колективних переговорів, організацію страйків;

➤ реформа освіти (1947 р.). Освіта була відділена від синтоїзму. Строк обов'язкового і безкоштовного навчання збільшили з 6 до 9 років, існувало сумісне навчання. Управління шкільним навчанням було децентралізовано, що призвело до створення широкої мережі коледжів та інститутів для підготовки кадрів середньої ланки і підвищенню кваліфікації робітників;

➤ фінансово-податкова реформа (1949–1950 рр.). В післявоєнний період коли об'єм промислового виробництва складав 30% довоєнного рівня, сільського господарства – 60%, був впроваджений жорсткий державний контроль, який передбачав введення системи державних ліцензій, фіксування цін і заробітної платні, раціонування торгівлі, регулювання діяльності кредитних інститутів тощо;

Внаслідок реформ були сформовані основи подальшого економічного розвитку Японії. Закладене підґрунтя мінімального втручання держави в підприємницьку діяльність. Це привело до відродження економіки країни і перехід її до нового технологічно-менеджеріального рівня. Остаточні результати реформ призвели до т.зв. «японського дива», яке поставило країну на перші місця в світі по економічному розвитку. З 1950 р. до 1970 р. середньорічні темпи зростання промислового виробництва склали близько 15%. До 1990 р. промислове виробництво Японії

зросло порівняно з рівнем 1938 (1952 р.) в 21,1 рази. Успіхи реформ, які є безпрецедентним в історії світової економіки, були пов'язані з ліберально-демократичною партією, яка залишалася при владі до початку ХХІ ст. У 2012 р. ліберально-демократична партія повернула собі лідерство в політичному житті Японії. У 2021 р. прем'єр-міністром країни став Кісіда Фуміо.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Право («Хо») Японії в післявоєнний період формувалась під впливом англо-американської правової сім'ї.

Основний закон (1947 р.) Японії був написаний на прикладі англійських конституційних законів та традицій. Країна стала унітарною, парламентарською монархією. Втім, у імператора залишались лише церемоніальні функції. Головну роль в управлінні країною грає прем'єр-міністр. Ключову роль займає двопалатний парламент – палати представників і палати радників. Перша обирається на 4 роки і може бути розпущена достроково. Термін повноважень палати радників – 6 років, при цьому кожні 3 роки переобирається половина її членів. Діє система загальних прямих виборів з пасивним віковим цензом 30 років у верхню палату і 25 років у нижню.

Вищим органом виконавчої влади є Кабінет міністрів, відповідальний перед парламентом. Кабінет міністрів формується з депутатів палати представників від партії, що перемогла на виборах. Очолює його прем'єр-міністр. Кабінет міністрів має наступні повноваження: виконання законів; керівництво зовнішньою політикою; укладання міжнародних договорів; організація і керівництво адміністративною службою; видання урядових підзаконних актів.

Основний закон (ст. 9) проголошує статус мирної держави (*хейва кемпо*). Країна відмовляється «від загрози застосування озброєної сили як засобу вирішення міжнародних спорів» і з цієї мети Японія відмовилась від всіх видів збройних сил. Максимальний розмір військових витрат не може перевищувати 1% валового національного продукту за рік.

Органи місцевого самоврядування формуються на виборній основі. У кожній з 47 префектур обираються представницькі збори, що мають право видавати постанови з ключових питань життя регіону. Виконавчі повноваження реалізують виборні губернатори, у містах – мери, у селах – сільські старости.

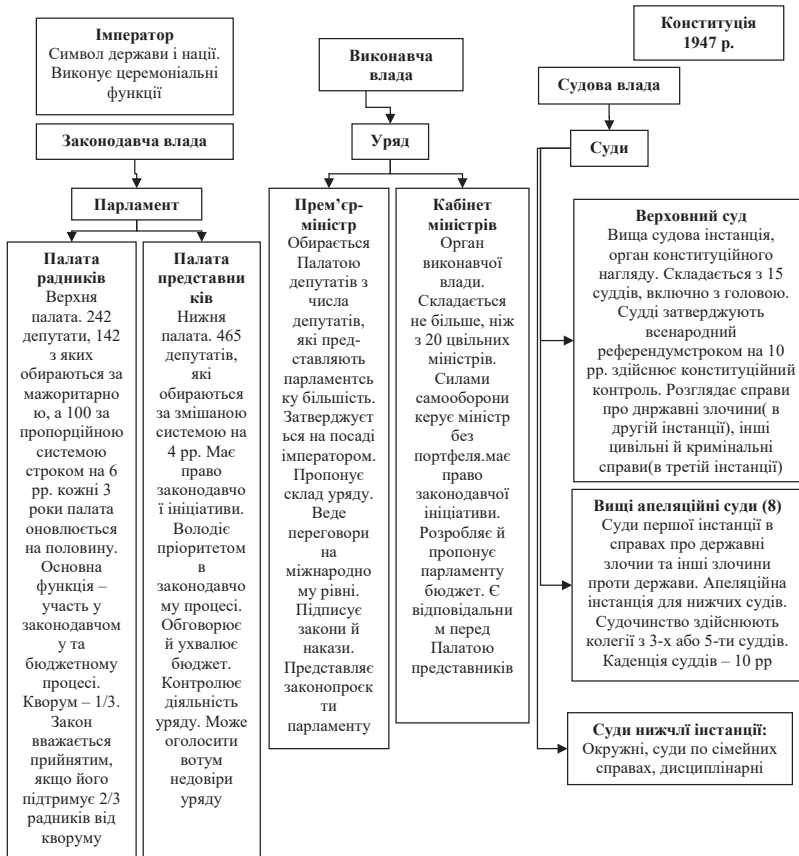
Судову систему очолює колегіальний Верховний суд, судді якого призначаються Кабінетом міністрів. Голова суду призначається імператором. Верховний суд має право тлумачити статті Конституції і надавати юридичну оцінку законам парламенту. Ієрархія судових органів у Японії має чотириступеневу структуру: Верховний суд, вісім Вищих апеляційних судів, 50 місцевих судів (у кожній префектурі по одному та чотири місцевих суди на острові Хоккайдо), 50 сімейних судів і приблизно 450 первинних судів (місцеві й сімейні суди мають однаковий статус). Сімейні суди розглядають незначні цивільні справи, справи про розлучення, про спадкування. Створення спеціальних судів Конституцією заборонено.

Прокуратура (1947 р.) отримала наступні повноваження: досудове слідство у кримінальних справах; порушення кримінального переслідування; підтримання обвинувачення в суді; нагляд за діями поліції; нагляд за слідством в органах поліції; нагляд за виконанням покарань.

Поліція управляється Національним поліцейським агентством, в якому у 1954 р. був заснований Комітет державної громадянської безпеки. Керівництво здійснюється головою Комітету через голів префектурних відділів поліції.

Цивільний кодекс Японії у редакції 1898 р. залишився чинним і після II світової війни. Він складався з загальної частини і чотирьох розділів, присвячених речовому, зобов'язальному, сімейному і спадковому праву. Реалізація норм Конституції 1947 р. підштовхнуло японський уряд до демократизації та значного збільшення громадянських свобод. Модернізація цивільного права відбувалась завдяки новим законам – про освіту (1947 р.); про сільське господарство (1961 р.); про захист інтересів прав споживачів (1968 р.).

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ЯПОНІЇ

Сімейне та спадкове право демократизувалось – проголошувалась рівність подружжя та їх особиста свобода. Скасовувався інститут глави сім'ї, та кланової сім'ї. Укладення шлюбу стало вільним. Лише неповнолітнім потребувалась згода батьків. Змінився зміст батьківської влади стосовно дітей – вона була визнана за обома батьками. Втім зберігались деякі традиційні норми – так, за батьками залишалось

право обирати професію дитині, піддавати покаранню за провину тощо.

Торговий кодекс містить чотири розділи: загальна частина; торгові компанії; торгові угоди і морська торгівля. Доповнюють кодекс наступні закони: «Про ліцензії», «Про торгові знаки» і «Про авторське право» 1899 р.; «Про оренду землі» і «Про оренду житла» 1921 р.; «Про обіг цінних паперів» (1948 р.); «Про відновлення компаній» (1952 р.); «Про відшкодування збитків, пов'язаних з рухом автомобільного транспорту» (1955 р.); «Про заборону приватної монополії і підтримку приватної торгівлі» (1947 р.).

Трудове право і соціальне законодавство. Конституція 1947 р. проголосила свободу укладання й розірвання трудового договору, заборону наймати на роботу дітей до 15 років, рівну оплату праці чоловіків і жінок та інше. Закон «Про трудові стандарти» 1947 р. визначає умови праці, тривалість робочого часу, надання відпустки. У 1949 р. прийнято закон «Про профспілки». Створено складну систему пенсійного законодавства. Запроваджено страхування на випадок хвороби, нещасних випадків на виробництві, безробіття.

Кримінальне право Японії базується на кримінальному уложенні 1907 р. Після II світової війни уложення 1907 р. зазнало доповнень та уточнень. Були прибрані злочини проти імператорського дому, декриміналізовані сімейно-моральні злочини на кшталт порушення подружньої вірності. Додані покарання, злочини проти миру і людяності тощо.

2. КИТАЙ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Державно-правову генезу Китаю наприкінці XIX – початку XXI століть можна поділити на наступні періоди:

– маньчжурсько-китайська імперія Цин («*Держава Великої Цин*») – 1644–1911 рр.;

- Китайська республіка та розділення країни на мілітаристські зони (1912–1937 рр.);
- японська окупація та громадянська війна між КПК та Гомінданом (1937–1949 рр.);
- утворення КНР та авторитарного правління КПК (1949–1976 рр.);
- модернізована КНР (1976 р. до сьогодні).

Наприкінці XIX ст. Цинська (маньчжурська династія, яка завоювала Китай в 1644 р.) імперія, маючи величезну армію (750 тис.) і флот, зберігала зовнішні атрибути суверенної держави. Економіка країни базувалась на розвитку іригаційного сільського господарства і традиційних промислів. Втім, фактично «піднебесна» крок за кроком перетворювалась на напівколонію розвинутих європейських держав. Китай був поділений на колоніальні шматки – «зони впливу», які оформлювались цілком легально: через довгострокову оренду (на 99 років) кабальні кредити, використання місцевих родовищ, спорудження об'єктів інфраструктури тощо. Під прямим управлінням іноземців перебували десятки вилучених зі складу Держави Великої Цин територій, де не діяли імперські закони, квартирували чужоземні війська, цинські піддані не могли вільно пересуватися, повинні були підкорятися колоніальним законам і не мали права без згоди іноземної адміністрації селитися чи купувати нерухомість.

Капітулянтська політика маньчжурської династії й панування іноземних адміністрацій викликали національний рух за модернізацію країни. Головним закликком революціонерів став: «вигнати маньчжурів і відновити Китай!». Найпопулярнішою революційною організацією стало Товариство відродження Китаю (*Сінчжунхой*), лідером якого став Сунь Ятсен (1866–1925). Під впливом діяльності *Сінчжунхой* імперська влада була вимушена провести у 1898 р. буржуазні реформи, які внаслідок бюрократичного саботажу, були провалені.

У відповідь радикальні кола національного руху почали формувати напівтаємні організації «Загони миру й справедливості» (*Іхетуань*), які пропагували традиційні китайські цінності і закликали ігнорувати

іноземні адміністрації та карати чиновників-хабарників. В травні 1900 р. в ряді провінцій імперії люмпенізована частина іхентуаней організувала антихристиянське побоїще та підпал іноземних складів. Цей рух отримав назву «повстання боксерів» – прихильники традиційних східних єдиноборств. Влітку 1900 р. 40-тис. натовп іхентуанів удерся в м. Пекін і оточив дипломатичні та торговельні квартали іноземців. Почались вбивства іноземних дипломатів, що спонукало колоніальні держави застосувати каральні війська. Пекін був звільнений, а сам рух «боксерів» був остаточно розгромлений восени 1901 р.. Наслідки повстання іхентуанів були для країни вкрай тяжкими – цинський уряд виплатив 11-ти країнам-переможцям велику контрибуцію та передав їм у володіння 12 морських портів.

Чергове воєнно-політичне приниження Китаю зумовило нову хвилю національно-визвольного руху. Його представники бачили майбутнє країни в утвердженні республікансько-демократичного устрою. Центром опозиційних сил став утворений в Японії у 1905 р. Об'єднаний союз (*Тунменхой*), лідером якого був Суть Ятсен. Останній висунув соціалістично спрямовану програму руху: «три народні принципи»: націоналізм (повалення чужоземної маньчжурської династії і відновлення суверенітету китайської нації); *народовладдя* (запровадження республіки) й *народний добробут* (через націоналізацію забезпечення «рівних прав на землю»).

Програма *Тунменхой* стала теоретичною базою повстання мас. В жовтні 1911 р. (в цю добу за китайським календарем йшов рік білої металеві свині – «сінхай») в найбільшому місті Центрального Китаю Учані почалась Сінхайська революція. В ході революції країна розкололася на дві частини – Південь та Північ. На півдні в м. Нанкін представники 17 революційних провінцій проголосили утворення республіки та обрали тимчасового президента – Суть Ятсена. На півночі залишався діяти цинський уряд на чолі з генералом Юань Шикаєм (1856–1916). Щоб уникнути громадянської війни і вторгнення іноземних військ обидві табори згодились на переговори. В лютому 1912 р. Сунь Ятсен

відмовився від посади президента на користь Юань Шикая, маньчжурська династія залишила престол, зберігши за собою майно. Одночасно була проголошена Китайська республіка (*Чжунхуа мінго*) та прийнята тимчасова конституція, яка узаконила двопалатний парламент і проголосила низку громадянських свобод. Президентська та урядова резиденції були перенесені до Пекіну, де був зібраний перший загальнокитайський парламент – Законодавчі збори.

Тепер ключовим завданням демократичного руху було створення партійної та виборчої системи. З цією метою в серпні 1912 р. на базі *Тунменхой* була створена загальнокитайська партія *Гоміндан* (*Національна (Державно-народна) партія*). На парламентських виборах *Гоміндан* отримав більшість голосів і поставив питання про обмеження влади президента. У відповідь Юань Шикай перейшов до силових методів в ході яких армія *Гоміндана* була розбита, а сама партія заборонена. Юань Шикай ініціював внесення змін до конституції, які поширили повноваження президента за рахунок парламенту з подальшим наміром відновити монархічну форму правління. Втім, цього не стало – знов повстали південні провінції. В цих умовах в червні 1916 р. Юань Шикай пішов з життя. Його наступник сповістив про відновлення Конституції 1912 р.

Таким чином, Сінхайська революція поклала край монархічного режиму в Китаї та утвердила республіканську форму політичного устрою. Втім, країна залишалася напівколонією, її економіка оставалась сировинним придатком європейських держав. Докорінних змін, які б змінили феодальну сутність країни не сталося. Фактично в Китаї існували два центри політичної влади: в Пекіні і Гуанчжоу. Але жоден із них не мав практично ніякого політичного впливу, будучи цілком залежними від мілітаристських клів. Кожна провінція на чолі з генералом-мілітаристом, при підтримці певної колоніальної держави, стала незалежною від двох офіційних урядів.

Так в Китаї розпочався так званий період правління мілітаристських клів. Починаючи з 1912 р. мілітаристи вели між собою безупинні війни

за розширення сфер впливу, за контроль над Пекіном і провінційними центрами. Генерали-мілітаристи являли собою найбільш модернізовану частину цинської бюрократії, і стали певною проміжною ланкою між традиційно-конфуціанською та модерною формою державності.

В роки I світової війни більшість колоніальних країн були зайняті на європейських фронтах. Використовуючи цю обставину Японія як союзник Антанти, окупувала провінцію Шаньдун і пред'явила китайському уряду ультиматум під назвою «21 вимога». Суть цього ультиматуму зводилась до перетворення Китаю в японську колонію. Ця подія викликала широкий антияпонський рух. Після I світової війни європейські держави повернулись в Китай і вимусили Японію покинути Шаньдун і відмовитися від «21 вимоги».

В середині 20-х років в країні розпочався революційний рух проти мілітаристських клік. Ключовими гаслами революціонерів були: повне відновлення суверенітету країни, ліквідація влади мілітаристів-феодалів, об'єднання Китаю, створення демократичного, національного уряду. Лідерами цієї боротьби стали *Гоміньдан* і *Китайська комуністична партія* (КПК, створена 1921 р.). У 1924 р. ці дві політичні сили сформували єдиний фронт. Для утворення національної армії, за допомогою фахівців з Радянського Союзу, була створена військова школа. Її очільник і один з лідерів *Гоміньдана* Чан Кайши (1887–1975), розірвав союз з КПК. Розпочалась громадянська війна між *Гоміньдан* і КПК, яка тривала до 1929 рр. і завершилась перемогою першою політичною партією. Був сформований Національний уряд та прийнята «*Тимчасова конституція Китайської Республіки на період політичної опіки*» (1931 р.). Також був прийнятий «Шестирічний план» економічного розвитку і введена єдина грошова одиниця – *юань*. Втім, повного контролю над країною уряд Чан Кайши не отримав – із 30 провінцій він контролював тільки 20. В той же час в глибинних провінціях існувало 15 районів підконтрольних КПК. В одній з них – провінції Цзянсі була проголошена Китайська радянська республіка, де вперше зійшла політична зірка Мао Цзедуна (1893–1976).

Втому ж 1931 р. Японія розпочала захоплювати Маньчжурію (Північно-східна частина Китаю). В березні 1932 р. було проголошено про створення маріонеткової держави Маньчжоу-Го. Уряд Чан Кайши не зміг відвоювати цю територію і в 1933 р. був вимушений підписати з японцями капітулянтську угоду, згідно з якою Китайська Республіка визнала втрату північно-східної частини країни. В свою чергу КПК проголосила Японії війну, яку вони проводили партизанськими методами.

У 1937 р. Японія розв'язала масштабнішу війну проти Китаю і доволі швидко окупувала крупні промислові та логістичні центри країни. Армії КПК і Гоміньдана не змогли протистояти японській армії (в розпорядженні гоміньданців було лише 75 танків і 20 літаків) та відійшли в глибинні території країни. Поразка вимусила КПК і Гоміньдан укласти антияпонський союз, який проіснував до 1945 р. К цьому часу, завдяки підтримки СРСР, військовий і політичний вплив КПК значно посилювався. У 1946 р. розпочалась чергова громадянська війна між цими політичними силами, яка завершилась в 1949 р. поразкою Гоміньдана.

Чан Кайши та його прихильники за допомогою флоту США були змушені переселитися на о. Тайвань, де була відтворена Китайська Республіка.

Восени 1949 р. більшість представників політичних сил зібрались на Першу сесію *Народної політичної консультативної ради Китаю*, яка прийняла Організаційний статут, Загальну програму і Закон про організацію Центрального народного уряду Китайської Народної Республіки (КНР). Рада обрала Центральний народний уряд. 1 жовтня 1949 р. проголошено про створення суверенної і незалежної Китайської Народної Республіки.

Загальна програма грала роль тимчасової Конституції країни. Вона проголошувала що КНР є державою народної демократії, в якій діє демократична диктатура народу. Керівна роль в управлінні країною закріплювалась за КПК. Вищим органом державної влади проголошувалась Центральна народна урядова рада, яка формувала інші центральні державні органи: Державну адміністративну раду (вищий виконавчий

орган), Народну революційну військову раду, Верховний народний суд та Верховну народну прокуратуру. Всі ці органи разом склали Центральний народний уряд, його головою став Мао Цзедун, який одночасно очолював Центральну народну урядову раду та Народну революційну військову раду, та також залишався лідером Центрального Комітету КПК.

Після піввікового періоду роздробленості, війн, колоніального грабунку Китай знайшов єдність і централізовану систему управління. Уряд Мао Цзедун проголосив про соціалістичний напрямок розвитку країни. З цією метою пройшла масова націоналізація середньої та великої промисловості, фінансів, транспорту тощо.

У 1954 р. відкрилась перша сесія Всекитайського зібрання народних представників, яка прийняла Конституцію КНР. Країна проголошувалась «державою нової демократії», яка «веде боротьбу проти імперіалізму, феодалізму, бюрократичного капіталу, за незалежність, демократію, мир, єдність і створення успішного і сильного Китаю». Конституція затвердила головуючу роль КПК в управлінні країною і одночасно закріплювала соціально-економічні права громадян, їх політичні свободи та обов'язки. Була змінена структура державних органів влади. Вищим законодавчим органом влади стало Всекитайське зібрання народних представників, а в міжсесійний період його постійний комітет. Також була введена посада Голови КНР. До його обов'язків належало керівництво збройними силами, представляти країну в міжнародних відносинах, загальне управління державним апаратам тощо. Замість Адміністративної ради утворювалася Державна рада – центральний урядовий орган КНР.

У 1958 р. КПК бере курс на кардинальну зміну соціально-економічного та політичного укладу суспільства. Цей курс отримав назву «*Трьох красних прапорів*» або «*великий стрибок*» і мав за мету прискореного переходу до комунізму. В економічному плані цей курс повністю провалився – Китай залишався аграрною, бідною країною.

В цю добу Мао Цзедун повністю концентрував владу в своїх руках і очолював військово-бюрократичну диктатуру в країні. В КНР утвердилась

маоїська терористична система, яка контролювала все суспільство. Для цього був впроваджений новий адміністративно-територіальний розподіл країни: провінція, округ, повіт, народна комуна, бригада, де впроваджувалась політика кругової поруки. Партійні органи забезпечували централізовану систему управління і слухняність народу. Партійна і державна бюрократична системи були пронизані конфуціанськими традиціями, що робили її мало ефективною. Втім, конфуціанство, завдяки використанню Мао Цзедунем ключових принципів у своїй пропаганді, стало напівофіційним політичним вченням китайських комуністів.

В середині 60-х років в умовах провалу політики «великого стрибка» в КПК загострилась боротьба за владу. Авторитет Мао Цзедуна був поставлений під сумнів. Щоб позбутися своїх супротивників «Великий кормчий» розпочав чистку партійної і державної бюрократії від інакомислячих. Була проголошена нова програма КПК, яка отримала назву «культурної революції» (1966-1976 рр.). Реалізація цієї програми призвела до спотворення народної демократії в КНР і появи нової, виключно декларативної *Конституції 1975 р.* Вона обмежила повноваження Всекитайського зібрання народних представників і запровадила принцип призначення депутатів замість їх обрання. Національні райони КНР втратили можливість враховувати свої національно-культурні особливості. По суті, в результаті «культурної революції» та Конституції 1975 р. була практично знищена заснована на Конституції 1954 р. політична система КНР.

У 1976 р. Мао Цзедун помер, а країна залишилася в розореному стані – 25% населення Китаю жebraкували. Наступником Мао став Ден Сяопін (1904–1997), який на грудневому пленумі ЦК КПК 1978 р. проголосив про початок радикальних реформ. Вони передбачали створення «соціалізму з китайською специфікою» шляхом реформування сільського господарства, промисловості, науки й сфери національної оборони (так звані «чотири модернізації»).

В ході реформи державні «народні комуни» були замінені сімейним підприємством, відновлені вільні ринки, підвищені закупівельні ціни на

сільськогосподарську продукцію. Зменшувалось асигнування на потреби армії та помітно скорочено її чисельність. Результати реформ з'явилися доволі швидко: у 1984 р. було зібрано 400 млн т зернових, що забезпечило населення країни (1,3 млрд) необхідним мінімумом продовольства.

У 1978 р. була прийнята нова Конституція, яка відновила положення Конституції 1954 р. Конституція 1978 р. стала основою для зародження правотворчого процесу. Втім, ця конституція виявилася тимчасовою. У 1982 р. вийшла чинна Конституція КНР. По мірі державно-правового розвитку країни в неї вносилися різні зміни і поправки, які зіграли важливу роль у справі щодо успішної побудови правової системи КНР. Найбільш важливою є 13-а поправка, яка вперше в історії КНР на конституційному рівні вводить поняття «соціалістична правова держава».

В тому ж 1982 р. КПК піддала критиці культ особи Мао Цзедуна в останній період його правління та затвердила стратегію модернізації суспільства. Вона має здійснитися у 3 етапи:

- ✓ до 2000 р. – чотирикратне збільшення валової продукції промисловості та сільського господарства, досягнення середнього достатку життя народу;
- ✓ до 2021 р. (100-річчя КПК) – підняти Китай до рівня середньо-розвиненої країни;
- ✓ до 2049 р. (100-річчя КНР) – перетворити Китай у сучасну високо-розвинену державу.

У 1984 р. Пленум ЦК КПК прийняв рішення «Про реформу господарської системи» що поклала початок другого етапу реформ. Він характеризувався розширенням господарської самостійності підприємств, скороченням сфери директивного планування, встановленням раціональної системи цін, активним запровадженням досягнень НТП тощо.

Станом на 1987 р. у Китаї з'явилося 300 тис. приватних фірм і понад 20 млн одноосібних підприємців, вдалося подвоїти ВВП. У зовнішньоекономічній сфері здійснювалася політика «відкритих дверей» – залучення іноземних інвестицій та створення вільних економічних

зон і відкритих економічних районів. Темпи економічного зростання у 80-ті рр. склали 12–18% щорічно.

Але здійснення реформ відбувалося з ускладненнями, головна проблема полягала в тому, що запровадження ринкових відносин фактично не торкнулося політичної системи. Незначне піднесення антикомуністичного опозиційного руху в КНР під впливом горбачовської «перебудови» було використано частиною ортодоксально налаштованого керівництва КПК для звинувачення Ден Сяопіна та його прихильників у «буржуазному лібералізмі». Внаслідок закулісної боротьби прихильникам реформ вдалося перемогти своїх противників і почати третій етап реформ. Щоправда внаслідок боротьби Ден Сяопін у 1987 р. пішов на пенсію, а реформи на рубежі 1988–1989 рр. в умовах «перегріву» економіки, інфляції, зростання корупції урядовців призвели до різкого загострення суспільно-політичної ситуації в країні. Почались демонстрації студентів та інтелігенції, які виступали проти свавілля і корупції в рядах вищого керівництва країни, вимагаючи демократизації всіх сфер життя шляхом проведення реформ в політичній сфері. На площі Тяньаньмень було розбито наметове містечко. У столиці до студентів почали приєднуватися робітники.

Керівництво КПК 4 червня 1989 р. за допомоги військових очистило площу Тяньаньмень і оголосила в країні військовий стан. Генерального секретаря ЦК КПК Чжао Цзіяна (1919–2005), який симпатизував повстанцям, було позбавлено посади і взято під домашній арест. Пост генерального секретаря ЦК КПК зайняв Цзян Цземінь (1926 р.). У 90-х рр. він продовжив реформи, розпочаті Ден Сяопіном, які виявились успішними – в економічному плані КНР піднялася на 7 місце в світі та увійшла до складу Світової організації торгівлі (СОТ). Приватним підприємцям було дозволено вступати до лав КПК. Важливими для Китаю стало повернення колишньої британської колонії Гонконг 1997 р. та португальської Аоминь 1999 р., на базі яких за принципом «одна держава – дві системи» були створені спеціальні адміністративні райони.

В той же час, в політичній сфері КНР залишалась тоталітарною, анти-демократичною країною. За даними Міжнародної амністії, у 1991 р. у КНР було виконано близько 20 тис. смертних вироків, а на сер. 90-х рр. у 2 тис. виправно-трудовах таборах перебувало 16 млн. в'язнів. Переслідувався будь-який визвольних рух національних меншин країни. Особливо переслідувались тибетці, які в ході експансії КНР в 1950–1951 рр. втратили свою державу.

У 2002 р. новим лідером партії та держави став Ху Цзіньтао (1942 р.). Він проголосив принцип «Використовуй владу заради народу, проявляй турботу до народу і досягай користі для народу». Втім, його принцип не збігався з реальною політикою – демократичні і прямі вибори в парламент так і не стали часткою політичної системи КНР. Стосовно о. Тайвань уряд Ху Цзіньтао будував взаємовигідні економічні відносини, але його незалежність не визнав. За правління Ху Цзіньтао Китай сягнув значних економічних успіхів – країна перетворилася на другу економіку світу.

У 2012 р. посаду генерального секретаря ЦК КПК і голови держави зайняв Сі Цзіньпін.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Нині в КНР є чинною Конституція 1982 р. Структурно вона відновлювала Конституцію 1954 року – має розлогу преамбулу і 4 глави: «Загальні положення», «Основні права та обов'язки громадян», «Державна структура», «Національний прапор, герб, гімн та столиця». Конституцію 1982 р. супроводжують ще близько декількох десятків конституційних законів. Вона відноситься до числа «жорстких» конституцій: зміни вносять за пропозицією Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників (ВЗНП) і приймаються кваліфікованою більшістю в 2/3 голосів всіх депутатів ВЗНП.

Перша стаття Конституцій визначає КНР «соціалістичною державою демократичної диктатури народу, керованою робітничим класом і такою,

що ґрунтується на союзі робітників та селян». КНР є соціалістичною республікою з унітарним децентралізованим державно-територіальним устроєм та недемократичним політичним режимом. Представницьким і законодавчим органом народу є Всекитайські Збори Народних Представників. Їх склад складає 3000 осіб, які здійснюють свою роботу двох тритижневих сесій один раз на рік. У міжсесійний період діє постійний комітет ВЗНП. Всі органи виконавчої влади КНР підзвітні ВЗНП і мають один строк повноважень 5 років.

Виконавча влада КНР представлена Головою і заступником Голови КНР. Вони можуть займати ці посади тільки два терміни. Функції Голови КНР: на підставі рішень ВЗНП та Постійного Комітету оприлюднює закони, призначає й усуває з посад Прем'єра Державної Ради КНР та інших членів уряду, представляє країну в міжнародних справах.

Народним урядом КНР є Державна Рада, до якої входять: Прем'єр, заступники Прем'єра, члени Державної Ради, міністри, голови комітетів, головний ревізор та начальник секретаріату. Державна Рада несе відповідальність і підзвітна ВЗНП, а в період між сесіями зборів – їх Постійним Комітетом.

Вище керівництво збройними силами здійснює Центральна військова рада (ЦВР), яка обирається ВЗНП.

Поправки в чинну Конституцію вносились у 1988 році (зокрема, в ст. 10 щодо дозволу оренди землі, в ст. 11 щодо легалізації приватного сектору економіки), у 1993 році (в ст. 7, 8, 15-17, 42, 98 – закріплення курсу на проведення соціалістичної модернізації і створення соціалістичної ринкової економіки), а також в березні 2004 року. Останні поправки уточнюють ідеологічні основи КНР, розширюють правові гарантії приватної власності, прав громадян і закріплюють їх гарантії, вводять поняття «Права людини», вносять певні зміни в повноваження Постійного комітету ВЗНП, Голови і Державної ради КНР.

Вершиною політичної системи КНР є фактичне монопольне право КПК на владу в країні. Наявність 8 політичних партій не впливає на стан речей. Всі головні державні посади, за згодою Пленумів ЦК КПК,

займають висуванці партапарату. Генеральний секретар КПК одночасно є Головою КНР і головою Центральної Військової Ради КНР.

Адміністративно-територіальна система. За єдиним зразком з вищими органами влади обираються місцеві представницькі органи: губернатори провінцій, мери міст, начальники повітів і районів, волосні і селищні старости. Особливістю формування представницьких органів державної влади є те, що відповідно до чинного закону КНР про вибори в ВЗНП і місцеві Зібрання народних представників різних ступенів, безпосередньо населення через загальні, рівні і прямі вибори шляхом таємного голосування обирає лише органи державної влади, що утворюються в адміністративно-територіальних одиницях низового (волості, національні волості і селища) і повітового рівня (повіти, автономні округи, автономні повіти, міста без районного поділу, міські райони). Решту ЗНП, а також ВЗНП обирають нижчі органи державної влади. Така виборча система отримала назву «демократичного центрizmu».

За Конституцією існує 3 рівні адміністративних одиниць, а фактично їх 5:

- ✓ провінційний (23 провінції, 5 автономних округів, 4 міста прямого підпорядкування та 2 особливих адміністративних райони);
- ✓ окружний (7 областей, 30 автономних префектур, 193 окружних міста та 3 аймаки – монгольські міста);
- ✓ повітовий (2872 адміністративні одиниці);
- ✓ волосний (40466 адміністративних одиниць);
- ✓ сільський (80717 сусідських комун та 623669 сільських рад).

Складна адміністративно-територіальна структура країни обумовлена тим фактором, що в складі КНР знаходяться більш 90 млн корінного населення, тобто не належать до китайської нації (хань). Це 9% населення країни (маньчжури, монголи, тибетці, уйгури, казахи тощо), які в той чи іншій мірі не мають своєї культурно-адміністративної автономії. Яскравим прикладом антидемократичної політики КНР до корінного населення є режим геноциду в найбільшій провінції країни Сіньцзян-Уйгурському автономному районі.

Судову систему КНР очолює Верховний суд. На нього покладається виконання вищих судових функцій та здійснення нагляду за місцевими народними судами всіх ступенів та спеціальними народними судами. Загалом у КНР налічується чотири ланки судової системи: найвищі суди (32), суди середньої ланки (403) та місцеві суди (3132). Окремо діють військові трибунали. Організація судової влади та здійснення правосуддя народними судами передбачено Законом КНР «Про організацію народних судів» (1979 р.) та Законом КНР «Про суддів» (1995 р.). Слід звернути увагу, що поняття «судова влада» фактично відсутнє в політико-правовому житті Китаю. Воно не вживається в нормативно-правових актах КНР.

Право (Фа) КНР належить до далекосхідної групи правових систем світу, в основі формування яких лежать не норми права, а норми моралі, звичаї, традиції. Велике значення приділяється ритуалу.

Цивільне право. У 2020 р. ВЗНП прийняла Цивільний кодекс – термін «кодекс» був вперше використаний в правовій системі Китаю. Він замінив діючі Загальні положення цивільного права (1986 р.), який замінив Цивільне законодавство Китайської республіки 1931 р. Цивільний кодекс 2020 р. визнає, як одну із форм власності, приватну власність. Втім, пріоритет надається державній та суспільній власності. Кодекс поділяється на 7 розділів: загальні положення; речові права; договори; особисті немайнові права; шлюб та сім'я; спадкування; відповідальність за порушення прав.

Кодексом була уточнена процедура розгляду цивільних справ, що стосуються іноземних громадян, апатридів, іноземних підприємств та організацій.

Договірне право фіксується «Законом про господарські договори» (1981 р.) в редакції 1993 р. Після прийняття цього закону була розроблена серія Положень про окремі види господарських договорів. Кожне Положення конкретизувало ту чи іншу модель договору, регламентованого закону. Положення будувалися за однією схемою: спочатку закріплювався загальний зміст договору у вигляді переліку його основних умов, а потім докладно розкривався зміст кожного пункту договору.

Відповідно до «Закону про господарські договори», під господарським договором розуміється угода, укладена між юридичними особами, іншими господарськими організаціями, індивідуальними господарствами в промисловості і торгівлі як рівними суб'єктами цивільного права для досягнення певних господарських цілей, визначення взаємних прав та обов'язків. Однією з особливостей господарського договору є його напрям на досягнення певних господарських цілей. До числа господарських цілей не можна віднести договори, укладені організаціями не для виконання поставлених перед ними господарських завдань або не для забезпечення їх виконання, а також договори, укладені громадянами з метою задоволення їх особистих потреб. Закон закріплює принцип свободи договору, але разом з тим зберігає адміністративний контроль за господарськими договорами з боку держави.

Закон перераховує договори, які є недійсними: договори, що порушують законодавство та адміністративні встановлення, державні чи громадські інтереси; договори, укладені за допомогою обману, загрози; укладені представником з перевищенням його повноважень тощо. Недійсність таких договорів визнається народним судом або арбітражним органом. До числа господарських договорів Закон відносить такі договори: купівлю-продаж, підряд на будівництво, підряд на виконання робіт, договори перевезення вантажів, постачання електроенергії, складського зберігання, оренди майна, позики, страхування майна та деякі інші.

Господарський договір укладається у письмовій формі. Винятком є випадок, коли розрахунок проводиться негайно. При укладанні договору сторони повинні керуватися принципом рівності і взаємної вигоди, досягнення згоди в процесі консультацій. Закон називає такі способи забезпечення виконання господарських договорів, як завдаток і поручительство. У разі невиконання договору стороною, за яку поручилися, виконання покладається на поручителя або поручитель і винна сторона несуть солідарну відповідальність.

Трудове право КНР поєднує в собі соціалістичні та ринкові ознаки. У 1986 р. були видані чотири Тимчасові правила щодо регулювання

трудових відносин: про трудові контракти, про працевлаштування, про звільнення, про страхування за старістю й безробіттям. Ці акти вводили нову модель індивідуальних трудових відносин, покликану замінити систему довічної зайнятості, що діяла колись і за якої наймання, переміщення, звільнення значної частини працівників допускалися тільки з дозволу державного органу. Нова система ґрунтувалася на свободі наймання і звільнення й передбачала визначення термінових трудових контрактів тривалістю не менше 1 року, детально визначені обов'язки, умови праці, засоби забезпечення трудової дисципліни, порядок звільнень.

У Законі про працю КНР 1994 р., простежується тенденція до формування сучасного трудового законодавства, що відповідає загальнови-знаним принципам і нормам міжнародного трудового права, стандартам ООН та Міжнародній організації праці.

На початку ХХІ ст. в Китаї, де захист трудових прав раніше не належав до провідної функції держави відбулися істотні зрушення. Завдяки інтенсивному законотворчому процесу відбувається ефективно становлення трудового права, функцією якого і є забезпечення захисту соціально-трудо-вих прав працівників. Починаючи з 2007 р., набули чинності такі Закони: «Про контракти з працедавцями», «Про розвиток зайнятості», «Про модерацію (посередництво) та арбітраж при трудових суперечках» тощо.

Сімейне право. КНР прийняла три Закони про шлюб: 1950 р., 1980 р. та 2001 р. Перший містив норми патріархально-феодальних традицій. Другий закріпив основні принципи матримоніальної системи та відносин між членами сім'ї: одношлюбність, рівність чоловіка та жінки, вільний шлюб. Закон поповнився деякими новими положеннями, пов'язаними з плануванням сім'ї: підвищений на два роки шлюбний вік (22 роки для чоловіків та 20 – для жінок), внесено уточнення щодо заборон одруження за станом здоров'я, пом'якшена заборона на одруження з родичами, запроваджено правову відповідальність для осіб, які порушують закон про шлюб. Розірвання шлюбу стало можливим на основі домовленості

сторін і в судовому порядку. В третьому простежується прагнення захочувати пізні шлюби, що повинно було сприяти вирішенню демографічного стрибка в країні.

Законом про шлюб 2001 р. крім *бігамії* заборонялось спільне проживання одного з подружжя з іншою особою протилежної статі. Таке спільне проживання є підставою для притягнення до відповідальності людей, які мають позашлюбні зв'язки. Особи, викриті у двоєженстві, підлягають арешту та тюремному ув'язненню до 2-х років. Постраждалій стороні під час розірвання шлюбу гарантується грошова компенсація.

Були зрівняні в правах позашлюбні діти та діти народжені у шлюбі. Визначались умови анулювання шлюбу: бігамія; вступ до забороненого законом шлюбу із родичом; з особою, яка страждає захворюванням, що не дозволяє йому вступати у шлюб; невідповідність шлюбному віку та примусовий шлюб. Вперше у китайському сімейному праві був запроваджений принцип невинної сторони. Закон захищає майнові права постраждалої сторони, яка перебувала у законному шлюбі, у разі анулювання шлюбу за фактом двоєженства.

Нова редакція чітко визначає межі майна, спільно нажитого подружжям у шлюбі, та особистого майна кожного із подружжя. До типів сумісних доходів подружжя відносяться: заробітки, премії подружжя, доходи від виробничої, управлінської та інтелектуальної діяльності, майно, отримане у спадок та внаслідок договорів дарування, а також інше спільно нажите майно. До особистого майна відносять майно, яким сторони володіли до шлюбу. Закон фіксує взаємні обов'язки бабусь і дідусів та онуків, а також старших та молодших братів та сестер, а також взаємовідносини дорослих дітей та їхніх батьків, гарантуючи право останніх на вступ до повторного шлюбу.

Кримінальне право і процес базується на Кримінальному кодексі 1997 р., який змінив стару редакцію КК 1979 р., що мала відверто класовий характер. Новий КК надає наступний перелік 5-х видів основних та 3-х додаткових покарань: нагляд, короткостроковий карний арешт, термінове позбавлення волі, безстрокове позбавлення волі, страта та

додаткові види: штрафи, позбавлення політичних прав і конфіскація майна. Для іноземців може застосовуватися *експатріація*.

В Кодексі 1997 р. виключено поняття контрреволюційного злочину і значно збільшилося число статей щодо економічних злочинів – з 15 до 190. Приблизно 60 статей передбачають страту (переважна більшість страт застосовується за незаконний обіг наркотиків у великих розмірах і корупцію у великих масштабах). Смертна кара не застосовується в Гонконзі і Аоміні. В окрему главу виділені військові злочини та злочини проти інтересів національної безпеки.

Кримінально-процесуальний кодекс (1996 р.) значно підсилив гарантії прав особистості в суді. Відповідно до Конституції, ніхто з громадян не може бути підданий арешту інакше, як органами громадської безпеки чи з санкції за постановою народної прокуратури або народного суду; розгляд справ у всіх народних судах ведеться відкрито, за винятком особливих випадків, передбачених законом. Обвинувачуваний має право на захист. Також закріплено принцип незалежності суддів, рівноправність громадян при розгляді справ, право громадян різних національностей на використання своєї мови у процесі судочинства.

3. ІНДІЯ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

На рубежі XIX–XX ст. Індія (поруч з сучасними державами Пакистаном і Бірмою) була колонією Великої Британії. Ця країна являла собою строкатий конгломерат різноманітних територій двох типів:

- ✓ власно колонії-провінції (16), управління якими здійснювала англійська адміністрація;
- ✓ 565 мізерних тубільних князівств, якими керували місцеві володарі (раджі, магараджі тощо), які визнали свою залежність від Великої Британії і платили данину.

«Діамант імперії» управлявся 250 тис. англійськими громадянами, а гарантувала їх владу 220 тис. армія (75 тис. етнічні британці та 145 тис. тубільні сипаї). Це була найбагатшою на природні і людські ресурси країна. В ній проживали сотні народів, які мали велику культурно-релігійну різноманітність. Найбільшими релігійними спільнотами були індуїсти (індійці, що сповідують індуїзм), мусульмани та сикхи, які між собою ворогували. Колоніальна влада використовувала це в свої цілях і штучно консервувала старий традиційний уклад життя (особливо це стосувалося варнового устрою індуїстів) і гальмувала соціально-економічний розвиток країни, консервуючи феодальні, а іноді родоплемінні відносини. Більшість населення перебувала у злиднях і була безграмотна.

У представників буржуазії, крупних землевласників, заможних колах та інтелігенції індійського суспільства визрівали протестні настрої, зміцнювалось бажання звільнитися від колоніальної залежності. Під демократичними гаслами у 1885 р. була сформована перша опозиційна партія – *Індійський національний конгрес* (ІНК). Вона прагнула об'єднати розрізнені прошарки індійського суспільства навколо ідей незалежності і захисту прав трудівників. У своїй боротьбі ІНК використовував мирні засоби: організацію мирних демонстрацій, протестні акції не купувати англійських товари. Під впливом дій ІНК британська влада була вимушена провести ліберальні реформи: заборонялось використовувати на виробництві дітей віком 9 років, запровадили 1 вихідний день на тиждень тощо. Втім, не зважаючи на реформи, відносини між колоніальною владою і ІНК загострювались.

Щоб послабити суспільний вплив ІНК і розколоти антиколоніальний рух у 1906 р. англійці поділили найбунтівну провінцію Бенгалію на західну – індуїстську та східну – мусульманську. В цих умовах, за допомогою англійців, бенгальські мусульмани створили свою політичну організацію – *Мусульманську лігу* (МЛ). Втім, вплив МЛ виявився не значним, а антиколоніальний рух набирив силу. Тому

у 1909 р. англійці скасували розділ Бенгалії та допустили індусів до провінційних законодавчих рад при губернаторах. Одночасно з цим законодавчі ради були поділені на окремі релігійні курії, що створювало умови для їх маніпуляції.

В роки I світової війни Британія зняла законодавчі перепони на шляху розвитку індійської промисловості та банківської системи і залучила велику кількість індійців до лав своєї армії (1,5 млн). Одночасно з цим за час війни від голоду та епідемії загинуло близько 12 млн індійців. Все це давало надію індійцям на послаблення колоніального гніту і отримання статусу домініону. Втім, Лондон не пішов назустріч цим сподіванням і навпаки зменшив представництво корінного населення в законодавчій раді провінцій. Внаслідок цього піднялась нова хвиля антиколоніального руху, яку британська адміністрація подавила репресіями.

В цей період лідером ІНК став Могандас Карамчанд Ганді (1869–1948), який сформував нову програму дій антиколоніального руху. Ця програма отримала назву *сатьяграха* («стійкість в істині») або *гандизм*. Її сутність – система неспівробітництва індійців з колоніальною владою, ненасильницькі акти непокори, бойкот англійських товарів і навчальних закладів. Методи сатьяграхі виявилися доволі ефективними – британці були вимушені шукати компроміси.

У 1919 р. колоніальна влада розпочала реалізувати закон англійського парламенту «Про управління Індією» або «реформа Монтегю-Челмсфорда». Передбачалося створити в генерал-губернаторствах і на містах виборні законодавчі та виконавчі органи влади, куди могли входити представники корінних народів. Втім, завдяки низькому проценту виборчого закону (1–3%) реформа не отримала народної підтримки.

В 20–30 рр. відбулось ще декілька хвиль національно-визвольної боротьби індійського народу проти колонізаторів. Під їх тиском британський уряд був вимушений почати розробку проекту конституції Індії. У 1935 р. Британська Індія отримала Конституцію. Країна

ставала федерацією в складі 11 провінцій та 565 князівств. Вищу виконавчу владу займав віце-король. Законодавча влада належала Центральним законодавчим зборам. Вони формувались наступним чином: 2/3 депутатів обираються провінціями, а третину призначають князі. В 1937 р. пройшли вибори в представницький орган країни. У 8 провінціях більшість отримали представники ІНК, а в 2 (Пенджаб і Бенгалія) представники МЛ. Результати виборів переконали мусульман в необхідності будувати власну державу. Тому Мусульманська Ліга поставила питання про утворення мусульманської держави Пакистану («Країни чистих»). Слово Пакистан становило собою аббревіатуру з початкових літер провінцій, з яких Ліга мріяла створити ісламську державу: Пенджаб + Афганія + Кашмір + Іран + Сіндх + Тохаристан = Пакистан.

Після II світової війни антиколоніальний рух посилювався. Індія перестала підкорятися англійцям, тому британський уряд в серпні 1947 р. передав владу представникам двох політичних партій ІНК і МЛ. Виникли дві держави: багатоконфесійний, з перевагою індуїстів Індійський Союз (320 млн. чоловік) та мусульманський Пакистан (70 млн). Уряд Індії сформував ІНК, на чолі з Джавахарлалом Неру (1889–1964), а уряд Пакистану очолив генеральний секретар Мусульманської Ліги Ліакат Алі-хан (1895–1951).

Штучний розділ країни викликав територіальний конфлікт стосовно належності до Пакистану територій Пенджабу та Кашміру і велику демографічну кризу. Мільйони людей були змушені терміново переселятися до території де жили їх єдиновірці. Біженців грабували і вбивали (приблизно півмільйона). Поліція та армія не діяли, адже вони теж були розрізнені по релігійному принципу.

У листопаді 1949 р. Установчі збори Індійського союзу схвалили проект конституції Індії. Конституція була введена в дію 26 січня 1950 р., який став Днем Республіки. Індійський уряд взяв курс на створення «суспільства соціалістичного зразку». Головні позиції в економіці відігравав державний сектор (важка промисловість, енергетика,

транспортні засоби, зв'язок). Поруч з ним розвивався середній та малий приватний сектор. Уряд Дж. Неру провів наступні реформи:

- аграрна реформа (1952 р.), яка передавала землю безпосередньо виробникам сільськогосподарської продукції;
- адміністративно-територіальна (1953 р.) – по мовно-національному принципу формувались штати (25). Старі князівства ліквідовувались.

У 1961 р. Індія приєдналась до *Руху неприєднання* – міжнародного об'єднання країн світу, які не приєднуються, ані до капіталістичного, ані до комуністичного табору.

Наступні індійські уряди проводили курс на модернізацію економіки країни. В 70–80 рр. в Індії активізувались сепаратистські рухи. Найсильнішим був сикхський (сикхи – відгалуження індуїзму) екстремізм, який прагнув створити незалежну державу Халістан в штаті Пенджаб. Саме сикх вбив прем'єр-міністра країни Індіру Ганді у 1984 р. У 1991 р. тамільськими терористами був убитий наступний голова уряду Раджив Ганді (1944–1991).

В 90-ті роки ХХ ст. розпочались ліберальні реформи, які були основою швидкого економічного росту і переходу промисловості на новий технологічний рівень. Сьогодні Індія одна з економічно розвинутих країн світу. З 2014 р. прем'єр-міністром країни стає Нарендра Моді.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Конституція Індійського союзу є однією з надмірно деталізованих і важких по своїй структурі. Втім, вона виявилась доволі ефективною, адже змогла консолідувати і гармонізувати великі національні, конфесіональні та кастові спільноти Індії.

Конституція передбачає простий порядок внесення поправок, в результаті чого за час свого існування сотні її різних положень зазнали змін, роблячи її більш пристосованою до нових обставин. До

конституції було додано близько 80 нових статей і виключено близько 20. Всього було зроблено понад 500 поправок Конституції.

Відповідно до Конституції Індія проголошувалась федеративною парламентською демократичною республікою. На час виходу Конституції в державі нараховувалось 14 штатів та 6 територій, які залежно від політичних обставин поділялися на 3 групи:

- штати де діють власні парламенти, а центральна влада представлена призначуваним губернатором;
- штати які були сформовані з колишніх князівств, де князі отримували від держави право на управління;
- автономні штати в яких існував свій парламент і уряд.

Законодавча влада складалась з Президента, верхньої палати парламенту – Ради штатів (*Радж'я Сабха*) та нижньої палати – Народної палати (*Лок Сабха*). Верхня палата представляла федеративні штати, а нижня – народ Індії в цілому. Ключову роль грала нижня палата парламенту, що обиралась прямими виборами строком на 5 років. Верхня палата виконує контролюючі функції і має право вето на законопроекти нижньої палати, строком на 6 місяців.

Запроваджувалось загальне виборче право, активне – з 21 року, пасивне – з 25 років. При тому від загальної кількості депутатських мандатів частина резервувалась для нижчих варн і відсталих народів. Не зважаючи на проголошену рівність, верховенство права і демократичні свободи, в державні органи управління проходили представники вищих варн.

Президент країни обирається на 5 років колегією виборщиків, яка створювалась з депутатів федерального парламенту та парламентів штатів. Він є главою держави і главою виконавчої влади. Призначає прем'єр-міністра, губернаторів штатів, членів Верховного суду. Наділений правами розпуску Народної палати, накладення вето на законопроекти, видання указів, що мають силу закону. За Конституцією президент діє за рекомендаціями уряду. Уряд являється відповідальним лише перед парламентом, який може позбавити його довіри

та відправити у відставку. Президент призначає прем'єр-міністром лідера партії, що перемогла на парламентських виборах.

Вице-президент, як і президент, обирається також на 5 років на спільному засіданні обох палат парламенту. Він головує в Раді штатів, допомагає президентові та заміщує його в разі тимчасової або постійної нездатності виконувати свої повноваження.

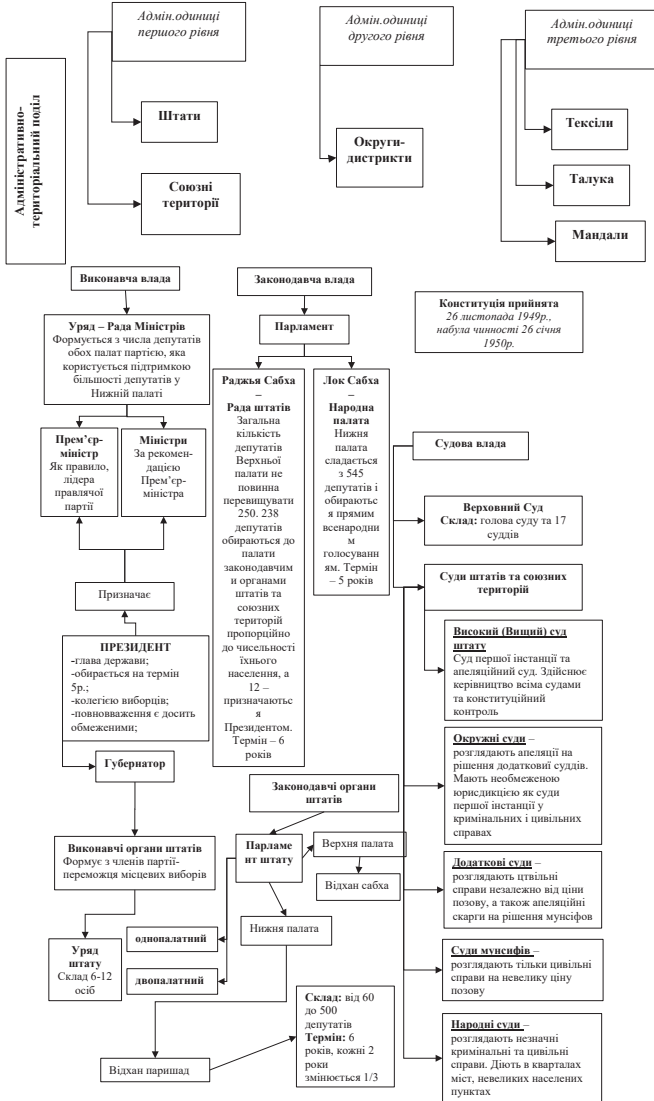
Конституція Індії передбачає створення незалежної судової влади, яку очолює федеративний Верховний суд. Суд уповноважений захищати Конституцію, вирішувати спори між центральним урядом і штатами. Другою інстанцією є суди штатів та територій. Нижче знаходяться суди дистриктів з цивільних справ та сесійні суди з кримінальних справ. І завершують судову систему місцеві суди.

Право. Правова система Республіки Індія має змішаний (гібридний) характер. В ній поєднуються англо-американська та традиційно-релігійна правові сім'ї. Конституція 1950 р. затвердила, що створене раніше право залишається в силі. В правовій системі країни діють традиційне мусульманське та індуїстське право.

Цивільний процесуальний кодекс є чинним з 1908 р. У 2002 і 2016 рр. до Цивільно-процесуального кодексу було внесено суттєві поправки. Основна мета полягала у забезпеченні швидкого розгляду цивільних справ. Також був створений Арбітражний суд (2015 р.).

Сімейне право. Індуїстське населення Індії (80%) у сімейних відносинах використовує досі «Закон Ману», де положення жінки не є рівноправним стосовно чоловіка. Шлюб представляє собою майнову угоду, в результаті якої чоловік купує собі жінку і вона стає його власністю. Закони Ману допускають низький шлюбний вік для жінок. Мусульманське населення (10%) використовує закони шаріату. У 1955 р. набув чинності індуїстський закон про шлюб, який уніфікував сімейне право індуїстів та привів його у відповідність до сучасних вимог. У 1956 р. було прийнято ще три закони: про неповнолітніх та опіку; про успадкування та усиновлення та про аліменти. По суті вони завершили кодифікацію значної частини індуїстського права.

ДЕРЖАВНИЙ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ
УСТРІЙ ІНДІЇ

4. ТУРЕЧЧИНА

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Османська імперія на рубежі XIX – початку XX ст. залишалася абсолютною монархією. В країні діяла політична система *Зулюма* (тиранії) – система шпіонажу і поліцейського свавілля, яку очолював султан Абдул-Гамід II (1876–1909). Всі попередні громадянські права підданих надані добою *танзимату* («реформи» 1840–1870 рр.), включаючи *парламентську Конституцію 1876 р.* були скасовані. Доволі гостро стояло національне питання – велика кількість народів імперії не мали ні політичні ні громадянські права. Влада штучно нав'язувала мусульманам *шовіністичні* настрої, які в певний час перетворювалися в акт *геноциду* іновірців (Вірменія 1894 р.). Напівфеодальний розвиток економіки і соціально-політичного життя обумовив проникнення в країну іноземного капіталу. Головну роль в цьому процесі грала Німеччина. Поступово німецькі представники стали опікувати більшість державних органів (в першу чергу військові відомства) Оттоманської Порти.

В умовах архаїчного державного управління, загрози втрати економічної та політичної незалежності в середовищі військових та серед емігрантів, чинному політичному устрою сформувалася опозиція, яка отримала назву молодотурків (офіційно назва «Єднання і прогрес»). Вони прагнули реформувати державу вбк світської й конституційної монархії, що могла б врятувати країну від остаточного поневолення. У 1908 р. молодотурки підняли озброєне повстання, яке було підтримане армією. В цих умовах Абдул-Гамід II підписав указ про поновлення Конституції 1876 р.

Відроджена Конституція залишала главою держави султана, який призначав голову уряду (візира) та членів верхньої палати парламенту – Сенату. Нижня палата парламенту – палата депутатів формувалась загальним виборчим правом. В останній молодотурки отримали 60% місць. Проголошувалася свобода слова, друку і зібрань. У 1909 р.

парламентом внесено до Конституції 1876 р. поправку: султан втратив право призначати і звільняти візира та міністрів.

В цю добу об'єднання «Єднання і прогрес» перетворилось в провідну політичну силу країни. Вона формулювала свою програму на ідеях османізму – націоналістичної ідеології тюрків-османів. У 1909 р. після невдалої спроби контрреволюційного перевороту, Абдул-Гамід II був скинутий з престолу. Новим султаном став Мехмед V (1844–1918), який правив країною номінально бо вся повнота влади перейшла до молодотурків. Події 1908–1909 рр. отримали назву «молодотурецької революції» що мала національно-буржуазний, визвольний характер. Втім, молодотурки виявилися нездатними забезпечити задекларовані ними «єднання» і «прогрес» – в країні залишалися панувати феодальні порядки, міжнаціональні конфлікти і управлінське свавілля. Після I Балканської війни у 1913 р. імперія втратила всі європейські володіння, а I світова війна, в якій Туреччина була на боці Троїстого союзу, призвела до окупації країни військами Антанти, які прагнули перетворити частки минулої імперії в колоніальні території, Греція претендувала на західне і північне узбережжя Малої Азії, а дашнакський уряд прагнув створити державу «Велика Вірменія», частка якої охоплювала б південно-східну частину країни. Курди теж планували створити національну державу на сході Туреччини. В цей час лідери молодотурків утекли за кордон, а партія «Єднання і прогрес» саморозпустилася.

У 1919 р. проти військ Антанти розпочалася стихійна партизанська боротьба. Одним з лідерів цього руху став, в минулому молодотурк генерал Мустафа Кемаль-паші (1881–1938). Почав формуватися новий загальнонаціональний рух, який започаткував організацію «Товариство захисту прав Анатолії і Фракії». Очолював цю організацію Представницький комітет з 16-ти осіб во главі з Кемаль-пашею. В подальшому, у 1920 р. національно-визвольна революція створила новий орган *Велике національне зібрання Туреччини* (ВНЗТ), метою якого стало здобуття незалежності і суверенітету турецької нації. Таким чином, національний рух турків отримав єдиний центр керування, що викликало занепокоєння

у британців, які ввели в Стамбул свої війська, османський парламент був розігнаний.

Одночасно з цим ще існував султанський уряд, який у 1920 р. підписав з країнами Антанти Севрський мирний договір. Згідно з угодою, Палестина та Ірак передавалися Великій Британії, Сирія і Ліван, як підмандатні території Франції. Османська імперія відмовлялася від усяких зазіхань на Аравійський п-ів і країни Північної Африки, визнавала британський протекторат над Єгиптом, британську анексію Кіпру, передавала Королівству Італія Додеканські острови. Східна Фракія та Едірне, Галліпольський п-ів передавалися Греції. Зона проток підлягала повному роззброєнню і поступала під контроль створеної Антантою міжнародної Комісії проток. Був визначений кордон між Османською імперією і Демократичною Республікою Вірменія. Також від Османської імперії відділяється Курдистан, межі якого повинні були бути визначені окремою комісією. Османські збройні сили обмежувались 50 тис. армією та 35 тис. жандармерією.

Севрський договір підштовхнув патріотичні сили до більш радикальних форм боротьби з колоніальними державами. У 1921 р. ВНЗТ випустив *Тимчасовий конституційний закон*, який визначав, що парламенту доручалася вся державна влада. Голова Зборів – Кемаль-паша, автоматично ставав очільником уряду. За допомогою уряду РСФРР армія кемалістів була озброєна і в 1922 р. завдала грецькому корпусу нещадної поразки. Грецький уряд відмовився від інтервенції і вивів свої війська з Малої Азії. Західноєвропейські держави не прагнули військового конфлікту і погодились переглянути Севрський договір. У 1923 р. в м. Лозанна був підписаний новий договір, який підтвердив незалежність Туреччини в національних кордонах. Про права Вірменії та Курдистану договір замовчував. Стаття 23 Лозаннської угоди передбачала демілітаризацію Босфору і Дарданелл та вільний прохід у мирний час через них торговельних і військових суден усіх держав – із певними обмеженнями для військових за тоннажністю та кількістю. У воєнний час право вільного проходу отримували торговельні судна та військові кораблі нейтральних країн.

Першого листопада 1921 р. ВНЗТ скасувало султанат. Навесні 1923 р. відбулися парламентські вибори, більшість міст в якому отримали представники кемалістської Народної партії. 29 листопада 1923 р. була проголошена Турецька республіка, а її президентом ВНЗТ обрала Кемаль-пашу. У 1924 р. ВНЗТ ухвалив першу Конституцію Турецької республіки.

Конституція 1924 р. проголошувала демократичні права і свободи (свобода совісті, думки, слова, преси, права на охорону й недоторканність життя, тощо). Президентсько-парламентська республіка спиралася на суверенітет народу. Туреччина проголошувалася світською державою, однак іслам залишався офіційною релігією. Верховним органом законодавчої та виконавчої влади були Великі національні збори Туреччини (ВНЗТ) – однопалатний парламент, що обирався на термін 4 роки за мажоритарною системою (жінки не отримали право голосу). Виконавчу владу очолив президент й Рада Міністрів. ВНЗТ обирали Президента, який мав статус глави держави і володів великими повноваженнями: він опубліковував закони і міг відкладати їх, керував дипломатичними відносинами, був головнокомандувачем армії та флоту, призначав вищих посадових осіб, призначав голову Ради міністрів при згоді ВНЗТ. Втім, останні за певних умов могли позбавити президента і уряд їх посад.

Спираючись на шалену підтримку народу Кемаль-паша розпочав модернізаційні реформи соціально-політичного життя, які кардинальним чином змінили традиційний уклад життя і політичну систему Туреччини. Реформи проводили спираючись на принцип *лайцизму* (від лат. laikos – народний) в суспільне життя впроваджувались світські, європейські культурні норми з одночасним вилученням норм ісламу із законодавства, управління й освіти. Проводились, по своїй суті авторитарні реформи:

✓ скасовувався *халіфат*, тобто духовний лідер мусульман – султан був відсторонений від влади і вигнаний (з усіма родичами, які належали до османської династії) з країни. Халіфат як релігійно-управлінський інститут відмінявся;

- ✓ ліквідовувалось міністерство вакуфів (майно ісламських громад). Майно державою націоналізувалось;
- ✓ скасовувались суди шаріату. Судочинство ставало цілком світським;
- ✓ всі релігійні (не лише мусульманські) школи перейшли у відання міністерства освіти. Вводилась єдина світська система освіти;
- ✓ духовно-жебрацькі, містичні братства-ордени (дервішей) заборонялися. Їх будинки зібрань, що були центрами релігійної антиурядової пропаганди, а у випадку з курдським рухом за незалежність прямими центрами управління, ліквідувалися;
- ✓ були введені прізвища (Кемаль одержав від парламенту офіційне ім'я Ататюрка – «батька турків»);
- ✓ вводився латинський алфавіт та Григоріанський календар. Всі громадяни у віці з 16 до 40 років мусили відвідувати школи для вивчення латинської абетки;
- ✓ заборонялось носити традиційний чоловічий головний убір – *феску*. За її носіння карали смертю – у 1925 р. було страчено 70 осіб. Всім чоловікам пропонувалось перейти на європейський костюм. Жінки самостійно відмовилися від чадри і хіджабу;
- ✓ у 1926 р. запроваджений новий цивільний, кримінальний і торговельний кодекси, джерелами яких були європейські зразки;
- ✓ істотно розширювалися цивільні й політичні права жінок: заборонялась полігамія, жінка отримала право на розлучення, на вихід заміж за іновірців, дозволялось змінювати віросповідання. Ліквідовувалась юридична нерівність між чоловіком і жінкою. У 1927 жінки отримали право роботи в державних органах, у 1934 – брати участь в парламентських виборах.
- ✓ формувалась державна власність на крупну промисловість і фінансову сферу. З 1931 р. був проголошений режим економічного етатизму (державовласництва), обмежувалася свобода фінансового ринку та валютних операцій. У 1932 р. прийнятий перший п'ятирічний державний план (1934–1938 рр.) розвитку господарства, який, на відміну від СРСР,

стосувався розподілу інвестицій, розвитку транспорту, митних тарифів тощо.

✓ проведено реформу сільського господарства – почали формуватися нові фермерські господарства, які отримали експропрійовану землю греків, вірмен, курдів;

✓ у 1936–1938 рр. видані закони про працю і про товариства, які закріпили 8-годинний робочий день для всіх працівників, суттєво обмежували права профспілок, будь-які громадські збори контролювалися поліцією.

Ідеологічно кемалістські реформи отримали структурно-політичний характер в оприлюдненому на III з'їзді правлячої Народно-республіканської партії (НРП) програмою «шості стріл»: республіканізм, націоналізм, народність (заперечення класової боротьби і поділу суспільства), етатизм, лаїцизм, і революційність (вірність ідеалам Кемалістської революції). Всі шість програмних принципів були покладені в нову редакцію Конституції 1937 р. У 1938 р. Кемаль Ататюрк помер, його пост зайняв Мустафа Іненю (1884–1973), який продовжив політику Ататюрка.

В роки II світової війни Турецька республіка дотримувалась нейтралітету. Після війни Туреччина стала на шлях ліберальних реформ і співпраці з США. У 1945 р. прийнято новий аграрний закон, він надав право державі продажу селянам землі з відстрочкою виплати протягом 20 років. За допомогою США була реорганізована турецька армія. У 1952 р. Туреччина вступила до НАТО.

Кемалістська Народно-республіканська партія керувала країною до 1950 р., поки не отримала поразки на парламентських виборах від Демократичної партії. Ця партія проводила політику відходу від етатизму (державного капіталізму) та лібералізації економіки. З іншого боку новий уряд та ВНЗТ впроваджували репресивні засоби контролю за суспільною думкою. Був прийнятий Закон про пресу (1956 р.), який забороняв критичні публікації в галузі економіки. Внаслідок цього на початку 1960-х років в економіці Туреччини стали наростати кризові явища. Зросла політична напруженість – піднявся рух проти корупції

та за відновлення демократії. Цей рух підтримала армія, яка у квітні 1960 р. здійснила державний переворот. В результаті чого Демократична партія була заборонена, парламент та уряд розпущені, а влада – передана *Комітетові національної єдності* під головуванням генерала Джемаля Гюрсея (1895–1966). Він став четвертим президентом Туреччини.

У 1961 р. референдум прийняв нову Конституцію 1960 р. Турецька республіка проголошувалась національною, демократичною, світською, соціально-правовою державою з республіканською формою правління. Закріплені громадянські права не зазнали особливих змін, хоч і були розширені основні права та свободи громадян, включаючи свободу переконань, друку та публічних виступів та гарантії рівності для не мусульман.

Конституція вперше проголошувала принцип поділу влади. Зазнала змін структура ВНСТ. Парламент тепер складався з двох палат: Сенату (обирався на 6 років) та Національної палати (на 4 роки), яка могла подолати вето Сенату 2/3 депутатських мандатів. Було посилено виконавчу владу. Президент обирався терміном на 7 років 2/3 голосів обох палат; після обрання він був зобов'язаний залишити ряди своєї партії і залишатися поза політики, «бути батьком усіх турків». Для забезпечення вищої сили Конституції вводився Конституційний суд із правами контролю за правовим змістом законів.

Втім безкомпромісна боротьба політичних партій за владу, наростання консервативної опозиції та правого екстремізму, погіршення стану державної економіки знову призвели до загальнодержавної кризи. У 1971 та 1980 рр. відбулися нові військові перевороти. Після перевороту 1980 р. парламент та всі політичні партії були розпущені, влада перейшла до Ради національної безпеки. Після нормалізації обстановки, шляхом масових репресій, Рада національної безпеки затвердила проект нової Конституції країни, яка на референдумі 1982 р. була ухвалена народом.

Конституція 1982 р. включала довгий перелік громадянських та політичних прав, які могли бути обмежені у разі потреби захисту

«національної безпеки», «єдності держави» та «суспільної моральності». Уряду надавалося право вводити надзвичайний або облоговий (воєнний) стан. Конституція передбачала всенародні вибори однопалатного ВНЗТ, яким надавалася вся повнота законодавчої влади, право призначати прем'єр-міністра та формувати Раду міністрів, відповідальну перед парламентом, і навіть створювати Конституційний суд. Президенту, який обирається Великим національними зборами строком на 7 років, надавалися широкі повноваження щодо виконавчої лінії та право вето на законодавчі акти.

За формою державно-територіального устрою Туреччина є унітарною державою, яка поділяється на провінції (вілайети), райони та підрайони. До складу підрайонів входять громади (села). У провінціях функціонують, обрані населенням терміном на 5 років, представницькі органи місцевого самоврядування – ради. Останні створюють виконавчі органи. У кожній провінції діє призначуваний урядом губернатор, який не тільки репрезентує інтереси центрального уряду, а й здійснює більшість рішень провінційної ради. Інститути місцевого самоврядування створюються також у містах.

Після впровадження Конституції 1982 р. реформи державного устрою практично не проводилися, що дало певну стабільність країні, стійкість конституційних розпоряджень для політичних інститутів.

На рубежі 2000-х років у турецького народу набирає підтримку партія ісламістського консервативного спрямування, зокрема Партія справедливості та розвитку під керівництвом Реджепа Таїпа Ердогана, що засновує свою діяльність на етатистських та релігійних началах одночасно.

У 2001 р. під час підготовки країни до вступу в ЄС, в Конституцію 1982 р. внесено поправки: усунуто обмеження на свободу слова та забезпечення повного користування профспілковими правами; уточнено критерії віднесення партій до «центрів антиконституційної діяльності» та порядку їх заборони; обмежено повноваження Ради національної безпеки та інше. У 2004 р. були внесені наступні поправки:

закріплено рівноправність чоловіків та жінок, скасовано смертну кару, скасовано суди державної безпеки, введено пріоритет міжнародно-правових норм над національним законодавством. У 2007 р. новий пакет поправок: вибори Президента стали прямими, термін його повноважень було скорочено до 5 років, обмеження на переобрання скасовано, строк повноважень ВНЗТ скорочений на 4 роки тощо.

У 2016 р. стався невдалий військовий переворот, який підштовхнув владну еліту на чолі з Р. Ердоганом до створення нової конституції. В квітні 2017 р. проект конституції був винесений на референдум. Проект конституції вносив наступні поправки:

- ❖ президент обиратиметься всенародним голосуванням, зможе правити протягом двох п'ятирічних термінів, а також матиме можливість підтримувати офіційний зв'язок зі своєю партією;

- ❖ уряд формуватиметься президентом незалежно від парламенту, а посада прем'єр-міністра ліквідується. Так само президент буде вільний у призначенні своїх помічників і заступників, сконцентрувавши в своїх руках всю повноту виконавчої влади;

- ❖ парламентські та президентські вибори будуть проводитись одночасно;

- ❖ каденція парламенту зростає до 5 років;

- ❖ пропонується збільшити чисельність парламенту (з 550 до 600 депутатів) та знизити вік кандидатів у депутати з 25 до 18 років;

- ❖ парламент та президент матимуть повноваження обирати членів Вищої ради суддів та прокурорів: з 13 членів 7 обиратиме парламент та 6 особисто президент;

- ❖ президент отримає право додаткового цивільного контролю армії через створення спеціальної Державної наглядової ради і право призначати голову Генерального штабу ЗС Туреччини.

Народний референдум підтримав проект Конституції 2017 р., яка була введена в дію у 2018 р. під час позачергових парламентських виборів. Таким чином, в Туреччині затвердилась централізована президентська республіка.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Судова система Туреччини складається із судів загального права, спеціалізованих кримінальних судів та Верховних судів. До Верховних судів належать:

- ❖ Конституційний суд – виявлення відповідності конституції законам ВНЗТ, указам президента і уряду та вирішення окремих справ щодо порушення прав людини;
- ❖ Касаційний суд – приймає остаточні рішення в звичайній судовій системі. Його висновки є прецедентами для судових рішень у судах першої інстанції по всій країні, з метою забезпечення однакового застосування;
- ❖ Державна рада – приймає остаточні рішення в адміністративному судочинстві;
- ❖ Суд з питань юрисдикції є останньою інстанцією врегулювання суперечок щодо вироків та компетенції судових, адміністративних чи військових судів.

До судів загального права належать цивільні суди. Вони розглядають справи з питань права власності, порушення договору, розлучення та спадкування. Існує дві форми цивільних судів: суди миру та цивільні суди першої інстанції. Суди миру є найнижчими цивільними судами в складі одного судді. Суд миру є в кожному районі країни. Друга форма – це цивільні суди першої інстанції, які є основними судами. Їх юрисдикція охоплює всі цивільні справи, крім тих, що передані до мирних судів. У межах цивільних судів першої інстанції існують спеціалізовані суди з певних правових сфер: кадастрові, господарські, суди споживачів, виконавчі суди, сімейні, суди з питань інтелектуальної та промислової власності, трудові суди.

Кримінальні суди, незважаючи на те, що покарання в Туреччині вже не поділяються на легкі та важкі, все ще поділяються на незначні та важкі. Кримінальні суди першої інстанції (кримінальні суди) – це суди, рішення в яких приймає один суддя по незначним справам та справам

неповнолітніх. Важкі кримінальні суди (Центральний кримінальний суд) складається з головуючого судді та двох членів з прокурором. В їх компетенцію входять справи, що передбачають покарання з п'яти років і вище.

Адміністративні суди діють на провінційному та обласному рівнях і вирішують справи з питань заповіту, банкрутства та громадянства.

В Туреччині існує Рахунковий суд, який є вищою аудиторською установою. Йому парламент доручає аудит всіх рахунків, пов'язаних з доходами, видатками та майном урядових відомств, що фінансуються із державного бюджету. Рішення Рахункового суду є остаточним і апеляції не підлягає.

Прокуратура є часткою судовою системи і діє в межах Конституції та Закону «Про створення, обов'язки та юрисдикцію судів першої інстанції та апеляційних судів» (2004 р.) Прокуратура існує у кожній провінції та районі, де є суд. В кожному офісі створюються посади керівника (Генеральний прокурор) та прокурорів. Вища рада суддів та прокурорів призначає прокурорів на посади за рекомендацією Міністерства юстиції. Центральним органом є Офіс Генерального прокурора.

Поліція разом із жандармерією та береговою поліцією, входять до складу Міністерства внутрішніх справ. Структурою управління національної поліції є Генеральний Директорат, який складається з Центральної організації та територіальних підрозділів. На чолі Директорату стоїть Генеральний директор, у якого є п'ять заступників. В цілому Генеральний Директорат має 8 оперативних та 21 неоперативних департаментів. Свою діяльність поліція базує на Законі № 2559 «Про обов'язки та повноваження поліції». Територіально поліція діє у всіх 81 провінціях та 957 районах.

Право сучасної Туреччини належить до романо-германської правової сім'ї з певним використанням ісламських традицій.

Цивільне право сучасної Туреччини формувалась починаючи з 1926 р., коли на основі швейцарського Цивільного кодексу був сформований національний кодекс. Його введення посилює розрив світського законодавства з мусульманським правом в галузі сімейних і спадкових

відносин. Новий ЦК забороняв багатозлюбність, однобічне розірвання шлюбу чоловіком, нерівний розподіл спадщини між синами й дочками померлого тощо. Втім, традиціоналістське суспільство не сприймало модерне законодавство і залишалося вірним старим звичаям. Тому, правлячі кола країни були вимушені доповнювати і вносити численні поправки до ЦК.

Торговий кодекс вперше вийшов у 20-х роках ХХ ст. Друга редакція торгового кодексу вийшла у 1956 р., який проголошувався часткою ЦК. Торговельний кодекс складається зі вступу, п'яти частин і заключних положень. Частина перша дає визначення підприємця, містить положення про торговий реєстр, торгове ім'я, несумлінну конкуренцію, ведення торгових книг, комерційне представництво; частина друга стосується торгових компаній, третя включає правила про комерційні документи (векселя, чеки, товаророзпорядчі документи); четверта – торгове мореплавання; а п'ята – страхування.

Трудове право має своїм джерелом Конституцію. Відповідно до неї держава бере на себе зобов'язання забезпечити кожному справедливую частку в національному прибутку, ліквідувати економічну та соціальну нерівність і надати особливого захисту економічно слабким особам. Кожен має право на працю і свободу, укладати трудовий договір у будь-якій обраній сфері суспільного життя; право відмовитися від роботи, що не відповідає вікові, стану здоров'я чи статі; проголошено право працівників і роботодавців створювати асоціації, укладати колективні договори; право працівників на страйк, а роботодавців – на локаут; держава зобов'язується приймати адекватні економічні, соціальні й фінансові заходи для захисту інтересів працівників, для забезпечення справедливої заробітної плати, достатньої для пристойного існування. Доповнюють конституційні гарантії закони: про працю (1971 р.), про працю моряків (1967 р.), про профспілки (1983 р.), про колективні договори, страйки й локаути (1983 р.), про трудові суди (1950 р.) тощо.

Специфіка трудового права Туреччини полягає у встановленні державної монополії на діяльність з питань трудового посередництва,

заборони приватних бірж праці і в більш низькому, ніж у Західній Європі, рівні правових гарантій умов та охорони праці.

Кримінальне кодекс Туреччини прийнятий у 2004 р., чинний від 1 червня 2005. Замінив КК Туреччини 1926 р. Є результатом значної реформи турецького кримінального права, яка, серед іншого, мала забезпечити гармонізацію права Туреччини з правом Європейського союзу у рамках підготовки Туреччини до вступу в ЄС. Під час підготовки проекту нового КК турецький законодавець адаптував значну кількість положень КК ФРН. Кодекс складається із Загальних положень (Книга I, ст. 1-75) та Особливих положень (Книга II, ст. 76-343) і містить також три статті Заклучних положень (включаючи статті 344 і 345). Книги Загальних та Особливих положень КК Туреччини відповідають за змістом Загальній та Особливій частинам європейських кримінальних кодексів.

ВИСНОВКИ

Представлені чотири держави Азії (в цілому на азійському континенту 47 країн) є вдалим прикладом соціально-політичної та економічної модернізації. Кожна з визначених країн мала свої відправні політичні умови і соціально-економічні особливості. Ключову роль в процесі модернізації грала держава та національна еліта, які виробляли самобутню ідеологію і модель реформ. Цей комплекс дозволив еліті консолідувати суспільство на кардинальні перетворення, сконцентрувати всі інтелектуальні зусилля на управлінський та економічний прориви, створити нові правові системи і покращити умови життя народу. Провідна роль держави в економічних процесах модернізації азійських держав, дає можливість характеризувати цю модель як «державно-капіталістичну».

Модернізація азійських країн не відбувалась в межах спрощеної схеми «традиціоналізм – сучасне модернізоване суспільство», це був багатомірний і багаторівневий історичний процес, який продовжується і зараз. Японський досвід вказує на загрозу перетворення держави в мілітаристську імперію, яка під гаслом «Азія – для японців» стала одним

із винуватців розв'язання II світової війни. Посткомуністичний Китай, хоч і модернізований, є прикладом недемократичної, авторитарної держави, що прагне світового панування. Індійський досвід говорить про певні межі можливості швидко модернізувати суспільство, неможливість зруйнувати старі архаїчні принципи соціальних відносин – варнокастову систему. Досвід Туреччини вказує на можливість планової зміни світоглядних переконань від мусульмансько-традиціоналіської спільноти, країни реформувалась на світську, централізовану і демократичну державу.

Всі означені держави широко використовували і залучали європейський правовий досвід, певно тому національні правові системи визначених країн, з яких у певному сенсі виходить Туреччина, відносять до змішаних або гібридних правових систем. Вони поєднують традиційні джерела права і сучасні буржуазні норми.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Розкрийте зміст наступних термінів та понять: *сьюгуната, Мейджі, Дайніхон, тенно, генто, «Сакуракай», «Айкедзюку», дзабайцу, префектури, Іхетуань, Тунменхой, сатьяграха(гандизм), сикхи, танзимат.*

2. Спираючись на текст теми заповнити таблицю:

	<i>Японія</i>	<i>Кітай</i>	<i>Індія</i>	<i>Туреччина</i>
<i>Характеристика країни на початок XX ст.</i>				
<i>Методи і терміни боротьби за новітній стан країни</i>				
<i>Сучасна форма держави</i>				
<i>Законодавча влада</i>				
<i>Виконавча влада</i>				
<i>Ключові кодекси держави</i>				

САМОКОНТРОЛЬ

I. Дайте відповідь н тестові завдання:

1. У якому році була прийнята Перша Конституція Японії?

- a. 1868.
- b. 1881.
- d. 1889.
- c. 1871.

2. Хто обирається Палатою депутатів з числа депутатів, які представляють парламентську більшість?

- a. Віце-прем'єр.
- b. Прем'єр-міністр.
- d. Заступник президента.
- c. Представник палати лордів.

3. Вищим органом виконавчої влади в Японії є:

- a. Президент.
- b. Прем'єр-міністр.
- d. Заступник президента.
- c. Кабінет міністрів.

4. Вищий державний орган керівництва Збройними силами, який очолює Голова КНР:

- a. Військовий комітет.
- b. Центральна військова рада.
- d. Імператор.
- c. Воєнкомат.

5. Під час прийняття «Шестирічного плану» економічного розвитку була введена єдина грошова одиниця:

- a. Юань.
- b. Долар.
- d. Злата.
- c. Єна.

6. Кардинальна зміна соціально-економічного та політичного укладу суспільства в 1958р. КПК має назву:

- a. «Трьох червоних прапорів».
- b. «Пташка Мао».
- d. «Іхетуань».
- c. «Три народні принципи».

7. Мусульманська Ліга мріяла створити «Країну чистих» під назвою:
- a. Іран.
 - b. Ірак.
 - d. Кашмір.
 - c. Пакистан.
8. В 1885 р. була сформована перша опозиційна партія :
- a. ІНК.
 - b. ВЗНП.
 - d. ЗУНР.
 - c. ГУР.
9. Які суди діють на провінційному та обласному рівнях і вирішують справи з питань заповіту, банкрутства та громадянства у Туреччині:
- a. Кримінальні суди.
 - b. Адміністративні суди.
 - d. Цивільні суди.
 - c. Сімейні суди.
10. Структурою управління національної поліції є:
- a. Генеральний Директорат.
 - b. Генеральний Секретаріат.
 - d. Центральний Директорат.
 - c. Центральний Секретаріат.

II. Доповнити речення:

1. Китай і Туреччину можна характеризувати як держави...
2. Індія була «класичною» колонією ...
3. В роки «великих реформ Мейджі» без будь-якого втручання зовні, були проведені ...
4. В 1875 р. як апеляційна інстанція префектурних судів була створена ...
5. Під демократичними гаслами в 1885 р. була сформована перша опозиційна партія – ...
6. За Конституцією Індія проголошувалась ...
7. Щоб ослабити суспільний вплив ІНК і розколоти антиколоніального рух в 1906 р. англійці поділили найбунтівну провінцію Бенгалію на ...
8. Уряд Джавахарлалу Неру провів наступні реформи: ...

9. В умовах архаїчного державного управління, загрози втрати економічної та політичної незалежності в середовищі військових та серед емігрантів чинному політичному устрою ...

10. В 1961 р. референдум прийняв нову Конституцію 1960 р.. Турецька республіка проголошувалась ...

III. Питання до самоконтролю:

1. Як відбулось падіння монархії в Китаї?
2. Охарактеризуйте наслідки громадянської війни в Китаї?
3. Які основні етапи Сінхайської революції?
4. Як відбулось утворення Китайської Народної Республіки?
5. Як відбилися на розвитку КНР політика «великого стрибку» та «Культурної революції»?
6. Який державний устрій КНР за Конституцією 1982 р.?
7. У чому суть розбудови «соціалізму з ринковою економікою»?
8. Охарактеризуйте судову систему КНР?
9. Які особливості державно-правового розвитку Японії у першій половині XX ст.?
10. Які причини і наслідки встановлення нацистсько-мілітаристського режиму в Японії?
11. Як вплинув на розвиток післявоєнної Японії американський окупаційний режим?
12. Охарактеризуйте форму правління та державного режиму
13. Японії за Конституцією 1947 р.
14. Надайте характеристику державного устрою Японії?
15. Які зміни відбулись у правовій системі Японії в Новітній час?
16. Охарактеризуйте судоустрій та судочинство в Японії?
17. Назвіть етапи індійського національно-визвольного руху?
18. Охарактеризуйте державний устрій Індії за Конституцією 1950 р.?
19. Які особливості форми правління та територіального устрою в Республіці Індії?

20. Як розвивалась індійська правова система в колоніальний період?
21. Назвіть основні джерела індійського права?
22. Охарактеризуйте систему судоустрою Індії?

Список допоміжної літератури до теми

1. Ахмедова Е. Р. Конституційний референдум у Туреччині 2017 року: вплив на Європейське майбутнє країни. Південноукраїнський правничий часопис. 2017. № 2. С. 146–150.
2. Бостан С. К., Бессонова Д. А. Національна поліція Туреччини: структура, обов'язки повноваження. Порівняльно-аналітичне право. 2018, № 5. С. 197–200.
3. Вороніна М. А. Феномен японської правової системи. Характеристика та особливості. Право та інноваційне суспільство : електрон. наук. вид. 2016. № 1 (6). С. 81–89.
4. Головащенко В. І., Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець XIX – друга третина XX ст.): навчальний посібник. К. : Либідь, 2010. 520 с.
5. Кириченко В. П. Нова історія країн Азії, Африки та Латинської Америки. К. : Либідь, 2002. 168 с.
6. Козацький А. Новітня історія країн Азії та Африки (1918-1999): Курс лекцій. Львів, Афіша, 2005. 430 с.
7. Мамедова А. Е. Система джерел права Туреччини. Правова держава. 2017. № 27. С. 12–18.
8. Мехальчук В. П. Система покарань за кримінальним кодексом України та Туреччини. Держава та регіони. Серія Право. 2012. Вип. 3. С. 133–138.
9. Міщенко О. П. Політико-правова система Туреччини в період 1918–1945 років. Автореф. дис. канд. юрид. наук. КНУ. 2002. 23 с.
10. Правові системи сучасності : навчальний посібник / Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук [та ін.] за ред. Ю. С. Шемшученка ; НАНУ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К. : Юридич. думка, 2012. 492 с.

11. Рожко В. В. Проблема суддівського розсуду в правових системах Японії та Китаю. Науковий Вісник. Львівського державного університету внутрішніх справ 2015, № 1. С. 56–71.

12. Сергійчук І. М. Новітня історія країн Азії та Африки (1918 – кінець ХХ ст.). Суми, Університетська книга, 2002. 288 с.

13. Сорокіна, А., Лапкін, А. Прокуратура Турецької республіки: характеристика окремих аспектів та порівняння із українським законодавством. *Збірник наукових праць Public communication in science: philosophical, cultural, political, economic and IT context Volume 5, 2020*, С. 42–45.

14. Стрельченко О. Г. Організація публічної влади Японії: адміністративно-правовий аспект. Правове регулювання економіки. 2017. № 16. С. 101–110.

15. Туркіна І. Є. Система органів судової влади в механізмі державного управління Китаю. Публічне управління : теорія та практика : збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління. Харків : Вид-во «ДокНаукДержУпр». 2013. С. 27–32.

16. Чан Бін Лін. Ключові принципи кримінального права Китайської Народної Республіки. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2016. № 2. С. 31–34.

17. Шаповал В. М. Державний лад країн світу. К. : Український центр правничих студій, 1999. 320 с.

ГЛОСАРІЙ ПОНЯТЬ ТА ТЕРМІНІВ

А

Аболіціонізм – рух у США наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. за скасування рабовласництва, що виявився у масштабних політичних акціях і повстаннях афроамериканців.

Абсолютна монархія – різновид одноосібної форми правління, за якої вся повнота законодавчої, виконавчої та судової влади концентрувалася в руках спадкового глави держави.

Авілуми – особлива група вільного населення Стародавнього Вавилону, наділена певними перевагами та привілеями.

Авторитаритарний режим – державно-правовий режим, заснований беззаперечною підкоренні владі, диктатурі.

Агнат – член сім'ї, заснованої на владі домовладки в Стародавньому Римі, так званої агнатської сім'ї. Агнатська сім'я складалась з домовладки та підпорядкованих йому інших членів, які вважались один одному агнатами. Агнати не завжди були між собою кровними родичами.

Агора – у давніх греків народне зібрання, а також площа, де воно відбувається (обабіч площі знаходилися храми, державні установи, порти з торговими лавками).

Адміністрація – орган управління виконавчої влади, а також влада взагалі; посадові особи управління.

Айкедзюку – японська імперсько-екстремістська організації «Школа любові до рідної землі» в Японії в 30-х рр. XX ст.,

Акт нормативний – офіційний письмовий документ, який приймається уповноваженим органом, встановлює, змінює чи скасовує норму права.

Акт про Британську Північну Америку – конституція Канади 1867 р.

Акт про престолонаслідування 1701 р. – конституційний акт, який визначив порядок престолонаслідування і формування державного механізму Англії (з XIX ст. – Великої Британії).

Акт про супрематію – два парламентських акти (1534 й 1559 рр.), які на законодавчому рівні закріпили розрив англіканської церкви з католицькою в ході Реформації й передали монарху верховні повноваження в англіканській церкві.

Алод – в добу феодалізму подарована знаті королівська земля, що ставала успадкованою власністю, яка могла вільно відчужуватися.

Амністія – часткове або повне звільнення від судового покарання певної категорії осіб, яке здійснюється верховною владою.

Англіканська церква – протестантська церква, що виникла у XVI ст.; у Великобританії. У догматиці англіканської церкви поєднуються положення протестантизму про спасіння власною вірою та католицизму про рятівну силу церкви. Церковну ієрархію очолює король.

Англосакси – загальна назва германських племен англів, ютів, та фризів, що у V–VI ст. завоювали Британію. У VII–X ст. склалася англосаксонська народність, що містила й кельтські елементи.

Англосаксонське завоювання – завоювання кельтської Британії германськими племенами англів, саксів, ютів та фризів у V–VI ст. До кін. VI ст. склався ряд англосаксонських королівств (Кент, Уессекс, Суссекс, Ессекс, Сх. Англія, Нортумбрія, Мерсія).

Анексія – насильницьке приєднання всієї країни або її частини до іншої держави. Грубе порушення норм міжнародного права.

Античність – (від лат. anti- quis – древній) – назва греко-римського періоду стародавньої історії, що існували понад тисячоліття, приблизно з IX–VIII ст. до н. е. до IV–V ст. н. е. Антична цивілізація охоплювала не лише Елладу та Рим стародавній, але також грецькі колонії й римські провінції, зокрема й ті, що були на території сучасної України.

Апарат – сукупність установ, органів чи осіб, які виконують певні функції державного управління.

Апелла – народне зібрання у Спарті; найвищий орган влади, однак його рішення, що герусією або царем визнавалися шкідливими, відмінялися. Збиралося щомісячно на відкритому місці; голосування проходило криком.

Апеляція – оскарження рішення суду до вищої судової інстанції з метою перегляду справи.

Арбітраж – вирішення спірних питань арбітрами, третейськими суддями; державний орган, що займається такими справами.

Ареопаг – орган управління Афін, який обирав і контролював діяльність архонтів.

Аристократична республіка – форма правління, де формальне право брати участь у виборах найвищих органів влади належить лише певним верствам населення.

Аристократія – найвищий родовитий прошарок панівного класу; привілейована частина класу або інших соціальних груп.

Архонт – найвища посадова особа в давньогрецьких полісах. В Афінах близько середини VII ст. до н.е. діяла колегія архонтів. У V ст. до н.е. втратили значення.

Атимія – вид покарання в Афінській державі, який полягав у позбавленні правопорушника громадянських прав.

Англосаксонське (англо-американське) право – одна з основних сучасних міжнародних сімей права, найважливішими відмітними рисами якої є: відсутність внутрішнього поділу на публічне та приватне право, значення прецеденту як джерела права тощо. Англосаксонська правова сім'я включає в собі національні правові системи Великої Британії, США, Канади, Австралії, Нової Зеландії та інших країн.

Антитрестове законодавство – закони в США, які забороняють будь-які об'єднання фізичних і юридичних осіб з метою створення монополій та встановлення обмежень вільної торгівлі.

Асиза – 1) в Середні віки в Англії і Франції – засідання, збори. Згодом – збори присяжних, що збиралися для вирішення земельних спорів і кримінальних справ; 2) збірки звичаєвого права періоду Середньовіччя.

Аторней – службова особа юстиції в США та Англії, виконує прокурорські функції.

Б

Басилевс (василевс) – племінні вожді Стародавніх Афін. Згодом цим терміном іменували архонтів, котрі займалися питаннями релігійних культів і відали судочинством у кримінальних справах.

Бальяжі – адміністративні одиниці, на які була поділена територія домена короля Франції в добу класичного Середньовіччя.

Бенефіцій – земельні ділянки разом з селянами, які надавалися франкським королем у довічне користування феодалу за військову службу.

Березневі поля – щорічні військові огляди народного ополчення франків. Пізніше – феодальні з'їзди.

Білль – в Англії, США, Ірландії, Канаді та ін. – законопроект, що вноситься на розгляд законодавчого органу. Прийнятий закон.

Білль про права – перші 10 поправок до Конституції 1787 р. прийняті у США 1789 р.; вступив в силу у 1791 р. Проголошував свободу слова, преси, зібрань, релігійного віросповідання, виокремлення церкви від держави тощо.

Біль про права – прийнято парламентом Великобританії у 1689 р. Різно обмежив владу короля та гарантував владу короля та гарантував права і свободи парламенту, заклав основи англійської конституційної монархії.

Боярська Дума – орган влади Московського царства в XVI ст. До її складу входили путні бояри (відали окремими галузями дворцевого княжого господарства) та особи, що відали адміністративним управлінням держави (тисяцькі, окольничі та інші). Роль Боярської думи була суттєво підірвана опричніною.

Брахмани – жрецька знать та їх родичі в Стародавній Індії.

Британська імперія – поняття, що включає Великобританію та її колоніальні володіння; увійшло в офіційний вжиток у 1970-ті рр.

У ХХ ст. в процесі розпаду колоніальної системи замість поняття Британська імперія увійшло в обіг поняття Британська співдружність нації, Співдружність.

Буле – Рада 500, законодавчий орган Афін.

Бундесрат – за Конституцією Німеччини 1871 р. верхня палата імперського парламенту; за Конституцією ФРН 1949 р. верхня палата парламенту. Орган представництва земель.

Бундестаг – нижня палата парламенту Німеччини за Конституцією ФРН 1949 р.

Бюрократизм – система управління, за якої діяльність органів влади ускладнена тяганиною і спрямована головним чином на забезпечення відомчих чи особистих інтересів на шкоду інтересам усього суспільства.

В

Вавилон – стародавнє місто у Месопотамії, на південний захід від сучасного Багдада. У ХІХ–VI ст. до н.е. столиця Вавилонії.

Вавилонія – держава поч. II-го тис. – 539 р. до н.е. на півдні Месопотамії (територія сучасного Іраку) У період розквіту (за Хаммурапі, ХVІІІ ст.) – централізована рабовласницька держава. Завойована персами.

Вайш'ї – варна селян-общинників, ремісників та дрібних торговців в Стародавній Індії.

Вакф – нерухома власність (насамперед, земля) у мусульманських країнах, що передається як подарунок або за заповітом релігійній чи благодійній установі; не оподатковується і не відчужується.

Ван – титул царя в Стародавньому Китаї.

Варвари – у давніх греків та римлян назва всіх чужоземців, що розмовляли незрозумілою їм мовами та чужих їх культурі (германців тощо).

Варварські правди – збірники норм звичаєвого права німецьких племен, створені у період V – середини ХІ ст. Приклади: Вестготська правда, Бургундська правда, Салічна правда, Алеманська правда, Саксонська правда та інші. Варварські правди поєднували місцеві

звичаї й окремі норми римського права. Таке безсистемне поєднання різних за своєю природою норм у правознавстві отримало назву еkleктики.

Варни – особливі соціальні групи вільного населення Стародавньої Індії, нерівні за своїм суспільним становищем, правами та обов'язками; замкнуті соціальні стани.

Васал – землевласник-феодал, який знаходився у залежності від свого пана (сюзерена) і зобов'язаний йому різними повинностями (головним чином – службою).

Васалітет – у середні віки у Західній Європі система відносин особистої залежності одних феодалів – васалів від інших – сеньйорів. Васал зазвичай отримував від сеньйора феод та був зобов'язаний нести за це відповідні повинності (перш за все – військову службу). Великі феодали, які ставали васалами верховного сеньйора (сюзерена), у свою чергу мали васалів.

Веди – релігійні книги у Стародавній Індії.

Веймарська республіка – німецька держава у 1919–1933 рр., яка відповідно до Конституції Німеччини, прийнятої 31 липня 1919 р. у Веймарі Національним зібранням (обрано у січні 1919 р.), була конституційована у формі демократичної парламентської федеративної республіки (імперії).

Вексель – цінний, борговий документ, який зобов'язував боржника сплатити кредитору суму грошей у встановлений термін.

Велика Ремонстрація – акт, прийнятий «Довгим» парламентом 22 листопада 1641 р., один із найзначніших документів першого етапу Англійської революції.

Велика Хартія вольностей – грамота, що була підписана у 1215 р. англійським королем Іоанном Безземельним. Обмежувала права короля і надавала деякі привілеї лицарству, верхівці вільного селянства, містам. Мала велике значення для утворення англійської станової монархії і парламенту. Входить до числа діючих актів неписаної Конституції Великої Британії.

Велике переселення народів – умовна сукупність етнічних переміщень в Європі у IV – VII ст. германців, слов'ян, сарматських та ін. племен на території Римської імперії. Безпосереднім поштовхом до Великого переселення народів було масове переміщення гунів (з 70-х рр. IV ст.). Велике переселення народів сприяло розпаду Римської імперії.

Вербальні договори – це договори, що уклалися на підставі усного проголошення певних слів, формул або фраз і були поширені в римському праві. Юридичну чинність вони набували з моменту проголошення (з лат. *verbis* – вербальні). Це найдавніші договори, стимуляція, обіцянка вільно-відпущеника патрону при звільненні, обіцянка про встановлення посагу.

Вергельд – грошовий штраф в Салічній правді, що сплачувався за вбивство родині потерпілого.

Вершники – заможна соціальна верства Стародавнього Риму, що складалася з чиновників, купців, лихварів.

Вестмінстерський статут 1931 р. – прийнятий англійським парламентом. Офіційно закріпив рішення Імперської конференції 1926 р. про самостійність домініонів у внутрішніх та зовнішніх справах, їх рівність з метрополією. Насправді Великобританія зберігала контроль над зовнішньою політикою домініонів, що поступово слабшав з розвитком і зміцненням їх незалежності.

Вето – право відхилення главою держави прийнятого парламентом закону.

Вибори – передбачена конституцією чи іншими документами форма волевиявлення народу з метою формування органів державної влади чи місцевого самоврядування.

Виборче право – система правових норм, що регулюють виборчі відносини в державі.

Виборчий ценз – спеціальні умови надання громадянам виборчих прав (наприклад, володіння майном, рівень освіченості, термін проживання в державі або на певній території тощо).

Види покарань – установлений законом обов'язковий перелік покарань за ступенем їх тяжкості чи за іншим принципом.

Виморочне майно – майно, яке залишилося після власника без спадкоємця.

Вігі – партія ліберальної буржуазії в Англії.

Віденський конгрес – міжнародна конференція, що проходила з 1 листопада 1814 до 9 червня 1815 року у Відні, під час якої були прийняті важливі рішення, що стосуються територіальних змін в Європі.

Візантійське право – правова система Візантії (VI–XV ст.), основою якої була кодифікація Юстиніана. Характеризувалася дуалізмом церковного та світського права (норми містилися у особливих збірниках – «Номоканонах»).

Візантія (Східна Римська імперія, Візантійська імперія) – держава IV–XV ст., створена при розпаді Римської імперії у її східній частині (Балканський п-ів, Мала Азія, південно-східне Середземномор'я).

Військова демократія – прадержавна форма управління первісним суспільством, яка характеризується низькою певних рис: правом воїна-общинника на земельну ділянку, частку воєнної здобичі та правом голосу на загальних зборах племені. Ключову роль у військовій демократії відігравав військовий вождь та його дружина.

Вождізм – персоніфікована форма влади, заснована на принципі всеохоплюючої ролі вождя; тип владних відносин, заснований на особистій відданості і близькості до персони, яка уособлює верховну владу.

Г

Гези – учасники партизанського руху, направлено проти панування Іспанії в Нідерландах в 60–70-ті рр. XVI ст. «Лісові гези» вели боротьбу на суходолі, а «морські гези» – на морі.

Гелієя – суд присяжних в Афінах, який володів законодавчими повноваженнями, остання інстанція законодавства.

Генерал-прокурор – чиновник у Російській імперії (з 1722 р.), який спостерігав за розглядом справ у Сенаті і був головним начальником сенатської канцелярії. Під його наглядом знаходилися також фіскали.

Генеральні штати – станово-представницький орган у середньовічній Франції.

Геомори – дрібні землероби в Давніх Афінах.

Геноцид – знищення окремих груп населення, цілих народів за расовою, національною чи релігійною ознакою.

Гербовий збір – податок, що стягується в деяких країнах при придбанні нерухомості і землі, а також при купівлі акцій, бондів та інших інвестиційних інструментів. Є своєрідним митом і стягується шляхом обов'язкового в певних випадках вживання виготовленого державою гербового паперу, або ж накладання на звичайний папір спеціальної марки, яку купують у держави.

Герусія – збори старійшин найсильніших і найвпливовіших родів Спарти, головний орган державної влади, до складу якого входили 28 геронтів з віковим цензом 60 років та два архагети.

Гільдія – купецька або ремісничка корпорація.

Глосатори – в Середні віки італійські юристи, коментували і тлумачили римське право шляхом складання нотаток на полях текстів римських кодексів.

Гомстед – ділянка землі в 160 акрів (приблизно 65 га) під ферму на вільних землях Канади і США.

Граф – посадова особа, призначена франкським королем для управління округом.

Громадянство – політико-правовий зв'язок держави та особи, який, з одного боку, поширює на особу державну владу, а з іншого, забезпечує здійснення прав особи та її обов'язків як на території держави, так і за її межами.

Д

Dictatus papae – акт папи Григорія VII (1075 р.), який затверджував головування влади церкви над світською владою.

Давньосхідна деспотія – форма правління, яка характеризувалась: а) необмеженою владою монарха; б) зосередженням в його руках релігійної

влади; в) наявністю централізованого розгалуженого чиновницького апарату; г) визнанням монарха верховним власником землі.

Дигести чи Пандекти Юстиніана – кодифікація творів видатних римських юристів, яка містила зібрання фрагментів 2000 творів 39 римських юристів, в основному тих, які мали право офіційного тлумачення законів. Дигести поділяються на 50 книг, книги – на титули (окрім 30–32 книг, які не мають титулів). Всього в Дигестах зібрано 432 титули.

Декларація – офіційна або урочиста програмна заява; назва деяких офіційних документів з повідомленням якихось даних.

Декларація незалежності – основний документ американської державності, прийнятий у 1776 р., яким проголошувалася незалежність північноамериканських колоній від Англії та декларувалися права і свободи людини.

Декрети – судові рішення, винесені римським імператором. Пізніше – один із видів нормативно-правових актів, котрі видавалися органами державної влади.

Делікт – будь-яке правопорушення, тобто вчинення дії, що суперечить закону.

Деми – територіальні одиниці в Афінах, на які поділялися *філи*.

Демократична республіка – форма правління, за якої право участі у виборах органів влади належить всім громадянам країни.

Демократія – політичний режим, за якого єдиним легітимним джерелом влади в державі визнається її народ. При цьому управління державою здійснюється народом, безпосередньо (пряма демократія), або через обраних представників (представницька демократія).

Деміурги – в Давніх Афінах ремісники.

Денарій – срібна монета держави франків, що дорівнювала 1/40 соліда.

Денонсація – повідомлення однією стороною іншої про припинення дії укладеного між ними договору.

Департамент – відділ міністерства, найвищої державної установи; адміністративно-територіальна одиниця у Франції.

Держава – суверенна, територіальна організація влади, яка володіє спеціальним апаратом примусу і здатна через право робити свої веління загальнообов'язковими для всього населення країни, здійснювати управління в соціально-неоднорідному суспільстві.

Державна влада – авторитетна сила, здатна відповідними засобами і методами здійснювати вплив на поведінку людей у суспільстві.

Державна зрада – один із злочинів проти держави, який полягав у зумисному вчиненні діянь, що заподіяли чи можуть заподіяти шкоду суверенітету, територіальній цілісності чи безпеці держави.

Державний апарат – система державних органів, призначених виконувати певні визначені їм функції і забезпечувати роботу державного механізму.

Державний устрій – форма політичного устрою держави. Система відносин суспільних та політичних інститутів – класів, прошарків, партій. Ієрархічна структура державної політичної влади – парламент (законодавча влада), уряд (виконавча влада), суд (судова влада), суспільні організації.

Децимація – процедура покарання солдатів у римській армії, яка полягала у покаранні смертю кожного десятого з підрозділу.

Джати – найвища посадова особа у Стародавньому Єгипті.

Джентрі – середнє та дрібне дворянство в Англії XVI–XVII ст., яке пристосувалося до буржуазних умов; так зване «нове дворянство», основний союзник англійської буржуазії під час революції.

Джерела історичні – комплекс пам'яток минулого, носіїв історичної інформації, що становить джерельну базу історичної науки в цілому та окремих її розділів (історії Стародавнього світу, Середніх віків, нового та новітнього часу, історії окремих суспільств, держав тощо), а також конкретна наукових досліджень (монографій, статей, дисертацій тощо).

Дзабайцу – термін, який використовувався в Японській імперії для позначення конгломератів, чий вплив і розміри дозволяли контролювати значні частини японської економіки від періоду Мейдзі до кінця Другої світової війни.

Дигери («копачі») – в добу Англійської революції представники найбільш радикальної частини левелерів, до якої входили найбідніше селянство та міський люмпен.

Диктатор – найвища посадова особа в Римі, якій вручалась влада за надзвичайних обставин. Особа, якій надана необмежена влада в певній галузі управління.

Диктатура – нічим не обмежена, не заборонена ніякими законами влада, що спиралася на пряме насилля.

Дими – спортивно-політичні партії Візантії, створені у IV ст. указом імператора, проіснували до IX ст. Володіли правом пред'являти вимоги басилевсам, брати участь у вирішенні найважливіших політичних питань, зокрема в проголошенні імператора. Очолював димарх, який міг розпоряджатися озброєною міліцією цього політичного об'єднання.

Директива – керівна вказівка, розпорядження, наказ.

Директорія – у 1794–1799 рр. керівний орган правління державою у революційній Франції.

Дискретність – роздільність, перервність, що протиставляється неперервності.

Діоцез – спершу міський округ (з I ст. до н.е.); у період принципату – частина провінцій; з часів Діоклетіана – велика адміністративна одиниця, до складу якої входило кілька провінцій. Очолював вікарій, підлеглий префекту преторія.

Дискримінація – обмеження в правах, позбавлення рівноправ'я.

Дигести Юстиніана – звід систематизованих і тематично об'єднаних уривків з творів римських юристів, що мали силу закону; одна з найважливіших складових частин кодифікації імператора Східної Римської імперії Юстиніана I.

Докімасія – перевірка перед буле або судом громадян Афін, які обиралися на державну посаду (магістратуру), щодо їхньої відповідності критеріям, необхідним для того, щоб обіймати певну посаду.

Домен – 1) королівські володіння в країнах Західної і Центральної Європи в епоху Середньовіччя; 2) сеньйоральна частина вотчини (помістя).

Домініони – назва самоврядних частин колишньої Британської імперії, а після 1931 р. (Вестмінстерський статут) – деяких країн, колишніх британських колоній, що отримали незалежність, стали членами Британської Співдружності націй та визнали главою держави британського монарха, представленого на їх території генерал-губернатором (Австралія, Канада тощо).

Драхма – срібна монета в Стародавній Греції.

Друга імперія – у Франції період правління Наполеона III (02.12.1852 р. – 04.09.1870 р.). Кінець Другої імперії поклала Версеньєва революція 1870 р.

Друга республіка – французька республіка, встановлена Лютневою революцією 1848 р. Існувала до державного перевороту Луї Бонапарта 2 грудня 1851 р., номінальною – до проголошення Другої імперії (2 грудня 1852 р.).

Дхармашастри – збірники релігійно-правових приписів – дхарм у Стародавній Індії.

Дхарми (з санскриту «закон, правило») – релігійно-філософська категорія «універсального Закону» або «правила» в індуїзмі та буддизмі. Термін вказує не на конкретний, а на фундаментальний закон. У давній європейській філософії аналог – логос.

Е

Евокація – право королівської юстиції Франції приймати до свого розгляду будь-які справи з некоролівського суду.

Евпатриди – панівна верхівка в Афінах, знать.

Едикти магістратів – одне з джерел римського права, публічне оголошення (звернення) магістрату до населення на рік, коли він знаходиться при владі.

Едили – посадові особи у Стародавньому Римі, які виконували поліцейські функції.

Екклесія – народні збори в Афінах та інших грецьких полісах.

Емір – військовий намісник халіфату, який очолював провінцію; він був підпорядкований тільки халіфу та призначався з кола найбільш наближених до нього людей.

Епонім – перший архонт Стародавніх Афін, наділений судовими повноваженнями у питаннях шлюбно-сімейних та спадкових відносин.

Ефорат – орган державного управління у Спарті (5 осіб), який здійснював контроль за діяльністю герусії та архагетів, а також виконував судові функції.

Ж

Жирондисти – політична партія часів Французької революції – представники радикальних торгово-промислових кіл Франції.

Жовтневий диплом – федералістська конституція, проголошена в імперії Габсбургів імператором Францем Йосипом 20 жовтня 1860 р.

З

Загальне право – однотипні норми права, які склались на основі практики королівських роз'їзних судів Англії і застосовувались по всій державі.

Закон – нормативний акт, що регулює найважливіші відносини в державі і має найвищу юридичну силу щодо актів інших державних органів і організацій.

Закон про поземельний податок – один із перших писаних законів Стародавнього Китаю, який був прийнятий у VI ст. до н.е. в царстві Лу і встановив приватне землеволодіння.

Закон Шермана – перший антитрестовий закон США, який проголосив злочином перешкодження вільної торгівлі створенням тресту і вступ у змову з такою метою.

Закони XII таблиць – найдавніша пам'ятка права Стародавнього Риму.

Закони держави Ешнунни – звід законів, який був укладений на початку XX ст. до н.е. Він містив тарифи цін на оплату найманої праці, статті сімейного, шлюбного та карного права.

Закони Драконта – один із перших судових збірників, укладених в Давніх Афінах наприкінці VII ст. до н.е. Не виключно, що сам Драконт був міфічною особливістю. До нашого часу закони Драконта не дійшли, але з повідомлень древніх авторів відомо, що вони санкціонували ряд релігійних приписів і звичаїв та запроваджували жорстокі покарання. Так, втратою карали не тільки святотатство, а й навмисне вбивство (ненавмисне каралось вигнанням), але й крадіжку овочів, ледарство. Кровна помста була заборонена.

Закони Ману – збірник приписів Стародавньої Індії, який визначав поведінку особи в приватному та публічному житті. Складання збірника приписується міфічному прародителю людей Ману. Ймовірно були складені у II ст. до н.е. – I ст. н.е. Містить 2650 шлок, об'єднаних у 12 розділів. За своєю суттю викладені норми мали релігійно-етичний характер.

Закони Хаммурапі – звід законів, названий на честь царя Вавилонії в 1792–1750 р. до н.е. Містив 282 статті, в основу покладено старе звичаєве право, шумерські судєбники, нове законодавство.

Закони царя Ліпіт-Іштара – звід законів, який відноситься до другої половини XX ст. до н.е., в якому, зокрема, регулюється статус рабів.

Закони Шульги – найвідоміший з відомих правових актів. Цей судєбник видав син царя Ур-намму Шульги (2093–2046 рр. до н.е.).

Законодавча Дума – орган влади в імперській Росії в 1906–1917 рр., утворений згідно з маніфєстом Миколи II, нижня палата парламенту.

Звичаї – правила поведінки людей, що склалися у процесі їх співжиття і закріпилися внаслідок довготривалого їх застосування.

Звичаї предків – одне з джерел римського права, санкціоноване римською державою правило поведінки, що склалося внаслідок фактичного застосування протягом тривалого часу, починаючи з царських часів. Найперший запис звичаїв предків (фактично їх санкціонування) – закони XII таблиць, прийняті в 450 р. до н.е.

Зіркова палата – найвища судова установа в Англії у 1487–1641 рр. Створена для боротьби із повстанською знаттю, потім стала знаряддям придушення руху супротивників абсолютистського ладу та англїканської

церкви (засідання палати відбулося в залі зі стелею, прикрашеною зірками).

Зобов'язальне право – підгалузь цивільного права, норми якої регулюють відносини майнового обігу, що виникають при переході матеріальних та інших благ від однієї особи до іншої.

Золота булла – законодавчий акт, прийнятий імперським сеймом і затверджений імператором «Священної Римської імперії» Карлом IV в 1356 р.

І

Ієрархія – порядок підпорядкування нижчих чинів чи посад вищим.

Ілку – земля, будинки та інвентар, надані чиновнику або воїну за службу в Стародавньому Вавилоні. Ця власність не могла відчужуватися (продаватися, заповідатися, даруватися тощо).

Ілоти – поневолені Спартою жителі провінцій Мессенії, які вважалися колективною власністю держави. Ілотія була специфічною формою рабства.

Імператив – безумовна, категорична вимога, повеління.

Імперія – складна багатонаціональна держава, що утворилася в результаті приєднання (добровільного чи примусового) нових територій, і в якій є абсолютною залежність її складових частин від верховної влади.

Імпічмент – вираження недовіри однієї з гілок влади іншій, яка мала своїм наслідком вихід останньої у відставку. Бере свій початок з Англії з кінця XIX ст. Таку процедуру запровадив парламент з метою підпорядкування своєму контролю органів державного управління. Процедура полягала у порушенні палатою громад перед палатою лордів (як найвищим судом держави) звинувачення проти певної посадової особи, яка підозрювалася у зловживанні владою.

Імунні грамоти – офіційні документи, які видавалися королівською владою світським земельним магнатам, монастирям та церквам і які вилучали відповідну територію з-під дії судової, поліцейської, фінансової та ін. юрисдикції державної влади.

Інвеститура – обряд офіційного введення васала у володіння землею.

Інкримінувати – пред'явити комусь звинувачення в чомусь.

Інститут права – певна галузь права, яка включає в себе правові норми, що регулюють якісно однорідні або тотожні суспільні відносини.

Інтенданти – особливі уповноважені королівського уряду Франції на місцях, які керували місцевою адміністрацією і судом в добу Середньовіччя.

Інтервенція – збройне втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої країни.

Іхегуань – китайський антиколоніальний рух в основі якого покладені даосько-буддійські віруванням, традиційні прийоми кулачного бою.

К

Казуїстична форма права – викладення правових норм не у загальному, абстрактному вигляді, а у формі конкретних випадків (казусів).

Камерарій – чиновник у Франції, завідувач королівською казною.

Канонічне право – сукупність правових та релігійних норм, створених церквою для регулювання відносин всередині церковної організації, а також між церквою та світськими особами.

Капітулярій – законодавчі постанови королівської влади у франкській державі.

Кароліна – кримінально-судове укладення Священної Римської імперії німецької нації ухвалене 1532 р. Отримало назву на честь імператора Карла V.

Кастри – особливі замкнуті суспільні групи населення в Стародавній Індії, які розрізнялися за своїми професійними заняттями і місцем в економічному житті держави.

Квестори – спочатку були помічниками консулів без визначеної компетенції, а згодом державними посадовцями (відали попереднім слідством з кримінальних справ, управляючи казначейством та архівами), обраними трибутними зборами.

Квіритське право – найдавніша система переважно звичайного права, яке регулювало відносини між корінними римськими громадянами – квіритами.

Квірити – повноправні римські громадяни.

Кворум – певне число учасників зібрання, засідання, достатнє для визнання його правомочним.

Канцлер – найвища посадова особа у Франції доби станово-представницької монархії, яка здійснювала поточне управління державою і контроль за діяльністю чиновників. Глава виконавчої влади в Німеччині – XIX-XXI ст.

Кияс – рішення судових справ за аналогією. Застосовувався у практичному судочинстві для швидкого вирішення справ та полягав у застосуванні норм Корану, Сунни та Іджми у випадках, які не були прямо прописані у текстах цих священних книг.

Кіас – вид правопорушення (злочину) в мусульманському праві (шаріаті), що передбачає насильницькі дії проти осіб (убивство, тяжкі тілесні ушкодження).

Клер – земельна ділянка разом з рабами (ілотами), яка надавалась у користування громадянину Спарти та не могла відчужуватися.

Клієнт – людина, що знаходилася в особистій залежності від повновладного члена римської общини – римського громадянина.

Книга царства Вей – один з перших зводів законів Стародавнього Китаю, який датується V–IV ст. до н.е. і складався з 6 розділів: закони про злодіїв, про розбійників, про ув'язнення, про піймання злочинців, про знаряддя страти і тортур.

Кодекс Юстиніана – зібрання законів, яке було прийняте 529 р. Кодекс містив 12 книг. Перша книга – Конституції з церковного права, з другої по восьму – з приватного, з десятої по дванадцяту – з публічного права.

Кодифікація – вид систематизації нормативних актів відповідно до галузей права, у процесі якої здійснюється перероблення їх змісту. Результатом цього є створення зведеного нормативного акту (кодексу).

Колабораціонізм (від франц. collaboration – співробітництво) – співробітництво населення з окупаційною владою та армією ворожої держави в період Другої світової війни. Термін уперше з'явився у Франції, частина правлячих кіл якої в травні-червні 1940 р. відмовилася від опору агресії Німеччини і стала на шлях співробітництва з нацистським урядом.

Колегія – група посадових осіб, які утворюють адміністративний, дорадчий чи розпорядчий орган.

Колегія стратегів – державна установа в Афінах, що складалася з 10 осіб і відала військовими справами.

Колонат – особлива форма виробничих відносин у Стародавньому Римі (найбільшого розвитку набула в період імперії) між великим землевласником і безпосереднім виробником (колоном). Землевласники здавали дрібні ділянки землі (парцели) в оренду колонам. У II ст. до н.е. – I ст. н.е. колон був юридично вільним, використовував працю своєї родини і рабів, вносив орендну плату грішми. З II ст. колон став безпосереднім виробником, оренду сплачував часткою врожаю, виконував певні повинності. У IV ст. колонів прикріплено до землі. Вони займали проміжне становище між рабами і вільними, були попередниками кріпаків.

Колони – суспільний прошарок залежного населення Риму періоду імперії, орендатори земельних ділянок.

Комендація – добровільне самовіддання селянина під покровительство патрона.

Коміції – народні збори в Римі (куріатні, трибутні, центуріатні).

Композиція – система штрафів, які сплачувалися родичам убитого замість кровної помсти.

Комуна – орган місцевого самоврядування в Середньовічній Франції.

Конвенціональні норми – сукупність загальноприйнятих у даній спільності правил і вимог, які грають роль найважливішого засобу регуляції поведінки її членів, характеру їх взаємини, взаємодії і спілкування.

Конгрес США – законодавчий орган, один з трьох найвищих федеральних органів державної влади США.

Консистерій – в Стародавньому Римі та Візантійській імперії – адміністративно-дорадчий орган при імператорі.

Конституції – у Стародавньому Римі законодавчі акти загальнодержавного значення, які видавались принцепсами та імператорами.

Конституційна монархія – монархія, при якій влада монарха обмежена так, що в деяких, або у всіх сферах державної влади він не володіє верховними повноваженнями.

Конституція – основний закон держави, що визначає засади суспільного й державного устрою, систему державних органів, порядок їх створення й діяльності, права та обов'язки громадян.

Консули – вищі посадові особи, влада яких у Римі обмежувалася народними зборами, а поза Римом була необмеженою. Вони командували військом, при цьому кожен консул, зазвичай, мав власну армію.

Континентальний конгрес – тимчасовий уряд, що виник в результаті Американської революції і був де-факто першим урядом США.

Контрасигнатура – особлива процедура, яка полягала в тому, що всі акти виконавчої влади, крім підпису короля, повинні бути підписаними відповідним міністром.

Копігольдери – нащадки колишніх кріпосних селян, які за користування своїми земельними ділянками продовжували виконувати феодалні повинності (Англія).

Коран – священна книга мусульман. Записи «одкровення Аллаха» для Моххамеда, що здійснювалися його послідовниками. Включає 144 глави (сури), що поділяються на аяти (вірші), всього 6219 аятів. Основну частину складають богословсько-міфологічні аяти. Правові приписи містяться приблизно у 500 аятах (переважно шлюбно-сімейне право та релігійні ритуали).

Королівська курія – (Велика рада) загальнодержавний орган державної влади і управління феодалної Франції, з'їзд найбільших феодалів країни.

Корупція – підкуп державних, політичних або громадських діячів, посадових осіб державного апарату, вчинений особою в певних інтересах.

Кріпацтво – система правових норм, що встановлюють залежність селянства від феодалів і неповну власність феодала на селянина-кріпака. Знайшло юридичний прояв у прикріпленні селянина до землі, праві феодала на працю і майно селянина, відчуженні його як із землею, так і без неї, обмеженні дієдатності селянина. У Західній і Центральній Європі VII – IX ст. селяни спадково перебували в особистій або судовій та адміністративній залежності від сеньйорів, але не були юридично прикріплені до землі або до сеньйора і не знали інших обмежень кріпосного права. Юридичне прикріплення селян до землі існувало у Візантії. З X по XV ст. елементи кріпацтва поширилися у Західній Європі щодо певних категорій селян. У Центральній і Східній Європі кріпацтво стало найважливішим елементом соціальних відносин.

Ку-клукс-клан – расистська організація білого населення в США. Створена у 1865 р. плантаторами південних штатів для боротьби проти громадянських прав негрів, проголошених після скасування рабства.

Культуркамф – назва, якою зазвичай окреслюють події в Німецькій імперії в 1871–1878 рр., коли канцлер Отто фон Бісмарк намагався зменшити вплив католицької церкви в країні.

Кутюми – місцеві звичаї Франції середньовічної доби.

Л

Ландтаг – місцеві представницькі законодавчі органи, земельний парламент в Німеччині.

Латифундія – велике землеволодіння, помістя.

Легати – посадові особи, що очолювали провінції у Стародавньому Римі.

Легісти – 1) китайські мислителі V–III ст. до н.е. Творці концепції деспотичної держави, яка є одноосібним творцем права (законів); 2) в Європі королівські юристи, освічені люди, що оволоділи курсом римського права. Найбільш впливова група посадових осіб при французькому королі доби Середньовіччя.

Лен – у Середньовіччі земельне володіння, надане васалу; право на таке володіння взамін виконання повинностей васала перед сеньйором.

Лендлорди – великі землевласники в Англії.

Лі – в стародавньому Китаю імперативна політико-правова традиція.

Лібералізм (від лат. *liberalis* – вільний) – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, демократичних свобод і вільного підприємництва. В основі ідей – свобода людини, її діяльності, необхідність гарантування і захисту цієї свободи системою законів, перед якими всі рівні. Виник в Європі у XVIII–XIX ст. На сучасному етапі визнає найвищими цінностями вільне підприємництво, приватну власність, свободу конкуренції та ринку, громадські свободи (слова, преси, асоціації), парламентський устрій.

Літеральні контракти – договори, укладені в письмовій формі в Стародавньому Римі.

Літи – категорія залежних людей (держава франків).

Літургія – повинності на користь держави, що накладалися на заможні верстви Афіньської держави.

Лугаль – військовий вождь Стародавнього Вавилону, згодом – вавилонський цар.

Люмпен – соціальний прошарок населення Стародавнього Риму, що складався зі збіднілих, розорених верств, позбавлених засобів виробництва.

М

Магістратура – владний інститут у Стародавньому Римі, до складу якого входили магістрати – органи державної влади, посадові особи, які обиралися на визначений строк для виконання певних функцій.

Майорат – система успадкування, що зародилася при феодалізмі, за якої нерухоме майно переходить до старшого сина або старшого у цьому роду.

Мандати – інструкції, що видавав римський імператор своїм чиновникам чи республіканським магістратам.

Манор – домен короля, феодальне помістя в середньовічній Англії. Мануфактура (від лат. *manus* – рука і *factura* – виготовлення) –

підприємство, що діє на ремісничій техніці і поділі праці; стадія розвитку промисловості, що історично передувала великій машинній індустрії.

Манципація – процедура (обряд) в римському праві докласичного періоду, вживаний під час укладання угоди придбання права на річ.

Марка – сусідська община у франків, що прийшла на зміну родовій общині, яка втратила власність на землю за едиктом короля Хільперіка щодо наслідування землі по жіночій лінії

Маршал – в державі франків начальник кінного королівського війська.

Медимн – міра ємкості для зерна – 52,4 л (Афіни).

Меркантилізм – напрям економічної думки, послідовники якого вбачали джерело багатства у зовнішній торгівлі, за рахунок досягнення активного торгового балансу (перевищення експорту над імпортом товарів).

Метеки – іноземці, що переселилися до Афін з інших полюсів Греції і тому позбавлені політичних прав.

Метод – спосіб організації практичного і теоретичного освоєння дійсності

Методологія – (від грец. *methodos* – шлях дослідження, спосіб пізнання і *logos* – слово, поняття, вчення) – 1) вчення про методи пізнання й перетворення світу; 2) сукупність методів, що використовуються в будь-якій науці.

Метрополія – держава, що володіє колоніями та здійснює над ними політику панування, підкорення, експлуатації.

Мировий суд – суд з дрібних кримінальних і цивільних справ (невеликих за сумою позову). Його обов'язок – примирити сторони спору (звідси й назва). Вперше виник в Англії у XIV ст. (існує досі). У дореволюційній Росії запроваджені відповідно до судової реформи 1864 р. Мирові судді обиралися терміном на 3 роки повітовими земськими зборами або міськими думами на основі майнового та освітнього цензу з обов'язковим затвердженням Сенатом. В Малоросійських губерніях (Україна) їх призначав міністр юстиції. У 1889 р. в основному ліквідовано.

Міністеріали – в середньовічній Франції слуги королівського палацу. Здійснювали контроль за виконанням повинностей на користь короля. Спершу призначалися королем із числа світських феодалів домена і священників. З XIII ст. до їх складу залучаються представники міст, дрібні і середні феодали (лицарі короля) і легісти.

Місдиміно́р – проступки, незначні правопорушення (феодална Англія).

Міссурійський компроміс – досягнута у 1820 р. угода між членами конгресу США, відповідно до якої штат Міссурі прийнято до Союзу як рабовласницький, а штат Мен – як вільний. Внаслідок міссурійського компромісу територія рабовласництва розширилась

Монархія – форма державного правління, за якої найвища державна влада повністю (необмежена, абсолютна монархія) або частково (обмежена, конституційна монархія) належить одній особі спадкоємному монархові.

Моногамія – одношлюбність, форма шлюбу і сім'ї, сформованих чоловіком і жінкою. Виникнувши з парного шлюбу в епоху розкладу первісного суспільства, стала згодом панівною формою шлюбу.

Монополія (від грецького *monopolia* – право виключного продажу) – виключне право на володіння будь-чим або здійснення певних заходів. Характерна для панування у певній галузі виробництва і послуг різних видів економічних об'єднань (концернів, трестів), які зосереджують під своїм контролем значну частину виробництва і збуту певної продукції з метою отримання надприбутків. Притаманна для приватної і державної форм власності.

Мульк – приватні земельні володіння мусульман на неаравійських землях.

Муніципалітет – орган місцевого самоуправління.

Мушкенуми – група вільного населення Стародавнього Вавилону, яка, зазвичай, була позбавлена власних засобів виробництва і жила за рахунок оренди землі.

Н

Habeas corpus – форма письмового наказу посадовій особі (шерифу, начальнику в'язниці), у віданні яких перебував арештований. Після отримання цього наказу арештованого слід було у встановлений термін доправити до суду із зазначенням істинних причин арешту, без порушення прав громадянина.

Народні трибуни – плебейська установа влади в Стародавньому Римі, яка мала «право вето» на рішення будь-якої посадової особи чи сенату.

Натуралізація – набуття в індивідуальному порядку іноземцем громадянства іншої країни за його заявою.

Нексум – договір, пов'язаний із самозакладом боржника в Стародавньому Римі.

Неолітична революція – перехід людства від привласнюючих способів добування засобів існування (мисливство, рибальство, збиральництво) до відтворюючих форм господарства – землеробства і скотарства. Розпочалася в регіоні Близького Сходу – Передньої Азії приблизно в X – VIII тис. до н.е.

Німецький союз – об'єднання німецьких держав під гегемонією австрійських Габсбургів, створене (у складі 39 держав) 8 червня 1815 р. на Віденському конгресі; ліквідований після розгрому Австрії у війні 1866 р. з Пруссією (до 1866 р. у нього входило 32 держави).

Ном – окрема адміністративна одиниця у Стародавньому Єгипті, що володіла політичною та релігійною автономією, мала державницькі атрибути.

Номарх – глава ному (адміністративно-територіальної одиниці Стародав. Єгипту), що уособлював найвищу судову та адміністративну владу на місцях.

Нубанда – найвищий чиновник Стародавнього Вавилону, доглядач царського палацу.

О

Огородження – насильницьке зігнання селян із землі, яку обносили горожею; форма масової експропріації селянства, яка була базисом первісного накопичення капіталу.

Октройовані конституції – акти конституційного характеру, «даровані» монархами своїм підданим.

Окупація – тимчасове насильницьке зайняття території іншої держави без набуття суверенних прав на неї.

Олігархія (з грецької – влада небагатьох) форма правління, за якої державна влада належить невеликій групі людей, зазвичай економічно найзаможніших. У випадку Стародавньої Греції виділяють аристократичну олігархію.

Опричнина – система внутрішньополітичних заходів уряду Івана IV Грозного, що здійснювалася у 1565–1572 рр. в Росії. Її завдання: сконцентрувати матеріальні, людські і військові ресурси для продовження тривалої Лівонської війни; перерозподіл землі на користь вірного цареві служилого стану; закріпачити селян; піднести авторитет царя. Країну розділено на дві частини – опричнину і земщину. З першої у другу було виселено значну частину князівсько-боярської знаті, маєтки якої конфісковано і передано дворянам-опричникам. Обмежено компетенцію Боярської думи. Супроводжувалася терором проти опозиційних бояр і дворянства. У 1572 р. опричнину скасовано. Частину конфіскованих земель повернено попереднім власникам.

Оптимати (від лат. *optimus* – найкращий) – політичне угруповання аристократів-сенаторів в республіканському Римі (остання третина II – середина I ст. до н.е.), яке сповідувало консервативні погляди і виступало за обмеження прав (насамперед земельних) незаможного населення держави. Супротивники популярів.

Ордалії – «Божий суд» або випробування підозрюваного у здійсненні злочину водою, залізом, вогнем (вид отримання і підтвердження судових доказів).

Ордонанс – в добу феодалізму королівський указ французького короля.

Остракізм – з часів реформ Клісфена голосування на афінських народних зборах за допомогою глиняних черепків щодо вигнання на період 10 років особи, яка загрожувала афінській демократії.

П

Палата представників США – нижня палата Конгресу США, яка разом з верхньою палатою – Сенатом США утворює американський парламент.

Паризький парламент – найвищий судовий орган у середньовічній Франції.

Паризька комуна – робітничо-революційний уряд Парижа (18 березня – 28 травня 1871 р.).

Партикуляризм – прагнення до відокремлення.

Патриціат – привілейована верхівка міського населення держав Західної Європи.

Патриції – повноправні громадяни Риму, члени римської общини.

Патрон – повноправний громадянин Стародавнього Риму, покровитель клієнта.

Пекулій – земельна ділянка, яка надавалася у користування рабам у Стародавньому Римі.

Перегріни – «чужаки», жителі завойованих Римом земель, іноземці.

Періеки – «сусіди», жителі периферійних гірських районів Спарты, позбавлені політичних прав.

Петиція про право – законодавчий акт, поданий королю Карлу I від імені обох палат англійського парламенту 1628 р. Його також називають «Другою великою хартією».

План Маршалла – програма економічної допомоги Європі після Другої світової війни, представлена у 1947 р. держсекретарем США Дж. Маршаллом, яка почала діяти в квітні 1948 р.

Повне зібрання законів Російської імперії – найповніша збірка законодавчих актів Російської імперії. Зібрані в цих книгах закони поширювалися на весь устрій державного й суспільного життя Російської імперії. Виданий у 1832 р.

Поліс – община, що складалася з формально рівних громадян, які володіли виключним правом власності на основний засіб виробництва – землю; місто з околицями.

Постанови імператорів – вид законів (leges) у Стародавньому Римі, які розподілялися на: імператорські едикти (edicta principum) – оголошення імператора про рішення якого-небудь питання публічного права, що зберігало юридичну силу й після його смерті, доки не було відмінене новим спадкодавцем; декрети (decreta principum) – рішення імператорського суду на основі усного вирішення справи як першій, так і в апеляційній інстанції, що в обох випадках вважалося остаточним; в основному з адмін. питань; рескрипти (rescripta principum) – письмовий висновок імператора зі спірного питання, що подане в якості запиту чи скарги. Вони не мали характеру судового рішення і містили вказівки підлеглим особам.

Постанови сенату – вид законів у Стародавньому Римі, встановлення загально-юридичних правил у формі письмової поради, рекомендації сенату (збори родових старійшин) або його офіційної відповіді на запит головуючого магістрату.

Право народів – право, яке регулювало правовідносини між громадянами та іноземцями та «гнучкістю» відрізнялося більшою змістовністю і рухливістю від римського цивільного права.

Правовий звичай – санкціоноване державою звичаєве правило поведінки загального характеру.

Прекарій – система закабалення селян у державі франків, яка полягала у передачі селянинові певної частки землі у користування.

Претори – заступники консулів у Стародавньому Римі. Командували легіонами, керували загонами поліції, здійснювали правосуддя.

Преторське право – система права, яка склалася переважно в результаті практичної діяльності преторів або магістратів (заввичай – виборних

органів і посадових осіб, які здійснювали складні повноваження), що виконували суддівські функції. Преторське право регулювало майнові відносини як між римськими громадянами так і перегрівами (негромадянами, які проживали навколо Риму), але застосовувалося лише при нездатності регулювання цих відносин нормами цивільного права.

Приватне право – сукупність правових норм, спрямованих на врегулювання і захист особистих інтересів індивідуума.

Принцепс – формально найвищий республіканський магістрат у Стародавньому Римі, наділений надзвичайною владою та довічним управлінням.

Природне право – фундаментальна концепція римського права. *Ius natural ast, quod natura Omnia animalia docuit* – природне право це те, чому природа навчила всі живі істоти. *Civilis ratio naturalia iura corrumpere non potest* – обґрунтування з точки зору цивільного права не може відмінити природного права.

Провінції – підкорені Римом держави, території, значно віддалені від центру.

Провокація – апеляція на смертні вироки, винесені диктатором у Стародавньому Римі.

Прокуратура – група особливо довірених осіб французького короля – прокураторів, офіційно уповноважених стежити за дотриманням інтересів корони при судовому розгляді загальнодержавних, місцевих і навіть приватних справ. Згодом стали виступати як обвинувачі у судах.

Промульгація – обнародування певного державного акту.

Протекторат – форма залежності, за якої слабша країна, формально зберігаючи свій державний устрій і деяку самостійність у внутрішніх справах, фактично підпорядковувалася сильнішій державі.

Протекціонізм – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції.

Партикуляризм (лат. *particularis* – частковий) – будь-який рух, метою якого є набуття або утримання політичної, адміністративної або культурної автономії чи відокремлення для певної частини держави.

Просвітництво – період в європейській історії XVIII ст., а також видатний культурний феномен цього ж часу; сукупність прогресивних світоглядних ідей. Предметом головної уваги мислителів стало критичне дослідження середньовічних принципів та авторитетів у політиці, релігії і науці. Заперечувалося всевладдя держави і церкви. Проголошувалася необхідність звільнення людини від станових і релігійних обмежень. Мислителі-просвітники виступали на захист конституціоналізму та ефективного управління, сформували завершені концепції суспільного договору, поділу влади, природних прав людини і громадянина, які згодом лягли в основу державно-правової практики країн світу.

Протекторат (від лат. protector – охоронець, захисник) – форма залежності, за якої одна держава (протектор) на підставі спеціального міжнародного договору або одностороннім актом перебирає на себе функції зовнішніх зносин та захисту території іншої (яка протегується) держави і зазвичай через свого представника контролює також її внутрішнє життя.

Р

Рабство – стан повної залежності однієї людини від іншої, за якої залежна особа (раб) стає власністю свого господаря – рабовласника. За своїм статусом раб не є суб'єктом права, а є лише його об'єктом.

Рада 500 (буле) – з часів реформ Клісфена робочий колегіальний орган афінських народних зборів. Обирався по 50 осіб з кожної з 10 афінських філ шляхом жеребкування.

Рахінбург – за «Салічною правдою» – члени виборного сотенного суду франків. Під головуванням виборного тунгіна розглядали спори в присутності усіх вільних жителів сотні. Знавці звичаїв та законів.

Реваншизм – політика орієнтована на помсту іншій державі за поразку у війні.

Революція – корінний переворот у житті держави, що супроводжується різким переходом від одного якісного стану суспільства до іншого.

Регент – у монархічних державах тимчасовий правитель у період, коли престол не зайнятий, або коли законний спадкоємець престолу не може здійснювати владу внаслідок тривалої відсутності, неповноліття, хвороби тощо.

Резервація (від лат. *reservo* – зберігаю) – територія, відведена для примусового поселення корінного населення. У США існували для індіанців. Одна з форм расової та національної дискримінації у світі. Реквізиція – примусовий відбір певної власності на користь держави чи армії з подальшим її відшкодуванням власнику.

Рейнський союз – об'єднання 16 німецьких держав під протекторатом Наполеона I у 1806 р..

Рейхстаг – колективний дорадчий і законодавчий орган в німецьких та австрійських землях.

Реквізиція – примусове вилучення на користь держави майна власника з подальшим відшкодуванням його вартості власнику.

Рента – прибуток з капіталу, землі або майна, що регулярно одержують їх власники, не займаючись підприємницькою діяльністю. Види земельної ренти: натуральна, грошова, відробіткова. Репарація – вид матеріальної відповідальності держави, що стала ініціатором війни. Складається відшкодування за мирним договором або іншим актом збитків державам, на які було вчинено напад.

Рескрипт – відповідь римського імператора на запитання приватної особи або магістрату, що мала силу закону.

Реституція – у міжнародному праві є повернення за мирним договором майна, неправомірно вилученого під час війни однією державою з території іншої держави.

Реформація (від лат. *reformation* – перетворення, виправлення) – широкий антифеодальний і антикатолицький суспільно-політичний рух, що охопив у XVI – XVII ст. більшість країн Західної і Центральної Європи і відобразив необхідність пристосування релігії до потреб утвердження нових буржуазних відносин. У вузькому розумінні – здійснення релігійних перетворень в дусі протестантизму.

Рецепція правова – запозичення і пристосування до умов певної країни норм права, вироблених в іншій державі або у попередню історичну епоху.

Рецепція римського права – процес запозичення і засвоєння римських юридичних концепцій, поглядів, понять і конструкцій, що розпочався у середньовічній Європі. Рецепцією в праві називають запозичення однією державою більш розвинуеного права іншої держави, тобто правову акультурацію.

Римське право – перша в історії класична правова система яка ґрунтувалася на ідеалах природного права і регулювала основні типи суспільних відносин: сімейні, владні, майнові.

Римське приватне право – це сукупність правових норм, що регулювали майнові відносини між фізичними особами методом юридичної рівності сторін.

Римське публічне право – підсистема римського права, яка регулювала відносини між фізичними особами і державним імперативним методом. Головною підставою відокремлення від приватного права було розрізнення спільних (публічних) і особистих (приватних) інтересів. *Publicum ius est, quod ad statum rei Romanae spectat, privatum, quod ad singulorum utilitatem* – публічне право охороняє інтереси держави, приватне право – інтереси окремих осіб.

Римський народ – вища соціальна спільнота в римському суспільстві, яка мала три типи організації, кожен з яких розрізнявся за своїм основним призначенням. З метою залучення народу до справ політичних і військових він розподілявся на 3 триби (*tribus* – «плем'я», буквально – «третина») і 30 курій (*curia*, буквально – «чоловічий союз») для проведення виборів і формування відповідно кінноти та піших легіонів. Для загально-виборчої спеціалізації і культурно-релігійних організацій поділявся на 200 родів (*gens*), які мали спеціальне земельне володіння, спільні місця поховання і культові обряди. Для безпосереднього регулювання кровно-родинних та майнових відносин (первинного виробництва, розподілу та споживання) римський народ складався з сімей та їх

об'єднань. Виробнича і воєнно-політична організації не були ізольовані. Кожен рід складався з окремих сімей, а 10 родів склали 1 курію. Для встановлення родинних зв'язків за не східної прямої лінії як у рамках сімей, так і родів римляни розподілялися по колінах.

Рісорджименто – термін, що означає період боротьби за політичне об'єднання Італії в середині XIX ст..

Рояліст – прихильник королівської влади, монархіст.

С

Саксонське зеркало – німецький середньовічний збірник правових норм, укладений близько 1230 р.

Сакуракай – ультранационалістичне таємне товариство, створене молодими офіцерами Імператорської японської армії у 1930 р. з метою реорганізації держави відповідно до тоталітарно-мілітаристських принципів, при необхідності за допомогою військового державного перевороту.

Салічна правда (близько 510 р.) – варварська правда, яку за легендою склали чотири представники Священної Римської імперії за три засідання. Була написана латинською компіляцією нового звичаю та судової практики, або «варварський суддебник». Він призначався передусім для новоутвореної системи судів, які були основою сеньйоральної юстиції.

Саті – звичай стародавніх індусів, який вимагав від вдови добровільно спалитися на поховальному вогнищі померлого чоловіка.

Сатьяграха (ґандизм) – соціально-політичне та релігійно-філософське вчення, розроблене Махатмою Ганді, що стало ідеологією індійського національно-визвольного руху. Основні принципи: досягнення незалежності Індії мирними засобами широких народних мас; боротьба під керівництвом партії Індійського національного конгресу; утвердження можливості досягнення загального миру й урегулювання конфліктів шляхом арбітражу; ідеалізація патріархальних відносин, заклики до відродження сільської громади, кустарних ремесел, апеляція до релігійних почуттів народних мас.

Святійший синод – вищий орган церковного управління. Розпоряджався судами над особами релігійного культу, справами єретиків, шлюбно-розвідними справами і судом над монархами, архієрейськими кріпосними селянами.

Сегрегація – одна із крайніх форм расової дискримінації, що полягає у примусовому відокремленні всіх рас від європеїдної.

Секвестр – заборона на користування майном, яка накладається органом влади.

Сенат – головний орган влади і значною мірою орган безпосереднього управління в республіканському Римі.

Сепаратизм – прагнення до відокремлення, відособлення.

Серви – особисто залежні від сеньйора селяни у феодальній Франції.

Сервітут – право на чужу річ, що виникло в Стародавньому Римі.

Сервітути – особливі, визначені законом права користування чужою власністю.

Сикхи – етнорелігійна група індуїстів, послідовники релігійно-реформаторського руху, який виник в Індії на території Пенджабу наприкінці XV ст.

Синедріон – найвища юдейська релігійна та політична інстанція, Верховна Рада, та одночасно Вищий суд.

Синкліт – назва сенату у Візантійській імперії.

Синкретизм права – внутрішня неподільність права, поєднання його з іншими соціонормативними регуляторами (звичаями, традиціями, релігійними віруваннями, обрядами, мораллю тощо).

Синоїкізм – злиття кількох територіальних общин-філ в одне містополіс в Стародавній Греції.

Синоїкізм – об'єднання стародавніх племен в Аттиці, здійснене у VII ст. до н.е.

Сисахфія – реформи боргових відносин в Афінах, проведені Солоном. Означали насамперед скасування боргового рабства.

Система сюзеренітету-васалітету – ієрархічна система підпорядкування соціальних прошарків класу феодалів від нижчого до вищого.

Соборне уложення 1649 р. – універсальний кодекс кримінального та цивільного права Московського царства, що регулював соціально-правові відносини у всіх сферах суспільного життя та визначав міру покарання за порушення цих норм. Прийняте у 1649 р. в часи правління царя Олексія Михайловича.

Солід – золота монета у франків.

Соціологічний напрям юриспруденції – це напрям праворозуміння, що розглядає як основу права реальні суспільні відносини, інтенсивний розвиток яких, зумовлює необхідність безпосередньо пристосовувати право до життєвих потреб конкретних індивідів через процес правозастосування.

Становий поділ населення – полягає у закріпленні особливого юридичного місця в державі для кожної соціальної верстви чи класу.

Станово-представницька монархія – форма правління, яка представляла собою союз королівської влади і городян (бюргерства) для боротьби проти феодальної анархії та усобиці.

Статті конфедерації – перший конституційний документ США, який був прийнятий на Другому Континентальному конгресі 15 листопада 1777 р. і ратифікований усіма тринадцятьма штатами.

Статутне право – сукупність законодавчих актів короля, прийнятих спільно з парламентом (Англія).

Стратег – в давньогрецьких полісах з кінця VI до середини I ст. до н.е. посада головнокомандувача військом, що також завідував зовнішніми справами держави і частково фінансами, включаючи судову владу по всіх вказаних галузях управління

Субсидіарність – теорія, згідно з якою вищі представники держави і церкви не мають право змінювати рішення нижчих, муніципальних органів і виробляти загальнодержавні норми згідно рішення перших.

Суверен – носій верховної державної влади.

Судебник 1497 р. – перша російська загальнодержавна збірка законів. Створена в часи правління Івана III. Його джерелами були «Руська правда», Псковська судна грамота, поточне законодавство

московських князів, звичаєве право. Складався з 68 статей. Поклав початок загальному закріпаченню селян, запровадивши повсюдно Юріїв день (26 листопада), тобто, час, протягом якого дозволявся перехід залежних селян від одного землевласника до іншого. За тиждень до Юрієвого дня і протягом тижня після нього селянин, виконавши свої зобов'язання перед паном, міг від нього піти.

Судебник 1550 р. – основний законодавчий акт Московського царства періоду формування станово-представницької монархії. До нього увійшли норми Судебника 1497, а також нові норми адміністративного, цивільного, кримінального та судового права.

Судовий прецедент – основний принцип загального права, який полягав в тому, що індивідуально-правове рішення вищого суду є обов'язковим при розгляді аналогічних справ таким самим або нижчим судом (Англія).

Сунна – священне писання мусульман. Доповнення до Корану. Складається з хадисів – розповідей про рішення, вчинки і думки Моххамеда. Остаточна редакція здійснена у IX ст. Містить норми шлюбно-сімейного, спадкового, судово-процесуального права, правила про рабів тощо.

Суперфіцій – право користування спорудою, зведеною на чужій земельній ділянці (римське право).

Сьогунат – самурайський уряд, який очолює сьогун. Система державного управління феодалної Японії (XII – XIX ст.), за якою японський імператор був фактично усунутий від верховної влади.

Т

Табель про ранги – російська імперська система звань та чинів, створена Петром I (1722 р.) для встановлення відповідності між різними чинами військової, статської та придворної служб, визначення їхньої ієрархії та правил надання дворянства державним службовцям.

Таліон – своєрідна система покарань за принципом «око за око». Головна її відмінність від кровної помсти полягала у тому, що покарання за системою таліону здійснювалося не самим потерпілим чи його родичом, а посадовими особами держави.

Талья – постійний прямиий податок з міщан. Запроваджений генеральними штатами у Франції у 1439 р., коли королю було дозволено збирати податки на свій розсуд.

Танзимат – період в історії Османської імперії (середина XIX ст.), позначений спробами осучаснення економіки та державного устрою, а також назва самих цих реформ.

Тенно – «небесний монарх» імператор Японії.

Теократія – форма правління, за якої глава духовенства, церкви є одночасно главою держави.

Тимократія – форма правління, при якій державна влада перебуває у привілейованої меншини, що володіє високим майновим цензом. Є однією з форм олігархії.

Тиран – правитель у Стародавній Греції, який незаконно (тобто поза обранням) захопив владу.

Токсоти – афінські раби, що склали загони міської поліції.

Тора – перша частина Танаху (5 книг) або, як його називають християни, Старого Заповіту Біблії.

Торі – англійська політична партія, що існувала з 30-х рр. XVII ст. (в 30-ті роки XIX ст. трансформувалася в партію консерваторів). Складалася з дворян (сквайрів) та представників англіканської церкви, які відстоювали позиції монархії. З XIX ст. остаточно сформувалася як партія, основним завданням якої став захист інтересів землевласницької аристократії та фінансової верхівки.

Транслейтанія – назва земель угорської корони у складі двоєдиної Австро-Угорщини.

Тризн – «зрада», вид кримінального злочину (середньовічна Англія). **Триба** – територіальний і виборчий округ в Стародавньому Римі, який мав один голос у трибутних коміціях. Введення територіальних триб приписується царю Сервію Тулію (VI століття до н. е.), який розділив римську територію на 4 міських і 17 сільських триб. Згодом у процесі завоювання Римом Італії число їх зросло до 35 (до 241 до н. е.).

Тунменхой – китайська демократично-революційна організація, створена Сунь Ятсеном 1905 р.

У

Узурпатор – особа, що незаконно захопила до своїх рук владу або присвоїла собі певні чужі права чи заслуги.

Узус – звичай, правило, а також застосування.

Узуфрукт – право пожиттєвого використання чужого майна (речі) й прибутку від нього з умовою збереження його цілісності й господарського призначення.

Урф і адат – правові звичаї, що склалися як у самому арабському суспільстві (уруф), так і в народів, включених до складу халіфату (адат). Використовувалися у випадку прогалин в законодавстві.

Ф

Фа – в китайській традиції закон прийнятий державною установою.

Фараон – верховний правитель Стародавнього Єгипту.

Федерація – форма державного устрою, за якої вищі територіальні одиниці держави мають певну юридично визначену політичну самостійність

Фелонія – тяжкий кримінальний злочин за феодалним правом Англії.

Феодалізм – панівна за середньовіччя в Західній і частково в Центральній та Східній Європі суспільно-економічна система.

Феодальний лад – це устрій, коли землевласник дає залежним селянам землю в обмін на їхню працю.

Феодальна держава – політична організація класу феодалів, за допомоги якої він здійснював свою владу щодо інших верств населення.

Феодальна рента – економічна основа реалізації феодальної власності (відробіткова, натуральна та грошова).

Феодальне право – зведена в закон воля класу феодалів, основним завданням якого було юридичне оформлення і врегулювання

монопольного права власності феодалів на землю та неповної власності на залежних селян, у забезпеченні політичного та економічного панування феодалів.

Фети – незаможні верстви афінського суспільства.

Філа – територіальний округ в Афінах.

Форум – площа в Стародавньому Римі, на якій скликалися народні збори, ярмарки і здійснювався суд. Центр політичного життя Риму. Згодом цим терміном називали місце публічних виступів і висловлювань, широкі представницькі збори (конференції, конгреси, з'їзди тощо).

Фригольдери – власники землі (феодальна Англія), що володіли нею довічно або спадково на підставі вільного держання. Земельні володіння фригольдерів могли вільно відчужуватися.

Х

Халіф – титул ісламського правителя, як керівника вірян і наступника Моххамеда, верховного глави ісламської громади.

Хартія – грамота, політичний документ з основними вимогами широкого загалу чи окремих верств населення країни.

Ц

Цезарепапізм – політика світської влади, спрямована на підпорядкування собі усього церковного життя, поєднання в собі державного правителя вищої світської та духовної влади.

Цензива – спадкове володіння земельною ділянкою з обов'язком виконувати строго фіксовані звичаєвим правом повинності на користь сеньйора (феодальна Франція).

Цензори – посадові особи в Римі, які відали переписом населення, визначенням їхнього майнового цензу, стежили за дотриманням громадянами правил поведінки та моралі.

Центурії – одиниця майново-вікової класифікації громадян у Стародавньому Римі, на основі якої комплектувалося римське військо.

Церемонія – офіційний урочистий акт, який здійснюється за попередньо розробленим планом (протоколом), за певними правилами або традиціями.

Четверта республіка – починає свою історію з 1946 р. з прийняттям нової Конституції Франції. Припинила своє існування внаслідок політичної кризи 1958 р. З цього часу починається П'ята республіка.

Цех – союз ремісників певної професії.

Цивільне право – система римського права, яка регулювала правовідносини між всіма римськими громадянами. Основним джерелом цивільного права були Закони XII таблиць, прийняті в період ранньої республіки (451–450 рр. до н.е.).

Цислейтанія – у 1867–1918 рр. назва однієї із двох складових частин Австро-Угорщини. Цислейтанія охоплювала землі, безпосередньо підконтрольні австрійській імперській короні.

Ч

Чандали – варна «недоторканих» – найнижчий прошарок населення Стародавньої Індії (м'ясники, кати, сміттярі, працівники кладовищ тощо).

Червоної та Білої Троянд війна 1455–1485 рр. – міжусобна війна в Англії за престол між двома гілками династії Плантагенетів – Ланкастерів (на гербі червона троянда) та Йорками (на гербі – біла троянда). Загибель у війні головних представників обох династій та значної частини знаті полегшила встановлення абсолютизму Тюдорів.

Чорни кодекси – законодавчі акти, введені в ряді південних штатів США після закінчення Громадянської війни в США 1861–1865 рр. Примушували негрів працювати за мізерну плату у колишніх господарів, позбавляли їх свободи пересування, права на володіння землею або її оренду, допускали використання примусової праці негритянських дітей, забороняли неграм проводити мітинги і збори, носити зброю, вступати в шлюб з білими. Передбачалося створення спеціальних судів для розгляду справ про злочини, вчинені афроамериканцями.

Ш

Шантаж – здирство шляхом погрози, залякування розголошенням компрометуючих, ганебних відомостей з метою отримання певної матеріальної чи іншої вигоди.

Шаріат – сукупність релігійних та юридичних норм мусульманського права, заснованих на Корані та інших релігійно-богословських джерелах.

Щитові гроші – податок «на щит», воєнний податок, який збирали у середньовічній Англії з держателів ленів замість персональної військової служби.

Швабське зеркало – німецький середньовічний збірник правових норм складений в Аугсбурзі у 1275 році на основі «Саксонського зеркала».

Штатгальтер – посада управителя провінції в Нідерландах, спочатку як намісника короля, а після революції, як представника держави. У XVIII ст. штатгальтери перетворилися у де-факто спадкову посаду правителів де-юре республіки.

Я

Якобінці – радикально-революційне угруповання періоду Французької революції, яке було при владі з липня 1793 р. до липня 1794 р.

НОТАТКИ

Наукове видання

**О. М. КУРАКІН
О. С. ТУРЕНКО
І. В. ІВАНОВ**

**ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН**

Підручник

Верстання *Юрій Ковальчук*
Дизайн обкладинки *Валерія Савельєва*

Г Е Л Ь В Е Т И К А
ВІДАВНИЧИЙ ДІМ

WWW.HELVETICA.UA

Підписано до друку 02.09.2022 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Остava. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 14,88. Наклад 100. Замовлення № 0522м-074.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1, оф. 135
Тел.: +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.